

Շիրվանզադե Կյանքի բովից

I
ԴԵՊԻ ՊԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ

Մայրս վերջին անգամ գրկեց ինձ, համբուրեց և ասաց.

— Գնաս բարով, թող ճանապարհդ փշեր չտեսնի:

Հայրս չհամբուրեց ինձ: Այդ լռին և ինքնամփոփ մարդը երբեք իր հայրական սերը չէր արտահայտում սովորական գուրգուրանքով: Բայց, նայելով նրա մռայլ և հուժկու դեմքին, ես զգացի՝ որքան խոր է նրա վիշտը: Կյանքի դաժանությունը ստիպել էր նրան բռնել իր միակ որդու ձեռը և զգել անհայտության ծովը, լավ զգալով, որ նա լողալու համար չունի ոչ մի փորձ:

Ես գնում էի մի երկիր, ուր գնում էին շատ-շատերը բախտ որոնելու: Այնտեղ մարդկային մտքի ու ձեռքի աշխատանքը նոր միայն սկսել էր գնահատվել որպես շուկայի ապրանք և հարստահարվել: Ես գնում էի ոչ բախտ որոնելու, ոչ հարստություն ձեռք բերելու և ոչ անուն վաստակելու, այլ մի կտոր հաց շահելու մորս և երկու քույրերիս համար: Հորս անսպասելի սևանկությունը մեզ վերցրել էր թանկագին գորգերից և զգել չոր գետնի վրա:

Ես չունեի գոյության կռվի համար ոչ մի միջոց և ոչ մի պատրաստություն, բացի իմ պատանի հասակից և պողպատյա առողջությունից: Ես չունեի ոչ մի նպատակ, ոչ մի երագ, բացի օրվա պարենս վաստակելուց և հորս պարանոցի վրա մի ավելորդ լուծ չդառնալուց: Միակ փափագս շարունակել ուսումնա՝ արդեն մեռել էր այն օրը, երբ հայրս ասաց. «Որդի, ուսումը հարուստների որդկերանց համար է, քո հայրն այժմ ոչինչ չունի»:

Ազատվելով մորս խանդավառ գրկից, ես սրբեցի երեսս նրա ջերմ արցունքներից և նստեցի կառք:

Կա՛ռք: Դա մալականի մի մեծ ֆուրգոն էր՝ մինչև կամարածև ծածկոցը լի զանազան ապրանքներով: Ես բարձրացա ահագին հակերի վրա և ինձ համար ընտրեցի մի հարմար անկյուն: Բացի ինձանից, այնտեղ կային երեք ճամփորդներ՝ մի գինեվաճառ, որ գնում էր Բաթու գինետուն բանալու, մի շատ գեր և շատ գեղեցիկ կին տեղական զգեստով և սրա պատանի որդին՝ իր նման գեղեցիկ:

Կառավար մալականը, իր տեղը հարմարեցնելով, բարձրացրեց երկայն մտրակը և սուլեց: Նախ շարժվեց մեջտեղի ձին, պարանոցը երկարացնելով, ապա մյուս երկուսը: Կառքը ճոճոջ և հետո արձակեց մի այնպիսի դղրոյուն, որ, կարծես, մի մեծ տուն էր խորտակվում:

Մենք հեռացել էինք բավական, բայց ծնողներս դեռ կանգնած էին միևնույն տեղում: Մայրս շարունակ հեկեկում էր: Այդ երևում էր նրա ուսերի վար ու վեր շարժումից: Հայրս չուխայի երկայն թևերի տակից բարձրացրեց իր ձեռները դեպի երկինք և իսկույն զգեց վայր: Արդյոք նա իմ ճանապարհն է օրհնում, թե՞ իր բախտն անիծում: Բայց զգում, էի, որ իմ ներկայությամբ զսպված արցունքը այժմ հեղեղում է առատորեն նրա հուժկու դեմքը:

Ես շարունակ նայում էի դեպի ետ, ինչպես մերձավորներից բաժանվող աքսորական, որ հույս չունի երբևէ նրանց նորեն տեսնելու: Կառքն իր ետևից բարձրացնում էր նոսր փոշի, որ օժանվում էր մայր մտնող արեգակի նարնջագույն շողերով: Երբ բարձրահասակ հորս երկայն փափախի սուր ծայրը չքացավ այդ ոսկեզօծ փոշու մեջ, ինձ պաշարեց արտասովոր տրտմություն: Ես զգեցի

հրաժեշտի մի թախծալի հայացք իմ ծննդավայրի վրա: Այնտեղ էի անցկացրել իմ մռայլ մանկությունը և վաղաժամ տվայտանքներով լեցուն պատանեկությունը:

Թշվառ և այնուամենայնիվ զմայլելի քաղաք: Վերջին զարհուրելի երկրաշարժից այնտեղ քար քարի վրա չէր մնացել, բայց դարձյալ գեղեցիկ էր նա արտաքուստ, ինչպես գեղեցիկ է գեղեցկուհին նույնիսկ ցնցոտիների մեջ: Նրա փլատակներն անթիվ բարդիների, կաղամախիների ու թթենիների միջից նայում էին որպես միջնադարյան շքեղ դոյակներ: Նրա խորտակված եկեղեցիների ու մզկիթների կանգուն պատերը նմանվում էին հոյակապ աշտարակների, ուր, կարծես, գերված էին առասպելական գեղեցկուհիներ իրանց ողբերգական ճակատագրով: Ամեն ինչ ողողվել էր թաղվող արեգակի հեղեղուն ճառագայթներով: Հեռվից լսվեց երեկոյան զանգերի ձայնը: Ինձ թվաց, որ այդ ձայնը գալիս է երկնքից որպես աներևույթ ոգիների երգեհոն, -այնքան ախորժալուր էր նա և այնքան մելոդիկ: Մերձակա մզկիթի կիսավեր աշտարակից լսվեց թուրք մուլլայի ազանը: Նրա մթին ստվերը բոսորագույն երկնակամարի վրա նկարվել էր որպես մի թևատարած և անշարժ թռչուն: Ձեռներով ականջները հովանավորած՝ զիլ ձայնով կոչ էր անում հավատացյալներին՝ կատարել երեկոյան սրբազան նամազը, աղոթել և փառաբանել երկնավորին: Մարդկային մտքի ու բնության զարմանալի հակասություն. սուկայի աղետը վերագրելով աստծուն, մարդիկ դարձյալ պաշտում էին նրան և այնքան ջերմեռանդորեն, որքան շատ էին տառապում նրանից:

Լռեցին զանգերը, կամաց-կամաց թուլանալով՝ չբացավ մուկեզիկի ձայնը: Վրեգակը, դաշտերից ու ձորերից քաշելով ոսկեգույն շղարշը թաքնվեց մանիշակագույն լեռների ետևում:

Մնաս բարով, անգին ծննդավայր: Այսօր ավելի քան կես դար է քեզ չեմ տեսել, և, ով գիտե, կունենա և բախտ նորեն տեսնելու քո փառաբանող կերպարանքը, որ այնքան պայծառ է իմ հոգևած հիշողության մեջ և այնքան խեղճ, որքան խեղճ էր իմ մանկությունը:

Կուչ գալով ֆուրգոնի մի խորշում, գինու երկու տակառների միջև՝ ես ճիգ արի զսպել արտասուքս անարդար պատժված մանկան պես: Եվ զուր, շուտով իմ դառը հեծկլտանքը խառնվեց անիմների սուր դղրդոցի և կառավարի սուլոցների հետ: Ա՛խ, զանգերի այդ վերջին դողանջունի, արեգակի այդ վերջին շողերի հետ, կարծես, իմ եությանից անջատվեց ինչ-որ թանկագին մի կտոր, ընկավ ապագայի մթության մեջ և մեռավ: Չկա այլևս մարդու համար անապական երջանկություն այն օրից, երբ նա բաժանվում է ծնողների գուրգուրանքից:

Ինչ փույթ, որ այժմ ես ազատ եմ, ինքնագլուխ, իմ առջև կանգնած էր անհայտ ճակատագիրը, ի՞նչ ապագա է հյուսում արդյոք այս սֆինքսն ինձ համար, և այսուհետև ո՞վ պիտի պաշտպանի ինձ կյանքի ասպարեզում:

Արցունքներիս միջից մի անգամ ևս նայեցի դեպի ետ: Մութն արդեն կլանել էր կիսավեր քաղաքն իր շրջակա լեռներով ու ձորերով: Երկինքը զարդարվեց աստղերով: Այդտեղ էր, որ ես առաջին անգամ մտածեցի իմ տասնյոթամյա փոքրիկ անցյալի մասին: Եվ նա պատկերացավ իմ առջև իր ամբողջությամբ:

Վեց տարեկան էի, երբ մի օր, առանց իմ ծնողներին հարցնելու, վազեցի մեր դրացի Սարգիս վարպետի ուսումնարանը: Այդտեղ էին ոմանք իմ հասակակիցներից: Ես չուզեցա նրանցից ետ մնալ, թեև չգիտեի՝ ինչ տարբերություն կա փողոցի և դպրոցի մեջ:

Սարգիսը բողբոջականների պարագլուխն էր: Դա մի հեզահամբույր ծերունի էր, բարձրահասակ, առույգ, ժպտուն: Երբ նա փողոցով անցնում էր, մի տարօրինակ հաճույք էի զգում, նայելով նրա ճերմակ մորուքով զարդարված բարի դեմքին: Ինձ թվում էր, որ նա մի առանձին սեր է զգում դեպի մանուկները, թեև ինքը չունեւր զավակներ, ամուրի լինելով: Նա հարգված էր ամենքից, նույնիսկ ոչ բողբոջականներից:

Բարեբախտաբար, հայրս այդ ժամանակ բացակա էր քաղաքից, ապա թե ոչ անկասկած պիտի ինձ պատժեր ըմբոստ վարմունքիս համար, մանավանդ որ նա առհասարակ բողոքականներին չէր սիրում և նրանց անվանում էր «Յուդայի ծնունդ»:

— Ի՞նչ ես ուզում, զավակս, — հարցրեց Սարգիս վարպետը գլուխս փաղաքշաբար շոյելով:

— Ուզում եմ կարդալ ու գրել սովորել, — պատասխանեցի ես իմ ամաչկոտ բնույթին անսովոր համարձակությամբ:

— Ծնողներդ ե՞ն քեզ ուղարկել ինձ մոտ:

— Այո, — ստեցի ես, վախենալով՝ միգուցե հակառակն ասեմ, չընդունվեմ:

— Ապրես, այսօրվանից դու իմ աշակերտն ես: Անունդ:

— Ալեքսանդր:

— Ազգանունդ գիտեմ, դու ուստա Միևասի որդին ես: Ասա ծնողներիդ, որ ես քեզ կսիրեմ հարազատ հոր պես: Տեսնո՞ւմ ես, այդ բոլոր մանուկները իմ զավակներն են:

Մայրս զարմացավ իմ հանդգնության վրա, բայց չընդդիմացավ իմ ցանկության: Ավելին, նա մինչև անգամ պարծեցավ, որ իր որդին ինքն իր կամքով «ուզում է մարդ դառնալ»: Նա ինքը թեև անգրագետ էր, բայց հասկանում էր ուսման արժեքը:

— Այդ լավ է, — ասաց նա, — երբ դու գրել ու կարդալ կսովորես, էլ ես ուրիշներին չեմ տալ կարդալու հորդ նամակները: Իմ նամակներն էլ դու կգրես:

Եվ առանց տատանվելու նա գնեց մի այբբենարան և մի օրվա մեջ մետաքսյա կտորից կարեց մի գեղեցիկ «հաբեյա» (երկբերան տոպրակ), որի մեջ պիտի պահեի դպրոցական պիտույքներս:

Մի քանի ամիս անցած՝ հայրս վերադարձավ Ղուբայից, ուր նա լինում էր տարվա մեծ մասը: Նա, իհարկե, բարկացավ ինձ վրա, երբ մայրս հաղորդեց նրան իմ հանդուգն արարքի մասին, բայց ոչ այնչափ, որչափ կարծում էի: Միայն խստիվ պատվիրեց ինձ Սարգիս վարպետից գրել-կարդալ սովորել, բայց նրա հեթանոսական քարոզները չլսել: Երբ խրախուսված բաց արի այբբենարանս և կարդացի մի քանի տող, այն ժամանակ նա ավելի մեղմացավ: Պարզ էր, որ նա էլ, անգրագետ լինելով, հասկանում էր գրագիտության արժեքը: Հետևյալ օրը, ինձ ճանապարհ դնելով ուսումնարան, նա ասաց.

— Գնա՛, ավելի լավ է ուսումնարանում նստել, քան շուն-շան որդիների հետ փողոցում վազվռտել:

Եվ դառնալով մորս՝ ավելացրեց:

— Հը, ի՞նչ կասես, Սոնա, լակոտդ հետո մեզ էլ գրել-կարդալ կսովորեցնի, հե՞՞: Բայց առաջ իր քույրերին, հետո ծնողներին:

— Ես քույրերին էլ ուզում եմ ուսումնարան ուղարկել:

— Թող նրանք կույսի մոտ գնան, աղջիկները տղերանց հետ չպիտի խառնվեն, թե չէ, ճանաչո՞ւմ ես ինձ:

Եվ, այս ասելով, հայրս իր կապույտ աչքերն այնպես ոլորեց, որ ես սարսափեցի մորս մասին: Թեև երբեք նա իր կնոջ վրա ձեռք չէր բարձրացրել: Առհասարակ նա այնքան դաժան մարդ չէր, որքան կարելի էր կարծել՝ նայելով նրա չափազանց բարձր հասակին և խոժոռ դեմքին:

Չեմ հիշում տարի ու կես թե երկու տարի մնացի Սարգիս վարպետի ուսումնարանում: Հիշում եմ այն երջանիկ օրը, երբ ծնողներս բարեկամների խորհրդով ինձ տեղափոխեցին եկեղեցական դպրոց: Դժբախտաբար, այդտեղ էլ երկար ժամանակ չպահեցին» հայրս ուզում էր, որ ես ավելի ռուսերեն սովորեմ, քան հայերեն: Նա ասում էր.

— Հայերեն լեզվի մեջ հաց չկա. եթե չես ուզում տերտեր կամ վարդապետ լինել, գնա ռուսերեն սովորիր: Երբ այդ օրինված լեզուն սովորես, ես քեզ կուղարկեմ Մոսկով, որ դու ինքդ ծախես իմ տորոնը Մառոզովին: Այդ ջիուդ Մարդախայր ամեն տարի ինձ խաբում է՝ հաշիվներս խառնելով:

Ես անցա քաղաքային դպրոց և երջանիկ էի, որ շուտով պիտի խոսեմ ռուսերեն, ինչպես մեր հարևան պրիստավ Միքայել-բեգ Ավշարովը: Ես, իհարկե, չէի երազում պրիստավ կամ չինովնիկ դառնալու, որովհետև հայրս ավելի լավ ապագա էր խոստանում: Նա ասում էր.

— Աշխարհի տերը հիմի վաճառականն է. Թագավորին ծառայելով՝ մինչև կյանքիդ վերջը ծառա էլ կմնաս, մեջքդ մեծերիդ մոտ ծռած:

Խեղճ մարդ, չէր գուշակում, որ մի քանի տարուց հետո ինքն էլ շատերի հետ պիտի սնանկանա և ընկնի ծայր աստիճան չքավորության մեջ:

Ահ, բախտավոր չի եղել ոչ իմ մանկությունը և ոչ էլ պատանեկությունը: Այն օրից, երբ սկսել եմ քայլել, ծծել եմ կյանքի դառնությունները: Միջավայրը, ո՞ւր ծնվել եմ, անթափանցելի խավար էր, ուր կարող էր խեղդամահ լինել նույնիսկ իմնից շատ պակաս զգայուն հոգին: Ես ունեի մի մայր, որ հեզության տիպարն էր, մի զմայլելի գեղեցկուհի, որ ծնվել էր ճակատագրի հալածանքը լռությամբ կրելու համար: Եվ մի հայր, որ որքան արտաբուստ դաժան էր, նույնքան բարի էր իր հոգու խորքում: Որպես զավակ ես սիրված ու փայփայված էի, հետևաբար նրանց վերաբերմամբ ես գանգատ չունեմ: Եմ մանկական և պատանեկան տվյալների աղբյուրը միջավայրն էր, մթնոլորտը, որ ես շնչում էի, և այն, ինչ որ տեսնում ու լսում էի ոչ միայն դրսերում, այլև տանը: Ծնողներին հոգեկան հանգստությունը խափանված էր հորեղբորս ժպիտի բնույթով և անզուսպ վարք ու բարքով: Այդ մարդը մեր գերդաստանի չար ոգին էր, մի անվերջ սպառնալիք իր մերձավորների համար: Արքան հայրս աշխատասեր էր, ժուժկալ, ամոթխած և հավատարիմ նամուսի պահանջներին, նույնքան նրա կրտսեր եղբայրը խռովարար էր և ենթակա իր անձնական կրքերին: Ատելով աշխատանքը, նա սիրում էր վայելել կյանքի հաճույքները, որ նրա համար ամփոփված էին թղթախաղի, հարբեցողության և իգամոլության մեջ: Գրեթե օր չէր անցնում, որ ես չտեսնեի նրա գժտությունը հորս հետ կամ լսել նրա անիրավ պահանջները և փողոցային հայիոյանքները: Նա անարգում էր ոչ միայն իր ավագ եղբորը, այլև նրա անմեղ կնոջը, իմ սիրեցյալ մորը: Քանի-քանի անգամ երկու եղբայրների կռիվների ժամանակ իմ մեջ միտք է հղացել հորս պաշտպանելու համար հարձակվել կատաղած կատվի պես նրա խռովարար եղբոր վրա և եղունգներով դուրս գջլել նրա արյունալի աչքերը: Բայց տատս պաշտպանում էր իր անզուսպ որդուն, իսկ ես սիրում էի տատիս իմ մատաղ հոգու ամբողջ զորությամբ: Խեղճ պառավ, հիշում եմ քո դառն արցունքները և կսկծալի ճիչերը, երբ կրտսեր որդիդ բռնում էր մեծ որդուդ կոկորդը և, բռունցքը բարձրացնելով, գոռում էր. «Փող տուր, թե չէ շանսատակ կանեմ»:

Հայրս հասակով կես արշին բարձր էր իր եղբորից և կրկնակի ուժեղ: Եթե կամենար, մի հարվածով կարող էր նրան գետին տապալել, բայց նա այդ չէր անում, նա թե խնայում էր իր մոր արցունքները և թե ամաչում էր կտուրներից նայող հարևաններից:

Ես գիշերում էի տատիս հետ առանձին սենյակում: Ամեն գիշեր, երբ նրա անառակ որդին ուշանում էր դրսերում, լսում էի նրա աղոթքի մրմունջները. «Տեր, դու նրան պահիր, պահպանիր չար փորձանքներից»: Երևի նրա մայրական սիրտը նախազգում էր, որ մի օր, վերջապես, գալու է մեկն այդ չար փորձանքներից:

Եվ եկավ: Ուշ գիշեր էր: Ես վաղուց պառկել էի անկողին: Տատս այս անգամ անհանգիստ էր սովորականից ավելի, ես էլ նրա պատճառով չէի կարողանում քնել, թեև պառավին խաբելու համար խռմփացնում էի, վերմակիս տակից վախկոտ կատվի պես դիտելով նրա շարժումները:

Վերջացնելով իր սովորական աղոթքը, տատս միևնույնի տակից դուրս բերեց մի փոքրիկ կապոց, որի մեջ նա պահում էր մի բուռը սևացած սիսեռներ և գետնի վրա դարսելով նրանց՝ սկսեց համարել: Այդ սիսեռները թե նրա զվարճությունն էին և թե միակ միջոցը իր սանձարձակ որդու բախտը գուշակելու: Երկար ժամանակ նրա ոսկրոտ մատները նորեն խառնում ու նորեն բաժանում էին սիսեռները: Նայում էր նրանց խորասուզված, շարունակ մրմնջալով մերթ աղոթք, մերթ անեծք: Վերջապես, նա սիսեռները ժողովեց կապոցի մեջ, դեն շարտեց, պահելով միայն մի հատ: Այդ մի հատիկ սիսեռը նա դրեց հատակի վրա, դուրս բերեց իր բարձի տակից մի փունջ ասեղներ: Երեք անգամ երեսը խաչակնքելով նա ասեղները մեկիկ-մեկիկ տնկեց սիսեռի շուրջը և սկսեց նորեն աղոթել: Չմայլելի միամտություն, պառավի սնոտի հավատով ասեղները պիտի պաշտպանեին նրա որդուն չար փորձանքներից:

Հանկարծ գիշերային լռությունն ընդհատվեց մի անսովոր դղրոյունով:

Տատս ցնցվեց, ես նույնպես: Ոտքի ելանք և դուրս վազեցինք, կարծելով, որ երկրաշարժ է: Լուսին գիշեր էր: Իր ննջարանի դռների առջև բակում երևաց հորս բարձր կերպարանքը առանց վերնազգեստի: Նրա ետևից երևաց մայրս, ոտաբոբիկ, կիսամերկ, բայց շալի մեջ փաթաթված: Չգացի, որ երկրաշարժ չէ, այլ մի ուրիշ աղետ:

Չորս անձանոթ մարդ իրանց ուսերի վրա բերում էին հորեղբորս անշունչ մարմինը, որի զանազան մասերից արյունը հոսում էր աղբյուրի պես, ինչպես հարյուր տեղից վիրավորված մի ցուլից:

— Աման, բալիս սպանել են, — աղաղակեց տատս մի տարօրինակ ձայնով, որ ինձ թվաց ոչ մարդկային:

— Սպանված չէ, Ծաղիկ բաջի, մի վախենար, — ասացին չորս անձանոթները միաբերան և հորեղբորս մարմինը տարան հորս սենյակը և դրեցին հատակի վրա:

— Թող ձեզանից մեկը վազի ուստա Պետրոսին կանչելու, — ասաց հայրս:

Չորսից մեկը անմիջապես վազեց փողոց՝ քաղաքի միակ և նշանավոր վիրաբույժին կանչելու: Մյուսները պատմեցին եղելությունը, աշխատելով ուշքի բերել հորեղբորս: Պատահել էր հետևյալը: Հորեղբայրս, մի գինետնից հարբած դուրս գալով, հանդիպում է իր մեծ քրոջ որդուն, որ գրեթե նրա հասակակիցն էր: Չգիտեմ ինչ պատճառով, նրանք վաղուց ատում էին իրարու: Նրանք կռվում են, հորեղբայրս չարաչար ծեծում է իր քեռորդուն, տապալելով նրան գետին, ապա քայլերը նորեն ուղղում է գինետուն: Քեռորդին վազում է տուն, վերցնում է իր դաշույնը, վերադառնում է և, ետևից հարձակվելով իր քեռու վրա, յոթ տեղից վիրավորում է նրան:

— Անիծվի նրա ծնունդը, անիծվի, — գոռաց տատս, — ես նրա մոր արգանդը դանակով կպատռեմ:

Եկավ վիրաբույժը, կապեց հորեղբորս վերքերը: Ուշքի գալով, նա, չգիտեմ ինչ մեղքի համար, մի քանի անգամ հայհոյեց հորս: Մի բան, որի պատճառով ես հոգուս խորթում նրան մահ ցանկացա:

Մոտ երկու ամիս մարդը տառապեց անկողնում: Տատս նրա քովից չէր հեռանում և ամբողջ ինամբն իր վրա էր վերցրել: Նա այժմ ավելի հանգիստ էր, քան աղետը պատահելուց առաջ, ինչպես հիվանդն անխուսափելի անդամահատությունից հետո: Երբ վիրավորը ցավերից զանգատվում էր, պառավը հանդիմանում էր նրան:

— Տես, — ասում էր նա, իր կողը բանալով և ցույց տալով մի թիզ երկայնությամբ և երկու մատ խորությամբ մի սպի: — Իմ յարան քո յարից պակաս չի, ես կնիկ տեղովս քեզ նման չէի տևեմ:

Պետք է ասեմ, որ իմ տատը իր մարմնավոր ուժով մի բացառիկ կին էր: Սա բարձրահասակ էր, հաղթանդամ, թիկնավետ, ինչպես մի ըմբիշ: Նրա կողքի վերքն ուներ իր պատմությունը: Մի գիշեր

լեզգի ավագակները հարձակվում են նրա աղջկա տան վրա՝ կողոպտելու նպատակով: Այդ գիշեր պատահաբար տատս իր աղջկա մոտ է լինում: Ամառվա շոգի պատճառով նրանք քնած են լինում պատշգամբի վրա: Աղմուկից զարթնելով, տատս աներկյուղ դիմադրում է ավագակներին: Նրանցից երեքին մեկը մյուսի ետևից բռնում է և պատշգամբից վար գցում: Չորրորդը կարողանում է դաշույնով վիրավորել նրան և փախչել:

Այդ դեպքից հետո ազգաբնակչությունը հերոսացնում է տատիս, անվանելով նրան «ղաչաղների հոգեհան»:

Հագիվ անցել էին մի քանի ամիսներ այն պահից, երբ հորեղբայրս վեր կացավ անկողնից, ևս վիրավորվեց երկրորդ անգամ մի ուրիշ իր նման մեկի հետ կռվելիս: Այս անգամ վերքը եղավ մահաբեր: Տասնյոթ օր տանջվելուց հետո ևս վախճանվեց: Արյունը, որ հոսել էր նրա վերքերից, խորապես ազդել էր ինձ վրա, այնչափ, որ գիշերները ճրագում» անգամ ևս հալածում էր ինձ: Եվ այդ պահից է, որ ես չեմ կարողանում տեսնել մարդու արյուն, առանց սարսուռ զգալու:

Հորեղբորս ողբերգական մահից հետո իրարու ետևից եկան մի շարք դժբախտություններ: Նախ 1872 թվականի երկրաշարժը գրեթե հիմքից ավերեց մեր տունը, և մենք ստիպվեցինք ամբողջ ընտանիքով տեղավորվել խոհանոցում և ախոռատանը, որ մի հրաշքով փրկվել էին ավերումից: Ապա մի քանի ամիս անցած մեռավ տատս, որ ինձ համար մի զգալի կորուստ էր: Այնուհետև մեռավ չորս տարեկան եղբայրս՝ Գաբրիել անունով, որին սիրում էի հոգուս ամբողջ զորությամբ, Այդ բոլորին հետևեց հորս անսպասելի սնանկությունը և կատարյալ չքավորությունը:

Վերջացնելով քաղաքային դպրոցի դասընթացը, ես ստիպված եղա խեղդել իմ մեջ ուսման ծարավը և մի որևէ գործի մտնել: Բայց ի՞նչ գործ կարող էի գտնել մի կիսավեր քաղաքում, որ ոչ արդյունաբերություն ուներ և ոչ էլ քիչ թե շատ խոշոր վաճառականություն:

Մեկը մեր հարևաններից ուներ աղի պահեստ: Նա ինձ հրավիրեց իր մոտ ծառայելու աղ կշռողի պաշտոնով: Ուրախությամբ ընդունեցի նրա հրավերը, բայց ամսականի մասին խոսք չեղավ: Ավելի քան մի ամբողջ տարի աղ կշռելով, ես ոչ մի վարձ չստացա, բացի ձեռներիս կոշտերից: Աղի պահեստանոցից անցա տեղական ոստիկանություն, նույնպես առանց որևէ ամսականի: Ինձ խոստացան ավագ գրագրի հեռանալուց կամ մեռնելուց հետո նրա պաշտոնն ինձ տալ, բայց մարդը, որ դեռ երիտասարդ էր, բնավ մտադիր չէր մեռնելու և ոչ էլ իր պաշտոնից հրաժարվելու: Ութ-ինը ամիս ծառայելուց հետո հուսահատվեցի և դուրս եկա ոստիկանատնից:

Մինչ իմ մտքերս զբաղված էին անցյալովս, լսեցի գեղեցիկ ուղեկցուհուս փաղաքուշ ձայնը.

— Բալաս, քիչ ֆիքր արա, ուրախ պահի քեզ, մենք ավելի լավ քաղաք ենք գնում, Բաբու:

— Այնտեղ ծով կա, գիտե՞ս, ծով, — ավելացրեց նրա պատանի որդին, ապա, դառնալով գինեվաճառին, հարցրեց, — այնպես չէ՞, Բալասի ապեր, Բաբուն հրաշալի քաղաք է:

Բալասի ապերը պատրաստվում էր ընթրիք անելու: Դա մի շատ նիհար և երկարահասակ մարդ էր, փորը մեջքին կպած, մեծ քթով և շատ մեծ բեղերով, որոնք միանգամայն ծածկում էին նրա բերանը: Նախքան պատանու հարցին պատասխանելը նա դուրս բերեց իր խուրջից վարունգներ, մոթայի պանիր, ապխտած ձուկ, խաշած ձվեր, զանազան կանաչեղեն և մի տկճոր գինի և մեզ հրավիրեց իր սեղանին մասնակցելու: Ես ախորժակ չունեի. պատանին նույնպես հրաժարվեց: Եվ երբ գեղեցկուհին երկար թախանձանքներից հետո, վերջապես, համաձայնվեց նրա դանակի ծայրից վերցնելու կճպած վարունգի շերտը, այն ժամանակ միայն Բալասի ապերը հազաց, բեղերը սրբեց գույնզգույն թաշկինակով և ասաց Շամախու բարբառով.

— Բաբուն ես հարցնում, բալաս, Բաբուն քաղաք չէ-հրաշք է: Հնդստան, Չինումաչին էլ որ գնաս, նրա նման քաղաք չես գտնիլ:

Եվ մի բաժակ գինի կոնծելով, բեղերը նորեն սրբեց և շարունակեց.

— Տես, մի կողմում ջուր — դա ինքը ծովն է, մյուս կողմում կրակ — դա Սուրախանիի գազն է, երեքինջի կողմն էլ նոթ — դա Բալախանի-Սաբունչին է: Ջուր, գազ, նոթ, երեքի մեջտեղում պազած է Բաբուն: Քաղաք չի է, քաղաք, ալամաթ է:

— Ծովը մե՞ծ է, — հարցրեց պատանին:

— Վերջ չունի:

— Քանի՞ կուժ ջուր կլինի նրա մեջ, — հետաքրքրվեց պատանին, որի անունը Ստեփան էր:

Բալասի ապերը, մի մեծ կտոր պանիր դնելով բեղերի տակ, դանակը բարձրացրեց և ասաց.

— Բալամ, ինչ ասեմ, հազար ասեմ, քիչ է, տասը հազար-էլի քիչ է, հազարան հազարներից խոսիր:

Հետո շարունակեց նկարագրել նավթային հանքերը, գործարանները, ծովաը, փոշին, մոծակների բազմությունը, մկների խոշորությունը և երկար կանգ առավ տների բարձրության, փողոցների լայնության և խանութների մեծության ու հարստության վրա:

Նա թե պատմում էր և թե ուտում, մերթ քնդ մերթ աչքի տակով նայելով գեղեցկուհուն, որ, հակառակ իր ծննդավայրի ավանդության, չէր էլ մտածում գայթակղեցուցիչ երեսը շալով ծածկելու: Ուտելիս ու խմելիս Բալասի ապոր նիհար կոկորդի ցցված ոսկրը շարունակ ներս էր մտնում ու դուրս գալիս, ինչպես ծտի գլուխը բնից:

Վրա հասավ գիշերը, մեր կառքը կանգ առավ առաջին կայարանում: Կառապանը մեզ առաջնորդեց մի մալականի տուն, իսկ ինքը գնաց ձիերը կերակրելու: Ինձ զարմացրեց, որ նա չգանգատվեց, թե ճանապարհը շատ դժվար էր, թե ձիերը անչափ հոգնել են, թե ինքը անողորությունից մեռնում է և այլն և այլն, այն բոլորը, ինչ որ ասում են հայ և թուրք սայլապանները մի երեք-չորս վերստ անցնելուց հետո:

Ֆուրգոնն այնպես էր ջարդոտել ինձ, որ մարմնիս բոլոր մասերը ցավում էին: Պառկելով տախտակյա մերկ բազմոցի վրա, անմիջապես քնեցի: Ամբողջ գիշեր երազում տեսնում էի ջուր, կրակ, նավթ, մոծակներ, մկներ և Բալասի ապոր կոկորդի մեծ ոսկրը:

Արևելքն արդեն շառագունել էր, երբ Ստեփանն ինձ արթնացրեց:

— Արի, արի դուրս, — շտապեցրեց նա ինձ, — տես Բալասի ապերն ինչ է արել:

Դուրս եկա գավիթ և ի՛նչ տեսեմ, գինեվաճառն իր երկայն չուխայի լայն փեշերը կապել է մեջքին, փորի վրա կախել է մի արծաթակոթ դաշույն մի մետր երկայնությամբ և ուսովը գցել մի չախմախի հրացան, ծայրին մի զույգ երկաթե եղջյուր: Այդ տեսակ եղջյուրավոր հրացաններ են շատ էի տեսել մեր քաղաքում: Մեր քաջարի որսորդները խոշոր ու վտանգավոր որսի հանդիպելիս հրացանը հենում էին գետնի մեջ տնկած եղջյուրների վրա և այնպես կրակում, որպեսզի գնդակը չվրիպեր հրացանի շարժումից:

Բալասի ապոր դեմքը շատ խորհրդավոր էր և լուրջ: Ունքերը խոժոռած և աջ ձեռը դաշույնի կոթի վրա դրած նայում էր հեռավոր հորիզոնին: Կարծես, ինչ-որ փոթորիկ էր սպասում այնտեղից:

— Ի՛նչ է պատահել, — հարցրի ես:

Ստեփանը, ձեռը դնելով բերանիս վրա, շշնջունով արտասանեց.

— Սուս, կամաց խոսիր, Բալասի ապերը բարկանում է: Հե՛տո, բերանը մոտեցնելով ականջիս, ավելացրեց.

— Ասում է ճանապարհի վրա ավազակներ են երևացել: Ես վախեցա, բայց շուտով հետաքրքրությունս հաղթեց երկյուղս: Այնքան բաներ էի լսել ավազակների մասին, որ փափագեցի գոնե նրանցից մեկին տեսնել մեծ ճանապարհի վրա, թեկուզ կողոպտվելու պայմանով:

Կառքը ճանապարհի ընկավ: Բալասի ապերը, լուռ, ձեռով մեզ նշան արավ ոտքով իրեն հետևելու: Միայն գեղեցկուհին կառք նստեց: Ճանապարհը ծածկված էր խորդուբորդերով և դերբուկներով, ուստի մենք գնում էինք նրա եզրով: Ախ, այլևս չկային իմ ծննդավայրի կանաչազարդ թփերը, ծաղկավետ հովիտները, դալարը, սառնորակ աղբյուրները, թռչունների երգեհոնը: Աջ ու ձախ մռայլ ու մերկ բլուրներ, ավազոտ տափաստաններ, աղային լճեր, ցամաքած և ճերմակ, որպես ձյունապատ դաշտեր: Որքան մոտենում էին Բաքվի գավառին, այնքան երկիրը մերկանում էր բուսականությունից, և երկինքը կորցնում իր հստակությունը:

Ես ու Ստեփանը հետևում էինք Բալասի ապորը, ինչպես որսորդական շներ: Նա շարունակ նայում էր մերթ հորիզոնին, մերթ աջ ու ձախ, մերթ դեպի ետ, միշտ աջ ձեռը դրած դաշույնի վրա. մեր առջևից գնում էր ֆուրգոնը, զեփյուռը շարժում էր նրա ճերմակ ծածկոցը: Ժամանակ առ ժամանակ գեղեցկուհին գլուխը դուրս էր բերում ծածկոցի տակից և դեպի ետ նայում, մայրական ժպիտներով լուսավորելով իր գավակի ուղին: Այդ միջոցներին Բալասի ապերը, երևի, մտածելով, որ այդ ժպիտների մի մասն էլ իրեն է ուղղված, ոլորում էր գարիի հասկերի պես երկայն բեղերը և աշխատում իր նիհար կուրծքը կարելույն չափ ուռցնել: Եվ այդ վայրկյաններին նա իմ աչքում մեկն էր այն հերոսներից, որոնց տատս նկարագրել էր իր հեթիաթների մեջ:

Իսկ ավազակները տակավին չէին երևում: Կառապանը շարունակ սուլում էր՝ հանգիստ և անհոգ շարժելով իր երկայն մտրակը: Եվ նրա հանգստությունը խրախուսում էր մեզ, պատանիներին: Աշխույժ և վառվռուն Ստեփանը, որ հինգ տարով փոքր էր ինձնից, այժմայի արագությամբ թռչկոտում էր չոր տատասկների վրայով, մերթ սուլելով, մերթ երգելով: Իսկ մայրը շարունակ ժպտում էր երջանիկ մոր ժպիտներով: Ստեփանը Բալասի ապերը բարկանում էր Ստեփանի վրա և հրամայում կառքից չհեռանալ:

— Մորդ հույսը ինձ վրա է, — ասում էր նա, — եթե թեզ մի բան պատահի, բեղերս պիտի կտրեմ:

Հանկարծ ֆուրգոնը կանգ առավ: Բալասի ապերը հրացանը ուսից վերցրեց, առաջ վազեց: Բալասի ապերը աջ նայեց, ձախ նայեց: Ոչ ոք և ոչինչ չկար: Պարզվեց, որ կառապանը կառքը կանգնեցրել է, որ ձիերին թույլ տա ջուր թափելու: Բալասի ապերը մոտեցավ կառքին և ասաց գեղեցկուհուն,

— Ոսկի խանում, իսկի չվախենաս, ես էստեղ եմ:

Եվ հրացանը նորեն կախեց ուսին ու ձեռը նորեն դրեց դաշույնի վրա: Այդ բոլորը նա անում էր այնպիսի լուրջ դեմքով և խորհրդավոր ձևերով, որ ինձ վրա թողեց շատ խորը տպավորություն:

Սակայն այդ օրը ես հաճույք չունեցա ավազակներ տեսնելու և ոչ հետևյալ և ոչ երրորդ օրը, ճանապարհին հաճախ հանդիպում էինք ուղտապանների, որոնք տակառներով նավթ էին տանում Բաքվից Շամախի: Հեռվից նրանց տեսնելիս, չգիտեմ ինչու, Բալասի ապերը հրացանը զգում էր ֆուրգոնի մեջ, դաշույնն էլ թաքցնում էր չուխայի փեշերի տակ և ինքն էլ մի տեսակ խեղճանում էր:

Չորրորդ օրը միջօրեին մենք մոտեցանք Բաքվին: Երբ բարձրանում էինք «Սայի բերան դռներ» կոչված գառնիվայրով, որի գլխից պիտի երևար ծովը, Բալասի ապերը գետնից վերցնելով երկու հատ ինչ-որ ոսկրներ և մեկն ինձ, մյուսը Ստեփանին տալով՝ ասաց.

— Դրեք ատամներիդ մեջ:

— Ինչո՞ւ, — հետաքրքրվեցի ես:

Նա պատասխանեց, թե ով առաջին անգամ ծով է տեսնում, պետք է իր բերանը ոսկի դնի, այլապես եթե մի օր կամենա ծովում լողանալ, կխեղդվի: Ես հավատացի Բալասի ապոր կատակին, այնքան դեռ միամիտ էի տասնյոթ տարեկան հասակում:

Ահա և ծովը, ահա վերջապես Բաբուն իր տափակ կտուրներով, նավերի կայմերով, հանքերի բուրգերով և գործարանների թանձր ծխով: Ինձ պաշարեց մի տարօրինակ տրտմություն: Չառիվայրից իջնելով, թվաց ինձ, որ իջնում եմ մի տեսակ գեհեն, ուր պիտի հավիտենապես տանջվեմ այդ թանձր ծխի ու մրի մեջ:

Ես բաժանվեցի իմ ուղեկիցներից: Որովհետև այլևս նրանց չենք հանդիպելու, պետք է մի քանի խոսք ասեմ նրանց մասին:

Շատ տարիներ հետո ես իմացա, որ Բալասի ապերը այդ երեքօրյա ճամփորդությունից մի ահագին հերոսություն է հյուսել իր համար և պատմել է շատերին: Նրա ասելով ավագակները եղել են թվով տասներկու, յոթը ձիավոր, հինգը հետևակ, մեկը կադ, մեկը միաչքանի և այլն և այլն: Այսպես թե այնպես, ես այսօր էլ կարող եմ վկայել Բալասի ապոր քաջությունը, նաև նրա ջերմ փափագը մեր գեղեցիկ ուղեկցուհու սիրտը գրավելու:

Տասնյոթ տարի հետո մի օր հանդիպեցի այդ կնոջը միանգամայն կերպարանափոխված: Նա իր որդուն բերել էր Բաբու ուսում տալու համար: Մի մետաքսյա սև շալ գլխին նա դանդաղ քայլերով դուրս էր գալիս եկեղեցուց, կիրակնօրյա պատարագից հետո: Ես նրան չճանաչեցի: Մոտով անցնելիս նա կանգ առավ և հարցրեց.

— Դու Մինասի տղան չե՞ս:

— Այո, մայրիկ, Մինասի որդին եմ: Դուք ո՞վ եք:

— Ստեփանիկի մայրը, միտդ չե՞: Բաբու եկանք միասին, — պատասխանեց նա և ուժգին հեկեկաց:

Ես զգացի, որ նրան մի մեծ դժբախտություն է պատահել: Խե՛ղճ կին, նրա գեղեցկությունից ոչինչ չէր մնացել, բացի մի զույգ տակավին վառվռուն աչքերից: Հիշեցի նրա զվարթ ու աշխույժ որդուն, և չար կասկածը պաշարեց ինձ:

— Ստեփ... — սկսեցի ես և կանգ առա:

Թշվառ մայրը, աչքերը սրբելով, պատմեց բոլորը: Նրա որդին կարողացել էր ավարտել ռեալական դպրոցի դասընթացքը և անմիջապես մտել էր նավթային գործերի մեջ: Հարստացել էր իր քեռիների աջակցությամբ: Բայց, ընկնելով գեշ շոջան, քայքայել էր իր առողջությունը, վարակվելով սոսկալի ախտով: Հինգ տարի տանջվելուց հետո ցնորվել էր ու մեռել...

Ես լուռ համբուրեցի անբախտ մոր ձեռքը և շտապեցի հեռանալ՝ ծանր տպավորությունս փարատելու համար...

II

ԻՄ ԽՆԱՄԱՏԱՐԸ

Բաբվում ես իջևանեցի իմ մորաքրոջ՝ Մարիամ Աբեյանի մոտ, մինչև վիճակս քիչ թե շատ կարողվեր: Արդեն Բաբու տեղափոխվելուս գլխավոր դրոփիչը եղել էր նրա որդին, Ներսես Աբեյանը:

Անսահման բարի և զգայուն մորաքույրս պանդխտությանս մեջ եղավ ինձ համար երկրորդ մայր: Հիշում եմ այն ցերմ գուրգուրանքը, որով նա, սեղմելով ինձ նիհար կրծքին, իր հինգ զավակներին ավելացրեց վեցերորդը: Տասնյակ տարիներ հետո, երբ մի աշնանային օր այցելեցի նրա գերեզմանը, որ գտնվում է մորս գերեզմանի քով, ինձ պաշարեց կրկնակի վիշտ: Մարդիկ մի անգամ են զրկվում իրենց մորից, ես զրկվել եմ երկու անգամ:

Ես ունեի մի մորեղբայր՝ Հակոբ Բաբախանյան անունով նա պիտի զբաղվեր իմ վիճակով, ուրիշ հովանավորող չունեի: Նա մի հասարակ դերձակ էր, սակայն ուներ բազմաթիվ բարեկամներ և վայելում էր նրանց հարգանքը, որպես ազնիվ մարդ և ընտիր ընկեր:

Որոշվեց, որ ես կարող եմ ծառայել կամ մի մասնավոր գրասենյակում, կամ որևէ պետական հիմնարկության մեջ, որպես գրագիր: Չէ որ ոստիկանատանը ծառայելով ես ռուսերեն ձեռագիրս բավական մշակել էի:

Մորեղբայրս պատվիրեց ինձ մի որևէ բան գրել ինձամբով և տալ իրան: Ես տողացույցը դրեցի մի մեծ թերթի տակ և ամենայն զգուշությամբ ընդօրինակեցի գեղագրական տետրակի ամենագեղեցիկ էջերից մեկը:

— Աֆարիմ տղա, աֆարիմ, մարգարիտներ ես շարել, — գոչեց մորեղբայրս, ձեռագիրս տեսնելով, — ես քո մասին արդեն խոսել եմ Համբարձում-բեգի հետ: Գիտե՞ս, նա մեծ պաշտոն ունի նահանգական ատյանում:

Բաբուն հափշտակել էր ինձ: Ամբողջ օրերով թափառում էի նրա փողոցներում և ողորմելի պարտեզներում: Ամենից դուրեկանն ինձ համար ծովափն էր: Ժամերով պտտում էի նավամատույցները, դիտում էի լայնատարած ծովը և նրա վրա սփռած անթիվ նավերն ու նավակները: Ամեն ինչ ինձ համար նոր էր, տարօրինակ, գրավիչ և ինչպես մի երագ, նայում էի մեղմիկ սահող մակույկներին, որ կարապների պես լուռ ու մունջ լողում էին դես ու դեն: Նայում էի հեռացող նավերի փքված առագաստներին, և նրանք ինձ հիշեցնում էին ծննդավայրիս թևատարած ուրուրները ցինջ երկնքի վրա: Եվ իմ մտքերը սլանում էին հեռու ու հեռու, անծանոթ երկրներ, ուր մարդիկ մանուկ հասակում մարդկային արյուն չեն տեսնում և ոչ էլ իրանց մերձավորների տառապանքներն ու մահը, ուր ամենքը հավասար երջանիկ են: Պատանեկան մոլի երազներ, որ ապագայում պիտի անողբաբար խորտակվեին:

Ես նախանձում էի ամենքին, ով գնում էր այդ նավերով, մանավանդ շոգենավերով: Ինձ թվում էր, որ գնացողները խղճում են մնացողներին, որպես բախտից զրկվածներին, որոնց թվումս էի և ես: Ես նախանձում էի անգամ նավերի աշխատավորներին, որոնց նավթոտ ու մրոտ բազուկները փայլվում էին կեղտոտ տախտակամածների վրա, և որոնց լայն թիկունքին անամոթաբար ժպտում էր գերմարդկային աշխատանքը, որպես անողբ բռնակալ: Ի՞նչ փույթ, որ նրանք տնքում են իրենց ծանր լծի տակ, չէ որ նրանց համար է ստեղծված այդ լայնածավալ ծովն իր խորհրդավորությամբ և հեռավոր երկրների գեղեցկությամբ: Իսկ այդ անթիվ ու անհամար ճայերի տարմերը, որ կարկաչելով թառ են լինում նավերի խաչաձև կայմերի վրա, մի՞թե ավելի բախտավոր չեն, քան ես:

Մի օր մի խումբ աշակերտներ ռեալական դպրոցի համազգեստով շոգենավով գնում էին չգիտեմ ուր: Ես կանգնած էի նավամատույցի ծայրում և նայում էի, թե ինչպես նավի հեռանալով խարիսխը կամաց-կամաց դուրս էր գալիս ծովից: Երբ երկաթե շղթան վիթխարի օձի պես փաթաթվեց նավի կտուցին, աշակերտներն սկսեցին խմբովին երգել: Բոլորն էլ իմ տարիքի պատանիներ էին, բոլորն ուրախ, իսկ ես նրանց հասակում արդեն կյանքի հոգսերով ծանրաբեռնված: Սիրտս թնդաց, աչքերս լեցվեցին արցունքով, ձի վայրկյան գլուխս պտտվեց, և գուցե ինձ ծովը նետեի, եթե լինեի բավականաչափ քաջ և բավականաչափ հիմար:

Պետք է վերջապես մի գործ գտնել: Այս հույսով ամեն օր գնում էի մորեղբորս մոտ: Ոչ նրա տունը, այլ արհեստանոց, որովհետև նրա կինը մի անբարեհամբույր արարած էր: Նա չէր սիրում իր մարդու ազգականներին, և ինքն էլ սիրված չէր նրանցից:

Արհեստանոցը գտնվում էր ծովափի մոտ, մի կիսախարխուլ քարվանսարայի նեղ անցքի մեջ: Այնտեղ ես ծալապատիկ նստում էի մինդարի վրա, չմուշկներս դնելով քովս, ինչպես մի պարսիկ դեղավաճառ: Ես անտարբեր դիտում էի խանութներն ու անցորդներին: Երբեմն նիրհում էի, որպես վայել է անգործ արևելցուն:

Մի գվարթ և կատակասեր մարդ էր քեռիս: Փիլիսոփա էր, ինչպես առհասարակ բոլոր դերձակները, բայց ոչ հոռետես, չնայելով կնոջ հետ ունեցած ամենօրյա ընդհարումներին: Հիշում եմ նրա կարճիկ ու հաստ բեղերը, ժպտուն շրթունքները, լիք-լիք կարմրախայտ այտերը և հեգնանքով լի սևորակ աչքերը: Նա գիտեր ծաղրել և՛ մարդկանց, և՛ կյանքը: Եվ հաճախ նրա անփույթ ձևով արտասանած խոսքերը նույնքան սուր էին, որքան նրա ասեղի ծայրը, և թունավոր, բայց ոչ չարամիտ:

Նա սիրում էր հաճախ իր բարեկամների հետ բաժակ-բաժակի զարկել և երգել «Բաժակներ առնունք, եղբայր» կամ «Ի ննջմանե» ոչ հանուն ամենազոր Բաթուսի, այլ չոր ու ցամաք Բաքվում Շամախու ծաղկավետ հովիտները և սառնորակ աղբյուրները հիշելու համար: Տանը նա հյուրեր չէր ընդունում, դարձյալ իր անհյուրընկալ կողակցի շնորհիվ: Եվ ինքն էլ ոչ մի ընտանեկան հյուրասիրություն չէր ընդունում:

Մի բան, որ ես առանձնապես սիրում էի այդ գեր ու կենսախինդ մարդու մեջ, այն էր, որ երբեք ինձ խրատներ չէր տալիս: Այդ ինձ համար մի հազվագյուտ շնորհ էր, վասնզի ամեն ոք, որ ճանաչում էր հորս, սրբազան պարտականություն էր համարում գլխիս ավետարան կարդալու, նույնիսկ նշանավոր կոնծաբան Մուշկենց Ալեքսանը:

Քեռիս միայն ասում էր.

— Մեծ տղա ես, աչքերդ բաց արա, ինքդ տես ու մտածիր, ինչ որ վատ է, երես դարձրու նրանից, ինչ որ լավ է, օրինակ վերցրու:

Իսկ տեսնելու և մտածելու շատ բան կար այդ միջավայրում, և ես ամեն բանից ազդվում էի այս կամ այնպես, ինչպես նորածին կատու: Քեռուս արհեստանոցի դռները միշտ բաց էին, և ամեն ոք անցնելիս կանգ էր առնում և մի քանի խոսք փոխանակում նրա հետ մեծ մասամբ կատակներով: Բայց կար մեկը, որ շուտով պիտի դառնար իմ համակրանքի առարկան, բարեկամը և ինսամատարը: Քեռիս ամենից ավելի նրա հետ էր սիրում կատակաբանել և բաժակ-բաժակի զարկել:

Դա մի արագաշարժ և արագախոս մարդ էր, որին կոչում էին Կարկուտ Գասպար: Տարօրինակ էր այդ մարդու արտաքինը: Նրա ածուխի պես սև ու խիտ մորուքն սկսվում էր ուղիղ աչքերի տակից և ծածկում ամբողջ երեսն ու կոկորդը: Նրա արծվային քիթն անգամ ծածկված էր մազերով, իսկ գլխի մազերը նեղ ճակատի վրա գրեթե միանում էին թավ հոնքերի հետ, նույնիսկ նրա խոշոր ականջների ծակերը լիքն էին մազերով: Մի խոսքով՝ եթե չլինեին պսպղուն աչքերը և լայն բերանի մեջ փայլող խոշոր ատամները, կարելի էր կարծել, որ բացի բրդից ոչինչ չկա այդ մարդու վրա:

Կարկուտ Գասպարի գլխավոր զբաղմունքն էր միջնորդությունը: Նա ապրանքատերերի համար նավեր էր վարձում: Բայց նա պարապում էր և՛ ուրիշ գործերով, նավավարներից գնում էր Պարսկաստանից բերած չոր մրգեղեն, նարինջներ և շահով վաճառում էր մանր նպարավաճառներին: Երբեմն ես նրան տեսնում էի ուսի վրա ապակիներով լեցուն մի կիսարկղ դրած դեպի նավահանգիստ վազելիս: Այնտեղ նա նավերի վրա ապակիներ էր գցում կամ նորոգում:

Օրն առնվազն երկու անգամ Կարկուտ Գասպարն անցնում էր մորեղբորս արհեստանոցի առաջով: Եվ միշտ կանգ էր առնում և հաղորդում նորություններ ծովից ու ցամաքից այնպիսի արագությամբ, որ խոսքերն իսկապես կարկտի նման էին տեղում քեռուս գլխին: Նա ինքն երբեք չէր ճամփորդում, բայց գիտեր բոլորը, ինչ որ անցնում էր Կասպից ծովի վրա և Նրա նավամատույցներում, սկսած Բաքվից մինչև Ռուսաստան, Պարսկաստան և Թուրքեստան:

Մի օր Կարկուտ Գասպարն իր բարեհաճ ուշադրությունը դարձրեց ինձ վրա:

— Մի՞ տղան է:

— Քրոջս, — պատասխանեց քեռիս:

— Նո՞ր է եկել:

— Հա:

— Չի՞ համար, — հետաքրքրվեց Գասպարը, ապակիների կիսարկղը դնելով քեռուս դազգահի վրա:

— Եկել է գործի մտնելու:

Առանց մի վայրկյան խորհելու՝ Կարկուտ Գասպարը խորհուրդ տվեց ինձ ծովային ծառայության մեջ մտնել:

— Ինչ է, ուզում ես, որ մատրոս դառնա՞, — հարցրեց քեռիս հեգնական ժպիտով:

— Չէ, նավի գործակատար, ապրանք գրող:

Եվ իսկույն խոստացավ ինձ համար պաշտոն գտնել լավագույն շոգենավերից մեկի վրա:

— Շնորհակալ եմք, — ասաց քեռիս իր սովորական հեգնանքով, — դեռ թող ցամաքը վերցնենք, հետո ծովերը կգրավենք մինչև Հնդստան:

Բայց ես քեռուս հետ համաձայն չէի: Ծովն էր ինձ համար դրախտը: Ես հափշտակվեցի Կարկուտ Գասպարի խորհրդով և այդ րոպեից սիրեցի Նրան: Երբ նա, ապակիների կիսարկղը ուսերի վրա դնելով, հեռացավ, վազեցի Նրա ետևից և, հագիվ կարողանալով հասնել, հարցրի.

— Գասպար ապեր, դու իսկապես կարո՞ղ ես ինձ համար պաշտոն գտնել որևէ շոգենավի վրա:

Նա ներողամտաբար ժպտաց, հասկացնելով ինձ, թե դրանից ավելի ոյուրին բան չկա իր համար:

— Լող տալ տե՞ս, լող տալ, — հարցրեց նա:

— Ոչ չգիտեմ:

— Դու լող տալ սովորի, մնացյալը հեշտ է, շատ հեշտ, — ասաց Գասպարը և, ապակիների կիսարկղը մի ուսից մյուսի վրա դնելով, հեռացավ:

Նրա խոստումն ինձ միանգամայն ոգևորեց: Ես հավատացի Նրա կարողությանը: Թվում էր ինձ, որ այդպես արագ խոսող և արագ քայլող մարդու համար կյանքի մեջ անկարելի բան չի կարող լինել:

Ես վճռեցի լող տալը սովորել, թեև ոչնչից այնքան մեծ երկյուղ չունեի, որքան ծով մտնելուց: Բայց ես լսել էի, որ գեր մարդիկ շատ ոյուրին են սովորում լողալը: Որովհետև այն ժամանակ ես բավական գեր էի, ուստի վճռեցի փորձել: Մի օր լողարանում պարանը բաց թողեցի, հուսալով, որ

ջրի երեսին կմնամ ուրիշի պես, և իսկույն արճճի գնդակի պես ընկա ծովի հատակը:
Բարեբախտաբար, սանդուղքը մոտ էր Է բռնեցի և վեր բարձրացա:

Չետագայում շատ անգամ եմ փորձել, և երբեք չկարողացա լողալ սովորել:

Ամեն անգամ Կարկուտ Գասպարին հանդիպելիս հիշեցնում էի նրան իր խոստումը: Եվ նա ազնվաբար ոչ միայն ետ չէր կանգնում իր խոսքից, այլև ավելի հուսադրում էր ինձ, ամեն անգամ հավատացնելով, թե իր համար անկարելի բան չկա ծովային աշխարհում: Եվ երբեք չէր մոռանում հարցնել.

— Լող տալ սորցի՞ր, լող տալ:

— Այո — ստեցի ես մի օր վերջապես ամաչելով խոստովանել իմ անշնորհքությունը:

— Աֆարիմ, աֆարիմ, — գովեց ինձ Կարկուտ Գասպարը, իր մագմագոտ ձեռը ուսիս զարկելով, — դե հիմի շորերդ փոխիր, շորերդ:

Նա ուզում էր ասել, որ հագուստս անվայել է ապագա պաշտոնս ստանալու համար: Բանն այն է, որ ես Բաբու եկել էի Շամախու հագուստով, այն է արխալուղով, չուխայով, չմուշկներով և Բուխարայի մորթուց կարած գդակով: Չայրս ատելով ատում էր նորածն հագուստները և հազնողներին անվանում էր «հողկաբազ», որ շատ մեծ վիրավորանք էր:

Մի օր մորեղբայրս հեզնանքով հարցրեց.

— Չը, ի՞նչ է ասում Կարկուտը, տեղ գտա՞վ քեզ համար նավի վրա:

Ես ամաչեցի, որ բանակցությունս Գասպարի հետ քեռուցս թաքցրել էի:

— Դու գիտես քո գործը, — ինձանից պատասխան չստանալով շարունակեց քեռիս և գլուխը թեքեց կրծքին, — բայց իմացիր, որ Կարկուտը մի քիչ փչող է:

Ես վշտացա, որովհետև իմ հավատը դեպի Կարկուտը շատ մեծ էր: Մի օր նրա հեղինակությունը շատ բարձրացավ իմ աչքում, երբ տեսա նրան երկու նավաստիների հետ մտերմաբար զրույց անելիս: Բայց, ավաղ, հետևյալ օրն իսկ այդ հեղինակությունը բավական չսեմացավ: Պատմեմ եղելությունը: Ես անցնում էի ծովափով, միշտ երազելով ինձ ծովի վրա, միշտ երևակայությամբ սլանալով անձանոթ աշխարհներ: Չանդիպեցի Կարկուտ Գասպարին: Կռնատակին երկու հատ ապխտած ձուկ դրած գնում էր տուն: Ես մոտեցա նրան և, հարկավ, նորեն խոսք բաց արի պաշտոնի մասին: Խնամատարս ասաց.

— Մի քիչ էլ համբերիր, մի քիչ էլ, Էսօր Էգուց «Ցեսարևիչ»-ի վրա տեղ է բացվելու, շատ լավ տեղ, ամիսը հարյուր ռուբլի:

Եվ սկսեց նկարագրել իմ մոտակա վիճակն այնպիսի փայլուն գույներով, որ ես արդեն երջանիկ զգացի ինձ և պատրաստ էի համբուրել նրա մշտապես խճճված մորուքը: Ապա ինձնից անմիջապես իրան անցավ և սկսեց թվել իր զորավոր կապերը ծովային մեծամեծների հետ: Նրա ասելով ոչ մի նավավար չի կարող համարձակվել նրա խնդիրը մերժելու, իսկ եթե մերժե, այն ժամանակ... Այստեղ Կարկուտ Գասպարը աչքերը փակեց, թշերն ուռցրեց և բեղերի տակից արձակեց մի երկարատև «փռռռ»:

Այդ միջոցին մեր դեմուղեմը երևաց հարբած նավաստիների մի խումբ, որ երգելով, պարելով և «գարմոն» ածելով առաջ էր գալիս: Ես նկատեցի, որ Կարկուտ Գասպարն ուզում է ծլկվել, բայց չեղավ: Նավաստիներն անմիջապես շրջապատեցին նրան և սկսեցին հետը կատակներ անել, սկզբում անմեղ, հետո ավելի ու ավելի անվայել: Բանն այնտեղ հասավ, որ մեկը բարձրացավ ինսամատարիս ուսերին և նստեց նրա պարանոցի վրա ձիավորի պես: Գասպարը կմշտեց նրա

մարմնի նուրբ մասը, ուսերը թափահարեց և վար գցեց նրան: Մի ուրիշը խլեց նրա կոնատակից «քյուլթյունը» և սկսեց կրծոտել: Մի երրորդը կոնակի կողմից իր գլուխը մտցրեց նրա ոտների արանքը և բարձրացրեց նրան իր պարանոցի վրա:

Ես շատ զարմացա: Բարեկամս ոչ միայն չէր վիրավորվում այդ կոպիտ կատակներից, այլև, կարծես, սիրում էր:

Երբ նավաստիները, վերջապես, հեռացան, ինամատարս ասաց.

— Տեսա՛ր, ինչպես են սիրում ինձ, տեսա՛ր: Թե հրամայեմ ծովը ընկնել, կընկնեն:

Ես բաժանվեցի նրանից բավական անախորժ տպավորության տակ: Ծանր էր ինձ համար տեսնել այդպես ծաղրված մի մարդու, որին ուժ էի համարում, և որն այնքան պատրաստակամ հանձն էր առել իմ ինամատարը լինելու:

Բայց և այնպես հավատը դեպի Կարկուտ Գասպարը չմեռավ իմ մեջ: Շուտով ինքս ինձ միտիթարեցի, նավաստիների անվայել վարմունքը վերագրելով նրանց հարբած դրուպյանը:

Շաբաթվա վեց օրերը Կարկուտ Գասպարը հազնվում էր շատ հասարակ, նույնիսկ կեղտոտ: Նրա սև ֆուրածկան այնքան յուղոտ էր, որ փայլում էր սափրիչի կաշվե սրոցի պես, նրա արխալուղի և պիջակի կուրծքն ու փեշերը ծածկված էին խեժի և ներկերի անթիվ բծերով, իսկ կապտած գույն վարտիքի զգազված եզրերի տակից երևում էին հնամաշ կոշիկների միջից դուրս ցցված բրոյա գուլպաները:

Այլ մարդ էր նա կիրակիները: Այդ օրերը նա աղա էր, այն ժամանակվա կատարյալ իմաստով: Նա ուներ՝ չգիտեմ՝ գայլի թե արջի մորթուց կարած մի մեծ մուշտակ, որի երկայն կիսամոնագույն մազերը ծածկում էին նրա կուրծքը փառավորապես, և նույն մորթուց կարած մի վիթխարի կլոր գդակ, որ խախալի էր նման: Իսկ երկայնավիզ, մաքուր սրբած կոշիկները փայլում էին հայելու պես:

Ես մտքումս պարծենում էի բարեկամովս, երբ տեսնում էի, թե ինչպես նա, ձեռները մուշտակի թևերի մեջ խոթած, մտնում էր եկեղեցու գավիթը: Այդ ժամանակ նրա քայլվածքը բոլորովին տարբեր էր սովորականից, հանդարտ, ծանր և հանդիսավոր: Աջ ու ձախ իր ծանոթներին բարևում էր հպարտ, որպես վայել էր սեփական արժանապատվությունը զգացող մի նշանավոր քաղաքացու: Իսկ իմ անվստահ բարևներին հազիվ պատասխանում էր խախալի թեթև շարժումով: Կիրակի օրերը ես չէի համարձակվում նրան մոտենալ, վախենալով շարժել նրա զայրույթը:

Այդպես էր իմ ինամատարը:

Մի օր հանկարծ Կարկուտ Գասպարը չբացավ և ամբողջ մի շաբաթ չերևաց մորեղբորս արհեստանոցի առջև: Վերջին անգամ նա ինձ լիովին ապահովել էր ասելով.

— Տեղդ «Ցեսարևիչ»-ի վրա պատրաստ է հա, դու էլ պատրաստ կաց:

Հարցրի մորեղբորս, ասաց թե Գասպարը հիվանդ պառկած է տանը:

— Ես կգնամ նրան տեսնելու, — ասացի ես, վախենալով՝ մի գուցե տեղս «Ցեսարևիչ»-ի վրա կորցնեմ:

— Լավ էլ կանես, — համաձայնվեց քեռիս, — բարեկամը բարեկամին ձախորդ օրերին է հարկավոր: Ասենք Գասպարը մի քիչ օյնեբազ մարդ է, բայց չեմ կարծում, որ սուտ է հիվանդացել: Գնա, Ալեքսան, գնա տես: Ինձանից էլ բարևիր նրան: Ասա, թող շուտ առողջանա, չլախ Բախիշը Սազյանի լավ գինի է ստացել, բարեկենդանն էլ մոտենում է...

Ես, առանց հետաձգելու, վազեցի ինսամատարիս տունը: Ահ, երանի չգնայի, գոնե այդ օրը:

Նա ապրում էր քաղաքի հին արվարձաններից մեկում, մի շատ նեղ փողոցում, սեփական տանը: Ես մտա մի փոքրիկ, կեղտոտ և խոնավ գավիթ՝ լի տնային թռչուններով, շներով ու կատուներով: Շներն ու կատուներն ուշ չդարձրին ինձ վրա, հավերը կչկչալով ցրվեցին այս ու այն կողմ, իսկ մի մեծ սագ, ինձ տեսնելով, անմիջապես թևերը բարձրացրեց և կոկոզալով վազեց դեպի ինձ: Կարծես գալիս էր անցագիր պահանջելու. Երկու բաղ ծանրաբարո անցուդարձ էին անում, իրանց ծուռ ոտներով ցեխոտ գետնի վրա եռաճյուղ նախշեր տաճելով:

Ես անցա աստղաձև կապված պարանների վրա փռված վազքի տակով, փափախս ձեռով պահելով, որ չընկնի: Մտա գավթին հավասար մի նեղ պատշգամբ: Այստեղ երկու գրեթե տարեկից մանուկներ, կեղտոտ, ինչպես թափառաշրջիկ գնչուներ, խաղում էին նեխված հատակի վրա: Երկուսի էլ երեսը մաճուկոտ էր:

Ինձ դիմավորեց հնամաշ շալն ուսերին գցած անորոշ տարիքի մի կին տգեղ ու թթված դեմքով և հարցրեց՝ ում եմ կամենում:

— Գասպար Մարտինիչ Խիգիրովին, կարելի՞ է նրան տեսնել:

Կինը նայեց ինձ ոտքից մինչև գլուխ անբարեհամբույր հայացքով, առանց մի խոսք ասելու, բաց արավ դեպի պատշգամբ նայող դռներից մեկը և ձեռքով նշան արավ, որ ներս մտնեմ:

Ես մտա, ինքն էլ հետևեց ինձ:

Առաջին հայացքով ոչինչ չկարողացա նշմարել. սենյակը մուլթն էր ինչպես գիշեր: Յետո մի անկյունից լսեցի ծանր տնքտնքոցի ձայն: Չգուշույթամբ մոտեցա: Այնտեղ, պատի տակ մի մեծ թախտի վրա պռնկած էր Կարկուտ Գասպարը: Բարեկամս թաղված էր բազմաթիվ վերմակների տակ, որոնց վրա թագավորում էր նրա նշանավոր մուշտակը:

— Ալեքսան, դու ե՞ս, — արտասանեց նա, կապույտ թաշկինակով կապած գլուխը դուրս բերելով մուշտակի մագերի միջից, ինչպես մի կտոր բուրդ մի ջվալ բրդից: — Բարով ես եկել: Տեսնում ես էլի, մրսել եմ, սաթլքամ եմ, վայ մեջքս, ա կնիկ, չայ բեր, մուրաբա բեր: Ակոբի քրոջ տղան է... Շատ լավ տղա է, շատ եմ սիրում: Վայ, ու՛՛, գլուխս տրաքում է: Չէ, հաջամաթ պետք է առնել, հաջամաթ: Նա, չայ բեր երեխայի համար, մուրաբա...

— Որ գլուխդ տրաքում է, ինչո՞ւ ես ավելորդ խոսում, — արտասանեց թթված դեմքով կինը և, մի կատաղի հայացք գցելով հիվանդի վրա, երեսը դարձրեց դեպի պատշգամբը ու քթի տակ ինչ-որ մրթմրթաց:

— Ի՞նչ է պատահել, Գասպար Մարտինիչ, — հարցրի ես՝ կամենալով թեյի և մուրաբայի ինդիրը դուրս գցել ասպարիզից:

— Նավի վրա եմ մրսել... ջերմ ու տենդ է, վայ, շուռ է տալիս սաթլքամի, կարող է տի՛՛ էլ լինի կամ խալերա, ով գիտե: Ա կնիկ, աղյուս տաքացրու, դիր փորիս վրա, վայ, ու՛՛, մեռա...

Կինը դարձյալ անշարժ մնաց: Ինձ համար պարզ էր, որ նա հիվանդի խոսքերին նշանակություն չէր տալիս, կարծես նույնիսկ չէր հավատում նրա հիվանդությանը:

Ես մորեղբորս պատվերը բարեկենդանի մասին հայտնեցի ինսամատարիս: Երբ խոսքս հասավ Սաղյանի գինուն, հանկարծ թթված դեմքով կինը փոթորկվեց:

— Յա՛, — գոչեց նա սուր և անախորժ ձայնով, — հիմա էլ Սաղյանի գինի: Մադրասիկից կշտացա՞ր, հա՞: Խմիր, խմիր, տեսնենք վերջդ ինչ է լինելու:

— Ա կնիկ, մի տաքանար, դու գիտես, որ ուստա Ակորը հանաքչի է, — փորձեց մեղմացնել կնոջ բորբոքը խնամատարս:

Բայց երևում էր, որ կնոջ սիրտը վաղուց է լցվել թույնով և առիթի էր սպասում, որ ժայթքի: Եվ սկսեց, աստված իմ, ինչեր չասաց նա իր խեղճ մարդուն: Դուրս եկավ, որ արագախոս և ճեպընթաց բարեկամս, որին ես մարմնացած եռանդ էի համարում, և ծույլ է, և ձրիակեր, և արբշիռ, և մեծախոս, և ստախոս, մանավանդ մեծախոս ու ստախոս: Ինչպես երևում էր, իմ ներկայությունը նրա համար ոչինչ նշանակություն չուներ, կամ մարդու տեղ չէր դնում ինձ:

Խեղճ ամուսինը մուշտակը քաշել էր գլխին և աշխատում էր չլսել նրան: Երբ կինը դուրս թափեց իր ամբողջ մաղձը, այն ժամանակ Գասպարը մուշտակը ետ գցեց և ասաց.

— Պրծա՞ր, հիմի մուրաբա բեր երեխայի համարք.

— Շնորհակալ եմ, շնորհակալ եմ, — կրկնեցի ես, դրականապես հրաժարվելով դառնացած կնոջ քաղցր հյուրասիրությունից:

Ինձ համար անսահման վշտալի է բարեկամիս խեղճությունը: Մինչև այդ ժամանակ իմ ճանաչած ընտանիքներում մարդն էր հալածել կնոջը, այդ օրը հակառակն էի տեսնում: Ի՞նչ, Կարկուտ Գասպարը, որ խոսելիս կրակ էր թափում բերանից, այդպես ընկճված իր տանը մի տգեղ կնոջից: Դա ավելի բան վիրավորական է մի պատվասեր տղամարդի համար, և ես զարմանում էի, որ խնամատարս չհարձակվեց անամոթ կնոջ վրա ու չխեղդեց նրան: Բայց մի բան, որ ինձ ամենից ավելի վշտացրեց, հետևյալն էր, երբ ես ասացի Գասպարին, թե արդեն նոր զգեստ եմ պատվիրել և պատրաստ եմ ծովային ծառայության համար նավապետին ներկայանալու, չար կինը նորեն կատաղեց,

— Ի՞նչ, — գոչեց նա, ձեռը ձեռին զարկելով, — ուրեմն դու այդ տղային էլ ես խելքից հանել:

Եվ, դառնալով ինձ, ավելացրեց.

— Ա տղա, մի հավատար այդ մարդուն, նրա խոսքը մեջը փուչ ընկույզ է, ումին ասես բաժանում է: Գնա քեզ համար ուրիշ գործ ճարիր, դրա ձեռքից բան չի դուրս գալ:

Ահ, որբան խղճալի էր այդ պահին իմ բարեսիրտ խնամատարը և որբան ողորմելի նրա փառահեղ մուշտակը, որ այնքան պատկառանք էր ներշնչել ինձ:

Ես հրաժեշտ տվեցի նրան դառնացած սրտով: Երբ տեսած ու լսածս պատմեցի մորեղբորս, նա հառաչեց և խորհրդավոր եղանակով ասաց.

— Կնիկ կա, որ անուշ, վարդ է, կնիկ էլ կա, որ ցավ ու դարդ է:

Ես զգացի, որ ինքն էլ մոտավորապես Կարկուտ Գասպարի վիճակումն է կնոջ վերաբերմամբ, և հասկացա նրանց բարեկամության հոգեբանական պատճառը:

Քիչ անցած, մորեղբայրս ասաց.

— Ձեռագիրդ տվեցի Զամբարձում-բեգին: Վաղը գնա նրա մոտ նահանգական ատյան, նա քեզ կընդունի:

Եվ այսպես, երազս չիրագործվեց, ես չարժանացա ծովային ծառայության:

Մնաս բարով, լայնատարած ծով, քո հմայիչ նավերով ու նավակներով, քո կանաչ մակերեսով և խորհրդավոր հեռանկարներով: Մնաք բարով, անուշ երազներ, որ ինձ սլացնում էիք հեռու,

անծանոթ աշխարհներ, ուր իմ պատանեկան վառ երևակայությունն ստեղծել էր այնքան եղեմներ...

Մնաք բարով և դու, իմ բարի խնամատար, քո պարծանքներով, քո ապակիների կիսապահարանով և քո փառավոր մուշտակով, որ այնքան խեղճացած տեսա կեղտոտ վերմակների վրա: Քո խոստումները սուտ էին, բայց ոչ չարամիտ: Գիտեմ, որ դու անկեղծորեն ուզում էիր ինձ բարություն անել և, ստելով, ինքդ էլ հավատում էիր քո ստերին:

Տասնյակ տարիներ անցան: Բաբու գալով՝ մի օր հանդիպեցի Կարկուտ Գասպարին: Ո՞րքան փոխվել էր նա: Նրա զգգված մորուքը ճերմակել էր բամբակի պես, արագաշարժ ոտները թուլացել էին: Նա մեջքից կորացել էր, վառվռուն աչքերը մարել էին մեռած աստղերի պես: Բայց նա դարձյալ հպարտությամբ պատասխանեց իմ բարևին, և ես զգացի, որ դարձյալ հարգում ու սիրում եմ նրան, ինչպես մարդը սիրում ու հարգում է իր անցյալը:

Ես հարցրի նրա առողջությունը: Չգանգատվեց, միայն ասաց.

— Մի քիչ ծերացել եմ:

Տկար այլևս նրա ձայնի մեջ խրոխտություն և խոսքերի մեջ արագություն: Կարկուտը հավել էր տարիների սառնության մեջ: Փափագեցի հարցնել կնոջ մասին, շատ էի հետաքրքրվում:

— Ընտանիքդ ողջ-առո՞ղջ է, — հարցրի փափկանկատությամբ:

— Շնորհակալ եմ, կինս անցյալ տարի վախճանվեց: Քիչ էր մնում ասելի՝ «Փառք աստծու, ազատվեցիր»:

Հանկարծ տեսա մի անսպասելի և անբացատրելի բան. Գասպարը լաց եղավ:

— Լավ կնիկ էր, — արտասանեց նա, աչքերը սրբելով, — կարող եմ պարծենալ: Լավ էր պահպանում ինձ: Մեռավ, մնացի անտեր...

Ասաց մարդը և, գլուխը երերելով, հեռացավ...

III

ՊԱՇՏՈՆԱԿԻՑՆԵՐԸ

Հայտնվեց, որ ձեռագիրս բանի պետք չէ: Գոնե այսպես ասաց իմ անմիջական իշխանավորը, Համբարձում -բեգը, երբ մի քանի թղթեր արտադրեցի:

— Շամախու ոստիկանատանը բան չէիր կարող սովորել, — ասաց նա, — նահանգական ատյանն ուրիշ բան է: Այստեղից մենք, բրատեց մոյ, ամեն օր թղթեր ենք ուղարկում նորին բարձրության փոխարքայի անունով, տառերը պիտի մարգարիտների պես շարես, որ բարեհաճե կարդալ, թե չէ մեկ էլ տեսար, նահանգապետից վիզովոր ստացա:

Եվ ինձ պարտավորեցրին մի քանի ամիս ծառայել առանց որևէ ամսականի, մինչև որ ձեռագիրս կշտկեմ:

Երբ ես իմ դժգոհությունը հայտնեցի ատյանի հատակները լվացող Հովակիմին, նա ասաց.

— Վնաս չունի, զատո՞ւ առաջ դու Ալեքսան էիր, հիմա Ալեքսան-բեգ ես:

Նոր միջավայրը թեև ճանճրալի, բայց հետաքրքիր էր ինձ համար: Օրը 7 ժամ արտագրելով իմ իշխանավորների ստեղծագործությունները բնավ չէի մտածում, որ իմ միտքն ու զգացումները կարող են օր-օրի վրա բթանալ, ես մի անծանոթ մեքենայի չլսչին մասնիկներից մեկն էի: Թե ինչ էր շինում այդ մեքենան և ինչու համար էր գործում — բոլորովին չէի հետաքրքրվում: Ինձ համար անհասկանալի, նույնիսկ ծիծաղալի էր այն լրջությունը, որով իմ պաշտոնակիցները կատարում էին իրենց պաշտոնը, մտազբաղ դեմքերով վազելով մի սեղանից մյուսը: Արդեն իմ միտքն սկսել էր զբաղվել այնպիսի բաներով, որոնք ոչ մի կապ չունեին պաշտոնիս հետ: Պետք է ասեմ, որ իմ մորաքրոջ զավակները զարմանալի ընթերցասեր էին: Նրանք այստեղից-այնտեղից բերում էին լրագրեր ու գրքեր, որոնք վերջ ի վերջո ինձ ևս հետաքրքրեցին: Լավ էին թե վատ այդ գրքերը, չէի կարող որոշել, բայց բոլորն էլ կարդում էի անխտիր հավասար հետաքրքրությամբ: Առանձին ուշադրությամբ ես կարդում էի «Մեղու Հայաստանի» և «Մշակ» լրագիրը և «Հյուսիսափայլ»-ի ու «Կռունկ Հայաստանի»-ի համարները, մանավանդ «Քնար հայկական»-ը: Ավելի ուշ կարդում էի «Փորձ» ամսագիրը:

Հարատև ընթերցանության ազդեցությամբ կյանքը հետզհետե փոխվում էր իմ աչքում կամ, ավելի ճիշտ ասած, նա գունավորվում էր: Մինչ առաջ ինձ թվում էր, որ նա բաղկացած էր երկու ծայրերից — երջանկությունից ու դժբախտությունից, այժմ իմ աչքի առջև պարզվում էին նրա միջին խավերը, և ես տեսնում էի, որ իրոք նա ծայրեր չունի, որ անպայման ոչինչ չկա, ոչ երջանկություն, ոչ դժբախտություն: Եվ ահա ես, որ ինձ համարում էի ճակատագրի խորթ զավակ, գտա իմ բարձրագույն սփոփանքը՝ գիրքը: Այնտեղ ես մոռանում էի իմ անցյալի տվյալանքներն ու իմ ներկայի հոգսերը:

Իմ անմիջական մեծավոր Համբարձում-բեգը շատ սահմանափակ, բայց և շատ բարի ու ազնիվ մարդ էր: Նա իմ մորեղբոր բաժակակիցներից էր, սիրում էր հառաչանքներով հիշել Շամախու քեֆերը: Այնտեղ էր նա անցկացրել իր «գիժ» ջախելությունը: Ահ, այժմ էլ աչքիս առջև է այդ մարդն իր ծմերուկաձև փորով, կարճ վզով, մաքուր սափրած կլորիկ երեսով, փոքրիկ ու սև բեղերով, որ բզեզների էին նման: Երբ նա նստած էր, թվում էր, թե պարթևահասակ մեկն էր, երբ ոտքի էր ելնում — փոքրանում էր, երբ ման էր գալիս — կարճիկ ոտները լայն պանթալոնի մեջ, կարծես, չէին բաժանվում իրարուց: Նա ստեպ-ստեպ իր փափուկ ու մազմազոտ մատներով շփում էր մսալի ճակատը, մանկական աչքերը և կոկորդի եռյակ ծալքերը, կարծես ինչ-որ հարթելու համար: Դետո նայում էր իր կրծքին, փորին, ոտներին և մելամաղձոտ հայացքը գցում հեռու, չգիտեմ ուր:

Երբ նա խմում էր մի քանի բաժակ Մադրասու գինի, ամբողջ երեսուն տարով երիտասարդանում էր, կարող եմ ասել, ուղղակի մանկանում էր: Նրա կլորիկ թշերը կարմրում էին Ախալցխայի ինձորների պես, նրա հյութալի աչքերը պսպղում էին մանկական փայլով: Նա չէր կարողանում պաղարյուն լսել թառի ձայնը, իսկ երբ դուրսկ էր նվագում, գլուխը հենում էր ձեռքի ափին և երգում, իսկ գուռնա ածելիս պարում էր ու թռչկոտում խելագարի պես: Երբեմն լալիս էր, փաթաթվելով սրա ու նրա պարանոցին: Մեծ խնջույքներում ու հարուստ ընտանիքներում Համբարձում-բեգն ամենացանկալի հյուրն էր ամենքի համար: Հաճախ թամադա էր ընտրվում, և միշտ կենացները շփոթում էր կամ մոռանում:

Այնուամենայնիվ, ամենքին ոգևորում էր և ամենքին վարակում իր զվարճությամբ:

Ծառայության մեջ Համբարձում-բեգը չգիտեր ոչ մեծերին բժնել և ոչ փոքրերին ճնշել կամ արհամարհել: Մի ահագին պատիժ էր նրա համար նահանգապետին կամ փոխնահանգապետին ներկայանալը, որովհետև այդ ժամանակ նա պիտի հագներ իր պաշտոնական մունդիրը, իր բարեհամբույր դեմքին տար ստորադրյալի հանդիսավոր լրջություն և մանավանդ զսպեր իր մշտական փռշտոցն ու բխկոցը: Բայց որ ամենագլխավորն էր, նա պետք է ռուսերեն խոսեր անաղարտ, այնինչ սովոր էր խոսքի տակին-գլխին ավելացնել. «Ադա» — «ախար, ցեցը, բաբա, նահլաթ թեզ, չար սատանա» և այլն և այլն, բառեր, որ միանգամայն անհասկանալի էին ռուս մեծավորի համար:

Գրագիրները սիրում էին Համբարձում-բեգին, մինչև անգամ թույլ էին տալիս իրանց նրա հետ կատակելու: Եվ նա ոչ միայն չէր վիրավորվում իր մասին արտասանած սրախոսություններից,

այլև ձեռք դնելով կլորիկ փորի վրա, կուշտ-կուշտ ծիծաղում էր երբեմն այնպես ուժգին, որ աչքերից արցունք էին թափվում:

Ես սովորաբար նստում էի մի շատ մեծ գրասեղանի քով երկու ռուս գրագիրների հետ: Մեկը դրանցից մի սևահեր, թխադեմ, նիհար երիտասարդ էր, որ շարունակ հրեաների կյանքից անհամ անեկդոտներ էր պատմում և լսողներից առաջ ինքն էր ծիծաղում: Ես չէի սիրում այդ երիտասարդին, նրա լեզուն կեղտոտ էր, ինչպես և ինքը մարմնով:

Ավելի հետաքրքրական էր մյուսը: Նրա անունն ու ազգանունը այսօր էլ միտս է. Սերգեյ Պոլիկարպովիչ Դոյագին: Նա մոտ քառասուն տարեկան մի տղամարդ էր՝ կանաչ-դեղնագույն դեմքով, նոսր մազերով և ցանցառ մորուքով: Հաճախ նրանից օղու հոտ էր փչում: Նա երբեք չէր խոսում ոչ ոքի հետ: Առաջ ես կարծում էի, թե նա ամենքի հետ կռված է, բայց հետո տեսա, որ նույնիսկ Համբարձում-բեգի հետ չի խոսում: Առավոտները նա ասյան մտնելիս մի քանի վայրկյան կանգ էր առնում դռների առջև, նայում էր մի տեսակ երկչոտ հայացքով աջ ու ձախ, արագ քայլերով մոտենում էր գրասեղանին և արագ նստում իր տեղը: Եվ գլուխը կրծքին թեքած գրում էր ու գրում մինչև պաշտոնավարության վերջը, տեղից չշարժվելով: Գրելիս նա մերթ ընդ մերթ կանգ էր առնում, կրծում էր գրչի կոթը և բարկացած թթում հատակի վրա: Նրա բոլոր գրչակոթները կրծոտած էին մինչև կեսը: Մի քանի անգամ փորձեցի խոսել հետը՝ գիտենալու համար՝ արդյոք համր է: Նա աչքերը պլշում էր, նայում էր երեսիս ապուշի պես, ապա ժպտում էր և նորեն գլուխը կրծքին թեքելով շարունակում էր իր գործն ինչպես մի լարված մեքենա: Եվ գրում էր այնպես, ինչպես սինեմային Էկրանի վրա, խոշոր տառերով և արագ:

Դոյագինը ոչ միայն չէր խոսում, այլև խուսափում էր ամենքից: Կարծես նա միակ առողջ մարդն էր, որ ընկել էր բորոտների շրջանը: Երբ որևէ մեկը փորձում էր նրա հետ կատակ անել, իսկույն տեղից վեր էր թռչում կարիճից խածվածի պես, ձեռն ուժգին զարկում էր սեղանին, դարձյալ առանց մի բան արտասանելու և նորեն նստելով սկսում էր գրել, գրել, անվերջ գրել: Նա առնվազն երեք անգամ ավելի թղթեր էր արտագրում, քան ես: Նրա ձեռագիրը մաքուր էր:

Ամենակարևոր թղթերը նրան էին տալիս արտադրելու, նույնիսկ ասյանի ուրիշ բաժանմունքներից:

Այդ զարմանալի մարդն իր լռությամբ ու մռայլությամբ ինձ մի տեսակ երկյուղ էր ներշնչում: Կարծես նա մի անբան գազան էր, մի օր պետք է հարձակվեր մեկի վրա: Եվ թվում էր ինձ, որ նա մտքում ինչպես ամենքի, նույնպես և իմ դեմ վտանգավոր դավ է լարում:

Երեք ամիս ծառայեցի այդ մարդու հետ մի սեղանի քով և միայն մի անգամ լսեցի նրա ձայնը: Դա մի տարօրինակ դեպք էր: Այսօր էլ սարսափով եմ հիշում նրան: Ահա եղելությունը:

Օրը կիրակի էր, ես ասյանում հերթապահ էի, ասել է, ամբողջ օրն այնտեղ պետք է մնայի ու այնտեղ էլ գիշերելի: Դեռ օրը չէր մթնել, պատշգամբի վրա կանգնած դիտում էի հեռավոր ծովը և սքանչանում արեգակի վերջին խաղերով ջրի և ամպերի հետ: Հանկարծ լսեցի դռների մի արտասովոր դորդյուն: Մտա սենյակ և ինչ տեսնեմ. Դոյագինը, շապիկի օձիքը պատառոտած, կուրծքը բաց, բազուկները հուլանի, կանգնած էր սենյակի մեջտեղում և բարձրաձայն բղավում էր դիվահարի պես: Ինձ տեսնելով՝ նա լռեց, մռայլեց, հետո գլխով նշան արավ, որ մոտենամ իրեն, ես տեղիցս չշարժվեցի: Վախենում էի, որ նա հարձակվի ինձ վրա, այնքան կասկածելի էր նրա տեսքը: Բայց նա, ըստ երևույթին, մտադիր չէր ինձ վրա հարձակվելու:

— Այստեղ նայիր, — ասաց նա մի տեսակ խուլ ձայնով, որ կարծես գետնի տակից էր գալիս:

Նա իր հնամաշ և կարկատած վերարկվի տակից դուրս բերեց մի սատկած կատու, բարձրացրեց գլխից վեր և շարունակեց.

— Այս իմ փոքրիկն է, իմ զավակիկը: Կինս չի ծնել սրան, բայց սպանել է շան աղջիկը: Սպանել է իմ զավակին: Այնպես չէ՞, Մուսիա, միույ կու, կու, սառել ես, տաքացիր ծոցումս:

Եվ նա համբուրեց սատկած կատվի դունչը, շոյեց նրա մազերը և սեղմեց իր կրծքին:

— Էյ, արմյաշկա, ես սրան սիրում էի աչքիս լուսի պես, — շարունակեց նա, — ամեն օր իմ ձեռքով կերակրում էի երեք անգամ: Գիտե՞ս ինչ էի տալիս ուտելու, — գառան թոքեր, օրը մեկը: Լսիր, արմյաշկա, քեզ ասած կլինեն, որ Սերգեյ Պոլիկարպովիչ Դոյագինը շատ հարբեցող է: Ո՞վ է վիճում դրա դեմ, խմում եմ, բայց ես սկանդալիստ չեմ, ոչ ոքի չարություն չեմ անում, այո, չեմ անում: Իմ հոգին այս ձեռիս ափի մեջ է, հայելու պես մաքուր: Ոչ ոքի չեմ խաբում, սատանան տանի, սուտ չեմ ասում: Կյանքումս չեմ դավաճանել կնոջս, այ Քրիստոսի խաչելությունը վկա, չեմ դավաճանել:

Նա մի վայրկյան կանգ առավ, ոտն ուժգին զարկեց հատակին և շարունակեց.

— Բայց Անաստասիա Ֆեդորովնան, իմ օրինական ամուսինը, շատ չար կին է: Լսիր, էլ թաքցնել չեմ կարող, ուժ չունեմ: Լսիր, թող ամբողջ ատյանը գիտենա, թե ուզում ես, կարող եմ Ամբարձում Իվանիչին էլ պատմել: Լսիր, կինս լիրբ է, հասկանո՞ւմ ես, լիրբ: Նա ինձ դավաճանում է: Այո, այո, դավաճանում է, այն էլ գիտե՞ս ում հետ, թուրքի հետ, հա, հա, հա, մի ինչ-որ մաշադու հետ, հինայած մորուքով, սափրած գլխով... Եթե աչքովս տեսած չլինեի, չէի ասիլ: Բայց տեսա, այ, հենց այդպես, ինչպես քեզ եմ տեսնում: Շան որդին գցել էր նրան իմ անկողնակալի վրա և, հա, հա, հա, բշտբշտում էր, բշտբշտում, կարծես խմոր էր հունցում շան որդին: Ես դռների արանքով տեսնում էի ետևից, կինս ձյունի պես ճերմակ, իսկ նա սև, քոսոտ: Մի անգամ չէ, էլի եմ տեսել պատահաբար: Մեկ-մեկ էլ հյուրանոց էր տանում շան քածին: Շատ եմ ծեծել, շատ եմ մազերը քաշել սատանան տանի, բայց չի օգնում: Հիմա պատմեմ երեկվանը: Ես կնոջս խաբել էի, թե հերթապահ եմ, պիտի գիշերեմ ատյանում: Ուզում էի մեկ էլ փորձել, սատանան տանի, որ էլ ոչ մի կասկած չմնա: Դռները հրելով ներս մտա, երբ նրա սիրականը դուրս փախավ: Իհարկե, ասիացի էր, վայրենի, կարող էր դաշույն բերել: Բայց ես չվախեցա: Ես առհասարակ վախկոտ մարդ չեմ, ես զինվոր եմ եղել, ֆելթեքեք, կռվել եմ լեռնականների դեմ: «Լսիր, ասում եմ կնոջս, ինչո՞ւ ես այդ անում, Անաստասիա, մի՞թե ես քեզ չեմ կերակրում, չեմ հագցնում ինչպես հարկն է»: Նա ինձ չպատասխանեց: Նայում եմ, անկողնի վրա մի զույգ նոր կոշիկներ: Փայլուն կոշիկներ: «Այդ ի՞նչ է, ասում եմ, դրա համա՞ր ես պառկում, քած շուն»: Ասում եմ ու կոշիկները տալիս գլխին: Էլի չի խոսում: Մահմեդականի հետ, աա՛», լսո՛ւմ ես, իմ օրինական կինն ուղղափառ եկեղեցու օրենքով:

Նա լռեց, ձեռով դարձյալ մի ուժեղ շարժում արավ օդի մեջ և շարունակեց,

— Մտածեցի՞ ինչպես պատժեմ անպատկառին: Գտա միջոցը: Գիտես ինչ, օօ՛, ես հնարագետ եմ: Լսիր, ես բռնեցի լրբին ու մազերից քաշելով տարա խոհանոց: Նա գոռում էր, բայց զուր, դռները փակել էի, հարևանները չէին կարող լսել: Ես զգեցի նրան հատակի վրա, բերանը փակեցի իր գլխի թաշկինակով, ձեռները կապրտեցի վարտիքիս կաշվե գոտիով: Հետո, գիտե՞ս ինչ արի, հա-հա հա, սատանան տանի, ծիծաղելի է, վերցրի այս սիրուն կատվին, իմ Մուսիային, զգեցի նրա շրջազգեստի տակ, հետո շրջազգեստը ամուր կապեցի ետևից, հա-հա-հա, երևելի միջոց էր: Եվ, մի պինդ աքացի տալով լրբին, դուրս եկա խոհանոցից, դռները կողպեցի, բանալին զգեցի գրպանս: Թող, ասացի, իմ ողորմելի Մուսիան էլ համը տեսնի, հա-հա-հա, բայց սատանան տանի, արմյաշկա, դու կարծես ինձ խելագար ես համարում: Ամենևին, խելքս գլխիս է...

Դոյագինը դարձյալ լռեց մի քանի վայրկյան, երկու անգամ անցավ ետ ու առաջ և շարունակեց.

— Այսօր առավոտ, հագիվ լույսը բացված, մտա խոհանոց, տեսնեմ ինչ է պատահել: Անառակը լաց էր լինում: Ես ուրախացա, մի լավ ծիծաղեցի երեսին: Նա առհասարակ լալկան չէր, առաջին անգամ տեսա նրա աչքերում արտասունք: Հըը, ո՞րն էր լավ, հարցրի ես, կատո՞ւն, թե մաշադին: Բաց արի շրջազգեստը, ծնկներից արյուն էր գալիս, վերքերով ծածկված էր, բայց խեղճ Մուսիան սատկել էր: Անխիղճ լիրբը, նրան իր տակը ճգմելով, սպանել էր... Այ, դու մի օր կլսես իմ մասին, ես այնպես պատժեմ նրան, այնպես որ...»:

Եվ, սպանված կատվին նորից համբուրելով, տարօրինակ մարդը նորից դրեց վերարկվի տակ, նստեց աթոռի վրա և սկսեց հեկեկալ:

Ես կանչեցի ատյանի ծառաներին և պատվիրեցի, որ Դոյագինին դուրս տանեն, նա ինձ համար խղճալի չէր, այլ զագրելի:

Մյուս օրը նա սովորական ժամին ներս մտավ այնպես, որ կարծես ոչինչ չէր պատահել: Դռների առջև կանգնելով՝ նայեց աջ ու ձախ, վազեց նստեց և շարունակեց գրել, գրել, անվերջ գրել: Ես սարսուռ էի զգում նրան նայելիս:

Վերջապես Յամբարձում-բեգը մի առավոտ ինձ ասաց.

— Այժմ ձեռագիրդ բավական լավացել է: Ատյանում շինարարական բաժնում Աղասի-բեգի սեղանում տեղ է բացվել: Վաղվանից դու այնտեղ պետք է ծառայես, ամսական ռոճիկով:

Ահ, որքան ուրախ էի, որ ազատվեցի Դոյագինի հարևանությունից: Բայց իմ մեծավորն այլևս բարեսիրտ Յամբարձում-բեգը չէր, և դա ինձ համար զգալի կորուստ էր: Բոլորովին տարբեր մարդ էր Աղասի-բեգը: Առաջին իսկ օրից ես զգացի դեպի նա մի անզսպելի հակակրանք: Իր ստորադրյալների վերաբերմամբ գոռոզ ու կոպիտ՝ նա դառնում էր պոչը փոփի տակ թաքցրած աղվես, հենց որ դիմում էր իր մեծավորներին: Ես չէի կարողանում պաղարյուն տեսնել նրա հաստ պարանոցը, լայն թիկունքները, անտաշ կազմվածքը և լսել նրա սուր, անախորժ ձայնը, որ ագռավի կոկոռոցի էր նման: Երբ նա առավոտները ներս էր մտնում, գրագիրները պարտավոր էին ոտքի ելնել և գլուխ տալ նրան: Յակառակ Յամբարձում-բեգի համեստ սովորության, նա ոչ ոքի ձեռը չէր սեղմում: Գլուխը թեթևակի շարժելով իբրև պատասխան մեր բարևին՝ փքված հնդկահավի պես անցնում էր մեր մոտով, նստում էր և, թղթապանակը բանալով, անմիջապես սկսում էր նկատողություններ անել մեկին կամ մյուսին, ինչ էլ որ լիներ, ամեն օր մեզնից որևէ մեկը նրա թթու տրտունջների զոհն էր:

Գրագիրներից մեկը մի երիտասարդ թուրք էր: Նա ամեն օր ասում էր ինձ.

— Քու արևը վկա, Ալեքսան, մի օր այդ խոզի գլուխը պիտի կտրեմ:

Մի անգամ մի հատիկ սխալիս համար ինձ հանդիմանելիս թույլ տվեց իրեն արտադրած թուղթը երեսիս շարտել:

Այնուհետև ես վճռեցի երբեք ոտքի չելնել այդ ամբարտավանի համար: Սկզբում նա կարծես ուշադրություն չէր դարձնում իմ ըմբոստության վրա: Բայց մի առավոտ նա դարձավ ինձ և արտասանեց հետևյալ ատենաբանությունը,

— Յայ ազգը աշխարհիս երեսին ամենամեծամիտ, ամենամբարտավան ազգն է: Դա է պատճառը, որ նա այսօր թագավորություն չունի: Տեսնո՞ւմ եք ինձ, ես էլ ձեզ նման գրագիր եմ եղել, այսօր, գոհություն աստծո, ունեմ հինգերորդ աստիճանի չին, երկու շքանշան, երրորդին սպասում եմ առաջիկա հունվարին: Ինչո՞ւ, որովհետև ես հայի պես չեմ պահել ինձ, պարտքս ճանաչել եմ ու կատարել: Ով ուզում է բարձրանալ, պետք է խոնարհվի իր մեծավորների առաջ:

Բայց ես իմ հոր ժառանգն էի. ինքնասեր, հպարտ և ինքնակամ: Ես «չխոնարհվեցի» և այս պատճառով չդարձա հինգերորդ աստիճանի չինովսիկ: Տարին չլրացած, բախտն ինձ հաջողեց մի ուրիշ պաշտոն գտնել և մի առավոտ հաճույք ունեցա իմ մեծամիտ մեծավորին ասելու.

— Մնացե՛ք բարով, պարոն Կոլլեժսկի Սովետնիկ:

Ես կանգնած էի, նա նստած: Առանց գլուխը բարձրացնելու հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել:

— Ես թողնում եմ ծառայությունս:

Աղասի-բեգը գրիչը դրեց սեղանի վրա, նայեց ինձ վարից վեր հեգնական հայացքով և ծիծաղեց: Երևի չէր հավատում, որ մի որևէ մահկանացու կարող էր ինքն իրեն կամավոր զրկել նրա անբարեհամբույր կերպարանքն ամեն օր տեսնելու հաճույքից:

— Մնաք բարով, — կրկնեցի ես և կամեցա հեռանալ:

— Կացեք, — ասաց Աղասի-բեգը և, մի սևագիր շարտելով իմ կողմը՝ ավելացրեց. — իսկույն ևեթ արտագրեցեք այդ թուղթը:

Նրա արհամարհանքը գրգռեց իմ սրտում կուտակված մաղձը: Վերցնելով հատակից սևագիրը՝ իսկույն արհամարհանքով շարտեցի իր կողմը և ասացի.

— Ոչ, պարոն, այս անգամ ձեր հրամանը կարող եք ինքներդ կատարել, ես ազատ եմ:

— Ուրեմն ձերդ գերազանցությունը բարեհաճում է գնալ, այո՛, — ծաղրեց նա իմ պաշտոնի չնչինությունը:

— Այո, ձերդ բարձրություն, գնում եմ, — ծաղրեցի ես նրա տիտղոսը:

Աղասի-բեգը կատաղեց: Նրա սափրած շրթուկներն ուռան, փքվեցին ռետինե գնդակների պես, ապա տափակեցին ու Նորից ուռան:

— Տեսնո՞ւմ եք, — ասաց նա մյուս գրագիրներին, որ հայեր չէին. — ես չէի ասում, որ հայից երբեք օրինավոր մարդ չի դուրս գա: Ախ, ցավում եմ, որ ես էլ հայ եմ ծնվել:

Մինչև այդ վայրկյանը մենք հայերեն էինք վիճում, որովհետև նա դարձավ ռուսերենի, ես էլ նույն լեզվով գոչեցի:

— Ես էլ ցավում եմ, որ դուք հայ եք: Որքան քիչ լինեն ձեզ նմանները, այնքան լավ...

Բեգը կատաղեց, կապտեց: Նրա դուրս ընկած գորտային աչքերը արյունով լցվեցին: Ձեռն ուժգին զարնելով սեղանին գոռաց.

— Ադա...

— Ադան դուք եք, պարոն, — ընդհատեցի ես և, սեղմելով իմ պաշտոնակիցների ձեռքը, դուրս եկա:

Ահ, իմ սրտի վրայից մի ծանր քար ընկավ կարծես, երբ զգացի, որ այլևս չպետք է ուրբ դնեմ այդ նեխված մթնոլորտը: Որքան ես անփորձ էի, գիտեի, որ այդտեղ պիտի թմրեր առմիշտ իմ արթնացած միտքը: Ահ, այլևս ստիպված չէի օրը վեց, յոթ ժամ արտագրել մի բթամիտ պաշտոնյայի բորբոսնած ուղեղի արտադրությունները մի հսկայական ժանգոտ մեքենայի համար:

Նոր պաշտոնս մասնավոր էր, մի նորակազմ նավթային ընկերության մեջ: Մեծ չէր ամսականս — քսանհինգ ռուբլի, բայց գործս կենդանի ու հետաքրքրական էր գոնե առաջին հայացքից, նոր մեծավորս ինժեներ էր, ազգով լեհ, գոռոզ էր, բայց բարեկիրթ, քաղաքավարի: Առաջին եվրոպացին էր, որին հանդիպում էի: Նա ամեն բանով տարբերվում էր տեղական ինտելիգենտներից, սկսած իր վարվողությունից մինչև իր արտաքինը և նույնիսկ հագուստը: Առաջին իսկ օրից ես զգացի դեպի նա խորին պատկառանք, թեև երիտասարդ էր: Ի՞նչ գիտեի, որ շուտով պիտի հիասթափվեմ: Նրա բնակարանը ընկերության գրասենյակին կից էր: Հաճախ գործերով նրա առանձնասենյակը մտնելով, ես նորելուկի հետաքրքրությամբ և նախանձով դիտում էի շքեղ պահարանների մեջ կանոնավոր դարսված փառակազմ գրքերը: Մի օր ինժեներն այդ նկատեց և ասաց.

- Դուք գրքեր կարդալ ուզո՞ւմ եք:
 - Այո:
 - Ի՞նչ լեզվով եք կարդում:
 - Ռուսերեն և հայերեն:
 - Հայերեն, — կրկնեց նա տարակուսանքով, — այդ լեզվով գրված կարդալու գրքեր կա՞ն:
 - Իհարկե, — պատասխանեցի ես մի տեսակ վիրավորված:
 - Բացի ռուսերենից ուրիշ մի օտար լեզու գիտե՞ք:
 - Ուրիշ ոչ մի լեզու:
 - Չուր, շատ զուր, անհրաժեշտ է գիտենալ որևէ եվրոպական լեզու:
 - Բայց մի՞թե ռուսական լեզուն եվրոպական լեզու չէ:
 - Այո, իհարկե, — պատասխանեց լեհացին կիսաբերան, — բայց ոչ կատարելապես...
 - Դուք ունե՞ք ռուսերեն գրքեր, Ստանիսլավ Սիգիզմունդովիչ:
 - Ոչ, — պատասխանեց իշխանավորս մի այնպիսի արհամարհական եղանակով, որ կարծես ես նրան մի վիրավորական հարց տվեցի:
- Ես վարում էի հաշվապահի պաշտոն, բայց օրը հազիվ երկու ժամ: Մնացած ժամանակը իմ ծառայությունը նվիրված էր ուրիշ գործերի: Գնում էի հանքերը, գործարանները, զանազան հանձնարարություններով, դրամ էի ստանում, վճարում էի գնված իրերի համար, մի խոսքով՝ փոքրիկ լիազոր էի ընկերության կողմից:
- Հազիվ երկու ամիս ծառայել էի, երբ վարիչը մի օր հանկարծ ինձ հարցրեց.
- Քանի՞ տարեկան եք:
 - Տասն և ինը:
 - Ծովով երբևէ ճամփորդե՞լ եք:
 - Երբեք:
 - Կարո՞ղ եք ճամփորդել:
 - Ինչո՞ւ չէ:
 - Ուրեմն պատրաստվեցեք: Վուգա գետի վրա սառույցը կոտրվել է: Վաղն առաջին նավը գնում է Հաշտարիսան: Դուք պիտի երթաք այդ նավով:
 - Բայց ինչո՞ւ համար, — հետաքրքրվեցի ես, առժամանակ ուրախությունս զսպելով:

— Դուք պետք է մեր հանքերի համար գնեք փայտեղեն և չորս ձի: Գիտեմ, դուք առևտուրի մեջ անփորձ եք, բայց փույթ չէ, ձեզ կօգնի իմ բարեկամներից մեկը, որի անունով ես ձեզ կտամ մի նամակ:

Սիա թե ինչ. ուրեմն երագս, վերջապես, իրականանում է, ես պիտի ճամփորդեմ ծովով, նոր երկիրներ տեսնեմ: Երբեք, երբեք այդպիսի երջանիկ օր չէի ապրել: Ուրախությունիցս չգիտեմ ինչ շարժումներ արի, բայց պետք է դեմքս կոմիկական լիներ այդ պահին, քանի որ լրջախոհ լեիը ծիծաղեց բարձրաձայն:

Շտապեցի տուն՝ ուրախալի լուրը մարիամ մորաքրոջս հայտնելու: Փողոցներում ում հանդիպում էի, հաղորդում էի ցնծությունս: Ոմանք փորձեցին սառը ջուր անել իմ բորբոքված երևակայության վրա՝ ասելով, թե ծովը մարտ ամսին վտանգավոր է, և թե ես կարող եմ նավի հետ միասին ծովի երեսից ծովի տակը գնալ: Բայց ի՞նչ փույթ, ես պատրաստ էի շուտով կործանվել, քան հրաժարվել մի այդպիսի ճամփորդությունից:

IV

ԾՈՎԻ ՎՐԱ

Չետևյալ օրը երեկոյան բարձրացա շոգենավ: Եղանակը հանգիստ էր, ծովը՝ խաղաղ: Բայց երկինքն ամպամած էր, ոչ մի աստղ չէր երևում: Նավաստիները երգելով ու կատակներ անելով վերջին պատրաստություններն էին տեսնում, մի մասն զբաղված էր գինու տակառները երկաթյա բառնիչով վեր բարձրացնելով և նավի ամբարանոցն իջեցնելով, մյուս մասը տախտակամածն էր լվանում: Ամենքն ուրախ էին ու զվարթ, որ նավագնացությունը, վերջապես, բացվել է, իսկ ամենից ավելի՝ ես: Մերթ ընդ մերթ լսվում էին կոպիտ դարձվածքներ, գոռում-գոչյուններ, փողոցային հիշոցներ, բայց այդ բոլորը կատակի ձևով: Երկու, նավաստիներ թևերից բռնած բարձրացրին մի երրորդին, որ հարբած էր ու ճիգ էր անում ազատվել ու փախչել: Չանկարծ բարձրացավ միահամուռ մի քրքիջ-բառնիչն օդն էր բարձրացրել մի ուղտ: Նրա ծուռ ոտներն ու երկայն վիզը, խաչածև միանալով, մի քանի վայրկյան նկարվեցին մոխրագույն երկնակամարի վրա, մի ակնթարթ կանգ առան, ապա վար իջան և անհետացան նավի խորքում: Նրա ետևից երկրորդը, երրորդը, չորրորդը: Մեկի գլուխն ուժգին զարկվեց յուրի երկաթե դռնակին, և թշվառ կենդանին խուլ բառաչելով՝ գնաց իր վիճակը ողբալու ընկերների մոտ: Ինչո՞ւ էին հրակեզ անապատների ապաբախտ աշխատավորներին տանում հյուսիսի սառնամանիքները — չգիտեմ, գուցե կենդանաբանական պարտեզները զարդարելու համար:

Նավապետն իր կամուրջի բարձունքից արձակում էր խրոխտ հրամաններ այն առնական բիրտ ձայնով, որ միայն ծովային մարդկանց է հատուկ և որ փոթորկալի տարերքների հնչյունն է կրում իր մեջ:

Ես վարից վեր դիտում էի նրա կերպարանքը: Նա լուսավորվում էր կայմից կախված մեծ լապտերի նարնջագույն լույսով: Դա միջին տարիքի մի տղամարդ էր՝ լայն թիկունքով և աղեղնածև ոտներով: Նրա արևից կիզված և հողմերից խանձված դեմքը պղնձի գույն ուներ: Այս փոքրահասակ մարդը կոպիտ ուսերի վրա կոճղի պես ամուր հաստատված պարանոցով ինձ հիշեցնում էր մեր հարյուրամյա թթենին: Եվ թվում էր իմ անփորձ մտքին, որ ոչ տարերքների ցասումը, ոչ մարդկային սպառնալիքը չեն կարող կասեցնել նրա անպարտելի ուժը:

Ես մտա շոգենավի երկրորդ կարգը և իմ փոքրիկ ճամփարկըր տեղավորեցի մի անկյունում: Առանձին հյուղեր չկային, կարգն ընդհանուր էր: Ինքը շոգենավը հին էր և քայքայված: Վտանգավոր մարտ ամսին Շոգենավային ընկերության վարչությունն իր նորագույն նավերը չէր վստահում «գիժ» Կասպյանի քմահաճույքին հանձնելու և միայն իր հին ու անպետք նավերն էր ծով նետում: Այսպես էին ասել նրանք, որոնք ինձ զգուշացնում էին առաջին նավով չգնալ:

ճամփորդների թիվը փոքր էր, մի չափազանց սիհար ծերունի և երկու աշակերտներ ռեալական դպրոցի, որ գնում էին Դերբենտ՝ զատկի տոներն իրենց ծնողների հետ անցկացնելու: Կար և մի մարդ ծուռ աչքերով և ջարդված տանձի պես տափակ բթով: Նա ընդհանուր սեղանի թով նստած, խաղաթղթերի վրա գուշակում էր՝ արդյոք ճամփորդությունը հաջող է լինելու, թե ոչ:

— Աջող, աջող, — գոչեց նա, փաթաթվելով թովը նստած ծերունու պարանոցին:

Լսվեց սուլիչի վերջին բառայունը, ապա խարիսխի զարկը շոգենավի կողերին:

Ես բարձրացա տախտակամած: Շոգենավը մեղմիկ անջատվում էր կայարանից, նրա կողերի անիվներն ալեկոծում էին ջուրը, աղմկելով ծովի կապարյա լռությունը:

Ես նայեցի ետ: Որքան տխուր և անբարեհամբույր է բուսականությունից զուրկ Բաթուն ցերեկը, նույնքան գեղեցիկ է գիշերը ծովից: Նրա գորշագույն կմախքը, սքողվելով խավարի շղարշով, արյուն ու մարմին է ստանում ու կենդանանում: Փողոցային լապտերների ու տնային ճրագների դեղնագույն բծերը մթին տարածությունը զարդարում էին ոսկեղեն աստղերով, որոնք պլպլում էին նորահարսի աչքերի պես:

Ահա մի լույս ամենից բարձր, խոշոր ու փայլուն: Քանի քաղաքից հեռանում ենք, այնքան նա պայծառանում է: Նա անընդհատ պտտվում է ինքն իր շուրջը, արձակելով դեպի ծովը շլացուցիչ նետեր: Դա Փարոսն է՝ հաստատված քաղաքի բարձրագույն շինության վրա: Այն նշանավոր աշտարակի գագաթին, որին դարերի ուժը պարգևել է մի արյունոտ առասպել: Ահա ինչ է ասում այդ առասպելը.

Անհայտ ժամանակներում մի արևելյան բռնակալ իր կանանց փաղաքշանքներից հղփացած՝ վառվում է հանցավոր կրթով դեպի միակ դուստրը, ամենագեղեցիկը գեղեցիկների մեջ: Թշվառ աղջիկը դիմադրում է ամոթով, զարշանքով: Սակայն վավաշոտ բռնակալը հանգիստ չի թողնում նրան, հալածում է գիշեր-ցերեկ: Որքան աղջիկը ուժգին է դիմադրում, նույնքան հայրն ավելի է բորբոքվում:

— Դամաձայնվիր անձնատուր լինել, — ասում է նա մի գիշեր, — ապա թե ոչ, դու ճանաչում ես ինձ:

— Դայր, գիտեմ քո կամքի զորությունը: Քո հակառակորդների ոտներին ծանր քարեր ես կապել տալիս և հրամայում նրանց ծովը նետել: Գիտեմ, որ դու ոչ մի օրենք և ոչ մի սրբություն չես ընդունում, բացի քո ցանկությունից, բայց ինձ ինչ հնայիր, մի պահանջիր, որ ես գործեմ մեծագույն ոճիրը բնության դեմ:

Սակայն աղջկա աղերսը չի հանգցնում հոր կիրքը: Այն ժամանակ աղջիկը հուսահատված ասում է.

— Լավ, թող քո ասածը լինի, բայց միայն մի պայմանով:

— Դրամայիր, ամեն բան կանեմ:

— Դայր, քո պահանջը մի ոճիր է, որ ոչ հողը կարող է տանել, ոչ ջուրը: Դրամայիր քո հպատակներին ծովի մեջ կառուցանել մի աշտարակ այնքան բարձր, որ թռչունները չկարողանան մերձենալ նրա գագաթին: Երբ աշտարակը կավարտվի, այնտեղ նրա բարձունքի վրա անձնատուր կլինեմ քեզ, որպեսզի ոչ հողը լինի վկա իմ անպատվությանը և ոչ ջուրը՝ ու միայն երկինքը:

— Լավ, քո ցանկությունը կկատարվի, — համաձայնում է բռնակալը: Մյուս օրը նա հրաման է արձակում երկրի բոլոր բնակիչներին մի-մի քար բերել և գործի է կանչում բոլոր որմնադիրներին:

Կարճ միջոցում ծովի մեջ բարձրանում է հոյակապ աշտարակը: Ավարտման օրն աղջիկը ինչույթ է տալիս իր հասակակիցներին, վերջին անգամ համբուրվում է նրանց հետ որպես անարատ կույս: Ոչ ոք չգիտե նրա գաղտնիքը:

— Յայր, ես բարձրանում եմ աշտարակ՝ իմ խոստումը կատարելու, — ասում է նա բռնակալին ինչույթից հետո, — կգաս այնտեղ մի ժամից հետո:

Աղջիկը բարձրանում է աշտարակի գագաթն ու այնտեղից նետվում ծովը:

Ահա ինչու հոյակապ շինությունը կոչվում է «Կույսի աշտարակ»: Նա մի ժամանակ ջրի մեջ է եղել, հետզհետե ծովը ցամաքելով, հեռացել է նրանից:

Փարոսը չբացավ երկնքի մթին տարածության մեջ: Շոգեմաճն անզգալի արագությամբ վազում էր դեպի ծովի խորքերը: Տախտակամածի վրա ցրտեց: Ես իջա վար: Այնտեղ աչքերը ծուռ ճամփորդը թուղթ էր խաղում դպրոցականների հետ: Ծերունի վաճառականը հեռու կանգնած կշտամբալի հայացքով նայում էր պատանիներին: Նրանք շարունակ տանուլ էին տալիս, տանում էր միայն աչքերը ծուռ մարդը:

— Եղուշ, բավական է, — չհամբերեց, վերջապես, ծերունին, — թող այդ երեխաներին, ամոթ է:

— Յիմի բավական է, — ասաց Եղուշն իր խաղակիցների վերջին կոպեկները գրպանը կոխելով, և ոտքի ելավ:

— Շուկեր է, — շշնջաց ծերունին ականջիս, — զգուշացեք:

Մոտ կեսգիշերին ճամփորդները պառկեցին քնելու, բացի ինձնից և Եղուշից: Ըստ երևույթին թղթամուրը գոհ չէր իր ավարով: Նա փափագեց ինձ էլ կողոպտել: Երևի գուշակել էր, որ քովս բավական մեծ գումար կա: Մի քանի անգամ նա խաղաթղթերը դրեց սեղանի վրա, ծուռ աչքերը հառեց երեսիս, բայց իզուր: Ես նորեն բարձրացա տախտակամած: Եղանակը տակավին խաղաղ էր: Շոգեմաճը հանդարտիկ լողում էր առաջ, իր եռանկյունի լանջով ճեղքելով ծովն ինչպես վիթխարի կարապ: Ծանր ու տաղտկալի տպավորություն էին գործում ինձ վրա մեքենայի միապաղաղ թնդյուններն ու ջրերի շփշփոցը:

Մերթ ընդ մերթ մոտենում ենք ամայի ափերի ավազներին: Տեղ-տեղ երևում էին ինչ-որ գունատ լույսեր: Երևի ձկնորսների նավակներն էին:

Մոտովս անցան երկու սիլուետներ: Մեկը ձգեց տախտակամածի վրա պարանի մի մեծ օղակ, բաց արավ, քաշեց այս կողմ, այն կողմ:

— Դու կտեսնես, Ֆոմա, այս անգամ Չեչենը մի լավ տրորելու է մեզ:

— Թքիր, նրա բերանը պատռելով կանցնենք:

— Պետք է քնել, ուժ ժողովել առավոտվա համար: Չեչեն... մանկությունիցս հաճախ լսել էի հորիցս, որ Դադստանի ահռելի ժայռերի մեջ պատսպարված է այդ անունով մի հերոսական ցեղ: Նրա քաջությունների մասին ամբողջ առասպելներ էին պատմում իմ ծննդավայրում: Ես մոտեցա նավաստիներին, հարցրի:

— Մի՞թե չեչենները ծովի վրա են հարձակվում: Լսվեց մի բարձրաձայն քրքիջ:

— Ֆոմա, լսեցի՞ր ինչ մոմռաց այդ պատանին:

— Ցամաքի մկներն ի՞նչ հասկացողություն կարող են ունենալ ծովի կատուների մասին, — ծաղրեց Ֆոման իմ միամտությունը:

— Ուրեմն դուք չե՞ք վախենում Դադստանի լեռնականներից, — շարունակեցի ես իմ անփորձությունը:

— Եյ, երիտասարդ մարդ, հասկացիր, կասայան ջրերի վրա ծովահեններ չկան:

— Բայց ի՞նչ բան է այդ Չեչենը, որի մասին խոսում էիք:

— Չեչենն այն է, որ նավերը խախալում է և քեզ նմաններին պատերին է զարկում սիսեռի հատիկների պես:

— Չեչենն ասում է. Քիչ կեր, որ չփսխես, պառկիր որ չգլորվես, — ավելացրեց երկրորդ նավաստին:

Եվ նրանք քրքջալով չբացան խավարի մեջ: Գիշերն անցկացրինք հանգիստ: Չետկյալ առավոտ շոգենավը կանգ առավ Դերբենտի առջև, ավից հեռու: Ռեալական դպրոցի աշակերտներն անզոր ատելությամբ լի մի հայացք գցեցին Եղուշի վրա, վերցրին իրենց իրերը և իջան նավից: Եղուշը նրանց գրպանում մակույկի վարձն էլ չէր թողել:

Ես մի մակույկ վարձելով գնացի դիտելու փոքրիկ քաղաքը, որ Արևելքի դուռ է կոչվում: Չետաքրքիր ոչինչ չտեսա: Երբ վերադարձա շոգենավ, հանդիպեցի երկու նոր ճամփորդների, երկուսն էլ ազգով հայ էին, թեև լեզգու հագուստով:

Դա վերին աստիճանի զբաղեցուցիչ մի զույգ էր: Այսօր էլ նա կենդանի է իմ աչքերի առջև: Մեկը փոքրահասակ էր, խոժոռած, բարկացած դեմքով և թանձր ու երկայն մորուքով, որ հասնում էր մինչև նրա պորտը: Երկայն ու լայն չուխայի տակ մեջքին կապած էր արծաթապատ պատյանով մի լայնաբերան դաշույն, որի սիսեռածև ծայրը քիչ էր մնում հատակին դիպչեր: Այս պատիկ մարդու շարժումները խոշոր էին, ձևերը հպարտ ու ծանրաբարո, իսկ նայվածքը լուրջ և հանդիսավոր: Ինձ թվում էր, որ նա ճիգ է անում իր հասակից բարձր երևալ: Ապագայում ես դիտել եմ, որ բոլոր փոքրահասակ մարդիկ այդպես են: Երևի դա էր պատճառը, որ այդ մարդը գլխին դրել էր լեզգու մի շատ մեծ ու շատ բարձր շուլլայի: Նրա կարճիկ ոտներն ամեն մի քայլափոխում խճճվում էին երկայն չուխայի փեշերի մեջ, ինչպես ճանճերը լարդի ոստայնի մեջ:

Մյուսն, ընդհակառակը, մի վիթխարի էր բառիս բուն նշանակությամբ, բարձրահասակ, հաղթանդամ, մեծ փորով, հաստ պարանոցով և շատ երկայն բեղերով: Չնայելով իր մարմնի չափերին նրա դեմքի արտահայտությունը վերին աստիճանի մեղմ էր, իսկ ձայնը գրեթե մանկական: Տեղավորելով իր անթիվ կապոցներն այս ու այնտեղ, նա շարունակ տնքտնքում էր և ինչ-որ բառեր արտասանում, որոնց իմաստը դժվար էր ըմբռնել: Երբ, վերջապես, ավարտեց իր գործը, նստեց սեղանի քով և երեսի քրտինքը սրբեց շուլլայի մազերով, հետո, հերթով նայելով աջ ու ձախ բոլորի երեսին, ժպտաց խիստ բարեկամաբար: Այնուհետև, դառնալով իր ընկերոջն՝ ասաց.

— Ոսկան, եկ մի բան ուտենք:

Ոսկանը կրթիչ մի հայացք գցեց նրա վրա և գլխով բացասական շարժում արավ, ասել էր թե՛ սպասիր, դեռ ուտելու ժամանակը չէ:

— Չապա ի՞նչ անենք:

Եղուշն իսկույն ևեթ նստեց նրա քով և առաջարկեց թուղթ խաղալ: Ամփոջապես նրա առջևը ցցվեց Ոսկանն օրինակելի ոստիկանի պես:

— Թաթոս աղան թուղթ խաղալ չի կարողանում, — արտասանեց նա, աշխատելով իր տենորը բարիտոն դարձնել:

— Ես թուղթ խաղալ չեմ կարողանում, — կրկնեց Թաթոս աղան և ժպտաց, լայն բերանը բանալով մինչև ականջները:

— Վեր կաց գնանք, վեր կաց, — դարձավ Ոսկանը Թաթոսին մի տեսակ դայակի եղանակով:

Վիթխարին հեզ երեխայի պես լուռ վեր կացավ, գցեց ուսերի վրա մազմազոտ տառատուկը և հետևեց ընկերոջը որպես մի խորտակված առագաստանավ մի փոքրիկ շոգեմակույկի ետևից:

Այս անգամվա անհաջողությունը զայրացրեց Եղուշին:

— Ադա, մեկ դրան մտիկ արե՞ք հա, — ասաց նա Բաբվի բարբառով, — ադա դա իր բոյ ու բուսաթից չի ամաչում, Էդ քոթոթի խոսքով է ժաժ գալիս: Բեղերին մտիկ ես անում, կասես Ռուստամ Չալն է, հը, տոմբալան:

Եվ, իրավ, անհասկանալի էր այդ թզուկի իշխանությունը վիթխարիի վրա: Սկզբում ես կարծում էի՝ վիթխարին թզուկի գործակատարն է: Պարզվեց, որ երկուսն էլ անկախ առևտրականներ են, և ոչինչ կապ չկա նրանց մեջ, բացի համաբաղաբացիությունից:

Ամբողջ ժամանակ նրանք անբաժան էին: Հրամայողը շարունակ թզուկն էր, հպատակվողը՝ հսկան: Ուր գնում էր մեկը, մյուսը հետևում էր նրան ձեռնասուն փղի պես: Մի քանի անգամ ես փորձեցի Պաթոսի հետ անմիջական խոսակցություն սկսել, անհաջող, միշտ մեջ էր ընկնում Ոսկանը միջակետի պես և մեզ բաժանում ճաշի միջոցին ես նրանց դիտում էի հիացմամբ: Դա ինձ համար մի տեսակ գվարճության էր: Չգիտեի՝ ծիծաղեմ, թե խղճամ, կամ արհամարհեմ այդ հսկային, որ յուրաքանչյուր պատահող բերանը ղնելիս տատամսոտ հայացքով նայում էր թզուկի երեսին:

Դատարկելով երկու շնչով գինու առաջին շիշը, պաթոսը վեր կացավ, որ երկրորդը դուրս բերի խուրջինից:

— Ավելորդ է, — սաստեց նրան Ոսկանը, — ծովի վրա պիտի քիչ խմել և քիչ ուտել:

Նավաստիները փոթորիկ էին գուշակում, սակայն այդ օրն էլ անցավ խաղաղ: Երկրորդ գիշերն անցկացրինք Պետրովսկի նավահանգստում: Մինչև լույս Պաթոսն այնպես էր խռմփացնում, որ ես հազիվ կարողացա լուսադեմին մի քիչ քնել: Առավոտյան շոգեմավը կայարանից անջատվեց թանձր մառախուղի մեջ: Կեսօրին բարձրացավ ներհակ քամին: Նավն սկսեց երերալ, կարծես մեզ նախագուշացնելու համար, բայց այդ մեզ չխանգարեց ժամանակին ճաշի նստելու և ախորժակով ուտելու:

Եղուշը և շոգեմավի գործակատարը հարբեցին ու սկսեցին կատակներ անել Ոսկանի և Թաթոսի հետ, պարզ ակնարկներով ծաղրելով թե մեկին և թե մյուսին: Թաթոսը բարեսրտաբար ժպտում էր, ցույց տալով ձիու խոշոր ատամները, իսկ Ոսկանը վիրավորվում էր ու զայրանում: Մի անգամ նա ոտքի ելավ, ձեռքը դրեց դաշույնի վրա և գլուխը ցցեց կովի պատրաստ աքաղաղի պես: Եղուշն ու գործակատարը քրքջացին:

Բարեբախտաբար, բնությունը ժամանակին միջամտեց, թե չէ չգիտեմ ինչ պիտի պատահեր: Լսվեց մի խուլ թնդյուն, ամեն ինչ երերվեց, և Դաղստանի հերոսը արմատից կտրված սունկի պես ընկավ Թաթոսի գիրկը:

— Սկսվեց, — գոչեց ծերունի վաճառականը:

— Ոսկան, վեր կաց, սիրտս խառնեց, — ասաց Թաթոսը, ձեռը ղնելով բերանի վրա, դեմքը ծռելով:

— Ես քեզ չէի ասում՝ քիչ կեր, — գոչեց Ոսկանը, հազիվ կարողանալով ոտքի կանգնել:

Եվ արխալուղի գրպանից դուրս բերավ մի բուռ չորացրած հոն, առաջարկեց ընկերոջը: Այդ վայրկյանին շոգենավը դարձյալ ցնցվեց, չորացրած հոնը թափվեց հատակի վրա, Ոսկանը դարձյալ ընկավ Պաթոսի գիրկը:

Ծերունի վաճառականը պառկեց թավշյա բազմոցի վրա երեսնիվեր և մեզ էլ խորհուրդ տվեց նույնն անել:

Ես բարձրացա տախտակամած: Ոչինչ առայժմ չէի զգում, բացի անզուսպ հետաքրքրությունից — տեսնել վերջապես ծովի արհավիրքը, որի մասին այնքան լսել ու կարդացել էի:

Նավապետը կանգնած էր կամրջակի վրա. նա հագած էր ռետինե անթափանցելի վերարկու, որի սրածայր գլխանոցը նրան աբեղայի տեսք էր տալիս: Մրրիկից հալածվող անձրևի շիթերը ճիպոտում էին նրա պղնձյա դեմքը, բայց նրա տարերային անհողողոդ ձայնը հնչում էր մետաղի պես: Մի տարօրինակ հանգստություն էի զգում, վարից վեր նայելով նրա ինքնավստահ կերպարանքին, որ մոխրագույն երկնակամարի վրա նկարվել էր ինչպես պահապան հրեշտակ:

— Օ՛, երիտասարդ պարոն, դա Չեչենն է, — գոչեց մոտովս անցնող մի ծերունի նավաստի, — հանաք անել չի սիրում:

Եվ նա բացատրեց ինձ, որ այդ անունով է կոչվում ծովի ամենախոր տեղը, ուր կա ջրապտույտ:

— Մենք կործանվո՞ւմ ենք, — հարցրի ես միամտաբար:

— Դեռ ոչ, — ասաց ծերունին և չբացավ նավի ծայրում, մառախուղի մեջ:

Ծովը մռնչում էր ամեհի գազանի պես, կարծես մահացու վերք էր ստացել: Մրրիկն ուժեղ զարնվելով կայմերի պարաններին արձակում էր սուր սուլոցներ, որոնք թափանցում էին մարդու ուղեղի մեջ ասեղների պես: Մուլար ճայերի մի երամ հետևում էր շոգենավին, աշխատելով պատսպարվել նրա վրա: Ներհակ քամին նրանց ետ էր մղում, թշվառներն անզոր պտտում էին մրրիկի մեջ, ծառերից պոկված աշնանային տերևների նման: Վերջապես, երկար ճիգերից հետո, նրանք կարողացան թառ լինել կայմերի խաչածև թևերի վրա միմյանց ամուր կպած, ինչպես որբացած քույրեր:

Շոգենավի կողքից բարձրացավ մի հսկա կոհակ, ընկավ տախտակամածի վրա և մռնչալով խորտակվեց ինչպես մի ուժանակ: Գոյացան բյուրավոր պղպջակներ: Ջուրը մի վայրկյան կանգ առավ, կարծես մտածելով դեպի ուր հոսել, ապա վազեց տախտակամածի դեպի մյուս կողմը, հետը տանելով պարանների մի օղակ և մի քանի փայտյա նստարաններ:

— Էյ, ո՞վ է այդտեղ, — գոռաց նավապետը, — հեռացե՛ք, ոչ ոքի մի թողնե՛ք տախտակամած բարձրանալու:

Հրամանն ինձ էր վերաբերում, ես անշարժ էի: Քանի արհավիրքը սաստկանում էր, այնքան ես գրավվում էի նրանով, թեև փոթորիկն արդեն սկսել էր ազդել ինձ վրա:

— Անցե՛ք ցռուկի կողմը, այնտեղ մի կերպ թաքնվեցե՛ք, որ նավապետը ձեզ չտեսնի, — խորհուրդ տվեց ինձ մի երիտասարդ նավաստի, — իսկ եթե ալիքները ձեզ տանեն, ես մեղավոր չեմ:

Երերվելով և սայթաթելով լայրծուն տախտակամածի վրա՝ քաշվեցի դեպի նավի ծայրը: Մառախուղն ինձ թաքցրեց նավապետից: Երկու ձեռներով ամուր բռնելով մի երկաթե հաստ գլանից, որի վրա փաթաթված էր խարիսխի շղթան, նայեցի դեպի վեր, և սարսուռը պաշարեց ինձ: Ալեկոծված ծովը թույլ տալիս արձակեց բաց էր անում մթին և անհատակ մի անդունդ՝ վիթխարի ձագարի ձևով: Նավը բարձրացնում էր ցռուկը, ցցվում էր հետույքի վրա և կառանչում որպես հարձակվելու պատրաստ վիրավոր վագր: Եվ թվում էր, որ, ահա, նա պիտի գլխիվար թավալվի իր առջև բացված վիհի մեջ և անհետանա կատաղի ջրերի տակ: Բայց ամեն անգամ

դեմոնստրացիան վազում էին նորանոր ալիքների հսկա դեզեր և, ինքն իրենց ուժից խորտակվելով, լցնում էին անդունդը: Նավը ետ էր ցատկում, կարծես, շունչ առնելու համար, որպեսզի նորեն դիմադրի զայրացած թշնամուն: Երբեմն վայրագ կոհակներն ուժգին թափով բարձրացնում էին նրան իրենց բաշերի վրա և մի կտոր տաշերի պես նետում այս ու այն կողմը: Դա տարերքների ցասկոտ հեգնանքն էր: Թվում էր, թե ծովն իր դեպի վեր ցատկող հորձանքներով թթում է երկնքի երեսին: Մի պահ թշնամու նավն այնպես բարձրացավ, որ նրա անիվները դուրս եկան ջրերից և պտտվում էին օդի մեջ:

Ապա վար իջնելով տնթաց այնպես, որ կարծես նրա ողնաշարը կոտրվեց: Ես նայեցի մի վայրկյան, տախտակամածի վրա ոչինչ չէր մնացել, ալիքներն ամեն ինչ ծով էին տարել: Ճարճատելով խորտակվեց երկու կայմերից մեկը և տեղ-տեղ՝ կողերի պատնեշները: Տախտակամածի վրա երևացին մթին ծերպեր, որոնցով ջուրը թափանցում էր դեպի նավի ներսը: Էյ, կորեք վերջապես այդտեղից-գոռաց մի նավաստի, — մենք չենք կարող ամեն մի կաթնակերի համար պատասխանատու լինել:

Արդեն բավական էր: Հետաքրքրությունս չէր կշտացել, բայց ներվերս հոգնել էին: Գլուխս պտտում էր, սիրտս խառնում: Թվում էր ինձ, որ աղիքներս ձգտում են պոկվել արմատից:

Սահելով ու սայթաթելով, պատնեշների օգնությամբ անցա տախտակամածը, իջա վար:

Թրջված էի մինչև ոսկրներիս ծունծը, հագուստս կպել էր մարմնիս, բայց ցուրտ չէի զգում արյանս ջերմությունից:

Ուղեկիցներս ողորմելի վիճակումն էին, բացի վաճառականից: Ծերունին, մեջքի վրա պառկած, հանգիստ ժպտում էր, փոթորիկը նրա կիսակմախք մարմնի վրա չէր ազդել, ինչպես հողմերը չեն ազդում տերևաթափ և չորացած կաղնու վրա: Եղուշը, որ սկզբում ցինիկաբար ծաղողում էր բնության արհավիրքը, ընկած էր սեղանի տակ իր փսխոցի մեջ, մյուսները նույնպես պառկած էին զանազան դիրքերի մեջ: Տիրում էր անտանելի գարշահոտություն, հատակը ծածկված էր փշրված բաժակների, շշերի, ափսեների կտորներով ու չմարսված կերակուրներով: Ձուրը տախտակամածից սանդուղքով հոսում էր ներս, երբ ամեն անգամ բարձրանում էր շոգենավի կողերից:

— Ոսկան, — լսեցի Պաթոսի աղերսական ձայնը, — ես մեռնում եմ:

Նա պառկած էր երեսնիվար և տնքում էր ծանր հիվանդի պես: Նրա հսկայական թիկունքը բարձրանում ու իջնում էր դարբինի փուքսի պես:

Մի փոքր հեռու նշմարեցի Ոսկանին: Նա նստած էր հատակի վրա, մեջքը կռթնած նավի կողքին, ոտները տարածած աջ և ձախ: Չորացած սալորը նրան չէր օգնել, թեև, ինչպես երևում էր շուրջը թափված կորիզներից, շատ էր կերել: Նրա փոքրիկ գլուխն անգոր ընկել էր կրծքի վրա և օրորվում էր աջ և ձախ՝ թելի վրա կախած տանձի նման: Սակայն դեմքը չէր կորցրել սովորական հպարտությունը, իսկ դաշույնի արծաթապատ կոթը ցցվել էր փորի վրա, որպես հավիտենական սպառնալիք աներևույթ թշնամիներին:

— Ոսկան, Ոսկան, — դարձյալ լսվեց Թաթոսի ձայնը, — ես մեռնում եմ, տերտեր...

Մի վայրկյան Ոսկանը գլուխը բարձրացրեց, նայեց պղտոր հայացքով աջ ու ձախ, ուժգին բխկաց և գլուխը թեթեց դեպի հատակը:

Այս տեսարանը պղտորեց իմ սիրտը: Ուժասպառ ընկա բազմոցի վրա: Ապագայում ես բավական ճամփորդել եմ մեծ ու փոքր շոգենավերով, բայց ոչ մի անգամ փոթորիկն ինձ այդքան չի խառնարկել նույնիսկ Ատլանտյան օվկիանոսի վրա:

Փոթորիկը տևեց երկու գիշեր և երկու օր, բանն այն է, որ շոգեմալի կողմնացույցը ջարդուփշուր էր եղել, նավապետն ինքն էլ չգիտեր՝ ուր ենք գնում թանձր մառախուղի մեջ: Նրա ձայնն այլևս նախկին վստահությամբ չէր հնչում: Մարդն ընկճվել էր նկատվելու չափ:

Երկու անգամ սխալմամբ վերադարձանք գրեթե մինչև Պետրովսկ և Նորեն կտրեցինք Նույն ճանապարհը, միշտ պտտելով փոթորկի սահմաններում: Վերջապես, չորրորդ օրը եղանակը փոքր-ինչ մեղմացավ: Ես կարողացա տախտակամած դուրս գալ: Ջուրը փոխել էր իր գույնը: Հոգնած և կիսով չափ ջախջախված նավն այլևս երկյուղ չունեւր նրանից. Մահից ազատվել էր, բայց դեռ տնքում էր իր մարմնի բոլոր մասերով: Երկինքը տակավին ամպամած էր, մառախուղը փարատվում էր դանդաղությամբ:

— Ի՛նը \$ուտը, ի՛նը \$ուտը, — գոռացին հանկարծ մի քանի նավաստիներ ուրախ ձայնով:

«Ինը \$ուտը» կոչվում է այնտեղ, ուր Վուլգա գետը խառնվում է ծովին և ջրերին տալիս է դեղին սեխի գույն իր հետ բերած տիղմի շնորհիվ:

Չորս նավաստիներ, նավապետի հրամանով, ծով իջեցրին մի մակույկ, վերցրին երեք ահագին շիշեր օղիով և հեռացան: Մի մղոն հեռու երևում էր ձկնորսային նավերի մի ամբողջ երամ: Նավաստիները գնում կին ձկնորսներից իմանալու գետաբերանի ուղղությունը:

Մի ժամ անցած մեր շոգեմալը մտավ Վուլգայի մեջ: Ճամփորդներն սթափվեցին և դուրս եկան տախտակամած մաքուր օդ շնչելու:

Մաթոսի առաջին խոսքը եղավ.

— Ոսկան, ես քաղցած եմ:

— Ուտենք, — պատասխանեց թզուկը և կերավ հսկայի չափ:

Ամենքի ախորժակը բացվել էր:

Երբ Թաթոսը կշտացավ, նրա լուսանման երեսը Նորեն սկսեց փայլել բարի և անիմաստ ժպիտով, Նորեն Ոսկանը նրան վերցրեց իր խնամքի և հսկողության տակ:

V

ԱՌՎՁԻՆ ՓՈԽԱՂՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԵՄՔԵՐ

Կյանքի պարզակներին արժանանալու համար պետք է մարդկանց սիրտը շահելու շնորհքն ունենալ: Վայ նրան, ով չգիտե, թե ինչ եղանակ է հաճելի դիմացինի լսելիքին: Ավելի վայ նրան, ով գիտե և չի ուզում կամ չի կարող երգել: Եթե շրթունքներդ մեղրածոր չեն մարդկային թուլությունների վերաբերմամբ, գոնե աշխատիր փականք դնել նրանց վրա, այլապես կտուժես: Ի՞նչն է մարդկանց աչքում մեզ համակրելի և սիրելի դարձնում, եթե ոչ մեր խունկ ծխելը նրանց չունեցած առաքինություններին: Ծողոթորթիր և կհաղթես, վասնզի չկա ավելի զորավոր զենք, քան թծիկը: Նույնիսկ հանճարները չեն կարողացել դիմադրել նրա զորությանը: Ինքը Քրիստոսն անգամ ենթարկվեց նրան, թույլ տալով Մարիամ Մագդաղինացուն իր ոտները յուղով օծանելու...

Մանուկ հասակից եմ հասկացել այս գործնական ճշմարտությունը, բայց չեմ կարողացել հետևել նրա ձայնին: Ես ունեի հայր, որին հարգում էին, որից վախենում էին, իր ճշմարտասիրության համար, և որին, սակայն, շատ շատերը չէին սիրում նույն պատճառով: Նա հպարտ էր և ստի ու կեղծիքի թշնամի: Չափազանց զորեղ էր նրա ըմբոստ արյունն երակներիս մեջ, որպեսզի

ընդունակ չլինելի իրերն իսկական անունով անվանել: Ահա ինչու միշտ տուժել եմ, միշտ հալածվել
և ունիսկ բարեկամներից:

Այն անձը, որի անունով հանձնարարական նամակ էի բերել իմ մեծավորից, առաջին իսկ
հայացքով ինձ հակակրանք ներշնչեց: Դա մի կարմիր երեսով, կարմիր ականջներով, դեղնագույն
փոքրիկ աչքերով երիտասարդ էր, որի ամեն մի ձևից ու շարժումից մեծամտություն էր բուրում,
ներկված, հղկված մի պաճույճ, ներսը լեցուն փշերով ու ասեղներով:

Երբ ներկայացա նրան, ոչ բարևից պատասխանեց, ոչ երեսիս նայեց, շարունակելով ինչ-որ
հրամաններ տալ իր շուրջը ժողոված մի խումբ երիտասարդների, որ երևի նրա փոքրավորներն
էին: Իսկ երբ կարդաց իմ բարեկամի նամակը, նրա առաջին հարցն էր.

— Դուք ի՞նչ ազգից եք:

— Հայ:

— Հայ՛, ըհը, հայ, — կրկնեց նա մի քանի անգամ և ապա դարձավ իր նման մի երիտասարդի. —
Վյաչեսլավ, ի՞նչ բան է հայը:

— Շիշլիկ, բոգբաշ, Կարապետ, — պատասխանեց Վյաչեսլավ կոչվածը:

Եվ երկուսն էլ ծիծաղեցին իրենց սրախոսության վրա:

— Պարոն, — ասացի ես դեղնագույն աչքերով երիտասարդին, — նախքան սրախոսելը բարի եղեք
կատարելու ձեր բարեկամի հանձնարարությունը:

— Դուք շտապո՞ւմ եք:

— Չեմ շտապում, բայց քանի որ դուք թույլ տվիք ձեզ ծաղրելու իմ ազգությունը, բարվոք եմ
համարում որքան կարելի է շուտ հեռանալ այստեղից:

Ըստ երևույթին դիմացինիս քաջությունն այնքան հանդուգն չէր, որքան լրբությունը, որովհետև
նա ոչինչ չասաց: Պարզ էր, որ նա իմ խորապես հուզված ձայնի մեջ և գունատված դեմքի վրա
զգաց ինչ-որ սպառնալիք: Արդարև, ես այնքան վիրավորված ու վշտացած էի, որ եթե նա
շարունակեր իր լրբությունը, պետք է հարձակվեի նրա վրա, առանց հաշվի առնելու մեր ուժերի
չափը: Եվ այսպես, հենց առաջին օրից մենք ատեցինք իրարու:

Հետագայում իմացա նրա ստորադրյալից, թե ինչից է առաջացել նրա ատելությունը դեպի իմ
ազգությունը, երկու տարի առաջ մի ինչ-որ վաճառական հայ խաբել է նրան հաշիվների մեջ:

Այսպես թե այնպես, մեծավորիս բարեկամը կատարեց նրա հանձնարարությունը, միշտ
չթաքցնելով արհամարհանքը դեպի ինձ, զնեց ինչ որ հարկավոր է, և ես բոլորն ուղարկեցի Բաքու:
Այնուհետև մի քանի օր թափառեցի Հաշտարխանի փողոցներում ու վերադարձա Բաքու: Այս
անգամ ծովը խաղաղ էր, և շոգենավը ավելի լավը:

— Գի՞տեք ինչ, — ասաց իշխանավորս հենց առաջին օրը, երբ ներկայացա նրան, — դուք շատ
ազնիվ երիտասարդ եք, բայց ծառայելու համար պիտանի չեք:

— Ինչո՞ւ:

— Դուք չափազանց հպարտ եք և զգայուն:

— Մի՞թե հպարտությունն ու զգայունությունը դատապարտելի ախտեր են մարդու համար:

— Ոչ, իհարկե, բայց մի համեստ գործակատարի համար որոշ դեպքերում ավելորդ են: Դուք չգիտեք մարդկանց հետ վարվել, ինչպես պահանջում է դիրքը: Դա մի մեծ թերություն է գործնականի տեսակետից:

— Սովորեցրեք ինձ վարվելու ձևը, ես մի անփորձ աշակերտ եմ:

— Այդ իմ գործը չէ, կյանքն ինքը ձեզ շատ բան կսովորեցնի, իսկ առայժմ...

— Առայժմ ի՞նչ:

— Դուք ինձ հարկավոր չեք, դուք վիրավորել եք իմ բարեկամիս:

— Ինչո՞վ արդյոք:

— Չգիտեմ, միայն նա գանգատվում է ձեզ վրա և խնդրում է, որ այլևս ձեզ չուղարկեմ նրա մոտ:

— Բայց արդյոք գրո՞ւմ է, որ հենց առաջին օրը նա թույլ տվեց իրեն իմ ազգությունը ծաղրելու:

— Երևի կատակ է արել:

— Պարոն, կան բաներ, որոնց վերաբերյալ կատակը ներելի չէ:

— Ի՞նչ թունդ ազգասեր եք, երիտասարդ, — հեզնեց լեհացին:

— Ինչպես և դուք լեհացիներդ, — գոչեցի ես գրգռված: — Մնացեք բարով:

Դա մի թշվառ օր էր ինձ համար: Մեկն այն դառն օրերից, որ մարդու սրտի վրա խոր ակոսներ են գցում հավիտյան չքնջվելու համար:

Տխուր, հուսահատ՝ ես ամբողջ օրը թափառեցի ծովափում: Չէի ուզում նայել ծովին, որ այնքան երազներ էր ներշնչել ինձ և այնպես հուսախաբ արել:

Գալով տուն, քաջություն չունեցա եղելությունը մորաքրոջս հայտնելու: Գիտեի, որ նա պիտի վշտանա ավելի, քան ես:

Քիչ ժամանակ անց Շամախուց եկան մայրս և քույրերիցս մեկը. մյուսն ամուսնացել էր: Մորաքույրս գրել էր նրանց իմ պաշտոնի ու երջանիկ ճամփորդության մասին, և նրանք շտապել էին տեղափոխվել Բաբու:

Փողոցում դռների առջև կանգնած էր ֆուրգոնի տեր մալականը, երկու մետր բարձրությամբ մի երիտասարդ հսկա: Մտրակը ձեռքին նա սպասում էր իր վարձին:

— Ինչքա՞ն պիտի վճարել, — հարցրի ես, հագիվ ազատվելով մորս գրկից:

— Տասն և յոթ ռուբլի: Գրպանումս ունեի քառասուն կոպեկ:

— Մենք շատ էժան եկանք, — ավելացրեց մայրս ուրախ ժպիտը երեսին: — Ինչ ունեիք — հավաքել բերել ենք:

— Սունա, — դու փողի մասին մի մտածիր, — միջամտեց միամիտ մորաքույրս, գրկելով իր քրոջը,
— Ալեքսանը հիմա լավ գործի է, Հաշտարիսան է գնացել:

Ես, իհարկե, գրությունս թաքցրի, ի՞նչպես ասեի, որ անգործ եմ: Շրթունքներս կրծոտելով դուրս եկա փողոց: Հարկավոր էր փող գտնել մալականին վճարելու համար: Օրն արդեն մթնել էր: Ո՞ր

գնայի, ո՞ւմ դիմելի — չգիտեի: Ոչինչ չունեի գրավ դնելու, բացի իմ ինքնասիրությունից: Բայց քանի գրոշ արժե մեկի ինքնասիրությունը մի ուրիշի աչքում, այդ «ապրանքը» կյանքի շուկայում արժեք չունի:

Երկար ժամանակ թափառում էի հարուստ քաղաքի փողոցներում: Մալականը քայլ առ քայլ հետևում էր ինձ ստվերի պես, մերթ ետ մնալով, մերթ հավասարվելով ինձ: Սկզբում նա լուռ էր, բայց շուտով սկսեց տրտնջալ: Երբեմն գլխիցս վեր լսում էի նրա մտրակի շառաչունը, դա նրա անհամբերության նշանն էր: Մարդը երեք օրվա ճամփորդությունից հոգնել էր, պետք է հանգստանար, ձիերին կերակրեր, իսկ ես նրան ստիպում էի քայլել, շարունակ քայլել մի բարեկամի կամ ծանոթի հանդիպելու և նրանից փոխառություն վերցնելու կասկածելի հույսով: Մի բան, որ ինձ տանջում էր ամենից ավելի, մորս ու քրոջս ուրախությունն էր: Նրանք եկել էին «հանգիստ ապրելու» և շուտով պիտի հուսախաբ լինեի, իմանալով, որ անգործ ու անփող եմ, թվում էր ինձ, որ ես տմարդաբար խաբել եմ նրանց:

— Պարոն, — գոչեց վերջապես մալականը, — Բաթո՞ւն ես ուզում ցույց տալ ինձ: Շնորհակալ եմ, ես շատ անգամ եմ տեսել, վարձս տվեք: Ձիերս սպասում են:

— Համբերիր, համբերիր, ահա այս փողոցն էլ անցնենք:

Ես չգիտեի՝ փողոցներից որի վրա է իմ բախտը, գնում, էի, գնում:

Մտրակը շարունակ շառաչում էր իմ գլխից վեր խավարի մեջ և ավելի ու ավելի ուժգին ու սպառնալի: Բռպե առ բռպե սպասում էի նրա հարվածին: Մի անգամ իմ մեջ ծագեց մի հանցավոր միտք՝ դիմել իմ ոտների զորությանը, փախչել ու ծկվել նեղ ու մթին փողոցներից մեկում: Հետո՞, իսկ մա՞յրս, քո՞ւյրս, նրանց ենթարկեմ պարտատիրոջս սպառնալիքի՞ն: Ոչ, հեռու ինձնից նման մտքեր, ինչ լինելու է, թող ինձ լինի:

— Եկ գնանք ոստիկանատուն, — գոչեց մալականը, կանգ առնելով, — ես հոգնեցի: — Նա թևս բռնեց իր ուժեղ ձեռքով: Մթության մեջ փայլատակեցին նրա աչքերը:

Ես ցնցվեցի, կարծես իմ աչքի առջև ծառացավ մի կատաղի գայլ:

— Գնանք, — ասացի ես, երեսս շուռ տալով:

Ավելի լավ է բանտ նստել, քան ստել, խաբել մարդուն:

— Ես կտանեի քեզ ոստիկանատուն, եթե ձիերս փողոցում թողած չլինեի: Նրանք անոթի են, ես հոգնած եմ, դու ամոթ չունես:

«Դու ամոթ չունես»: Ապագայում կյանքի բովի մեջ ես շատ անգամ եմ լսել մեկի կողմից մյուսի երեսին զգված այդ դարձվածքը, և ինձ միշտ թվացել է, որ մարդու ինքնասիրության համար ավելի մեծ անարգանք չի կարող լինել:

Ի՞նչ կարող էի պատասխանել կառապանին, նա ուներ իրավունք ինձ անարգելու: Բայց ես ամոթ ունեի, և այդ էր, որ ինձ տանջում էր: Այդ էր, որ ես յոթ անգամ անցա ետ ու առաջ մի աղոտ լուսավորված խանութի առջևով և չհամարձակվեցի ներս մտնել:

Խանութի տերերն էին մորս ամենամեծ քրոջ որդիները, որոնց հետ իմ հարաբերությունները շատ էլ բարեկամական չէին: Սակայն դա իմ միակ փրկությունն էր: Ես նորից լսեցի երկայն մտրակի շաչունը, որ ինձ համար հավասար էր ետևիցս սողացող օձի վշշոցին: Ես խեղդեցի իմ մեջ ինքնասիրությունս, սրբազնագույնը բոլոր զգացումներից: Մտա խանութ:

Առաջին փոխառություն: Ես չգիտեմ, կա՞րողյոք դրանից ավելի վիրավորական զգացում մարդկային ինքնասիրության համար: Որքան անբարեհամբույր և դաժան երևացին ինձ այն

մարդիկ, որոնք իսկապես դաժան չէին, այլ միայն վաճառականներ: Մի պահ կամեցա դուրս գալ, փախչել, բայց արդեն ուշ էր: Դռների մեջ կանգնած էր մալականի սպառնալի կերպարանքը: Նա փակում էր իմ փախուստի ճանապարհը:

Ով չի կրել այդ վայրկյանները իմ հասակում, չի կարող երևակայել նրանց դառնությունը: Սիրտս բաբախում էր արագ-արագ, կարծես մտել էի հիվանդանոց մի ծանր գործողության ենթարկվելու համար: Երբ բերանս բաց արի խնդիրս արտահայտելու համար, ձայնս հուզումից դողդողաց, և նրա հնչյունն ինձ օտարոտի թվաց, իբր մի ուրիշ մարդ էր խոսողը:

Անցավ մի ամբողջ հավիտենականություն, մինչև որ երեք եղբայրներ, յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին ստիպեցին ինձ կրկնել միևնույն խնդիրը, և իրենք էլ մոտեցան, նայեցին մալականին: Վերջապես մեկը երեքից, ունքերը կիտելով, բաց արավ դրամարկոյը և խորը նայելով երեսիս, դրեց իմ առջև խնդրածս գումարը: Ես շտապեցի դուրս: Այդ թղթադրամները կարծես այրում էին ձեռներս: Տալով նրանց կառապանին, ես քաշվեցի նեղ փողոցներից մեկի անկյունը և ազատություն տվեցի երկար ժամանակ զսպված արցունքներիս: Տանջվում էի ոչ միայն բարոյապես, այլև ֆիզիկապես, կարծես իմ կենդանի մարմնից կտրվել էր մի մասը և գցվել խարոյկի մեջ: Ա՛հ, իհարկե, այժմ աղոտ լուսավորված այդ խանութի մեջ ինձ ծաղրում են ու հայհոյում, և վաղն իմ ստորանալը հայտնի է դառնալու բոլոր մեր ազգականներին, ո՞րքան պիտի դառնանա մայրս, լսելով իր որդու ապիկարությունը:

Երբ վերադարձա տուն, մայրս ու բույրս քնած էին: Նայեցի նրանց ժպտուն դեմքերին և մի տեսակ թեթևություն զգացի: Իմ ստորացումը նրանց համար էր...

Շուտով ես գտա պաշտոն և մտա մի նոր միջավայր: Այս անգամ իմ տերը հայ էր, այն ժամանակվա խոշոր գործարանատերերից մեկը:

Հաշտարխան գնալուց առաջ «Մշակ» լրագրին ուղարկել էի մի փոքրիկ անստորագիր թղթակցություն: Ուրախացա, երբ տպագրված տեսա իմ գրչի առաջին փորձը: Գրեցի մի քանի թղթակցություններ Պետերբուրգի և Թիֆլիսի ռուս լրագրերին զանազան ստորագրություններով: Բոլորը տպագրվեցին: Ուղարկեցի իմ իսկական անունով երկու հոդված «Մեղու Հայաստանի» լրագրին-նույնպես տպվեցին: Այս բոլորն ինձ ոգևորեց: Մի քանի տարեկան տղայի համար այսքանը քիչ էր կյանքի դառնությունների հետ հաշտվելու համար: Բայց այն օրից, երբ իմ անունը տպագրված տեսա, այլևս ճակատագիրն ինձ համար խորթ մայր չէր, ինչպես կարծում էի առաջ: Թվում էր ինձ, որ ես ոչինչ էի, այժմ մի բան դարձա:

Մեր գրասենյակը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնական մի հրապարակի վրա: Շատերն էին գալիս այնտեղ թե՛ գործով, թե՛ այնպես, զրույց անելու և ժամանակ անցկացնելու համար:

Հիշում եմ նախկին գավառապետ Սամսոն-բեգին — նրա ճակնդեղի պես կարմիր երեսը, մեծ ականջները, կապտագույն քիթը, որ պշկած բադրջանի էր նման: Նախքան գրասենյակ մտնելը կանգ էր առնում դռների առջև, հագում էր և, կոկարդավոր ֆուրաժկան վերցնելով, թաշկինակով սրբում էր ճաղատ գլուխը: Նա սպասում էր, որ իրեն ներս հրավիրեն և աթոռ առաջարկեն: Երբ վերջապես բարեհաճում էր նստել, գորշագույն մունդիրի փեշերը ետ գցելով, սպասում էր, որ մեկն ու մեկը հետաքրքրվի իր փառավոր անցյալով: Եվ զանազան փոփոխություններով ամեն օր գրեթե նույնն էր կրկնում՝ երեսուն ու հինգ տարի նա ծառայել է ռուսաց թագավորին խղճմտանքով և ազնվությամբ: Այսօր ոչ մի «շուն-շան տղա» չի կարող ասել, թե Սամսոն-բեգը «հայ ազգի անունը չի պահել, պահպանել»: Ժողովուրդը նրան սրբի պես է պաշտել:

— Ե՛լմարիտ է, շատերին եմ ռոզգու տակ ճղճացրել, մի քանիսն էլ մեռել են: Իհարկե, եթե դիմանային, չէին մեռնիլ. թակել եմ տվել, իհարկե, է՛շ, ավանակ գյուղացիներին, ինչ անենք, անօրենները հարկը ժամանակին չէին տալիս, ինձ էլ հրամայված էր խրատել: Խոսքով կարելի՞ էր նրանց բան հասկացնել: Բայց դուք իմ մասին հարցրեք օրինավոր մարդկանց, կալվածատերերին, վաճառականներին, բեգերին: Նրանց խոսքն է խոսք, թե չէ բռի շինականն ինչ մարդ է: Ինձ նախանձողներն էստեղ ու Էնտեղ ասում են՝ «Սամսոն-բեգը կաշառք է կերել»: Չրպարտություն,

ուրիշ ոչինչ: Բեգի ձին հավանել եմ ու գովել, առավոտը զարթնել ու տեսել եմ իմ գոված ձին դռներիս առաջ կապված: Ես մեղավոր եմ, վաճառականին պատիվ եմ արել նրա տանը ճաշելու, խալի եմ տեսել, հավանել եմ ու գովել, եկել տեսել եմ հավանածս խալին տանս: Ընտանիքի տեր մարդ եմ, ամսականով չէի կարող ապրել, փողի պակասություն ունենալիս բառասուն տոկոսով պարտք եմ վերցրել, ժամանակն չլրացած՝ պարտատերս վեբսիլս պատռել է ու ետ ուղարկել: Դա կաշա՞ռք է, մարդ աստծու, դա փեշքեշ է, մեր հայրերից ու պապերից մնացած օրենք... Դե ես էլ իմ պարտքս եմ կատարել, ինձ պաշտողներին ազատել եմ անպատվությունից, մեկին տուգանքից, մյուսին բանտից և այլն...

Մղդսի Խաչանը ներս էր մտնում թե չէ, յուրաքանչյուրին հերթով հարցնում էր նրա առողջության մասին և բոլորից գոհացուցիչ պատասխան ստանալով քթախոտ էր առաջարկում: Եվ քթախոտի զորությունը ցույց տալու համար մի անգամ փռշտալով՝ զարմանալի վարպետությամբ խոսք էր բաց անում իր դեպի Երուսաղեմ ուխտագնացության մասին:

— Զենց որ նավը մոտեցավ Յաֆային, զալըմ ֆալլահները մորեխների պես թափվեցին մեզ վրա, Կապչոննի շամմահիի նման լղար, ածուխ ծալազների պես մրոտ ու սև՝ նրանք դժոխքից փախած սատանաների էին նման, ձեր արևը. Կապիտանը հրաման տվեց ոչ մեկին չթողնել նավի վրա բարձրանալու, բայց ո՞վ հնար ուներ նրանց առաջը կապելու: Մեկը խուրջիսս խլեց, մյուսը մաֆռաշս, քիչ էր մնում փափախս էլ վերցնեն: Երուսաղեմ գնացողը հազար ու մի միլլաթի երես է տեսնում օսմանվից ու ռումիից սկսած մինչև դարաչինն ու հաբաշը: Արաբստանն աշխարհի պորտն է, Բաղդադն էլ գլուխը, ով չի տեսել, համարյա թե աշխարհ չի տեսել: Օրինվի Երուսաղեմի զորությունը, նա ինձ քաշեց տարավ, հիմի կարող եմ ասել, որ ապրել եմ, կյանք եմ տեսել: Ի՞նչ կասես, Սահակ դայի:

Սահակ դային մղդսի Խաչանին չէր սիրում և օրոշտում էր, երբ նա խոսում էր: Բարձրահասակ, առույգ էր կենսախինդ ծերունին կարճիկ ճերմակ մորուքով: Փիլիսոփա էր իր տեսակի և ուներ կյանքի մասին իր սեփական սկզբունքները: Տաղտկանում էր, երբ լսում էր կրոնի ու բարոյականության մասին դատողություններ, ոգևորվում էր, երբ խոսք էր լինում կանանց և սեռական կրթերի մասին: Վավաշոտ իգամուլ էր, ինչպես կապիկ, չնայելով իր վաթսունամյա հասակին: Ծամախիում նա մեր հարևանն էր, պարապում էր չիթ ու կտորի առևտրով: Զիշում եմ, երբ առաջին կինը թոքախտից մեռավ, անմիջապես սափրեց կիսով չափ ճերմակ մորուքը, բեղերը ներկեց թանձր հինայով, ձի նստեց, գնաց մի գյուղ և երկու-երեք օր անցած վերադարձավ, բերելով իր հետ ձիու քամակին դրած մի երիտասարդ կին Դուրսուն անունով: Այս առթիվ չափահաս որդիները կռիվ հայտարարեցին իրենց հորը, բայց շուտով այդ երկրորդ կինն էլ չդիմացավ Սահակի բուռն կրթերին և մեռավ. Այն ժամանակ կրկնակի այրին խանութը հանձնեց որդկերանց, Նորեն մորուք թողեց և տեղափոխվեց Բաբու: Զենց առաջին օրը, երբ Սահակ դային Բաբվում հանդիպեց ինձ, ասաց.

— Լսեցի, որ Էստեղ սիրուն խանումներ կան, եկել եմ տեսնելու. էլ չեմ պսակվելու, տերտերների օրհնությունից խեր չտեսա. Զիմի ուզում եմ տեսակ-տեսակ կնիկների հետ քեֆ քաշել:

Նա ամեն օր գալիս էր գրասենյակ, նստում էր դրսում և կրթոտ աչքերով նայում էր անցնող կանանց: Երբեմն աչքով էր անում նրանց: Նրա խոսակցության գլխավոր նյութը կանայքն էին և սեռական հարաբերությունները: Նա ասում էր, թե կինն է կյանքի միակ երջանակությունը: Ոգելից ըմպելիքներ չէր գործածում, շարքաթ էր խմում: Նա ասում էր.

— Գինին ինձ թուլացնում է, իսկ շարքաթը Մեջնունի նման մեջքս պնդացնում է:

Մեր գրասենյակի քով շաքար ու թեյի մի խանութ կար: Նրա տերերը երկու ռուս ներքինիներ էին, մեկը՝ շատ գեր, մյուսը՝ շատ նիհար, երկուսն էլ վաղաժամ թառամած դեմքերով: Նրանց մազազուրկ երեսները սերկևիլի գույն ունեին, իսկ կաշին նմանվում էր խորոված խնձորի կճեպին:

Սահակ դային ասում էր.

— Այ անխելքներ, դուք, որ ձեզ կռտել եք, աշխարհից ի՞նչ լազաթ եք տեսնում:

Եվ ներքինիները կատաղելով՝ թթում, փախչում էին իրենց խանութի ետև: Նրանք Սահակ դայիին խելագար էին համարում: Ես նրանց հետ համաձայն չէի:

Սահակ դային ասում էր.

— Գիտես, Մինասի տղա, ես Մահամմադին ավելի եմ սիրում, քան Քրիստոսին: Ղուռանն ասում է. «Ինչքան կնիկ ուզում ես, վերցրու քեփ արա»: Քո Քրիստոսն ի՞նչ է ասում. «Տանջվիր, տապակվիր, չեմ թողնի, որ մեկից ավելի կնիկ առնես»: Մի հարցնող լինի՝ «ա՛ Քրիստոս, քե՞զ ինչ: Մարդուն դո՞ւ ես ստեղծել, որ նրա մեջքի զորությունն իմանաս: Ի՞նչ ես կոտրած գդալի պես մեջտեղ ընկնում քո ավետարանով: Փահ, «աստծու որդին եմ»: Հա, ինչպե՞ս չէ: Աստված պսակվա՞ծ էր, որ որդի ունենար: Ո՞ւմ ես ուզում խաբել, ա՛ Քրիստոս: Չէ, մի հատիկ կնիկ պետք է ունենաս, Էն Էլ կուղ Է, կաղ Է, քաչալ Է, պիտի մինչև մահ պահես»: Տես, Մինասի տղա, օրինակի համար եմ ասում: Եթե ես մեկի տեղ վեց կնիկ ունենայի, ոչ միևը չէր մեռնի, որովհետև եթե մեկ շապիկ ունես, իհարկե, կմաշվի, բայց որ շատ ունենաս, ամեն օր մեկը կհագնես-չի մաշվի:

Մի օր Սահակ դային ներս մտավ շատ հուզված, գրասենյակում ոչ ոք չկար, բացի ինձանից:

— Գիտե՞ս որտեղից եմ գալիս, Մինասի տղա, — ասաց նա գրասենյակիս մոտ նստելով:

— Ո՞րտեղից:

— Թուրքերի հին գերեզմանատնից, որ հիմի քանդում են: Այ, տես:

Աջ ու ձախ նայելով՝ նա արխալուղի գրպանից դուրս բերեց մի մարդու գանգ և դրեց գրասենյակի վրա:

— Այդ ինչո՞ւ համար ես բերել, Սահակ դայի:

— Համբերիր, կասեմ Է Էդ անօրեն ռուսները ոչ խղճմտանք ունեն, ոչ ամոթ: Թուրքերի գերեզմանատունը քանդում են, որ տեղը ռուսաց եկեղեցի շինեն, կասես մարդու գերեզմանն իրենց ծառ խաչից պակաս սրբություն է: Ես գլուխն ընկած էր ցեխի մեջ: Վերցրի տարա աղբյուրի տակ լավ լվացի ու գրպանս դրեցի: Տես, Մինասի տղա, դու Էլ դրա նման ես լինելու հա, լավ իմացիր: Մագերո՞ւ ու ունքերո՞ւ թափվելու են, միսո՞ փտելու է ու թափվելու, քիթո՞ ընկնելու է ու տեղը դրա նման մի այլանդակ ծակ է երևալու, ատամներո՞ւ բացվելու են: Մտիկ արա դրան, կասես հարամգադան ծիծաղում է մեզ վրա:

Եվ, գանգը ձեռքերի մեջ պտտցնելով, շարունակեց. — Ի՞նչ, ասա մարդ, դու ո՞վ ես եղել, ի՞նչ, բե՞զ, թաջի՞ր, նազի՞ր, վեզի՞ր, ո՞վ է իմանում, կարելի է շահագողա: Ասա, քանի սիրուն-սիրուն կնիկներ ունեիր, քանիսին էիր... Հը՛հ, պաչ արա խաթուններիդ, Էլի: Չես կարող, հա՞: Դե, իհարկե, պռոշներ չունես, փտել են ու թափվել: Կեր, Էլի, կեր, տոլմա, փլավ, յախնի, խմիր շարքաթ, մեջնուն կեր, որ կնիկներդ չծիծաղեն քեզ վրա: Դեհ, գնանք, քեզ պիտի տանեմ, ցույց տամ մեր հարուստներին, թող տեսնեն նրանք, թե իրենք ինչ են լինելու ու խելքի գան, իրարու միս չուտեն:

Եվ, գանգը թաշկինակի մեջ փաթաթելով ու գրպանը դնելով, Սահակ դային հեռացավ:

Տարիներ անցած ինձ ասացին, որ այդ տարօրինակ մարդը մեռնելիս պատվիրել է, որ իր դագաղի վրա ոչ ոք չարտասվի, բացի գեղեցիկ կանանցից:

Մեր գրասենյակի անգործ հաճախորդների մեջ ամենանշանավորը միրգա Սերոբն էր, և ես ամենից ավելի նրա հետ էի բարեկամ: Նիհար, բարձրահասակ, տակավին երիտասարդ, բայց արդեն թառամած և մագերը քունքերի մոտ ճերմակած մի մարդ էր երկայնաձև երեսով: Մերթ մասնավոր դասատու, մերթ հաշվապահ, նոտարի մոտ կամ դատարաններում գրագիր, նա ոչ մի

տեղ երկար ծառայել չէր կարողանում իր անհանգիստ բնավորության շնորհիվ: Խռովարար չէր, միայն սիրում էր վիճաբանել ամենքի հետ և այնքան ցերմ ու գրգռված, որ տեսնողը կարծում էր, թե նա ահա պիտի հարձակվի դիմացինի վրա ու իր երկան ոսկրոտ ձեռներով խեղդի նրան:

Միրզա Սերոբի վիճաբանության կյուրը միշտ համամարդկային էր: Քաղաքագետ, իմաստասեր, պատմագետ, նա փիլիսոփայորեն քննում, վերաքննում էր ազգերի ու պետությունների վիճակը և յուրաքանչյուրի տեղը որոշում անցյալ, ներկա և մանավանդ ապագա պատմության մեջ: Ցինիկ չէր Սահակ դայիի պես, բայց չէր հարգում ոչ օրենքներ, ոչ կրոն, ոչ ավանդություններ: Բացարձակապես ժխտում էր հոգու գոյությունը: Նրա կրոնն ու հավատը դրական գիտություններն էին: Նոր խաղալիք ստացած երեխայի պես ուրախանում և հափշտակվում էր, երբ լրագրերում կարդում էր գիտական կամ գործնական մի նոր գյուտի մասին: Իսկ երբ միրզա Սերոբը ոգևորվում էր, հնար չկար նրան լռեցնելու, վա՛յ այն մարդուն, որ այդ միջոցներին կփորձեր որևէ կասկած հայտնել գիտության զորության մասին: Այդպիսուն բառի բուն նշանակությամբ սեղմում էր պատին, բռնում էր նրա սյուրտուկի կամ պիջակի օձիքը, այնքան քարոզում, որ հակառակորդը թափահարված և ուժասպառ՝ կամ համոզվում էր, կամ, օձիքն ազատելով, փախչում էր, մտքում երդվելով այլևս չվիճաբանել նրա հետ: Այդ պահերին միրզա Սերոբը հոգեկան խորին հաճույքից ձեռները կցում էր իրարու, մոտեցնում էր իր երկարավուն սրածայր բթին և տրորում, կարծես ափերի մեջ մի բան էր ոլորում: Եվ սկսում էր մի բանի րոպե անցուդարձ անել խոշոր քայլերով, ամբողջ իրանով երերվելով, ինչպես ուղտի վրա արշավող մեկը:

Միրզա Սերոբն ամուրի էր: Նա ամուսնությունը հերքում էր: Կանանց մասին շատ քիչ էր խոսում, այն էլ միշտ բացասաբար: Թե ինչպես էր ապրում անձնապես, չգիտեմ: Նա երբեք չէր խոսում կյանքի առօրյա պիտույքների մասին: Նրա հագուստն ամառ-ձմեռ միևնույնն էր-երկայն փեշերով մոխրագույն սյուրտուկ, կարկատած կոշիկներ, հնամաշ ֆուրաժկա, մի կտոր սև ժապավեն, իբր թե փողկապ:

Միրզա Սերոբը լավատես էր անսահման: Նրա իդեալն էր ընդհանուր մարդկության մերձավոր երջանկությունը, որին հավատում էր խորապես: Նա աստվածացնում էր բնությունը, պաշտելով նրա անխախտելի օրենքները: Տիեզերքի անհունության մեջ մարդն էր գերագույն ստեղծագործությունը: Եվ միրզա Սերոբը սիրում էր մարդուն, միևնույնն է՝ ինչ դիրքի էլ նա լիներ: Բողոքում էր նրա կյանքի կարճատևության դեմ: Չհավատալով անդրգերեզմանյան կյանքի գոյությանը՝ ներկայի համար պահանջում էր ավելի, քան սահմանել էր բնությունը: Նա ասում էր.

— Ընդունում եմ, մահն անխուսափելի է, և ոչ մի գիտություն չի կարող երբևէ մարդու կյանքին հավիտենականություն պարգևել: Բայց ինչո՞ւ բնությունն իր գլուխ-գործոցի համար բացառություն չի արել: Մեռնում ենք — լավ, բայց ինչո՞ւ միայն մի անգամ ենք ծնվում: Ես կկամենայի այսօր մեռնել, մի երկու դար հետո նորեն աշխարհ գալու պայմանով, որպեսզի արժանանամ տեսնելու ինչ նորանոր հաղթություններ են տարել գիտությունները:

Ինձ վրա միրզա Սերոբն ունեցել է որոշ ազդեցություն: Նրա ցուցմունքով ես կարդացել եմ մի շարք գրքեր, որ հետագայում ինձ համար եղել են օգտակար: Ահա ինչու այսօր սիրով և երախտագիտությամբ եմ հիշում նրա անունը:

VI

ԳՐՔԵՐ, ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ

Ես ունեի մի խումբ ընկերներ, բոլորն էլ ընթերցասեր: Հիշում եմ նրանցից ոմանց անունը — Ալեքսանդր Նաջարյան, Ալեքսանդր Աբեյան, Աբել Ապրեսյան, Արշակ Քալանթար: Մի օր որոշեցինք դիմել Մարդասիրական ընկերության և խնդրել, որ նա իր շինության մեջ հատկացնի մի սենյակ: Մտադիր էինք այնտեղ հավաքել մեր ունեցած գրքերը և, միջոցներ ձեռք բերելով, հետզհետե կազմել գրադարան-ընթերցարան:

Բարեբախտաբար, վարչության նախագահն իմ պատրոնն էր, Սամվել Բաղիրյան, թեև ոչ այնքան գրասեր, բայց շատ պայծառամիտ մարդ, մեր խնդիրը հարգվեց ավելի, քան կարող էի սպասել:

Մարդասիրական ընկերությունը ոչ միայն սենյակը տվեց, այլև որոշեց տարեկան վճարել 500 ռուբլի գրադարանի ծախքերի համար:

Ես հրավիրվեցի գրապահ:

Երջանիկ էի, որ վերջապես ընկա իմ սիրած տարերքի մեջ, ինչպես ցորենի շտեմարան գցված հավ: Առաջին 500 ռուբլով մենք Մոսկվայից բերել տվեցինք մի շարք ընտիր գրքեր, մեծ մասամբ գիտական, քաղաքատնտեսական և փիլիսոփայական բովանդակությամբ: Ցուցակը կազմելու մեջ ինձ օգնել էր պետական ժողովրդական դպրոցների վերատեսուչ Բեգլար Ստեփանյանը — մի շատ զարգացած մարդ: Այդ ժամանակ էր, որ ես նորադարձի ջերմեռանդությամբ նվիրվեցի ընթերցանության: Որոշ ծրագիր կամ ուղեցույց չունեի, կարդում էի՝ ինչ որ տեսնում էի, այսօր Յերբերտ Սպենսեր, վաղը Լասսալ, Ռիկարդո, Սեն-Սիմոն, Պրուդոն և այլն:

Յեղափոխական գրականությանը ծանոթացել եմ մեջ առ մեջ: Գեղեցիկ գրականության ընթերցումն սկսել եմ արկածային կամ քրեական արյունոտ Վեպերից, հետո միայն անցել լուրջ վիպասանության և բանաստեղծության:

Բայց ինձ վիճակված չէր երկար ժամանակ մնալ իմ պաշտոնում: Մի օր ինձ անսպասելի կանչեցին տեղական ժանդարմերիայի գնդապետի մոտ: Յիշում եմ նրա անունն այսօր էլ — Տալրեն: Մեկի բմբին ես դուր չէի եկել, և նա ինձ մատնել էր: Այդ օրն առաջին անգամ մեծ զարմացմամբ իմացա, որ ես առանց ինքս գիտենալու, հեղափոխական եմ եղել, ցարին անարգել եմ: Ես գնդապետին միամտաբար ասացի.

— Ես ցարի դեմ ո՞րն չունեմ:

— Բայց դուք ի՞նչ գործ ունեք Կովկաս աքսորված ուսանողների հետ, — հարցրեց գնդապետը:

— Ներեցեք, ես չգիտեի, որ ուսանողների հետ ծանոթանալը քաղաքական հանցանք է:

— Այո իհարկե, քանի որ այդ ուսանողները հեղափոխականներ են:

— Ես այդ չգիտեի, — ասացի ես, թեև շատ լավ գիտեի, թե ինչու համար են իմ ծանոթները Կովկաս աքսորվել:

Ես ձերբակալությունից ազատվեցի, բայց Մարդասիրական ընկերության վարչությունը շատ քաղաքավարի ձևով ինձ հասկացրեց, որ գրադարանում մնալս կարող է կասկածի ստվեր գցել ընկերության «բարեհուսության» վրա:

Ես վերադարձա իմ նախընթաց ծառայության: Այդտեղ ևս երկար չմնացի, տեղափոխվեցի մի ուրիշ գրասենյակ, նորեն վերադարձա, որպեսզի դարձյալ հեռանամ: Եվ այսպես, տեղից-տեղ փոխվելով, հանգիստ չէի գտնում: Պատճառն ամենուրեք նույնն էր — միջավայրը: Այլևս ես պիտանի չէի նրա համար և զգում էի, որ Բաբվում բարոյապես խեղդվում եմ:

Գրականությունն արդեն ամբողջովին կլանել էր իմ միտքն ու հոգին: Ոչ մի ուրիշ զբաղմունք այլևս չէր հետաքրքրում ինձ: Գրում էի առայժմ հոդվածներ թե՛ հայ և թե՛ ռուս լրագրերում: Նյութի պակասություն չկար-նավթային արդյունաբերությունը, հանքերը, բանվորները, գործարանները, նավազնացությունը — այդ բոլորը մի ամբողջ աշխարհ էր դիտողի համար, թեև Բաբուն ինքնըստիներքյան հրապույր չունեի այլևս: Մի քանի գրքերի ազդեցությամբ առանձնապես հետաքրքրվում էի բանվորների կյանքով: Որքան մոտիկ էի ծանոթանում այդ կյանքին, այնքան ավելի ու ավելի նողկանք էի զգում դեպի հանքատերերն ու գործարանատերերը: Այդ մասին այն ժամանակվա «Մշակում ունեմ մի շարք հոդվածներ: Այժմյան ընթերցողները գաղափար անգամ

չեն կարող ունենալ այն ժամանակվա բանվորության վիճակի մասին: Այդ այն խավար ժամանակաշրջանն էր, երբ ամբողջ Անդրկովկասում չկար ոչ բանվորական որևէ կազմակերպություն, ոչ գործադուլ և մի ուրիշ միջոց աշխատավոր դասակարգի պաշտպանության համար: Բանվորը հարստահարվում էր նույնիսկ երեկվա բանվորից, որ այսօր գործատեր է դարձել, և հարստահարվում էր ոչ միայն նյութապես, այլև բարոյապես ու ֆիզիկապես:

Այստեղ ես ավելորդ չեմ համարում առաջ բերել մի քանի կրճատումներով և առանց փոփոխելու իմ այն ժամանակվա պրիմիտիվ ոճն ու լեզուն՝ քառասուն և ութ տարի սրանից առաջ գրված իմ մի ակնարկը: Թող այժմյան բանվորը տեսնի, թե ինչ ողբալի դրության մեջ են եղել իր նախորդները:

«Ամենայն տեղ ամենայն հասարակությունների մեջ մշակների տնտեսական դրության բարվոքման հարցը վաղուց արդեն մտել է հասարակական ամենակարևոր հարցերի շրջանը, և այժմ գրեթե չկա մի փոքրիշատե առաջադեմ ազգ կամ ժողովուրդ, որը քիչ թե շատ, այսպես թե այնպես չգբաղվեր մարդկության այդ ամենաթշվառ դասակարգի վիճակով, չաշխատեր գոնե ժամանակ առ ժամանակ, նորոգելով նրա անթիվ վերքերի սպեղանին, թեթևացնել նրա դառնակակիծ ցավերը: Միայն մեզանում է, որ խեղճ մշակը մի չինական պատով հասարակությունից անջատված, զուրկ նրա հոգացողությունից, ենթարկված ֆիզիկական ծանր և անտանելի աշխատանքներին, օրըստօրե բարոյապես և ֆիզիկապես մաշվում է ու մահանում առանց արժանանալու մեր ուշադրությանը, մինչև անգամ առանց շարժելու մեր բնական մարդասիրական զգացումները:

Ո՞րն է պատահում ամենայն օր տեսնել թշվառ բեռնակրին ծածկված ցնցոտիներով, որոնք հագիվհագ պաշտպանում են նրա կաշվից ու չոր ոսկորներից բաղկացած մարմնի կեսը ձմեռը ցրտերից, ամառը արեգակի կիզիչ ճառագայթներից, ահագին համետը շալակին և չվանն ուսին գցած, փողոցի այս կամ այն անկյունում շլինքը ծած սպասելիս, մինչև որ մեկը նրա մեջքը բարձելով 7—8 փութանոց բեռը, քարշ տա քաղաքի մի ծայրից մյուսը և տա նրան մի քանի կոպեկ: Ո՞րն է պատահել տեսնել մշակին մուրճը ձեռքում փողոցներում արեգակի, անձրևի և ձյունի տակ, տկլոր քարի վրա շնթած հարուստ քաղաքի սալահատակի համար գետնաբարեր ջարդելիս: Ո՞վ է տեսել այդ միևնույն մշակին ահագին քարը կամ ծանր գերանի ծայրն ունն առած մի քանի տասնյակ աստիճաններով այս ու այն աղայի շինության երկրորդ, երրորդ հարկը բարձրանալիս: Նրա նիհար երեսից անձրևի նման հեղում է քրտիկքը, նրա կրծքի ոսկորներն ուժեղ ճնշողությունից դուրս են ցցվում, աչքերն արյան հոսումից սաստիկ կարմրում են, ծնկերը, չդիմանալով վերուժ ծանրության, ծալվում են, բայց նա ստոյիկյան համբերությունով տանում է այդ ծանրությունը, ըստ որում նրա անհաշտ թշնամին՝ քաղցը ստիպում է նրան տանել:

Նայիր խորն ուշադրությունով այդ բոլորի վրա, սիրելի ընթերցող, և դու սարսափ կզգաս, եթե ունես փոքր ի շատե զգայուն սիրտ:

Մշակը հալածվում է մարդկանց գազանային անխղճությունից: Տուր ինձ ձեռք, սիրելի ընթերցող, հետևիր ինձ և տես, թե այդ ինչպես է կատարվում, թե մինչև որ աստիճան մշակի մարդկային նույնիսկ բնական իրավունքները ոտնակոխ են լինում զանազան շահախնդիրների ձեռքում: Միայն մի պահանջիր ինձնից հմուտ ուղեցույցի խորը տեղեկությունները, ըստ որում կանխապես խոստովանում եմ, որ այդ իմ ուժից բարձր է. ես միայն մատնացույց կանեմ քեզ այն անկյունները, ուր կատարվում են աղետալի անցքեր, որոնց մասին գուցե դու կյանքումդ լսած էլ չլինես: Ես քեզ չեմ տանիլ վերև ասված փողոցային բեռնակրի կամ շինության մշակի մոտ, որոնց դու ամենայն օր աչքի առաջ ունես և այնքան տեսել ես, որ քո աչքերը բթացել են, այլ քեզ կտանեմ մի ուրիշ տեղ, ուր մշակի դրությունը առավել տխուր, առավել սարսափելի է: Այս տեղերը Բաքվի հռչակված նավթային հանքերը և այսպես անվանված Սև քաղաքի գործարաններն են:

Վերջին երկու տասնյակ տարիները Բաքվի նավթային արդյունաբերության արագ զարգացումը քաշեց բերավ այդ քաղաքը Անդրկովկասի զանազան անկյուններից, Սիսիանի, Տաթևի, Ղարաբաղի, Շամախու և ուրիշ շատ գավառներից, Ռուսաստանի և Պարսկաստանի խորքերից բազմատեսակ բախտախնդիրների շարքում, և բանվորներ, որոնք իրանց օրական ապրուստը

հայթայթելու նպատակով, թողնելով իրանց հայրենի հողը, սիրելի ընտանիքը, եկած այժմ կենտրոնացած են այստեղ, Բալխանի-Սաբունչյան նավթային հանքերում և Սև քաղաքում:

Սև քաղաք անվանվում է այստեղ նավթային գործարանների խումբը, որ սփռված մոտավորապես վեց քառակուսի վերստաչափ տարածության վրա, հեռվից մարդու աչքին ներկայացնում է մառախուղով պատած մի փոքրիկ քաղաք, որը սև մականունը կրում է այն պատճառով, որ այստեղ ամենայն բան սև է՝ սկսած անշուշտ առարկաներից մինչև տնային կենդանիներն ու մարդը: Բավական է այստեղ, այդ բազմաթիվ գործարաններից դուրս եկող նավթային մնացորդի թանձր ծխով վարակված օդի մեջ մի երկու ժամ մնալ, և մարդ միանգամայն կերպարանափոխվում է ոտքից մինչև գլուխ ծածկվելով սև մուրով: Անսովոր մարդը չի կարողանում այս մառախուղում երկար մնալ, ուր իստակ օդի բացակայությունից խանգարվում է նրա շնչառությունը: Չնայելով որ գործարանները միմյանցից բավականին տարածութենով հեռու են, ծխերը իրարու խառնվելով, կազմում են մի այնպիսի թանձրություն, որի մեջ հազիվհազ թափանցում են արեգակի ճառագայթները:

Ահա այդ մառախլապատ երկնքի տակ է անցկացնում իր տարիները Բաքու գաղթող բանվորների մեծամասնությունը, խմբերով տեղավորված այս ու այն գործարանում և հենց այստեղ պիտի ծանոթանաս, որքան անտանելի է այդ վիճակը: Յոռու չգնանք, մտնենք հենց առաջին պատահած գործարանը և տեսնենք՝ ինչ է կատարվում այնտեղ: Նախ և առաջ քիչ թե շատ ծանոթանանք բանվորների կացարանի հետ: Երևակայեցեք, ընթերցող, երկու սաժեն լայնութենով, չորս սաժեն երկայնութենով և 5-6 ֆուտ բարձրութենով մի խրճիթ, կամ ճիշտն ասած՝ մի կեղտոտ, մութ ու խոնավ նկուղ, ուր կարող են կենալ միայն անասունները: Այստեղ, ուր ապրում են 10-15 մշակներ, օդը տարիներով չի փոխվում, այստեղ հատակը հողային է, պատերը խոնավությունից բորբոսնած, առաստաղը սարդի թանձր ոստայնով սթողված, այստեղ անկարելի է երևակայել անգամ առողջապահական որևէ կանոնի հնարավորությունը: Այն միակ լուսամուտը, որ կարծես շինված է նկուղին ավելի մռայլ տեսք տալու համար, այնքան փոքր է և այնքան մուրոտված, որ ոչ լույս է տալիս և ոչ օդ: Տիրում է մարդու շնչառությունը խափանելու չափ գարշահոտություն, որ առաջանում է օրերով չմաքրվող հատակից և թափված կերակուրներից: Ավելացրեք դրան և մշակների անհոգությունը մաքրության վերաբերմամբ: Այո, շատ անգամ նրանք չեն օգտվում այն քչով, որ ունեն, շաբաթներով չեն մաքրում ոչ կացարանը, ոչ իրանց, անկողին համարված, ապականված ցնցոտիները: Յո՞ճախ նրանք ծուլանում են ողորմելի կացարանի լուսամուտը բանալու, և դրսի օդը ներս է թափանցում միակ դռնակով: Այդ ծայրահեղ անփութությունն առաջանում է նախ, իհարկե, տգիտությունից, ապա սովորությունից: Հիրավի, գյուղի առողջարար կլիմայից եկած մշակը այստեղ առաջին օրերը զգում է օդի գարշահոտությունը, բայց շուտով աստիճանաբար ընտելանում է մթնոլորտին և դառնում է անտարբեր դեպի մաքրությունը: Կարիք չկա բժիշկ լինելու, որպեսզի գիտենալ, թե մշակն իր կյանքի որպիսի գնով է ձեռք բերում այդ սովորությունը և այդ անտարբերությունը: Ահա ինչ է ասում այդ մասին նշանավոր Լուիսը. «Մենք տեսնում ենք, թե ինչպես անմաքուր բնակարանների ապականված օդում սովոր են հեշտութենով և իբր թե անվասա ապրել գանազան խեղճեր առանց զգալու այդ ապականությունը, մինչդեռ մեզանից ամեն մեկը երբ ոտ է դնում այդտեղ, իսկույն զգում է, թե օդը փչացած է, բայց որովհետև մենք ևս հետո փոքր առ փոքր սովորում ենք նրան, այնուհետև մեզ ևս թվում է, թե դրանից վնասակար հետևանքներ չեն առաջանում: Ահա ինչու՞մ է կայանում մեր մոլորությունը: Մենք բավականանում ենք ապականված օդով, որովհետև սովորում ենք նրա պայմաններին, բայց գիտե՞ք ինչ գնով, ինչ միջոցներով ենք ձեռք բերում այդ պայմաններին ընտելանալու հնարավորությունը: Մեր օրգանիզմի բոլոր սննդական մասերի և զգայարանների թուլանալով, որը մեզ համար առաջացնում է թթվածնի համեմատաբար պակաս քանակության ներշնչելը: Ապականված օդը բավարար է միայն հիվանդ օրգանիզմ ունեցող մարդուն, ինչպես և նրանով բավականանում են պաղարյուն կենդանիները: Երբ մենք մտնում ենք ապականված մթնոլորտ, մեր շնչառությունը դժվարանում է, և այդ պատճառով թուլանում են և՛ մեր զգայարանները, որից հետո կրկին մեր շնչառությունը թեթևանալով, թթվածնի ավելի մեծ քանակի կարիք չենք զգում և այդ ժամանակ ներս ենք շնչում թթվածնի համեմատաբար շատ պակաս քանակ, քան մաքուր օդի մեջ: Առանց այդ սովորության, այսինքն՝ առանց մեր օրգանիզմի բոլոր կենսական վարումների թուլացման, մեզ համար անկարելի է մնալ ապականված մթնոլորտի մեջ:

Ահա մի գեղեցիկ պատասխան այն կարճամիտ և քարասիրտ բուրժուաներին, որոնք միշտ, երբ ես խոսք եմ ունեցել նրանց հետ գործարաններում բանողների բնակարանների մասին, չեն ամաչել արտահայտել այն եզրվիտական միտքը, թե մշակն առողջ բնակարանի կարիք չունի, թե նա սովոր է իր կյանքը անցկացնել խոնավ ու կեղտոտ նկուղներում:

Ինչպես ասացինք, այդ 4 սաժեն երկայնություն, 2 սաժեն լայնություն և 5-6 ֆուտ բարձրություն ունեցող խուցի մեջ գետեղված են 10-15 բանվորներ: Եթե այդ թվերը բազմապատկենք, կստանանք 2,352 խորանարդ ֆուտ օդի պարունակություն, Բավակա՞ն է արդյոք օդի այդ չնչին քանակը եթե ոչ 15, գոնե 10 մարդու համար, հազար անգամ ոչ: Եթե զանազան փորձառու բժիշկների, օրինակ, Գուբերի, Չեֆթլեբենի, Ռեկլամի և ուրիշ երևելի հեղինակների գրության համեմատ մի չափահաս մարդուն անհրաժեշտ է 4-ից մինչև 8 հարյուր խորանարդ ֆուտ օդի պարունակություն փոքր ի շատե առողջարար բնակության համար, կնշանակե 10 մարդու համար անհրաժեշտ է միջին թվով 6,000 խորանարդ ֆուտ: Սրանից, սիրելի ընթերցող, կարող ես եզրակացնել, թե որպիսի կործանիչ ներգործություն ունի 2,352 խ. ֆուտ օդի պարունակությունը մի տասնյակ թշվառների օրգանիզմի համար նույնիսկ այն ժամանակ, եթե այդ օդը լիներ մաքուր, բայց նա, ինչպես վերև ասացինք, մաքուր չէ: Կան և այնպիսի գործարաններ, ուր մշակների կացարաններն ավելի անձուկ են: Մի թուրքի գործարանում ես տեսա մի գետնափոր խրճիթ, որի երկայնությունը 5 ու կես ֆուտ էր: Այդտեղ բնակվում էին 6 մշակներ:

Շատ գործարաններում բանվորների բնակարաններում չկան մահճակալներ, իսկ եթե կան էլ այդ մի քանի նավթոտ տախտակներ են միմյանց կողմում շարած և մի քանի կեղտոտ ու պատառոտված փսիաթներով ծածկված, որոնք միևնույն ժամանակ բանվորներին ծառայում են անկողնի փոխարեն, իսկ գիշերները վերմակի փոխարեն նրանց ծառայում են այն ցնցոտիները, որ կրում են ցերեկներն իրանց վրա որպես հագուստ: Այն գործարաններում, ուր այդ նավթոտ տախտակներն էլ չկան, բանվորները գիշերները քնում են հողի հատակի վրա, որ միշտ խոնավ է գործարանների ծովի ափին մոտ լինելու պատճառով, այնպես որ շատ տեղերում երկու-երեք արշին խորութենում գետնից ծովի ջուր է դուրս գալիս: Թե որքան վնասակար է մարդու առողջության համար մի այդպիսի խոնավություն, այդ կարող է իմանալ ամենատգետը մեզնից: Զոդացավ, ոսկրացավ, դեղնացավ ստամոքսի կատար, որը շատ դեպքերում թոքախտի է վերափոխվում-ահա խոնավության հետևանքները: Նամանավանդ բանվորները տառապում են զանազան ցավերով ձմեռը ցրտերից: Վառարաններ շատ բնակարաններում չկան, կան մանղալներ: Բայց առավել լավ կլինի, եթե բանվորները բնավին կրակ չվառեն իրանց բնակարաններում, որովհետև կրակի զորությունից խոնավ պատերի միջից տամկությունը դուրս գալով օդը լցնում է նեխյալ գուլորշիներով և գարշահոտությունը սաստկացնում:

Անուշադիր թողնվելու չէ և այն հանգամանքը, որ Պարսկաստանից եկող բանվորներն իրանց հետ բերում են զանազան հիվանդություններ: Շատ հասկանալի է, որ այդ ախտավորները ապրելով միևնույն բնակարաններում ամբողջ բանվորների հետ, հեշտությամբ վարակում են նրանց:

Պակաս չեն և բարոյական ախտերը: Շամախու կամ Ղարաբաղի գյուղերից եկած մի բանվոր մի քանի ամսվա ընթացքում այնպես է անբարոյականանում, որ շատ անգամ սողոմական ախտը սովորական բան է դառնում նրա համար: Բայց պետք է նկատել, որ այդչափ անբարոյականանում են միայն անչափահասները, այսինքն նրանք, որոնք դեռ պատանեկան հասակի մեջ են: Ինչ վերաբերում է չափահասներին, սրանք անխախտ պահում են գյուղացու առաքինի կենցաղավարությունը: Երիտասարդ մշակները հեռու չեն հարբեցողությունից, գողությունից, միմյանց դեմ թշնամական դավեր լարելուց, շռայլ և աննպատակ ծախսերից... Պատահում է, որ ամիսը 10-12 ռուբլի ռոճիկ ստացող բանվորը, ամսականը մի օրում վատնելով, մտում է քաղցած: Սակայն այդ անում են ամուրի բանվորները, իսկ ընտանետեր բանվորներն իրենց կոպեկները ինայում են, որպեսզի տուն վերադառնալիս մի բան տանեն իրանց զավակների համար: Բայց երբեմն այն սև կոպեկներն էլ, որ բանվորի մի քանի տարվա դառն աշխատանքի գինն է, իր ընկերների գողության զոհն են դառնում, և բանվորն ստիպված է լինում այնուհետև մի քանի տարիներ էլ ավելի մնալ պանդխտության մեջ կորցրածը ձեռք բերելու համար: Անցյալ տարի ես տեսա մի բանվոր, որի երեք տարվա աշխատանքի պտուղը 75 ռուբլին գողացել էր նրա ընկերն այն

օրը, երբ նա պատրաստվում էր հայրենիք վերադառնալ: Մարդը հուսահատությունից ծեծում էր իր գլուխը: Լիզում էր գողացողի ոտները, աղաչելով նրան, որ գողացածի մի մասը գոնե վերադարձնի, բայց գողը հանձն չէր առնում իր գողությունը:

Ես վերն ասացի, թե բանվորների բնական մարդկային իրավունքները ոտնակոխ են լինում: Առաջ եմ բերում մի քանի փաստեր, որոնք կարող են հաստատել իմ խոսքերը: Առաջին աչքի ընկնող փաստը այն է, որ գործարանատերերն ու հանքատերերը չեն որոշում բանվորների աշխատանքի ժամերը: Շատ քչերն են բանվորներին բանեցնում օրական 12-13 ժամ: Մանր գործարաններում, որոնց տերերն իրանց շահի համար օրական փոխանակ մի անգամի, երկու-երեք անգամ են ֆոտոգեն քաշում, բանվորներն աշխատում են առավոտյան 3 ժամից սկսած մինչև գիշերվա 10-11-12 ժամը, այն էլ առանց հանգստի, անընդհատ: Շատ անգամ բանվորն իր ցամաք հացն ուտում է աշխատանքի ժամանակ: Օրական 19 ժամվա անընդհատ աշխատանքը շատ արագ քայքայում է բանվորի առողջությունը: Եթե մենք ունենայինք ստատիստիկական տեղեկություններ, կարող էինք իմանալ, թե Բաբվում տարեկան ինչ ահագին տոկոս է կազմում հիվանդների և մեռնողների թիվը: Դուք, ընթերցող, հազիվ թե կարողանաք ցույց տալ մի բանվոր, որն այստեղից հայրենիք վերադառնար այն առողջությամբ, որով եկել էր այստեղ: Պետք է նկատի ունենալ և այն հանգամանքը, որ նավթային գործարաններում աշխատող բանվորների գործը համեմատաբար ավելի ծանր և վտանգավոր է, քան մի ուրիշ ֆիզիկական աշխատանք: Թե ինչու՞մ է կայանում այստեղ բանվորների գործը և նրա ծանրությունը ու վտանգավորությունը-այս մասին ես կգրեմ մի ուրիշ ընդարձակ հոդված: Առայժմ առաջ կբերեմ մի քանի կետեր: Բանվորի առաջին գործն է, երբ առավոտյան արթնանում է 2-3 ժամյա քնից, նավթային կաթսաները սև նավթով լեցնելը: Այդ գործը տևում է մեկից մինչև երկուկես ժամ, նայելով կաթսայի մեծության: Եթե կաթսան պարունակում է 500 փուլ նավթ, բանվորին հարկավոր է առնվազը 2 ժամ շարունակ պտտեցնել նասոսի կռնակը մինչև կաթսայի բոլորովին լեցվելը: Այս առաջին երկու ժամը բանվորը գործում է միշտ միևնույն դիրքում, այն է՝ ոտքի վրա, մեջքից կռացած: Սրանից առաջանում է արյան հակահոսում, որի հետևանքն էլ մեջքացավ, գլխացավ և այլն: Մի քանի գործարաններում, ուր նրանց տերերի ժլատության պատճառով նասոսներ չկան, բանվորները նավթը պահեստից կաթսաներն են տեղափոխում դույլերով կամ բարդաղ ասված կավից շինած մի տեսակ անոթով: Այդ միջոցը, իհարկե, առավել դժվարացնում է բանվորի գործը, որովհետև եթե կաթսան 200 դույլ է տեղավորվում, նա այդքան անգամ էլ կռանում է ու բարձրանում: Պատահում է, որ բանվորի ձեռքից բարդաղը դուրս է պրծնում ու նրա ոտը ջարդում, այդ ժամանակ նա մտածում է ոչ իր ցավի, այլ այն մասին, թե ինչ պիտի պատասխանի տիրոջը, իսկ տերը մի քանի հիշոցներից հետո բարդաղի ու նրա միջից թափված նավթի արժեքը դուրս է բերում բանվորի ռոճկից:

Բանվորի երկրորդ գործն է՝ հորից ջուր դուրս բերելը: Այս գործը միևնույնն է, ինչ որ առաջինը:

Երրորդ գործն է՝ արդեն եփված նավթը կաթսաներից չաների մեջ տեղափոխելը: Այդ գործը նույնպես կատարվում է նասոսով կամ դույլերով: Սակայն պետք է նկատել, որ կաթսաները չաներից բավական հեռու են, և շատ անգամ բանվորը, նավթը դույլերով փոխադրելու ժամանակ, ճանապարհի լարծուն լինելու պատճառով սայթաքում է ու, վայր ընկնելով, թե իրան վնասում և թե անոթն է կոտրում, որ նրա համար ավելի մեծ դժբախտություն է, քան մարմնապես վնասվելը:

Բանվորի չորրորդ գործն է եփված նավթը, որ այժմ չզուված ֆոտոգեն է, չաներից դարձյալ մի ուրիշ տեղ տեղափոխելը: Այդտեղ նա պիտի գտվի, կալաքարի հետ ձուլվելով: Վերջին նյութի վտանգավոր բնույթը հայտնի է, և բանվորը պետք է նրա հետ մեծ զգուշություններով վարվի, ըստ որում բավական է, որ կուպարոսի մի կաթիլն ընկնի նրա մարմնի վրա, և նա կայրվի: Բայց որքան էլ բանվորն զգույշ լինի, այնուամենայնիվ շատերն են վնասվում: Մի օր ես դժբախտություն ունեցա տեսնելու մի մշակ, որ իր մեջքի վրա մի պուդանոց մեծ շիշ կուպարոս տանելու ժամանակ շիշը տրաքվեց և մշակին հեղեղեց: Ողբալի էր մշակին տեսնել: Նա այրվում էր խելագարի նման վազելով այս ու այն կողմ ու գոռալով, մինչև որ ներկա եղողներն օգնության հասան և ջուր թափեցին նրա վրա: Բայց զարմանալիս այն է, որ կուպարոսի տերն այդ ժամանակ զբաղված էր իր կոշիկով, որի վրա ընկել էր այրող հյուսից մի կաթիլ:

Ահա այս տեսակ և նման ծանր ու վտանգավոր գործ է կատարում գործարանի բանվորը օրվա մեջ 18-19 ժամ: Տեսնենք այժմ, թե ինչպես է վարվում նրա հետ գործարանատերը և թե որքան է վարձատրում նրան: Առաջինը՝ բոլոր գործարաններում բանվորները միաչափ չեն վարձատրվում: Մեծ գործարաններում նրանց վարձը համեմատաբար բարձր է, 12, 16-18 ռուբլի ամսական, մինչդեռ փոքր գործարաններում վարձն է 10 — 14 — 16 ռուբլի: Շատ անգամ այդ չնչին վարձն էլ բանվորը լիովին չի ստանում: Այս դեպքում մի առանձին գարշելի դեր են կատարում գործակատարները: Նրանք հազար ու մի տեսակ պատրվակներով ու խարդախություններով պահում են բանվորի ամսականի մի մասը և յուրացնում: Ահա ինչու ամսական հազիվ 25-30 ռուբլի աշխատավարձ ստացող գործակատարը մի քանի տարվա մեջ որոշ կապիտալ է ձեռք բերում և սկսում է պարապել սեփական գործերով... Թե ինչպես են խարդախ գործարանատերերը հարստահարում բանվորին — ահա ձեզ մի օրինակ: Դիցուք նա բանվորին վարձել է ամսական 16 ռուբլով: Նախ նա առաջին 3 — 4 օրը կամ մի ամբողջ շաբաթ ստիպում է աշխատել անվարձ, իբրև թե նրա աշխատելու ընդունակությունը փորձելու համար: Երկրորդ՝ գործարանատերը բանվորի հետ ոչ մի գրավոր պայմանագրություն չի կապում: Եվ իրավ, ի՞նչ հարկավոր է գրավոր պայմանագրություն, քանի որ նա իրան ապահովում է, ամեն ամիս բանվորի ամսականի որոշ մասը պահելով: Բանվորն ուզենա էլ հեռանալ գործից, չի կարող, որովհետև այդ դեպքում պիտի զրկվի գործարանատիրոջ մոտ գտնված դրամից: Անցնում են տարիներ, վերջապես բանվորը կարոտում է իր ընտանիքին և ուզում է վերադառնալ հայրենիք: Այդ դեպքում գործարանատերը գիտե, թե ինչ պիտի անե. նա իր դերը սերտած ունե...

— Ի՞նչ հաշիվ, ի՞նչ բան, ես քեզ չեմ արձակել, դու պարտավոր էիր մի ամիս առաջ հայտնել քո դուրս գալը, որ ես քո տեղը մարդ վարձեի: Դու գիտե՞ս ինչ վնաս կարող է բերել ինձ քո դուրս գալը գործի տաք ժամանակ:

Գործարանատերը գիտե, որ մի հասարակ մշակի գործից հեռանալն իրեն ոչ մի նյութական վնաս չի կարող հասցնել, բայց նա այդ ասում է ուրիշ մտքով: Մշակը հասկանում է այդ միտքը և սկսում է խնդրել, աղաչել, որ ինչպես և իցե հաշիվը վերջացնելով արձակի իրան: Գործարանատիրոջ սիրտը փոքր-ինչ կակղում է մշակի աղաչանքներից, և տալիս է նրա վերջնական հաշիվը, բայց վա՛յ այն տալուն:

— Քեզ պատկանում է, — ասում է նա, — տարի ու կես գործելուդ համար այսքան գումար, սրանից ստացել ես այսքան, տասը շուշա ես կոտրել, դրա համար դուրս եմ բերում այսքան, այդինչ ժամանակ չես գործել, քո վարձից դուրս եմ բերում այսքան և, վերջապես, մնում է այս, առ, ստացիր ու կորիր ցհաննամը:

Հազար գոռա մշակը, հազար աղաչի ու արտասուք թափի, ո՞վ է լսելու նրան: Շատ կերկարացնե, շփնքին կտան ու ցեխի մեջ կզլորեն: Ճարահատյալ նա վերցնում է վերջին կոպեկներն ու աչքերը սրբելով հեռանում է:

Մշակի ֆիզիկապես հարստահարվելու մասին, կարծեմ ավելորդ է խոսել վերև բերած մի քանի տեղեկություններից հետո: Բայց ոչ, դա քիչ է մշակի համար, նա գուցե իրան բախտավոր համարեր, եթե թողնեին օրվա այդ 18-19 ժամերը հանգիստ գործեր... Ես չեմ խոսի այդ մասին երկարորեն, ես չեմ պատմի այն թակի, ծեծի և փողոցային ամենագարշելի հիշոցների մասին, որոնցով գործարանատերն ամենայն օր վարձատրում է խեղճ մշակին, այլ կարճառոտ կպատմեմ երկու դեպքեր, որոնց նմանը հազվագյուտ չեն մշակների կյանքում, և վերջ կտամ իմ ներկա հոդվածին: Այդ երկու դեպքերից մեկը պատմել է ինձ մի հայ գործարանատեր՝ Ալեքսանդր Նաջարյան անունով, իսկ մյուսն արդեն հայտնի է Բաքվի հասարակությանը և տեղական լրագիրների միջոցով ուրիշ տեղեր էլ:

Ահա Ա. Նաջարյանի պատմածը. մի գործարանատեր վարձում է մի մշակ ըստ սովորության առանց գրավոր պայմանագրության: Անցնում են ամիսներ, և մշակը, որ ամենայն օր ծեծի ու հիշոցների է ենթարկված լինում գործարանատերից, վերջապես մի օր կամենում է թողնել վերջինին և վարձվել մի ուրիշ գործարանատերի մոտ: Գործարանատերը չի ուզում արձակել մշակին, իսկ վերջինն առանց իր վարձին սպասելու կամենում է հավաքել իր շորերն ու դուրս գալ:

Այն ժամանակ գործարանատերը հրամայում է մյուս մշակներին՝ կապել նրան մի սյունի ու ծեծել, սկսվում է ինկվիզիցիան, և փայտի անխնա հարվածներից մաշկի մարմնի զանազան տեղերից արյուն է հոսում: Գոռոցների վրա վազում են հարևանները, որոնց թվում և Նաջարյանը, և մշակին մերձիմահ խլում են գործարանատիրոջ ձեռքից: Մշակը չորս ամիս հիվանդանոցում բժշկվելուց հետո միայն առողջանում է:

Երկրորդ դեպքը պատահում է Բալախանիում և ահա ինչպես: Ադամյան ազգանունով մի հայ հանքատիրոջ նավթահորի երկաթե խողովակը, որի տրամագիծը լինում է 16 դյույմ վեց սաժեն խորութենում ծռվում է, որ սովորական է նոր քանդվող հորերի համար: Հանքահորի վարիչ գործակատարը փոխանակ այդպիսի դեպքերի համար նշանակված գործիքի, մի թուրք պատանի մշակի ձեռք տալով պարանի ծայրը՝ հրամայում է նրան իջնել խողովակի ներսը և ուղղել նրան: Պատանին, պարանի ծայրից բռնած, իջնում է: Հորի մեջ գոյացած գազը խեղդում է նրան, և նա, պարանի ծայրը ձեռքից բաց թողնելով, գլորվում է հորի հատակը: Հանճարեղ գործակատարը մտում է շվարած, մի ուրիշ մշակ համաձայնվում է 50 ռուբլով իջնել հորը պատանուն դուրս բերելու համար: Փորձում է, բայց նրա մարմինը խողովակի նեղության պատճառով ներս չի գնում, այն ժամանակ հորի միջից դուրս են քաշում երկաթե խողովակը, հորը փոքր-ինչ լայնանում է, և երկրորդ մշակի մեջքին կապելով պարանի ծայրը գլխավար բաց են թողնում հորի մեջ՝ առանց մտածելու, որ հորի հողե պատերը կարող են փլվել և երկու մշակներին էլ կենդանի թաղել: Երկրորդ մշակը երկաթե կեռը գցում է պատանի մշակի մեղքին: Դրսում լինողները քաշում են պարանը, և երկու մշակներին էլ դուրս են բերում անշնչացած:

Չարմանալին այն է, որ գործակատարը հիմարի մեկը չէ: Նա հոսոս ազգասերներից մեկն է, անունը Նազարեթ Առավելյանց, որ մի ժամանակ հայերեն մի բրոշյուր էր հրատարակել, եթե չեմ սխալվում, «Ձայն բարբառո վանեցվույն առ ամենայն հույս» վերնագրով: Երևի նրա արարքը հենց իր ազգասիրության արգասիքն է եղել, և նա կամեցել է Հայաստանի քյուրդերի վրեժը Բաբու գալով մի թուրք պատանի մշակից լուծել:

Բաբվի բանվորների այս դրությունը, որ ես նկարագրել եմ սրանից քառասուն և ութ տարի առաջ, այն ժամանակ այնքան բնական էր համարվում, որ ոչ ոքի չէր զայրացնում, նույնիսկ ամենաառաջադեմ կոչված ինտելիգենտին: Ապագայումս էլ այդ դրությունը գրեթե չփոխվեց, մինչև որ եկավ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և կերպարանափոխեց բանվորների կյանքը կատարելապես:

Արդեն նավթային աշխարհն ինքնըստինքյան դարձել էր մի ընդարձակ ասպարեզ մարդկային գերագույն բնագրների զարգացման համար:

Դուրս գալով մի գրասենյակից և անցնելով մյուսը որպես հաշվապահ կամ վարիչ, որքան գնում, այնքան ավելի ու ավելի համոզվում էի, որ ընդհանուր ապականության մեջ պետք է ունենալ հակաթույն չվարակվելու համար ամենուրեք տարածված ախտով: Այդ հակաթույնը ես ունեի իմ հոգու մեջ-դա իմ սերն էր դեպի գրականությունը և գրագետի համբավը: Կյանքի մեջ լինելով՝ ես կյանքից դուրս էի, ոսկին ինձ չէր հափշտակում, իմ միտքն զբաղեցնողը մարդկային սիրտն ու հոգին էին: Ես արդեն միջավայրը դիտողի և ուսումնասիրողի դերի մեջ էի, ուստի իմ թույլ ձեռներն ապահովված էին կեղտից: Դա բավական չէր. տեղն եկած ժամանակ ես չէի վարանում հարվածել ապականությունը նույնիսկ այդ մարդկանց մեջ, որոնցից էր կախված իմ նյութական վիճակը: Հակառակ իմ տակավին արտասովոր միամտության, թե՛ բարին պետք է լինի սիրելի և չարը զազրելի, ես տեսնում էի, որ, ընդհակառակը, նա է ավելի սիրված և հարգված, ով ամենից քիչ է իր եսի հետ հաշվի նստում: Իմ աչքերի առջև մարդ էակն իր նմանի կոկորդը բռնած, պատին սեղմելով, խեղդում էր, և ոչ մի անցորդ չէր փորձում խեղդվողին ազատել: Իրարու բորթելով ու հրելով, յուրաքանչյուրն աշխատում էր իր տեղը լայնացնել մրցման ասպարեզում, և, իհարկե, տուժում էին նրանք, որոնք անգոր էին իրենց ոտների վրա կանգնելու: Թավալելով տկարներին, զորավորներն անցնում էին առաջ առանց ետ նայելու, շատ անգամ իրանց զոհերի դիակը կոխկրտելով երկաթե կրունկներով: Կատարվում էր այն, ինչ որ տեղի ուներ մի ժամանակ Կալիֆորնիայի և այժմ Ալյասկայի ոսկեհանքերում՝ մինչև ավազակային կողոպուտ ու մարդասպանություն:

Վերջին չորս տարիները Բաբվում են ընկել էի մի միջավայր, ուր ընկերոջ վերջին կոպեկը գողանալը և նրա զավակներին մի կտոր հացից զրկելը համարվում էր խելքի և եռանդի ապացույց և ոչ միայն չէր դատապարտվում, այլև դառնում էր նախանձի առարկա: Հարյուրավոր դեպքեր են անցել իմ աչքերի առջև միմյանցից այլանդակ, միմյանցից զազրելի: Նրանցից եմ ես ընտրել Անդրեաս Էլիզբարովին ու Սաղաթելին՝ «Պատվի համար»-ի մեջ: Այսօր ես մի առ մի մտաբերում եմ այդ տիպերը և սոսկումով եմ պատկերացնում այն խավարը, ուր ես անցուցել եմ իմ երիտասարդության լավագույն տարիները:

VII

ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԱՌԱՎՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՓՇՏԱՎՈՒԹՅՈՒՆ

Մինչև տասնինը տարեկան հասակս ես կին չեմ ճանաչել: Առհասարակ կին Էակն ինձ միշտ մի տեսակ երկյուղ էր ներշնչում: Ինձ թվում էր, որ նրան մերձենալու համար պետք է ունենալ առանձին համարձակություն, որից ես զուրկ էի: Երբ իմ ընկերներն ինձ ծանոթացնում էին իրանց ծանոթ օրհորդների հետ, ես չգիտեի ինչպես պահեմ ինձ: Չէի խոսում, և երբ ինձ խոսեցնում էին, շփոթվում ու կարմրում էի տասը տարեկան աղջկա պես: Օրհորդները ծիծաղում էին ինձ վրա, մի բան, որ իմ շփոթությունը կրկնապատկում էր, և ես աշխատում էի որքան կարելի է շուտ հեռանալ նրանցից: Այն էլ ասեմ, որ խոսքս ռուս կանանց մասին է: Այն ժամանակ Բաբվում շատ քիչ կանայք էին երևում հասարակական շրջաններում և փողոցներում: Մեծամասնությունը դեռ չադրայից չէր ազատվել և վարում էր փակ կյանք:

Իմ ընկերների մեջ կար մեկը՝ Ս. Բ.-ն, նա ինձնից երկու տարով փոքր էր, սակայն ֆիզիկապես ավելի հասուն էր, թեև ինձ չափ առողջ չէր: Նա հարուստ ընտանիքի զավակ էր և ինձ պես հափշտակված չէր գրքերով:

Մի օր նա ինձ ասաց,

— Գիտես, Ալեքսանդր, դու երեխա ես, բաներ կան, որոնց մասին գաղափար չունես:

— Ինչ բաներ, — հարցրի ես:

— Խոսքով բացատրել չի կարելի, եկ քեզ տանեմ մի տեղ, կիմանաս:

— Բայց ո՞ւր պիտի տանես:

Այ, տես, հենց այդ հարցը ցույց է տալիս քո խելքի պակասությունը: Դու պիտի իսկույն հասկանայիր՝ ինչ եմ ուզում ասել, գնանք, դու շնորհակալ կլինես ինձնից, երբ կտեսնես: Մի վախենար, ես փող շատ ունեմ, դու ոչ մի կոպեկ չես ծախսի: Գնանք:

Ես զիջեցի ոչ այնքան հետաքրքրությունից դրդված, որքան բնավորության թուլությունից: Ես այժմ էլ չափազանց զիջող մարդ եմ: Թող չկարծվի որ այդ ես առաքինությունն եմ համարում: Քավ լիցի, խորապես ցավում եմ, որ այդպես եմ:

Մենք կառք նստեցինք և գնացինք քաղաքի հեռավոր արվարձանը: Ծանապարհին Ս. Բ.-ն չասաց, թե ուր է տանում ինձ: Բայց ես արդեն գուշակել էի: Կառքը կանգ առավ մի նեղ փողոցի վրա, մի հարկանի տան առջև: Արտաքուստ այդ տունը ոչնչով չէր տարբերվում մյուսներից, միայն նրա մուտքի մոտ դռների գլխին կախված էր կերոսինի մի մեծ լապտեր, որի վրա գրված էր՝ «Հյուրանոց Նիժնի-Նովգորոդ»: Բացի այդ, լուսամուտների տախտակյա փեղկերը ներսի կողմից փակ էին այնպես, որ կարելի էր կարծել, թե տունն ամայի է: Ս. Բ.-ն քաշեց դրսի զանգակը: Տևեց երկար ժամանակ, մինչև որ դռները դանդաղորեն բացվեցին կիսով չափ: Երևաց մի տարիքավոր

կնոջ երկայնաձև խիստ կարմրագույն և սև խալերով ծածկված կարմիր երեսը, որ նման էր միջից կիսված ձմերուկի:

— Ո՞վ եք, — հարցրեց կինը, իր խոշոր ստիկները դուրս ցցելով, կարծես մեր մուտքը փակելու համար:

— Բարև, Ակուլինա Պետրովնա, չճանաչեցի՞ք, — ասաց ընկերս մտերմական եղանակով:

Կինն աչքերը ձեռքով հովանավորեց արեգակի ճառագայթներից և գոչեց.

— Ա՛, դուք եք, Ս. Ֆադեևիչ, լուսի դեմ չճանաչեցի: Համեցեք, համեցեք, այդ ինչ գեղեցիկ հյուր եք բերել:

— Բարեկամս է, Ակուլինա Պետրովնա, սիրեցեք և պատվեցեք... Էմիլիան տա՞նն է:

— Մտեք, մտեք, ամենքը տանն են: Այսօր բժշկի օրն էր, եկավ քննեց ու գնաց: Լավ օր է ձեզ համար:

Ես ծխելը Ս. Բ.-ից էի սովորել, օդի խմելը նույնպես, այժմ նա բարձրագույն դասարանն էր բերել ինձ: Ես ետ դառնալու մի շարժում արի, Ս. Բ.-ն միտքս հասկացավ, թևս ամուր բռնեց՝ ասելով.

— Ինձ մի խայտառակիր, ամոթ է:

Անցանք մի կիսախավար միջանցք, դուրս եկանք մի նեղ ու շատ երկայն պատշգամբ, որ նայում էր դեպի մի թաց ու կեղտոտ գավիթ: Մի բոլորովին մերկ աղջիկ, մեզ տեսնելով, ճչաց և անհետացավ գավթի խորքում: Պատշգամբի վրա խմբված էին տասի չափ երիտասարդ կանայք շատ թեթև և բազմագույն հագուստներով: Մի քանիսի թևի վրա նկատեցի ինչ-որ կապան կարմրագույն ժապավենից: Մեզ տեսնելով կապանավորները հեռացան այս ու այն կողմ:

— Էմիլիա, դուրս եկ, սևիկդ եկել է, — գոչեց Ակուլինա Պետրովնան ալկոհոլից քայքայված ձայնով:

Բազմաթիվ դռների մեկից դուրս եկավ մի շիկահեր աղջիկ և, ընկերոջս տեսնելով, հարձակվեց նրա վրա ու իր հոլանի թևերով փաթաթվեց նրա վզին: Ապա նա երկուսիս էլ հրավիրեց իր սենյակը: Ս. Բ.-ն գրեթե քաշկրտելով ինձ տարավ այնտեղ: Հետո նա ինչ-որ շշնջաց աղջկա ականջին և ծիծաղեց: Աղջիկն ուշադիր նայեց ինձ և գլխով ինչ-որ համաձայնության նշան արավ: Ս. Բ.-ն ինձ ասաց.

— Դու մնացիր այստեղ, ես գնում եմ ուրիշի մոտ: Մի վախենար, Էմիլիան ամենից մաքուրն է ու ամենից սիրունը: Ես միայն քեզ եմ գիջում: Հը, ի՞նչ ես քարացել և ապուշ-ապուշ նայում ես ինձ կոկորդոն ոսկոր մնացած մարդու պես: Բայց ոչինչ, առաջին անգամ ես էլ քեզ նման էի: Դե, գրկիր, համբուրիր, Էմիլիա, լավ տղա է, չէ՞:

Եվ Էմիլիային հրելով իմ գիրկը, Ս. Բ.-ն շտապեց դուրս: Աղջիկը դուռը փակեց, մենք մնացինք առանձին:

— Դե ինձ մի քիչ կարգի բերեմ, հետո, — ասաց աղջիկը և մոտեցավ հայելուն:

Մինչ նա զբաղված էր իրանով, ես նայեցի շուրջս: Սենյակը լուսավորված էր առաստաղից կախված մի լապտերով, որ հովանավորված էր կարմիր լուսամփոփով: Բացի մի լայն անկողնակալից, կային երկու հնամաշ վիեննական աթոռներ, մի տուլալետի սեղան, վրան զանազան սրվակներ, փոքրիկ տուփեր, մի քանի սանր, բոլորն էլ փշրված ատամներով և մեծ ու փոքր խոզանակներ: Մի անկյունում պատին կախված էր մի երկաթե վացարան, առջևը մի կոնք սապոնաջրով լեցուն: Մյուս անկյունում մրոտ պատին կռթնել էր Մարիամ աստվածածնի պատկերը դեղնագույն պղնձե շրջանակի մեջ: Նրա առջև վառվում էր ձիթայուղի ապակյա

կարմիր կանթեղը: Օտարոտի և անախորժ մի հոտ էր փչում ամբողջ սենյակից: Ինքը՝ աղջիկը, որ սկզբում թվաց գեղեցիկ, մոտիկից այլ տպավորություն գործեց ինձ վրա: Նա շատ երիտասարդ էր, հազիվ 17-18 տարեկան, բայց երեսի չափից դուրս թանձր շպարը, հոնքերի արհեստական սևությունը, մանավանդ աչքերի տակի կապուտակները նրան տալիս էին մի տեսակ մաշված ու քրքրված պաճուկի տեսք: Առանձնապես անդուրեկան էին իր տարիքին ոչ-համապատասխան ձևերը պոռնիկի: Ես մտքումս հայիոյեցի Ս. Բ.-ին. ինչո՞ւ նա ինձ թողեց այստեղ ու գնաց, հարկավ, զգում էի բարեկամիս անկեղծ հոգացողությունն իմ զվարճության մասին, բայց հենց այդ էր, որ ինձ ստորացնում էր իմ աչքում: Ես նոր էի կարդացել Տուրգենևի վեպերը և ռուս կնոջ պատկերը նրա հերոսուհիներով էի երևակայում: Հարկավ, այնքան էլ միամիտ չէի, որ չգիտենայի, թե այլ է վեպերի մեջ նկարագրածը և այլ է այն, ինչ որ տեսնում եմ իմ առջև: Բայց և այնպես, կինն իմ աչքում կին էր, անկախ իր դիրքից ու հանգամանքներից:

— Ինչո՞ւ չես մոտենում ինձ, — ասաց Էմիլիան մի տեսակ ծամածռությամբ, որի նմանը մինչև այդ օրը չէի տեսել ոչ մի կնոջ դեմքի վրա:

Ապա, մի ծխախոտ վառելով, նստեց անկողնակալի վրա, ոտները կցեց իրարու և հարցրեց.

— Գարեջու՞ր խմենք, թե՞ գինի:

— Ոչ մեկը, — ասացի ես:

— Ես ծարավ եմ, շոգ է, պետք է զովանալ: Գարեջուրն ավելի լավ է, -ասաց Էմիլիան և մատը սեղմեց զանգակի կոճակին: Անմիջապես ներս մտավ կեղտոտ գոգնոցով մի սպասավոր կապույտ-կարմրագույն ուռած երեսով: Նրա նայվածքն ու ձևերը միանգամից ինձ զզվանք պատճառեցին:

— Իվան, պիլզենսկի և պաքսիմատ, — պատվիրեց Էմիլիան:

— Այդքա՞նը միայն, — արտասանեց ծառան լկտի արհամարհանքով. — երևի պարոնն ախորժակ չունի:

— Դեռ գարեջուրը բեր, հետո կտեսնենք:

Մինչ Էմիլիան ծառային պատվեր էր տալիս, անկողնակալի վրա տեսա մի գրքույկ, վերցրի, կարդացի վերնագիրը. «Աբեղայի սիրային արկածները»:

— Դուք կարդալ սիրո՞ւմ եք, — հարցրի ես:

— Օ՛, շատ եմ սիրում:

— Տուրգենև կարդացե՞լ եք:

— Տուրգենև, չեմ լսել:

Ես հանդիմանեցի Էմիլիային, ասելով, որ ռուս աղջկա համար ամոթ է Տուրգենևին չճանաչել:

— Սո՞ւրբ է նա, — հարցրեց Էմիլիան:

Ես ոգևորված բացատրեցի, թե ով է Տուրգենևը, և խորհուրդ տվեցի անպատճառ կարդալ: Այդ պահին, իբրև նախկին գրապահ, ես կատարելապես իմ դերումն էի:

— Շատ լավ, դու բեր նրա գրքերից, ես կկարդամ, — ասաց Էմիլիան, — եթե դու էլ ինձ սիրես Ս. Ֆարդենեիչի նման: Նա ինձ համար ամեն անգամ շոկոլադ էր բերում, չգիտեմ ինչու այսօր մոռացել է: Դու շոկոլադ չե՞ս սիրում, ես պաշտում եմ:

Երեխայական եղանակով արտասանված այս խոսքերը վայրկենական մի լույս սփռեցին Էմիլիայի վրա: Կարծես մի աներևույթ ձեռք նրա ապականած մարմինն սքողեց ոսկե շղարշով: Նույն վայրկյանին իմ մեջ ծագեց մի բուռն կարեկցություն: Ես հիշեցի Դոստոևսկու Մարմելադովի պատմվածքն իր աղջկա մասին: Գուցե Էմիլիան էլ ունի մի արբշիռ հայր և կարիքից հարկադրված իր անմեղությունը վաճառել է մի սինթորի ու, շարունակելով, վերջը ընկել է պոռնկատուն: «Խեղճ աղջիկ, մտածեցի ես, պետք է քեզ օգնել, որ թողնես խայտառակ կյանքը, դա ամեն մի ազնիվ մարդու պարտականությունն է»: Եվ, այս հերոսական վճիռը կայացնելով, անմիջապես դիմեցի գործի: Ես սկսեցի Մարիամ Մագդաղինեից և իսկույն անցա ժամանակակից նման տիպերին, որոնց մասին կարդացել էի վեպերի մեջ, այսօր դժբախտաբար միտս չեն իմ աստեաբանության մանրամասները, բայց լավ հիշում եմ, որ պերճախոս էի այդ օրը: Ինչ որ ասում էի, գոհար էր, մանավանդ որ ասածներս զարդարում էի ընտիր գրքերից քաղած ցիտատներով:

Էմիլիան, անկողնակալի վրա նստած, ձեռներն իր ուռուցիկ ազդրերի վրա գրած, բերանը լայն բաց արած, նայում էր երեսիս ապշած: Ես համոզված էի, որ իմ խոսքերը խորապես ազդում են նրա վրա, մինչև անգամ երևակայելի, որ նա պետք է չոքի իմ առջև, ինչպես Մարիամը Զիսուսի առջև, և պիտի զղջա իր մեղքերի համար: Երբ ես վերջացրի ասելիքս.

Էմիլիան ամենայն սառնասրտությամբ հարցրեց.

— Ասա ինդրեմ, դու դրակո՞ն ես:

Տեսե՞լ եք տաք սենյակից հանկարծակի ձյունի մեջ շարտված մի կատու: Նույնն էի ես: Ի՞նչ, դրակոն, տիրացու եմ: Դա ինձ համար մի մեծ անարգանք էր սքանչելի ճառաբանությունիցս հետո:

Անշուշտ, ես Էմիլիայի վիրավորանքին կպատասխանեի ինչպես հարկն էր, եթե այդ պահին ներս չմտնեի սպասավորը և չխանգարեի: Մի թիթեյա ժանգոտված սկուտեղի վրա նա բերում էր երկու շիշ գարեջուր և մի պնակ աղած ու խորոված սև հացի կտորներով: Սկուտեղը դնելով տուալետի սեղանի վրա, նա ձեռները դրեց մեջքին և իր լկտի հայացքը բևեռեց երեսիս:

— Ի՞նչ եք կամենում, — գոչեցի ես կատաղած, մաղձս նրա գլխին թափելու համար և հազիվ զսպեցի ինձ, որպեսզի աթոռը չվերցնեմ ու լրբի գլխին չտամ:

— Պետք է վճարել, չէ՞:

— Ո՞րքան է:

— Երկու ռուբլի հիսուն կոպեկ: Էմիլիան թանկարժեք խմիչք չի պատվիրել:

Բարեբախտաբար, գրպանումս երեք ռուբլի փող ունեի, դուրս բերեցի և շարտեցի հատակի վրա:

— Օհոո՛, ի՞նչ տաքարյուն պարոն եք, — ասաց լկտին, դրամը վերցնելով, — երևի Էմիլիան դեռ չի սառցրել ձեզ:

Եվ քրքջալով դուրս գնաց:

— Խմիր, — դարձավ ինձ Էմիլիան՝ բաժակները լցնելով: Ի՞նչ ես ուզում: Ի՞նչ տարօրինակ մարդ ես: Մինչև հիմա դեռ անգամ չես համբուրել ինձ: Կարծես եկեղեցումս ես: Մի ուրիշ բան է սևուկը: Գալիս է թե չէ, իսկույն հանվում է և մեկ, երկու, երեք, շատ կրթոտ է: Դու բանի պետք չես: Բայց ոչ, քեզ էլ կարելի է սովորեցնել:

Եվ երկու բաժակ գարեջուր իրարու վրա դատարկելով, վեր կացավ, հարձակվեց վրես: Կարծես օձեր ընկան պարանոցիս վրա, երբ զգացի նրա մերկ թևերի շոշափումը: Ես կոպտաբար ազատվեցի նրա գրկից և փախա պատշգամբ, այնտեղից էլ փողոց: Ես զգում էի ինձ ծաղրված ու

անարգված, որպես առաջին իսկ ելույթին սուզված մի դերասան: Կարծում էի, որ դերս կատարել եմ հրաշալի, դուրս եկավ, որ տապալվել եմ:

«Սպասիր», — լսեցի ետևիցս Ս. Բ.-ի ձայնը:

Բարեկամս բարկացած էր:

— Խայտառակ, — գոչեց նա կանգ առնելով փողոցի մեջտեղում: — Տեսված բա՞ն է, որ մարդուն տանեն հարսանքատուն, և նա այնտեղ «ի վերին երուսաղեմ» երգի: Էմիլիան մեզ պատմեց քո հերոսությունը: Ակուլինա Պետրովնան կատաղել է քո դեմ: Դու քեզ էլ խայտառակեցիր այդ քածերի մոտ, ինձ էլ: Քնա կորիր, բավական:

Ես չհակառակեցի բարեկամիս:

Երբ առաջին անգամ հափշտակվեցի կնոջով, քսանուհինգ տարեկան էի: Առհասարակ ես դանդաղ եմ զարգացել թե՛ ֆիզիկապես և թե՛ մտավորապես: Միայն հիվանդոտ մարմիններն են չծլած ծաղկում: Ես առողջ էի:

Հափշտակությանս առարկան տասնուհինը տարեկան մի ռուս օրիորդ էր, հեղափոխական ոգով տոգորված: Նրա անունն էր Ս., ազգանունը Ռ.-կայա: Մի տարի առաջ նա գիմնազիոնն ավարտել էր, այժմ պատրաստվում էր գնալ Մոսկվա՝ թե՛ բարձրագույն ուսում ստանալու, թե՛ հեղափոխական երիտասարդության շրջանը մտնելու:

Գեղեցի՞կ էր այդ աղջիկը: Եթե այն ժամանակ մեկը համարձակվեր ասել ոչ, գլուխը կջարդեի: Այսօր դրականապես ասում եմ՝ որ, ոչ միայն սիրուն չէր, այլ գուցե մի բան էլ ավելի: Ի՞նչ արած, այն ժամանակվա Բաբվում ամեն մի շիկահեր օրիորդ թե տիկին ինձ գեղեցիկ էր թվում, վերջապես, ի՞նչ ասել է գեղեցկությունն ասված բանը, եթե ոչ երիտասարդությունն ու թարմությունն: Բացի դրանից, առաջին անգամ ես չէի արտահայտել իմ զգացումս, այլ ինքը օրիորդը՝ մի օր հանկարծակի փաթաթվելով իմ պարանոցին:

— Ինչպես երևում է, դու դեռ նույն բավանս ես, ինչ որ այն ժամանակ, հիշո՞ւմ ես, — ասաց Ս. Բ. — և, երբ ես նրան պատմեցի այդ մասին:

Այսպես թե այնպես, հափշտակված էի: Մի տրագիկոմիկական արկածի հանդիպեց մեր, այսպես ասած, փոխադարձ սերը: Պատմեմ եղելությունը: Ամառային երեկո էր: Մենք նստած էինք թուրքերի հին գերեզմանատանը, ուսկից դեպի ծովը բացվում է մի գմայլելի տեսարան: Վերը պարզ, մանիշկազույն երկնքի վրա նոսր ամպերի մեջ լողում էր տասնօրյա լուսինը, մերթ երեսը շղարշելով, մերթ բանալով որպես բմահան հավերժահարս: Վարը ծովի անդորր մակերեսը շողշողում էր հալած արծաթի պես:

Ստորև տարածված էր քաղաքային պարտեզն իր վտիտ ծառերով: Չբուսանքի բացօթյա երեկույթ էր: Պարտեզը զարդարված էր հարյուրավոր գունավոր լապտերներով, որոնք ծառերի արանքից նայում էին խորհրդավոր աչքերի պես: Ամբոխի խուլ ժխորի և բարձրածայն քրքիջների միջից լսվում էին զինվորական երաժշտության զիլ հնչյունները:

Մենք հափշտակված խոսում էինք, օրիորդն իր ծրագիրների, ես իմ ապագայի մասին, մերթ ընդ մերթ համբուրվելով: Ժամերը վազում էին անսկատելի: Լուսինը թաքնվեց մերձակա քարքարոտ բլուրների ետևում, իր ադամանոյա շողերը ժողովելով ծովի երեսից: Մարեցին գույնզգույն լապտերները, լռեց երաժշտությունը: Մենք տակավին նստած էինք մի տապանաքարի վրա: Հանկարծ ինձ թվաց, որ մի մեղրածանձ բզազով անցավ մեր գլուխների վրայով և գնաց նորից մերձակա տապանաքարերից մեկի վրա: Ապա՝ փոքր անցած՝ երկրորդը:

— Գնդակներ, — գոչեց օրիորդը և ոտքի ելավ:

— Կարծես մեկը մեզ վրա կրակում է:

— Ի՞նչ անենք:

— Չգիտեմ:

— Պետք է փախչել:

Ես թողեցի օրիորդին առաջ վազել, ինքս հետևելով նրան: Սակայն շուտով խորհեցի, որ փախչելն ավելի վտանգավոր է: Պառկեցինք մի տապանաքարի ետևում, գնդակներից պատսպարվելու համար: Լսվեց ոտների տրոփյուն: Պարզ էր, որ մեզ հետևում էին: Վեր կացանք, նորից սկսեցինք փախչել, որպեսզի մեզ մի կերպ զցենք պարտեզ:

— Չգույշ, առջևդ վիհ կա, — գոչեց օրիորդը հանկարծ և շեղվեց դեպի ձախ:

Նա ավելի սրատես էր, քան ես: Ես շարունակեցի վազել նույն ուղղությամբ: Հագիվ մի տասը քայլ արել էի, երբ թվաց, որ մի հզոր ձեռք բարձրացրեց ինձ օդի մեջ և ուժգին թափով զարկեց մի կարծր բանի: Այդ տևեց մի ակնթարթ, և այդ վայրկյանում իմ ամբողջ կյանքը նկարվեց իմ աչքերի առջև իր խոշոր երևույթներով: Այդպիսի մի պատկերացում ես տեսել էի մի անգամ ևս, այն է երբ պիտի խեղդվեի ծովի մեջ: Ես ընկել էի մի բարձր քարաժայռից: Բայց ուշքս վրես էր: Լսեցի օրիորդի ճիչը:

— Դու կենդանի՞ ես, — գոչեց նա բարձրից:

Ես գլուխս շոշափեցի: Նա անվսաս էր: Փորձեցի ոտքի ելնել, չկարողացա: Ձախ ոտս չհնազանդվեց ինձ: Նա կոտրվել էր: Բայց ցավ տակավին չէի զգում:

Օրիորդն իջավ ժայռից՝ «օգնություն, օգնություն» աղաղակելով: Երկու մուրթ պատկերներ նկարվեցին իմ առջև: Մեկը լուցկին վառեց, և ես տեսա երկու տղամարդ, մեկն անգեն, մյուսը զինված ոտից մինչև գլուխ և ձեռքին մի մեծ դաշույն:

— Ո՞վ եք դուք, — հարցրեց օրիորդը:

— Ես գերեզմանատան պահապանն եմ, — պատասխանեց զինված տղամարդը:

— Դո՞ւք էիք կրակում մեզ վրա, — հարցրեցի ես:

— Այո:

— Ինչո՞ւ:

— Տասը ժամից հետո արգելված է գերեզմանատանը մնալ: Ես երեք անգամ գոռացի. «Հեռացեք, թե չէ կկրակեմ»: Դուք չփախաք: Ես կրակեցի երկու անգամ՝ ձեզ վախեցնելու համար:

— Բայց դուք կարող էիք մեզ սպանել:

— Իհարկե, երրորդ գնդակով անպատճառ կսպանեի ձեզնից մեկին: Ես ունեմ իրավունք, ինձ հրամայված է:

— Ո՞վ է հրամայել:

— Ոստիկանությունը նահանգապետի կարգադրությամբ: Պարզվեց հետևյալը: Տեղական երկու, թուրք խոշոր գերդաստանների մեջ տիրում է թշնամություն: Փոխադարձ վրիժառության նպատակով երկու կողմերն էլ դիմում են ամեն տեսակ միջոցների: Ի միջի այլոց, կոժղները

փորում են հակառակորդների ննջեցյալների գերեզմանները, դիակները դուրս են բերում ու պղծում: Ահա նման դեպքերի առաջն առնելու համար էին նշանակվել պահապաններ խիստ հրահանգներով:

Ինձ կառք նստեցրին, բերեցին տուն: Ճանապարհին ոտս այնքան ուռավ, որ կոշիկս մկրատով կտրեցին և այնպես հանեցին:

Յոթ շաբաթ մեջքիս վրա պառկած մնացի միևնույն դիրքում — անփոփոխ: Ոտս բժշկեց մի հայ կին, որը հայտնի ոսկրաբույժ էր:

Օրիորդ Ռ.-կայան ուղևորվեց Մոսկվա: Բաթուն դատարկվեց ինձ համար...

Պաշտոնս թողնելով՝ վճռեցի տեղափոխվել Թիֆլիս գրականությանը պարապելու նպատակով:

VIII

ԴԵՊԻ ՆՊԱՏԱԿ, ԱԶԱՏԱՄԻՏՆ ՈՒ ՊԱՅՊԱՆՈՂԱԿԱՆԸ:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Օգոստոսի արևը կիզել էր վտիտ բուսականությունը: Գորշ տափաստանն իր ամայությանը ճնշում է ճամփորդի հոգին: Յետգիտտե մեզկից հեռացող Կասայան ծովը ողողում է ավազոտ ափերը, զուր ջանալով իր ճերմակ ալիքներով շղարշել նրանց մռայլ մերկությունը:

Ծուղանի անապատն է: Ոչ մի ծառ, ոչ մի կանաչ թուփ անգամ և ոչ մի թռչուն: Կարծես մի սոսկալի հրդեհ լափել է երկրի կյանքը, թողնելով միայն միլիարդավոր մոծակներին, որոնք ահագին խուրձերով թափվում են վագոնների մեջ շոգից թուլացած ճամփորդների մարմինը հոշոտելու համար, և դաշտային մկներին ու մողեսներին: Չարմանալի բան է, նրանց վագրը տատասկների մեջ: Թվում է, որ երկրի տերերն են և, ինչ ուզեն, կարող են անել: Իրիկնադեմին նրանց փոխարինում են ճահիճների բյուրավոր գորտերը, որոնք իրենց կվկվոցով վրդովում են երկրի լուրջությունը: Դա մի ինքնատեսակ համերգ է, որ ինչ-որ համակրանք է ներշնչում ինձ դեպի այդ անարդարացի անարգված կենդանիները:

Գնում եմ Թիֆլիս: Գնում եմ գրականության մեջ որոնելու իմ կյանքի նշանաբանը: Շատ տարիներ են անցել այն օրից: Այժմ իմ արածն ինձ մի փոքր դոնքիշտություն է թվում, իսկ, այն ժամանակ եթե մեկն ինձ ասեր, որ փոքր ժողովրդի մեջ գրականությանը պարապելը հավասար է ինքնանահատակության, անշուշտ կկատաղեի: Ախտը վաղուց էր վարակել ինձ, և ոչ մի խորհուրդ չէր կարող բժշկել, քանի որ չօգնեցին անապաստան և անպաշտպան թողնված մորս արցունքներն անգամ, որ այնպես առատորեն թրջեցին իմ կուրծքը հրաժեշտի վերջին վայրկյանին: Ես շատ լավ գիտեի, որ մնալով Բաքվում մի օր ես էլ հարստանալու եմ, ինչպես շատ շուտով հարստացան իմ հասակակիցներն աննշան բացառությամբ: Մեծ բան հարկավոր չէր դրա համար -մի քիչ խելք, մի միջակ եռանդ և մի թեթև դաշինք խղճի հետ: Երկուսն ունեի, երրորդը չկարողացա ունենալ:

Գնացքն ընթանում էր շատ դանդաղ: Մի տարի չկար, որ երկաթուղու գիծը շինվել էր, մեթենավարը վախենում էր հնարավոր արկածներից, նամանավանդ որ նախընթաց ապրանքատարը խորտակվել էր: Մերթ ընդ մերթ գնացքը կայարանին չհասած կանգ էր առնում, չգիտես ինչու, և, երբ նորեն շարժվում էր, հեռում ու թառանչում էր, ինչպես մի գառամյալ ծերունի սրտի հիվանդությունից:

Ամբողջ գիշեր չկարողացա քնել թե տոթից և թե խառնիխուռն մտքերից, որոնց առանցքն ապագայի անորոշությունն էր:

Առավոտյան տեսարանը փոխվեց: Մուղանի անապատն անցել էինք: Աջ ու ձախ երևաց բուսականություն, որին կարոտել էին իմ աչքերն ութ տարի չոր ու ցամաք Բաքվում ապրելով:

Եվլախ կայարանում մեր վագոնը մտավ մի շատ գեր մարդ, մի մեծ խուրջինի տակ տնքալով: Նա մոտեցավ իմ նստարանին, մի ծուռ հայացք գցեց նախ երեսիս, ապա ինձ վրա, խուրջինն ուսերից վար դրեց և նստեց իմ դեմուդեմ և կամ, ճիշտն ասած, թավալվեց բամբակի պարկի պես:

— Փուհ, փահ, փուհ, — արտասանեց նա և, ֆուրաժկան վերցնելով, նետեց մի կողմ ու երեսի քրտինքը սրբեց սփռոցի չափ մի մեծ գունավոր թաշկինակով:

Հետո նա, իր հաստ բեղերը շփելով, ասաց.

— Բարով:

— Աստծու բարին, — պատասխանեցի ես լուրջ, կես հեգնական եղանակով:

— Ի՞նչ տեղ ես գնում:

— Հա, եղ լավ է, ես էլ եմ Թիֆլիս գնում, — շարունակեց մարդը դարաբաղյան շեշտադրությամբ: — Լավ, քաղաք է, շատ եմ սիրում: Ես թիֆլիսեցի աղջկա հետ եմ ամուսնացած: Տարին երկու-երեք անգամ գնում եմ քեփի անելու: Համա լավ բաղեր ունի հա, Օրթաճալա, Կրծանիս, Ավճալ, մեր Բեխի աղբյուրը նրանց կշտին ոնց որ Էծը քոհլան ձիու կշտին: Քեփի համար եմ ասում...

Մարդը փափագում էր անպատճառ զրույց անել, ինչպես առհասարակ բոլոր գեր մարդիկ: Մենությունն ինձ էլ ձանձրացրել էր, ուստի հաճույթով ականջներս դրեցի նրա տրամադրության տակ. մանավանդ որ նրա արտաքինն ինձ մի տեսակ համակրանք ներշնչեց առաջին վայրկյանից իսկ:

— Ամոթ չիլնի հարցնելը, հրամանքդ ի՞նչ գործի մարդ ես, — հարցրեց նա, ձեռները դարսելով հաստ փորի վրա:

— Ոչինչ,

Մարդը զարմացած նայեց երեսիս և իր թանձր բեղերի տակից արձակեց մի արհամարհական հնչյուն, որ, սակայն, ինձ չվիրավորեց:

Ես ձեռքիս ունեի մի հաստ ձեռնափայտ, որի օգնությամբ քայլում էի կոտրված ոտքս առողջացնելուց հետո:

— Ամմա լավ շուն թակելու փետ ա հա, Թիֆլիսում պետք կգա, — ասաց մարդը:

Հասկացա, որ անգործ լինելս է հեգնում:

— Ինչու չէ, — ասացի ես առանց վիրավորվելու, — եթե մի շուն ուզենա ինձ կծել, կարող եմ թակել:

Նա ինձ հասկացավ և լռեց:

Հաջորդ կայարանում ես վագոնից իջա թեյ խմելու: Երբ վերադարձա, հարևանս հարցրեց.

— Այ տղա, եղ խի՞ ես կաղում:

— Ոտս ցավում է:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Կոտրվել է:

— Ըմբո:

— Այո, կոտրվել է, բայց հիմա առողջացել է, միայն դեռ մի քիչ ցավում է:

— Չաա՞, — հետաքրքրվեց մարդը, — բաս լավ է, որ ինձ ես ռաստ եկել: Ես քեզ կօգնեմ: Ես սնիչի եմ:

— Ոսկրաբո՞ւյժ:

Չրամանքս, մենք սնիչի ենք ասում: Պետք է որ անունս լսած լինես: Ավարա-մավարա մարդիկ ինձ ուստա Մուխան են ասում, ամմա իսկական անունս է Միխայել-բեգ Առուշանով, սաղ Կափկազն է ինձ ճանաչում: Չինգ հարյուրից ավելի մարդկանց կոտրված ոտներ ու ձեռներ եմ բժշկել: Էլ հարուստ վաճառական ասես, գեներալ ու պոլկովնիկներ ասես, լոխ իմ կուշտն են գալիս: Ապա, քե մատաղ, շանց տուր ոտդ տեսնեմ:

Ես ոտս բարձրացրի և դրեցի ուստա Մուխանի ծնկան վրա: Նա չուխայի թևը ետ քաշեց, իր մաալի ու մազմզոտ ձեռներով մի քանի անգամ տնտղեց ոտս և, գլուխը շարժելով, ասաց,

— Ափսոս, ափսոս, ո՞վ է դրստել ոսկորդ:

— Քեզ նման մի ոսկրաբույժ, մի կին:

— Կնի՞կ, — կրկնեց ուստա Մուխանը խորին արհամարհանքով, — Էդ է որ ոտդ փչացրել է Էլի:

— Ո՞րն փչացրել է:

— Չրամանքս: Ոտդ մի տեղ կոտրած է, մի ուրիշ տեղ էլ ոսկորն է դուրս ընկել: Էդ կնիկը ոչ կոտրածն է լավ կապել և ոչ էլ դուրս ընկածն է իր իսկական տեղը դրել:

— Մի՞թե:

— Չրամանքս, — ոգևորվեց ուստա Մուխանը, — Էդպես որ թողնես, գանգռան կլինի, հասկանո՞ւմ ես, ինչ ասել է գանգռան:

— Գիտեմ, գանգրեն...

— Մի խոսքով՝ ոտդ կփտի ու մեկ էլ տեսար, որ պետք է անպուտաբ անել: Չասկանո՞ւմ ես՝ ինչ ասել է անպուտաբ:

— Գիտեմ, այսինքն կկտրեն, Էլի:

— Չրամանքս, սորոցով կկտրեն ու դեն կգցեն, որ մարմինդ զարաժաց չլինի ու չմեռնես:

— Ուրեմն ձեր կարծիքով ի՞նչ պիտի անել:

— Իմ կարծիքն Էն է, որ ոտդ պիտի նոր մեկանց բժշկել:

— Ի՞նչպես բժշկել:

— Էդ վարպետն ինքը գիտե:

- Դուք կարո՞ղ եք բժշկել:
- Բա, ինչքի պտուկ, ես քեզ չասացի, որ վարպետ եմ:
- Բայց ոսկորներն արդեն պնդել են, ի՞նչպես կարող եք բժշկել:
- Յենց վարպետությունն էլ դրա մեջ է: Առաջ պիտի եդ շան աղջկա շինածը քանդել:
- Քանդել ոտս, ի՞նչով պիտի քանդեք:
- Ոչխարի դմակով:
- Դմակո՞վ, — կրկնեցի ես զարմացած:
- Յրամանքս, պետք է ոչխարի դմակը տաքացնել ու կապել ոտիդ: Երկու շաբաթում ոսկորներդ կփափկեն, ոնց որ դմակը:
- Յետո՞:
- Փափկելուց հետո ոսկորները տեղահան կանեմ, իրարուց կբաժանեմ և նոր մեկանց ամեն մեկը լավ, սիրուն իր իսկական տեղը կդնեմ, կոտրածն էլ օրինավոր կկապեմ: Մի ամիս չանցած վեր կկենաս ու կաքավի պես տկլիկ-տկլիկ ման կգաս, էլ ոչ կաղել, ոչ ցավեր, Թիֆլիս հասնելուց հետո կգաս կուշտս: Ես Յավլաբարումն եմ լինելու, աներոջս տանը: Ղասաբ Գևո որ հարցնես, ցույց կտան, իմ անունն էլ լավ միտդ պահիր — Միխայել-քեզ Առուշանով: Վարձի համար կխոսենք, ես իմ տաքսն ունեմ: Դու ինձ ասա, հրամանքդ ազատամի՞տ ես, թե պահպանողական:
- Չեմ հասկանում:
- Ուզում եմ ասել, մշակակա՞ն ես, թե՞ մեղվական:
- Այդ ի՞նչ կապ ունի կոտրած ոտիս հետ, — հարցրի ես և ոտս նրա ծնկան վրայից իջեցրի:
- Ես մշակականի համար մի տաքս ունեմ, մեղվականի համար մի ուրիշ տաքս:
- Ո՞րի ոտն եք ավելի Էժան բժշկում:
- Դե, իհարկե, մշակականի ոտը, ես ազատամիտներից եմ, լիբերալ:
- Իսկ եթե ոտը ոչ մշակական է, ոչ մեղվական:
- Էն էլ ուրիշ գին ունի: Դու ինձ ասա, ո՞ր մեկին ես հարգում՝ Գրիգոր Արծրունո՞ւն, թե՞ Պետրոս Սիմոնյանցին:
- Երկուսին էլ հարգում եմ:
- Էդ չելավ, հայ մարդը կամ մեկի կողմը պիտի լինի, կամ մյուսի, դրանից դուրս հավատ չկա: Ես քեզ խորհուրդ եմ տալիս Արծրունու բանակին գրվել, Արծրունին մեր ժամանակի մարգարեն է: Րաֆֆին էլ նրա կշտին: Որ մեկ-մեկ չի բզում Էդ աներես հոգևորականներին, քեփս է գալիս: Շատ զորավոր գրիչ ունի, Էն որ գրում է, գրում է ու վերջը երեք տոչկա է դնում, ես եմ հասկանում, թե ինչ է ուզում ասել, նրա երեք տոչկան մեծ իմաստություն ունի: Աֆարիմ մարդ, Ես օրերս էլի մի լավ կոկել էր Էջմիածինը: Դե մարդը ճշմարտությունն է ասում, էլի: Յիմի ազգին եկեղեցի ու վանք հարկավոր չէ ասում է, այլ ուսումնարան, թատրոն, գրականություն: Ապրի, ապրի Գրիգոր Արծրունին, Րաֆֆին էլ նրա կշտին: Յա, մին ասա տեսնեմ, ձեր Բաբվի մեջ էլ ազատամիտների ու պահպանողականների մեջ տուրուդմփոց լինո՞ւմ է:

— Պատահում է:

— Շուշվա մեջ համարյա ամեն օր կռվում ենք: Մի քանի անգամ լավ օրինավոր դնգսել ենք մեղավականներին: Ես մեկի գլխին որ բամփեցի, պպզեց, մի ուրիշի էլ աստամները փշրեցի: Հիմի մի քիչ տազ են արել, մեր կուսակցությունն օր-օրի վրա զորեղանում է: Փահ, փորս վեց-վեց արավ. տեսնենք ինչ կա էստեղ:

Եվ, խուրջինը ծնկների վրա դնելով, հառաչելով ու թառանչելով դուրս բերեց այնտեղից մի մեծ կապոց կապտագույն սփռոցի և բաց արավ նատարանի երկայնությամբ: Մեկը մյուսի ետևից երևան եկան լավաշներ, մոթալի պանիր, ապխտած ձուկ, խաշած ձվեր, խավիար, գառան մի ամբողջ ազդր, մի հավ, վարունգներ, ճերմակ բողլ, սոխ, պռաս, կոտեմ, համեմ, թարխուն, իսկ խուրջինի մյուս բաժնից դուրս բերեց մի տկճոր գինի: Տկճորի կոկորդը զարդարված էր մի կարմիր արվեստական վարդով:

— Համեցեք, անուշ արա, — հրավիրեց նա ինձ և ինքն անմիջապես գործի անցավ:

Ես հաճույթով կմասնակցեի նրա ճոխ սեղանին, եթե նախընթաց կայարանում նախաճաշած չլինեի:

Չեմ կարծում, որ պատմական Շարայի որկորն ավելի տեղավորիչ լիներ, քան իմ ուղեկցինը: Այնուամենայնիվ մտածեցի ինչու է կես օրվա ճամփորդության համար այդքան ուտելիք վերցրել: Սակայն, երբ բառորդ ժամ չանցած գառան ազդրի և հավի կեսը չքացավ, խորհեցի եթե ուստա Մուխանն ազատամտության մեջ էլ այնքան զորեղ է, որքան ուտելում, ապա վայ պահպանողականներին: Գալով խմելուն, այստեղ նա այնքան ազահ չէր:

— Գիտե՞ս, ես գինին մենակ խմել չեմ սիրում, — բացատրեց նա իր ժուժկալությունը, — ընկեր պիտի լինի, որ բաժակ-բաժակի զարկես, իշտահո բացվի:

Կշտացավ ուստա Մուխանը, թե չէ, — չգիտեմ, վերջապես ժողովեց կերակուրների մնացորդը սփռոցի մեջ, դրեց խուրջինը և ասաց.

— Շուշուց մինչև Եվլախ անթուն եմ եկել, մի քիչ հանգստանամ:

Ասաց և, գլուխը դնելով խուրջինի վրա, անմիջապես քնեց: Երկար ժամանակ նրա ահագին փորը բարձրանում ու իջնում էր, և կոկորդն արձակում էր աղմկալի խոմփոցներ, հարուցանելով փոքրաթիվ ճամփորդների բողոթն ու զայրույթը:

Երեք ժամ անցած Գանձակ կայարանում մեր վագոնը լցվեց նոր ճամփորդներով: Մեծ մասամբ թուրքեր էին մորթե ահագին փափախներով, ամենքն էլ զինված դաշույններով: Եկավ և մի հայ քահանա՝ կրծքի վրա մի մեծ խաչ արծաթե շղթայով: Դա մի նիհար, բարձրահասակ մարդ էր ալեխառն մորուքով, խիստ թավ հոնքերով և բարկացկոտ դեմքով: Նա անմիջապես տեղավորվեց իմ քով, ասելով. «աստված օրհնեա, թեև ես չեի ասել «օրհնյա տեր»: Եիշտ այդ պահին ուստա Մուխանը զարթնեց, գլուխը բարձրացրեց և, իր դեմուղեմ տեսնելով քահանային, թեքվեց դեպի ինձ և կամացուկ ասաց.

— Հրաժարիմք ի սատանայե:

Ապա դառնալով քահանային, հարցրեց.

— Ի՞նչտեղ ես գնում, տեր-հայր:

— Աստված օրհնե, — պատասխանեց քահանան, շփելով իր ալեխառն մորուքը:

— Շնորհակալ եմ: Ես հարցնում եմ՝ ի՞նչտեղ ես գնում: Քահանան աջ ձեռքը շերտփածև մոտեցրեց ականջին և գլուխը ուստա Մուխանին թեթելով, ասաց.

— Մի քիչ բարձր խոսի, ծանր եմ լսում:

Ուստա Մուխանը կրկնեց իր հարցը,

— Առայժմ թիֆլիս եմ գնում, հետո պիտի գնամ սուրբ Էջմիածին. — պատասխանեց քահանան,

— Պիտի գնաս մեռոն բերելու, հա՞...

— Ոչ, գնում եմ ամեն տարվա ուխտս կատարելու:

— Եվ կամիլավկա ստանալու, հը՞...

— Կամիլավկա վաղուց ունեմ, այս խաչի հետ եմ ստացել:

— Քանիսո՞վ ես առել, տեր-հայր, դրուստն ասա:

— Ես փողով չեմ գնել իմ խաչն ու կամիլավկան, այլ ստացել եմ իմ երկարամյա ծառայության համար սուրբ լուսավորչի առաքելական եկեղեցում:

— Հասկանում եմ, Էն եկեղեցուն, որ մեր ազգի տունը քանդեց, — արտասանեց ուստա Մուխանը, կամենալով անպատճառ քահանայի հետ վեճի բռնվել:

Քահանայի աչքերը կատաղությունից պսպղացին վառված ածուխի պես:

— Ինչպես երևում է, պարոն, դուք կամ Նզդյալ լութերական եք, կամ ազգակործան մշակական, — գոչեց նա գրգռված:

— Հրամանքս, մշակական եմ, պարծենում եմ, — պատասխանեց ուստա Մուխանը, ձեռները դնելով փորի վրա, — խավարամիտների ագրայիլը, հոգեհանը, նրանց քիթ ու պռունգ ջարդողը: Համեցեք, բան ունես ասելու, ասա, մենք պատրաստ ենք:

— Բարով վայելեք ձեր ոգևի Արծրունուն:

— Դուք էլ բարով վայելեք ձեր քավթառ աղվես Պետրոս Սիմոնյանցին:

— Արծրունին ազգի դավաճան է, ռուս կառավարության անամոթ վարձկանը:

Պետրոս Սիմոնյանցը Էջմիածնի մոնթ է, նրա հարամ հացովն է ապրում, Գևորգ 17-ի օրով նա Մանկունու հետ թալանեց Էջմիածնի հարստությունը, գողացավ թանկագին ակնեղենները թանգարանից ու տեղը դրեց կեղծ քարեր, Էդ մենք վաղուց գիտենք:

— Այդ սուտ է, զրպարտություն, անպատկառ մշակականների հնարած հեքիաթները...

— Սուտը ձեր ասածն է. դուք ամեն բան հնարում եք Արծրունուն անպատվելու համար, նա մաքուր մարդ է, անարատ, ո՞նց որ մի մարգարե կամ ճգնավոր: Րաֆֆին էլ նրա կշտին:

— Լա՞վ ճգնավոր է. նա չէ՞, որ գողացավ ուրիշի կնոջը:

— Ոչ ոք չի կարող ուրիշի կնոջը գողանալ, եթե մարդը հավատարիմ պահապան է իր կնկա համար: Էդ ձեր աղվես Պետրոս Սիմոնյանցն է, որ Ներսիսյան դպրոցի գեղեցիկ աշակերտներին... մեղա քեզ աստված...

— Լռի՛ր, լիրբ, դու պատկառանք չունես:

— Չեմ լռի, թեկուզ թոկ գցես վզովս, ես ճշմարտությունն եմ ասում...

Կռիվը կատաղի էր: Յուրաքանչյուրն աշխատում էր իր ասածը հաստատել ձեռների ուժգին շարժումներով, դեմքի սոսկալի ծամածռություններով և մանավանդ կոկորդի զորությամբ: Ուստա Մուխանի ձայնը զիլ էր, ինչպես զուռնա, քահանայի ձայնը բամբ էր, ինչպես թմբուկ, ընդհանուր առմամբ երաժշտությունը շատ էլ ախորժեղի չէր, թուրք ճամփորդները, ոչինչ չհասկանալով, զվարճանում էին: Նրանցից մեկն ասաց.

— Քեշիշ զըզըշըբ:

Ես աշխատում էի մերթ մեկին հանգստացնել, մերթ մյուսին, բայց իզուր: Մանավանդ գրգռված էր քահանան: Նրա դեմքը գունատվել էր, աչքերը կայծակներ էին արձակում հակառակորդի վրա: Նա մերթ ցատկում էր տեղից հանկարծակի խայթվածի պես, մերթ նստում էր ուժգին թափով, և արծաթե խաչը նրա կրծքի վրա թռչկոտում էր այս ու այն կողմ, կարծես, նա էլ էր կատաղել ուստա Մուխանի մոլի կղերատեցության դեմ:

Վերջն ինձ էլ բաժին հասավ պատկառելի հոգևորականի գայրույթից, երբ անզուշտություն ունեցա ակնարկելու, որ ես էլ եկեղեցու դերն ազգի պահպանության տեսակետից վերջացած եմ համարում, հետևաբար ավելի թեթևած եմ դեպի ուստա Մուխանի ազատամտությունը:

— Դուք ազատամիտներ չեք, — գոռաց տեր-հայրը, — այլ ազատ-անմիտներ:

Եվ աջ ձեռքով խաչը վեր բարձրացնելով, ավելացրեց հանդիսավոր եղանակով,

— Ես, Ստեփաննոս ավագ քահանա Մուշկարյանս, հանուն այս խաչի անիծում եմ ձեզ: Անիծում եմ այն հացը, որ ուտում եք, այն ջուրը, որ խմում եք. անիծում եմ ձեզ ու ձեր մերձավորներին հանուն սուրբ լուսավորչի առաքելական եկեղեցու:

Այս անեծքը, ըստ երևույթին, ազդեց ուստա Մուխանի վրա: Ես նկատեցի, որ նա ցնցվեց ու գունատվեց, բայց իր հուզմունքը զսպեց և ասաց.

— Տեր-հայր, հանգստացիր...

— Չեմ հանգստանալ, մինչև որ խոսքերդ մայր եկեղեցու մասին ետ չվերցնես ու մեղա չգաս:

— Տեր-հայր, դու քո գաղափարն ունես, ես էլ իմը, ամոթ է կռվելը:

— Ամոթը կռվելը չէ, այլ ձեզ հետ նստելը, ձեզ հետ խոսելն ու մինչև անգամ ձեր երեսը տեսնելը:

Չգիտեմ ինչով կվերջանար այս տեսարանը, եթե օգնության չհասներ մի շատ հասարակ հանգամանք... ուստա Մուխանի որկրամոլությունը:

Տալով իր վերջին և ամենաթույլ ռեպլիկը, ուստա Մուխանը խուրջինը նորեն բարձրացրեց իր ծնկների վրա, բաց արավ, և նորեն ասպարեզ եկան ճոխ ուտելիքներն ու տկճորը:

Որքան ազդեցիկ եղավ ուստա Մուխանի համար ավագ քահանա Ստեփաննոս Մուշկարյանի անեծքը, նույնչափ ազդեցիկ եղավ քահանայի համար ուստա Մուխանի սեղանը, այն տարբերությամբ, որ ուստա Մուխանը գունատվեց, իսկ քահանան կարմրեց:

Տիրեց լռություն և խաղաղություն: Քահանան միանգամից լռեց, կարծես մեկն իսկույն խցան խորեց նրա կոկորդը:

Երբ ես դարձյալ հրաժարվեցի սեղանին մասնակցելուց, ուստա Մուխանը դարձավ տեր Ստեփաննոսին.

— Յամեցեք, տեր-հայր, անուշ արա, գաղափարը գաղափար, ամմա հացն ամենքի համար է ստեղծված:

Ես համոզված էի, որ տեր-հայրը գոնե առերես կհրաժարվի իր ազատամիտ թշնամու հյուրասիրությունից, պատահեց հակառակը, առանց սպասելու, որ հրավերը կրկնվի, նա ետ ծալեց ֆարաջայի թևերը և, երեսը խաչակնքելով, ասաց.

— ճաշակեսցուք խաղաղությամբ:

Ես չդիմեցի ուստա Մուխանի վարպետության օգնությանը: Ոչ այն պատճառով, որ չէի հավատում ոչխարի դմակի փրկարար գործությանը, այլ որովհետև շուտով ոտս կազդուրվեց այնչափ, որ ձեռնափայտս դեն գցեցի:

Իջևանեցի Ներսես Աբեյանի տանը, նա ապրում էր Վորոնցովի կամուրջի մոտ մի նեղ փողոցում մի պառավ հայ կնոջ բնակարանում:

Աբեյանի առաջին խոսքը եղավ.

— Լավ ես արել, որ եկել ես, Ալեքսան, բայց ինչո՞վ պիտի ապրես:

— Ես գիտեմ հաշվապահություն, կաշխատեմ գտնել թեկուզ շատ փոքրիկ պաշտոն և ազատ ժամերս կնվիրեմ գրականության:

Նա լռեց, որովհետև ինձանից պակաս փիլիսոփա չէր: Թիֆլիսն ինձ համար մի դրախտ էր, ուր կարելի էր ապրել և անոթի: Այսպես էր իմ տրամադրությունը: Երբ գիշերները երազումս տեսնում էի, որ նորեն Բաբվում եմ, սարսափած զարթնում էի և ուրախանում, երբ զգում էի, որ դա երազ էր: Երջանիկ հասակ մարդկային կյանքի: Այսօր եթե ինձ հարցնեն, թե ինչ է հարստությունը, կասեմ՝ երիտասարդություն, ինչ ասել է բախտ, կասեմ՝ երիտասարդություն: Ամեն ինչ, ամեն ինչ ամփոփված է այդ ադամանդյա բառի մեջ, նույնիսկ տիեզերքի գոյությունը:

Իմ առաջին փափագը եղավ տեսնել երկու մարդու, որոնց անուններն այն ժամանակ ամբողջ հայ երիտասարդության համար նվիրական էին, — Գրիգոր Արծրունուն և Բաֆֆին:

Այն ժամանակ Արծրունին դեռ չէր զրկվել իր ահագին կալվածքից, որ այսօր էլ Թիֆլիսի խոշորագույն շինությունն է: Ինքը Արծրունին կենում էր մի անջատ ֆիլիզելում, իսկ «Մշակ»-ի խմբագրությունը տեղավորված էր փողոցի կողմում, երրորդ հարկի մեջ:

Բարձրանալով քարե փոքրիկ սանդուղքներով, մտա ոչ այնքան մի ընդարձակ սենյակ՝ շատ ցածր առաստաղով և փոքրիկ լուսամուտներով: Այնտեղ կային ինչ-որ անծանոթ դեմքեր, որ տաքացած վիճաբանում էին՝ չեմ հիշում ինչի մասին: Մի առանձին գրասեղանի քով նստած էր ինչ-որ մագաղաթյա երեսով և տափակ մագերով մի օրհորդ թե տիկին -չգիտեմ:

— Ի՞նչ եք կամենում, — հարցրեց այդ կինը, իմ բարևին պատասխանելով գլխի թեթև շարժումով:

— Կկամենայի տեսնել խմբագրին, — պատասխանեցի ես:

Կինը լուռ ցույց տվեց ինձ խորքի դռները: Ինձ դիմավորեց գունատ դեմքով մի երիտասարդ և առաջնորդեց հաջորդ սենյակը: Այդ վայրկյանին այնտեղից արագ քայլերով դուրս եկավ մի կարճահասակ ծերունի երկայն մագերով և ճերմակ մորուքով և խիստ բարկացկոտ դեմքով: Յետո

իմացա, որ դա դոկտոր Շիշմանյանն է, «Երկուսը իններորդ դարում» և «Թորոս Լևոնի» պատմական վեպերի հեղինակ Ծերենցը:

Սենյակի խորքում մի մեծ գրասեղանի քով նստած էր մեկը, որի միայն գլուխն էր երևում: Ինքը Արծրունին էր, այն ժամանակվա ազատամիտ կոչված երիտասարդության կուռքը: Արծրունին փոքրամարմին էր, սապատող, բայց տգեղ չէր նման մարմնավոր թերություն ունեցողների պես: Նրա երկայն, սաթի պես սև մորուքը, թանձր հոնքերը, արծվային քիթը, պենսնեի տակից նայող խոշոր աչքերը նրա դեմքին տալիս էին մի տեսակ բիբլիական շունչ: Դա ավելի հրեայի տիպ էր, քան հայի: Նրա խրոխտ, թանձր բարիտոնային ձայնը, եռանդուն շարժումները, ներվային ձևերն արտահայտում էին ֆանատիկոս հավատացյալի ինքնավստահություն:

Չգացվում էր, որ այդ մարդը գիտակցում էր իր կոչման բարձրությունը և իր կատարած գործի կարևորությունն ու լրջությունը:

Արծրունին ինձ ընդունեց բարեկամաբար: Կարծես առաջին անգամը չէր, որ հանդիպում էինք իրարու: Այդ հանգամանքն ինձ գրավեց, բայց և այնպես թույլ չտվեցի ինձ անցնել փոքրավորին վիճակված սահմանը: Հարգանքի և պատկառանքի զգացումը ես ծծել էի մորս կաթի հետ. դրա համար հարկավոր չէր մեծ կրթություն:

Արծրունին շատ հետաքրքրվեց Բաբվի կյանքով, նավթային արդյունաբերությամբ, հայ-թուրքական հարաբերություններով և առանձնապես բանվոր դասակարգի նյութական և բարոյական վիճակով: Միևնույն ժամանակ, ուրախանալով, ինձ հայտնեց, որ իմ հոդվածներիցս քաղվածքներ են տպվել տեղական կիսապաշտոնական «Կավկաս» ռուս լրագրում»

— Դուք պատմելու ձիրք ունեք, — ավելացրեց նա, — ձեր «Հրդեհը նավթագործարանում» պատմվածքը ինձ շատ դուր եկավ: Գրեցեք մի նոր պատմվածք, միայն ավելի մեծը «Մշակ»-ի այս տարվա վերջին համարների համար:

— Կաշխատեմ, — ասացի ես:

Ես չկամեցա երկար զբաղեցնել ինձնով այդ բազմազբաղ մարդուն, շտապեցի հրաժեշտ տալ:

— Վաղը, եթե ազատ եք, ճաշին եկեք մեզ մոտ, կգրուցենք, — հրավիրեց նա այնպիսի պարզությամբ, որ հրաժարվելը կլիներ անբաղաբավարություն:

Հետևյալ օրը որոշված ժամին գնացի: Արծրունու միհարկանի տնակը շրջապատված էր շքեղ պարտեզով, որի մի մասը ծաղկանոց էր, մյուսը՝ մրգանոց: Ծաղկանոցն անխնամ վիճակում էր, իսկ մյուս մասում մրգանոցի հասուն պտուղները, ծառերից պոկվելով, ծածկել էին ծառուղիները: Երևում էր հոգացող ձեռքի պակասություն: Բայց այդ անխնամության մեջ կար բացառիկ մի գեղեցկություն: Ուղիների վրա սփռված դեղնագույն դեղձերն ու ծիրանները, կարմրագույն ինձորներն, արծաթագույն տանձերն իրարու խառնվելով, գույների քմահաճ հարմոնիայով հիշեցնում էին Սպահանի զմայլելի գորգեր:

Այդ օրերին Արծրունին անուշադիր էր դեպի ամեն ինչ: Նրա ուշքն ու միտքը գրավված էր կավածքի խնդրով: Շուտով նա պիտի վրաց ազնվականության բանկին վճարեր մի խոշոր գումար, որպես տոկոսիք իր պարտքի, այլապես կավածքը պետք է աճուրդի գրվեր: Արծրունին դրամ էր փնտրում և չէր կարողանում գտնել: Այդ մասին նա մի հոդված գրեց «Մշակ»-ում՝ հրավիրելով հայ հարուստներին չթողնել, որ միլիոնարժեք կավածքը մնա բանկի վրա: Հրավերը մնաց անհետևանք:

Ինձ դիմավորեց ճերմակ ձեռնոցներով մի ռուս սպասավոր և առաջնորդեց սալոն:

Դա մի ընդարձակ սենյակ էր՝ բուրժուական ճաշակով կահավորված: Չեմ հիշում կա՞ր, թե՞ չկար այնտեղ որևէ գեղարվեստական մի գործ:

Արծրունին ինձ ներկայացրեց իր կենսակցուհուն, որի հետ ապրում էր քաղաքացիական կարգով: Դա բժիշկ Քոչարյանի բաժան ամուսինն էր, ծնյալ Մարիամ Մելիք-Աղամայան: Մոտ քառասուն տարեկան մի կին էր՝ կապույտ-դեղնագույն երեսով, խոշոր ապակեման աչքերով և քիչ կորամեջք: Նա ծխում էր: Հիվանդոտ, ներվային և կյանքից դժգոհ մի էակի տպավորություն գործեց նա ինձ վրա: Ճաշեցինք պարտեզում: Ճաշը շատ պարզ էր և անցավ բավական սառը տան-տիրուհու սառնության շնորհիվ: Ավելացնեմ և այն, որ ես անհամարձակ մեկն էի և չէի խոսում, երբ ինձ չէին խոսեցնում: Խոսում էր ինքը Արծրունին: Ինձ հետաքրքրում էր մի խնդիր, և ես սպասում էի հարմար վայրկյանի, որ այդ խնդիրը պարզեմ: Բանն այն է, որ վերջին ժամանակները Րաֆֆի անունը «Մշակ»-ի էջերում չէր երևում: Ասում եմ անունը, որովհետև ժողովրդականացած վիպասանի երկերը չերևալով, գոնե անունը հիշվեր, մենք՝ գավառացիներս, տարակուսանքի մեջ չէինք լինի: Այնինչ «Մշակ»-ի լռությունը Րաֆֆի մասին բացարձակ էր: Թիֆլիս գալով լսել էի, որ երկու բարեկամների մեջ ինչ-որ գժտություն է պատահել: Փափագեցի իմանալ պատճառը:

— Պատճառը նյութական է, — շտապեց պատասխանել տիկին Մարոն Արծրունու փոխարեն, — Րաֆֆին վերին աստիճանի փողասեր մարդ է: Երևակայեցեք, նա տարեկան ութ հարյուր ռուբլի և ձրի ճաշը քիչ է համարում, ավելի է պահանջում:

— Բացի դրանից, նա օգտվում է տպագրական պատրաստի շարվածքներից իր վեպերն առանձին հատորներով հրատարակելու համար, — ավելացրեց Արծրունին, պենսեն ուղղելով իր մեծ քթի վրա:

Ինձ համար աներևակայելի էր «Մշակ»-ն առանց Րաֆֆիի և Րաֆֆին առանց «Մշակ»-ի: Ես այդ ասացի Արծրունուն:

— Այո, — դարձյալ միջամտեց կինը, — միայն «Մշակ»-ի համար Րաֆֆին այնքան կարևոր չէ, որքան Րաֆֆիի համար «Մշակ»-ը, Առանց «Մշակ»-ի նա կզրկվի ժողովրդականությունից: «Մշակ»-ն է, որ Հակոբ Մելիք-Հակոբյանին դարձրել է Րաֆֆի և Մելիքզադե:

Արծրունին ավելի համեստ եղավ: Նա այդ չասաց, բայց և չժխտեց իր կենսակցուհու ասածը:

Ես ճաշից հեռացա ծանր տպավորության տակ: Պատճառը տիկին Մարոյի կծու, թշնամական վերաբերմունքն էր դեպի Րաֆֆին: Ես տեսնում էի, որ Արծրունին այդ կնոջ ազդեցության տակ է, և դա ինձ համար վերին աստիճանի անախորժ էր ու անսպասելի: Ես Արծրունուն համարել էի ավելի զորեղ կամքի տեր: Եվ դա ինձ համար մի տեսակ հիասթափում եղավ, որ, սակայն, բնավ չթուլացրեց իմ հարգանքը դեպի նա:

Ես որոշեցի կատարել Արծրունու խնդիրը և մի քանի օրից հետո սկսեցի գրել «Գործակատարի հիշատակարանից»-ը:

Թիֆլիսի Սոլովակ 113 անունով արվարձանում Լերմոստովի անվան և Ռտիշչևսկայա փողոցների անկյունում կար մի անշուք տուն, որ այն ժամանակ պատկանում էր ոմն Տեր-Գրիգորյանի:

Իրիկնադեմ էր: Ես մի փոքրիկ դռնով մտա մի քարահատակ գավիթ, անցա խորքը, բարձրացա երկհարկանի մի ֆլիզելի փայտյա սանդուղքով երկրորդ հարկի պատշգամբը: Դա կատարյալ մի բուրաստան էր: Քովեքով սեղմված հարյուրավոր ծաղկամաններից օդը լցվել էր հարբեցուցիչ բույրով: Րաֆֆիի նշանավոր ծաղկանոցն էր, որի մասին շատ էի լսել:

Դռները բաց էին: Ոչ ոք չէր երևում: Մտա մի փոքրիկ նախասենյակ, դարձյալ ոչ ոք: Բարձր հազացի, ուշադրություն գրավելու համար:

— Ո՞վ է այդտեղ, — լսվեց ներսից մի բարակ ձայն:

— Կարելի՞ է մտնել:

Գրասեղանի թով նստած էր ժամանակակից հայ երիտասարդության մտքի ամենասիրելի ղեկավարը: Նա, որի անունը տարածված էր ամենուրեք, ուր կար գեթ մի բուռ հայություն, սկսած Կովկասից մինչև Թուրքիայի խորքերը և Սիբիրի թունդրաները: Խոշոր, ավելի գիտնականի, քան արտիստի գլուխ, բարձր ճակատ, կարճ խուզած քիչ ալեխառն մազերով ու փոքրիկ հիվանդոտ աչքերով, — այս էր այն ժամանակվա 45-47 տարեկան Րաֆֆին: Քանի նստած էր, նա ինձ թվաց միջահասակ, երբ ոտքի ելավ ինձ ընդունելու, փոքրացավ: Րաֆֆիի ոտներն իրանի համեմատ կարճ էին:

Ես ասացի իմ անունը, ներողություն խնդրելով, որ ընդհատեցի նրա զբաղմունքը:

— Փույթ չէ, — արտասանեց նա իր կիսականացի ձայնով, — չէի գրում, կարդում էի: Այժմ ես մեծ մասամբ գիշերներն եմ աշխատում:

Նա վառեց գրասեղանի վրա դրած երկու մոմերը կանաչագույն լուսամփոփի տակ և մատը սեղմեց զանգակի կոճակին: Շատ ուշ ներս մտավ մի երիտասարդ հայ ծառա, որի անունը կարծեմ Ղազար էր:

— Այ տղա, ո՞րտեղ ես մնացել, — հանդիմանեց Րաֆֆին մեղմ եղանակով, — թեյ բեր:

Ես նոր էի կարդացել «Կայծեր»-ի առաջին հատորը և տակավին նրա թարմ տպավորության տակ էի: Շտապեցի իմ հիացմունքն արտահայտել, թեև վեպի գաղափարը դեռ այն ժամանակ հեքիաթային էր ինձ համար: Րաֆֆին հաճույքից ժպտաց:

— Գիտե՞ք, — ասաց նա մի հաստ ծխախոտ ոլորելով, — ինձ չափազանց անհանգստացնում է երկրորդ հատորի վիճակը:

— Ինչո՞ւ, մի թե նա դեռ պատրաստ չէ:

— Ոչ, պատրաստ է վաղուց և արդեն մշակված է ու արտագրված: Իմ երկյուղը գրաքննիչից է: Այդ անիրավ Սոլոմոն-խան Մելիք-Մեհրաբյանը մի սոսկալի դահիճ է հայ գրականության համար: Նա ինձ ասում է. «Դուք պրոպագանդիստ եք, հեղափոխություն եք քարոզում»: Եղբայր, ձե՞՞ր ինչ, ասում եմ, ես Թուրքիայի դեմ եմ և ոչ Ռուսաստանի: Այդ ի՞նչ կառավարություն է, ի՞նչ օրենքներ են, նույնիսկ Պարսկաստանում չկան այդպիսի խստություններ:

Եվ Րաֆֆին, խորապես վշտացած, սկսեց փաթաթել մի նոր ծխախոտ: Նա ամբողջ ժամանակ ծխում էր: Մուկից նրա սև ընչացքը դեղնել էր. մի բան, որ տգեղացնում էր նրա դեմքը:

Նա ավելացրեց, որ որոշել է «Կայծեր»-ի երկրորդ հատորն ընդօրինակել տալ:

— Այդ գարշելի ցենզուրական կոմիտեն արգելված ձեռագրերը չի վերադարձնում հեղինակներին: Ուզում եմ համենայնդեպս մի օրինակ թաքցնել:

Նա ոտքի ելավ, սկսեց քայլել ետ ու առաջ: Ինձ թվաց, թե դա հրաժեշտի նշան է:

— Ոչ, մի՛ շտապեք, — ասաց նա, տեսնելով, որ ես ոտքի ելա, — դեռ պարապելու ժամանակը չի եկել: Շատ ուրախ եմ ձեր այցելությանը: Խոսենք մի փոքր:

— Երևի ձեզ շատերն են խանգարում, չէի կամենա ձանձրացնողներից մեկը լինել:

— Այո, շատերն են խանգարում, բայց այժմ ես որոշել եմ ավելորդ այցելուներ չընդունել: Գիտեմ, դուք իմ անկեղծ հարգողներից եք և շատ անգամ եք Բաբվում կռվել իմ հակառակորդների դեմ: Այդ փտած մեղվականները կաշվից դուրս են գալիս ինձ հուսահատեցնելու համար, բայց չի

հաջողվի: Եթե Արծրունին մի քիչ խելոք լիներ, շատ ոյուրությամբ կխցանեինք այդ անֆարաջա տերտերների կոկորդը: Այժմ էլ ինչ-որ մի Հայկունի է ասպարեզ եկել և իր կեղտոտ լաթերը լվանում է աղվես Պետրոս Սիմոնյանցի թերթի մեջ:

Ես ակնարկեցի, թե չէի երևակայում, որ Նա Արծրունուն խելոք մարդ չի համարում:

— Իհարկե, գավառներում ի՞նչ գիտեն, թե ինչեր են կատարվում այստեղ, — պատասխանեց Րաֆֆին: — Արծրունին հիմար մարդ չէ, բայց թույլ է: Նա իր խելքը ծախել է Մարոյի սիրուն: Այդ կինն է, որ թունավորում է նրա ուղեղը: Հա, տեսե՞րք նրան:

Ես պատմեցի Արծրունու մոտ հյուրասիրվելս, բայց ոչինչ չասացի իր վերաբերմամբ եղած խոսակցության մասին:

— Հավանեցի՞ք այդ մոմփան:

— Ոչ, — պատասխանեցի ես առանց տատանվելու:

— Այ, տեսնո՞ւմ եք, դուք մի անգամ եք միայն հանդիպել և արդեն գիտեք ինչ է: Իսկ ես ամիսներով ու տարիներով դժբախտություն եմ ունեցել տեսնելու նրա քացախած երեսն ու լսելու ագռավի կռկռոցը:

Այս խոսքերի վրա Նա հանկարծ կանգ առավ, կարծես զղջալով, որ այդքանն էլ ասաց...

Ես ոտքի ելա հրաժեշտ տալու:

— Մի վայրկյան, — ասաց Րաֆֆին, — պահարանից դուրս բերելով «Կայծեր»-ի առաջին հատորից մի օրինակ՝ ընծայագրեց և նվիրեց ինձ:

Առաջին նվերն էր, որ ստանում էի մի հայտնի գրողից:

— Այցելեցեք, — ասաց Րաֆֆին, — ես օրվա այս միջոցներին միշտ ազատ եմ: Այժմ պետք է ծաղիկներս ջրեմ: Այ տղա, Ղազար, բեր այստեղ ցնցուղը, — գոչեց ինձ հետ միասին պատշգամբ ելնելով:

Ես արտահայտեցի իմ հիացմունքը նրա ծաղիկներով որ, արդարև, հիանալի էին իրենց բազմատեսակ բուրմունքով:

— Մանկությունից եմ սիրել ծաղիկները, — ասաց Նա այնպիսի փափկությամբ, որ կարծես խոսքն իր քնքուշ զավակների մասին էր: — Ահ, եթե գիտենաք, ինչ զմայլելի վարդեր կան Պարսկաստանում: Ես գրել եմ, որ նրանց սերմերից ուղարկեն ինձ:

Ես հեռացա խորը տպավորությամբ:

«Գործակատարի հիշատակարանից»-ը գրեցի շատ արագ, կարծեմ մի ամսվա ընթացքում և տարա «Մշակ»-ի խմբագրատուն: Արծրունին ուրախացավ: Րաֆֆիի բացակայությամբ լրագրի բանասիրական բաժինը գրեթե ամայացել էր: Ճշմարիտ է, այնտեղ տպվում էին Հայկակի (Արփիար Արփիարյան) հետաքրքրական թղթակցությունները Կ. Պոլսից, պրոֆեսոր Անդրեաս Արծրունու բովանդակալի հոդվածները Գերմանիայից և Ասիացու (Գրիգոր Արծրունու) մերթ սրամիտ, մերթ ճապաղ ֆելիետոնները, բայց դրանք չէին կարող փոխարինել «Խենթ»-ը, «Դավիթ Բեկ»-ը, «Խաչագողի հիշատակարանը» և այլն-այն ժամանակ հայ գրականության գլուխգործոցները: Հարկավ, ես այնքան հանդուգն չէի, որ մի վայրկյան անգամ երևակայեի, թե իմ երեխայրիքը կարող է մրցել թեկուզ մի «Ոսկե աթաղաղ»-ի հետ: Սակայն զգում էի, որ Արծրունու համար իմ համեստ գործը մի թեթև սպառնալիք է Րաֆֆիին:

Արծրունին Րաֆֆիի երկերի տպագրությունը սովորաբար սկսում էր տարվա վերջերին այն հաշվով, որ շարունակությունն անցնի հաջորդ տարվան: Այդ նաև անում էր տնտեսական նպատակով, այն է թե հին բաժանորդներին հարկադրելու, որ նորոգեն իրենց բաժանորդագրությունը և թե նորերին գրավելու համար, որ գնեն նախընթաց տարվա համարները:

«Գործակատարի հիշատակարանից»-ը իմ գուտ գրական թոթովանքն է, եթե հաշվի չառնենք «Յրդեհը նավթագործարանում»-ը: Իսկ գրել առհասարակ ես սկսել եմ 1880 թվականից:

«Մշակ»-ում տպվելուց հետո պատմվածքս անմիջապես լույս տեսավ առանձին գրքույկով Աբել Ապրեսյանի հրատարակությամբ: «Մեղու Յայաստանի» լրագիրը գովեց նրան ոչ այնքան անկեղծորեն, որքան Րաֆֆիին խայթելու համար:

Բայց Րաֆֆին անվրդով էր: Նա գիտեր, որ մրցակից չունի, և ոչ ոք չի կարող «Մշակ»-ին տալ մի «Կայծեր», նրա միակ հոգսն էր այդ ժամանակ «Կայծեր»-ի երկրորդ հատորի հրատարակությունը: Առաջին հատորը հրատարակվել էր գնդապետ Ալեքսանդր Մելիք-Յայկազյանի ծախքով: Այժմ Րաֆֆին նրանից սպասում էր երկրորդ հատորի տպագրական ծախքը: Արծրունին 1884 թվականի սկզբին գրկվեց իր կալվածքից, չկարողանալով վճարել իր պարտքը: Կալվածքը մնաց վրաց ազնվականության բանկի վրա մոտ կես միլիոն ռուբլի պարտքի փոխարեն: Ցավալի էր այդ օրերին տեսնել քաջարի պայքարողին, որի սուր գրիչը հալածում էր ամեն մի մարդկային տկարություն: Արծրունին դարձել էր մի անզոր մանուկ: Նա մինչև անգամ լաց էր լինում մորից զրկված որբի նման: Նա «Մշակ»-ը դադարեցրեց և վճռեց տեղափոխվել արտասահման: Նա գրեթե մենակ թողվեց ճակատագրի կամքին: Նա բարեկամ չունեց բացի իր կենակցուհուց, իսկ աշխատակիցներից միայն Ներսես Աբեյանը, ես և «Մշակ»-ի քարտուղար Յովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանն էինք այցելում նրան և աշխատում էինք մեղմացնել նրա ծայրահեղ հուսահատությունը:

— Ոչ, ոչ, մի օր Արծրունին մեր ներկայությամբ, — Մարոյի հետ կերթանք Չվիցերիա և այնտեղ վերջ կտանք մեր կյանքին, ընկնելով Լեման լիճը:

Այդ խոսքերն ինձ թվացին ծիծաղելի: Արծրունին ոչ քաջ էր և ոչ էլ հիմար, որ ինքնասպանություն գործեր: Բացի դրանից, գիտեի, որ ինքնասպանները երբեք ոչ ոքի չեն նախազգուշացնում:

Ես ամեն օր օգնում էի նրան կարգի բերելու ու կապկպելով իր բազմաթիվ գրքերը: Հիշում եմ, մի օր գրադարանը քրքրելիս ձեռն ընկավ իր հոր՝ գեներալ Երեմիա Արծրունու, ռուսերեն մի գրքույկը, եթե չեմ սխալվում *Дорог в Индию*» վերնագրով:

— Տեսե՞ք, դա էլ գրող է եղել, — ասաց Արծրունին և գրքույկն արհամարհանքով մի կողմ շարտեց:

«Գործակատարի հիշատակարանից»-ը տպվելուց հետո մի օր ես նյութական շատ նեղ կացության մեջ էի: Ասում եմ մի օր, որովհետև իմ սովորական անապահովության մեջ դա բացառիկ էր: Բառի բուն նշանակությամբ անոթի էի: Երկար տատանումներից հետո վճռեցի դիմել Արծրունուն: Չորս տարի «Մշակ»-ին աշխատակցելով, ես ոչ մի կոպեկ վարձ չէի ստացել և ոչ էլ պահանջել էի: Գրեցի մի նամակ, խնդրելով տալ ինձ երեսուն ռուբլի ոչ իբրև վարձատրություն, այլ իբրև փոխառություն. խոստանում էի պարտքս վերադարձնել մի ամսվա մեջ:

Արծրունին ոչ միայն խնդիրս չկատարեց, այլև նամակիս չպատասխանեց: Ավելին, նա փողոցում ինձ տեսնելիս խոյս էր տալիս հանդիպելուց: Այս փոթորոգությունը մի մարդու, որին մեծ էի համարում, խոցոտեց իմ զգայուն ինքնասիրությունը: Ես դիմեցի Պետրոս Սիմոնյանցին, որի «Մեղու Յայաստանի» լրագրին աշխատակցել էի ընդամենը երկու հոդվածներով: Նա ինձ տվեց մի փոքրիկ գումար, որ խոստացածս ժամանակին վերադարձրի շնորհակալությամբ:

Արծրունու Չվիցերիա ուղևորվելուց հետո երեք մարդ կամեցան խմբովին շարունակել «Մշակ»-ի հրատարակությունը — Րաֆֆին, Ներսես Աբեյանը և Գաբրիել Միրզոյանը: Ես պիտի լինեի

քարտուղար և մեկը գլխավոր աշխատակիցներից: Պաշտոնական խմբագիր ցենզուրային առաջարկվեց Միրզոյանը, որպես համեմատաբար անկասկածելի անձնավորություն՝ քաղաքական տեսակետից: Այդ մարդը ոչ գրելու ձիրք ուներ, ոչ խոսելու, նա նույնիսկ գրական զարգացում չուներ: Այնուամենայնիվ, կառավարությունը նրան էլ չհաստատեց խմբագիր, անշուշտ լավ գիտենալով, թե իրապես ով է թերթին ուղղություն տալու: «Մշակ»-ը բոլորովին դադարեց, ես մնացի անգործ, ինչպես և էի իրոք:

Ներսես Աբեյանը հրավիրվեց Էջմիածնի ճեմարանի դասատու: Ինձ համար դժվար էր մենակ վճարել մեր սենյակի վարձը: Որոշեցի ավելի Եժանագին սենյակ գտնել:

Մի օր ինձ մոտ եկավ մի աղջիկ Ս. Պ. անունով և առաջարկեց մի սենյակ իր ծնողների բնակարանում: Այդ աղջկան ես մի քանի անգամ տեսել էի:

Հաճախ նա գալիս էր Քրիստափոր Միքայելյանի սենյակը, որ կենում էր նույն տանը, ուր Աբեյանը և ես էինք: Այդ ժամանակ դաշնակցության ապագա հիմնադիրը նոր էր ավարտել Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտը և ուսուցիչ էր մի եկեղեցական ուսումնարանում: Նրա սենյակը միշտ լեցուն էր երիտասարդներով և օրիորդներով, որոնք ժամերով բարձրաձայն վիճաբանում էին, աղմկելով ոչ միայն ամբողջ տունը, այլև փողոցը: Չէի հետաքրքրվում, զբաղված լինելով միայն իմ գրչով: Գիտեի միայն, որ կենտրոնը Միքայելյանն է, և նա է ղեկավարում ժողովները: Այդ 22 — 24 տարեկան երկար կիսամոնազույն մազերով, նորաբույս նոսր մորուքով, գունատ դեմքով կաղ երիտասարդը ոչ խոսելու ձիրք ուներ, ոչ գրելու: Ես զարմանում էի, թե ինչու նա էր ընկերական շրջանի կենտրոնը: Խոսում էին միշտ ռուսերեն:

Օրիորդ Ս. Պ.-ի առաջարկած սենյակը գտնվում էր Գոլովինսկու (այժմ Ռուսթավելու) պրոսպեկտի վրա, մի մեծ տան ներքին ֆլիգելի չորրորդ հարկում: Իր մեծությամբ դա կատարյալ մի հավաքում էր կտուրի տակ, ցածր առաստաղով: Բայց նա ուներ մի առավելություն՝ երկու փոքրիկ լուսամուտներ, ուսկից երևում էր Թիֆլիսի ամբողջ կեսը, մի բավական գեղեցիկ տեսարան: Ես նույն օրն իսկ տեղափոխվեցի այնտեղ, բայց շուտով զոջացի և ահա ինչու: Այդ ժամանակ ես զբաղված էի իմ առաջին վեպով «Նամուս»-ով: Ինձ համար անտանելի էր ամենափոքրիկ աղմուկը, երբ պարապում էի: Այնինչ օրիորդ Ս. Պ.-ն ամեն օր ժողովում էր իր մոտ բազմաթիվ ընկեր-ընկերուհիներին և այնպիսի մի բազար սարքում, որ ինձ համար անհնար էր դառնում պարապելը: Շատ անգամ գրիչս զգելով՝ կատաղած դուրս էի փախչում: Հետո, Ս. Պ.-ն ինձ համակրանք չէր ներշնչում թե իր արտաքինով և թե՛ վարքով: Գայանյան դպրոցը նոր ավարտած մի աղջիկ էր՝ հողագույն դեմքով, ագռավի թևերի չափ սև կարճ խուզած մազերով, մկնանման փոքրիկ խոր ընկած աչքերով: Նրա ձևերն ու շարժումները միտումավոր կոպիտ էին, ձայնը անախորժ, նա ինձ հանգստություն չէր տալիս, առանց նեղվելու ժամանակ-անժամանակ վազում էր սենյակս, խոսում էր, խոսում անվերջ և ժամերս գրավում անխղճորեն: Հաճախ նա պառկում էր անկողնակալիս վրա և սկսում էր որսված հավի պես կչկչալ, իբրև թե երգում էր «Մեր հայրենիք», «Չեյթունցիներ» կամ մի ուրիշ հայրենասիրական ռազմաշունչ երգ: Երբեմն նա, թևերը ետ ծալելով, ինձ ըմբշամարտության էր հրավիրում: Սիրում էր հռիռ ծիծաղելով թավալվել կամ թավալել հատակի վրա: Մի խոսքով՝ մի անտանելի արարած էր:

Օրիորդն այդ ամենը համարում էր տղամարդու և կնոջ մաքուր ընկերական հարաբերություն: Նույն կարծիքի չէին քիչ թե շատ սիրուն օրիորդները...

Ուշ գիշեր էր: Քնած էի: Հանկարծ երազումս զգացի սառն ծանրություն ճակատիս վրա: Սարսափով արթնացա և գլխիս քով տեսա մի ճերմակավոր կին կիսամերկ ուսերի վրա սփռված երկար մազերով: Նա մի ձեռք դրել էր ճակատիս վրա, մյուսը սեղմել էր կրծքիս:

— Խեղճ, խեղճ, դու շուտով պիտի մեռնես, — լսեցի մի ձայն, և ինձ թվաց, թե դրսից էր գալիս:

— Ո՞վ ես դու, — գոչեցի ես, ձեռք ճակատիցս հեռացնելով և գլուխս բարձրացնելով:

Նույն վայրկյանին ներս մտան երկու մուգ պատկերներ, լուռ, որպես գիշերային ոգիներ, գրկեցին ճերմակ տեսիլն ու չքացան Նրա հետ միասին: Երազ չէր և ոչ մղձավանջ: Քովս դրած լամպարը իսկույն վառեցի, ոտքի ելա, որ տեսնեմ, թե այդ ինչ էր: Երկյուղը հետաքրքրություն է ծնում: Երբ մի վտանգ ես զգում, անմիջապես ուզում ես գիտենալ, թե ինչ է այն և որ կողմից է սպառնում: Ես կանգնեցի դռների մեջ, լամպարը բարձրացրի գլխիցս վեր, նայեցի: Այնտեղ, կորիդորի խորքում տեղի ունեւր ինչ-որ ժխոր: Թվում էր, որ մեկին խեղդում են կամ մորթում, և այդ մեկը կին է: Տարտամ քայլերով դիմեցի դեպի այն կողմը, և իմ աչքերի առջև բացվեց հետևյալ տեսարանը, երկու հաղթանդամ տղամարդիկ զցել էին հատակի վրա մի երիտասարդ կին և ծեծելով աշխատում էին Նրա ձեռները պարանով կապոտել: Կինը հուսահատորեն դիմադրում էր, գոռալով, գալարվելով, կրծոտելով Նրանց ձեռները: Նրա հրավառ, արյունալի, անիմաստ աչքերից կայծեր էին ցայտում:

Նրա երկայն ու թանձր մազերը հեղեղել էին Նրա կիսամերկ մարմինը, հարուստ ու ճերմակ ստինքը ալեկոծվում էր մարմնի գալարումներից:

— Ալբերտ, Ալբերտ, ո՞ւր ես, ազատիր ինձ, — գոռում էր նա, գլուխը հատակին զարնելով:

Ոչ հեռու կանգնած էր մի պառավ կին և, ալեխառն մազերը փետելով, լալիս էր:

— Այդ ի՞նչ է, մայրի՛կ, ի՞նչ է պատահել, — դիմեցի ես Նրան:

— Չիվանդ է, — գոչեց պառավը, ձեռները ուժգին զարկելով իր գլխին:

Մեկը երկու տղամարդերից գոռաց.

— Ձեզ չի վերաբերում, գնացե՛ք ձեր սենյակը:

Եվ այս ասելով, նա մյուս տղամարդի օգնությամբ բարձրացրեց երիտասարդ կնոջն ու հատակի վրա քաջքշելով տարավ իմ սենյակին կից սենյակը:

Ես վերադարձա իմ սենյակը, պառկեցի և բնականաբար այլևս չկարողացա քնել: Չետաքրքրությունս ծայրահեղ էր. ի՞նչ էր նշանակում այդ տարօրինակ տեսարանը: Թվում էր ինձ, որ կից սենյակում կատարվում է մի սոսկալի դրամա:

Չետևյալ օրը մինչև երեկո օրիորդ Ս. Պ. — ն, հակառակ իր սովորության, չեկավ ինձ մոտ: Երեկոյան նա եկավ տխուր դեմքով և ասաց.

— Խնդրում եմ քնելուց առաջ գիշերները բանալիով կողպե՛ք ձեր սենյակի դուռը:

— Բայց երեկ գիշեր այդ ի՞նչ էր, օրիորդ, — հարցրի ես:

— Ոչինչ, ոչինչ, — պատասխանեց նա գրգռված և դուրս գնաց:

Գաղտնիքն իմացա Նրա ընկերուհիներից երրորդ օրը: Ուշ գիշերը սենյակս մտնող կինը օրիորդ Ս. Պ.-ի ավագ քույրն էր, նույնպես օրիորդ: Պառավը Նրա մայրն էր, իսկ տղամարդիկ-եղբայրները: Օրիորդը հոգեկան հիվանդ էր. հիվանդության պատճառը մի անհաջող ռոման էր: Մի քանի տարի առաջ նա սիրահարվում է մի ինչ-որ հայ ուսուցչի վրա: Երիտասարդը ցույց է տալիս փոխադարձ սեր, խոստանում է ամուսնանալ Նրա հետ: Չագուրդ տալով իր կրթերին, նա մի օր անհետանում է, թողնելով օրիորդին հուսահատ վիճակում... Թշվառը ծանր վշտի և ամոթի զգացման ազդեցությամբ հիվանդանում է, և հետզհետե Նրա բանականությունը թուլանում է: Վհա երկու տարի է՝ նա այդ դրության մեջ է...

Ես անհարմար համարեցի այս պատմվածքի ճշտությունը ստուգել հիվանդի մերձավորների միջոցով: Ինչո՞ւ քրքրել մարդկանց վերքը, մանավանդ որ նրանք առանց այդ էլ տառապում են ցավից և ամոթից:

Սուկայի գիշերից հետո թշվառ հիվանդը դարձյալ մի քանի անգամ մտավ իմ սենյակը, իհարկե, ցերեկով, քանի որ գիշերները փակում էի բանալիով սենյակիս դռները: Սովորաբար նա հանգիստ էր և անվտանգ: Բայց նա մերթ ընդ մերթ կատաղում էր, և ես կից սենյակից լսում էի նրա ճիչերն ու գորոցները: Մի անգամ ես խորասուզված պարապում էի, հանկարծ դիմացս փայլեց մի բան: Դա խոհանոցի մի մեծ դանակ էր: Ետևումս կանգնած էր հիվանդը և քրքջում էր: Ոտքի ելա և, դանակը նրա ձեռքից խլելով, հրավիրեցի նստել և զրույց անել ինձ հետ: Նա իր քրոջ հակապատկերն էր իր արտաքինով: Նա շիկահեր էր, նրա կինամոնագույն աչքերը խոշոր էին և գեղեցիկ: Նա նստեց աթոռի վրա, ետ գցելով թանձր մազերը կիսաբաց ճերմակ կրծքից: Նա ծիծաղեց և հետո սկսեց ինչ-որ մրմնջալ: Իմ ոչ մի հարցին նա ուղղակի չպատասխանեց: Նա շարունակ ցածր ձայնով որոճում էր իր խառնաշփոթ մտքերը և արտասանում էր դարձվածքներ, որոնց իմաստն անկարելի էր ըմբռնել: Եվ ամեն մի դարձվածքից հետո կրկնում էր՝ Ալբերտ, Ալբերտ, ես քեզ կսպանեմ: Նա ինձ էլ այդ անունով էր դիմում...

Մի ուրիշ անգամ անբախտ աղջիկը հարձակվեց ինձ վրա երկաթյա մի խառնիչ ձեռքին, այն միջոցին, երբ ես անցնում էի մուտք կորիդորով:

Հասկանալի էր, որ նման պայմաններում ինձ անկարելի էր հանգիստ հոգով զբաղվել իմ գործով: Չգում էի, որ իմ ներվերն սկսում էին բողբոջել: Բացի դրանից, օրիորդ Պ.-ն քանի գնում, այնքան անտանելի էր դառնում ինձ համար: Սովորաբար նա էր մաքրում իմ սենյակը բացակայությանս ժամանակ և մաքրում էր ճիշտ նույն խնամքով, որով վերաբերվում էր դեպի իր արտաքինը, այսինքն՝ վերին աստիճանի անփույթ: Մի օր գրասեղանիս վրա թանաքամանն էր գլխիվայր ընկած ու թանաքը թափած, մյուս օրը լամպարս էր անհետացել, կամ թղթերս սփռվել հատակի վրա, իսկ սենյակի մաքրության մասին խոսք չէր կարող լինել: Բանն այնտեղ հասավ, որ ես չէի կարողանում առանց նողկանքի տեսնել նրա մշտապես գզգզված մազերը և եղունգների կեղտը, մանավանդ նայել նրա մկնային աչքերին: Ստիպված էի ներվերս փրկելու համար փախչել այդ փոսից, որի Եժանուրամբ հափշտակվել էի: Ես որոնեցի մի ուրիշ սենյակ, շուտով գտա ու տեղափոխվեցի: Բայց այդտեղ էլ մի ամսից ավելի չկարողացա մնալ: Ես ընկել էի մի սենյակ, ուր ձախից օրը մինչև երեկո լսում էի մի ինչ-որ անդամալույծի տրտունջներն ու հայիոյանքներն իր կնոջ դեմ, իսկ աջ սենյակից՝ մի վաճարարուհու արդուկի թխթխկոցն ու կռիվը հավերի ու կատուների հետ: Ավելացնեմ և այն, որ սենյակս նայում էր դեպի մի գավիթ, որ լեցուն էր կատուներով, հավերով, և մի շուն երեկոյան ութ ժամից սկսած մինչև կեսգիշեր կնձկնձում էր, ամենևին ուշադրություն չդարձնելով չորս կողմից իր վրա հարձակվող քարերի վրա:

Դարձյալ փնտրեցի և գտա մի նոր սենյակ: Այստեղ էլ պարզվեց, որ տանտիրուհիս մի ռուս քահանայի այրի է, վերին աստիճանի կռվասեր և չար արարած, գոնե իմ վերաբերմամբ: Նա համարյա թե ամեն օր նախատում էր ինձ չնչին բաների համար, ջուր շատ եմ գործածում, գիշերներն ուշ եմ գալիս տուն, խանգարում եմ նրա քունն իմ կոշիկների ձայնով, դռները բացում ու փակում եմ աղմուկով, հագում եմ, փռշտում եմ, երագումս խոսում եմ և այլն և այլն: Նա մի փոքրիկ շուն ուներ, որ առանց իմ կողմից հրավեր ստանալու, ժամանակ-անժամանակ գալիս էր ինձ մոտ և փաթաթվում էր իմ ոտներին, ցանկանալով անպատճառ բարձրանալ ծնկներիս վրա: Ես հաճույքով կշոյեի նրա գլուխը, բայց մաքուր շուն չէր, տանտիրուհիս երբեք չէր լվանում նրան, թեև հավատացնում էր, թե սիրում է նրան ավելի՝ քան որևէ մարդկային էակի: Բացի այդ, մի վատ սովորություն ուներ այդ շնիկը: Միշտ իմ սենյակից դուրս գալիս հետը մի բան էր տանում՝ կոշիկս, հողաթափերս, թաշկինակս, մի խոսքով՝ ինչ բերանն էր ընկնում: Մի առավոտ, զարթնելով, կամեցա հագնվելի փնտրեցի գուլպաս, չգտա: Անպիտան շնիկը տարել էր նրան պատշգամբ և կնձկնձալով հետը խաղում էր, կարծես ուրիշ խաղալիք չէր կարող գտնել: Նա կարող էր գուլպաս գզգզել իր ատամներով, եթե ժամանակին չգարթնեի: Դուրս վազեցի կատաղած, ապրանքս ազատեցի շնից և անամոթ կենդանուն մի քանի հարվածներ տվեցի: Նրա կնձկնձոցի ձայնին դուրս վազեց տանտիրուհիս:

— Ի՞նչ իրավունքով եք իմ շանը ծեծում, — գոռաց նա կատաղած:

— Նախ և առաջ դուք ձեր շանը հարցրեք, ի՞նչ իրավունքով է նա իմ գուլպան գզգզում, — ասացի ես ոչ պակաս կատաղած:

— Նա կենդանի է, չի հասկանում:

— Ես էլ խրատեցի, որ այսուհետև հասկանա և գուլպաս խաղալիք չդարձնի:

Մեր գոռոցները գրավեցին հարևաններիս ուշադրությունը: Բոլորն էլ ռուսներ էին, մեծ մասամբ կանայք: Նրանց տեսնելով տանտիրուհիս ավելի կատաղեց իմ դեմ և ինձ անվանեց «արմյաշկա»:

— Լռիր, անտանելի պառավ, համբերությունս մի սպառիր, ապա թե ոչ, — գոչեցի ես սպառնալով:

Պառավ բառը լսելով՝ տանտիրուհիս անմիջապես ենթարկվեց հիստերիկայի, իսկ ես շտապեցի սենյակս, որ հագնվեմ, թողնելով, որ նրան ուշքի բերեն օգնության եկած հարևաններս: Մեր վեճը քննվեց տեղն ու տեղը: Դատավորներն էին երկու վճացարարուհի և հին գուլպաներ կարկատող մի կին: Նրանք միաձայն վճռեցին, որ բարեկիրթ կավալերը երբեք չպիտի թույլ տա իրեն «ազնիվ պատվավոր դամային անարգելու», անվանելով նրան պառավ, թեկուզ այդ դաման լինի հիսուն տարեկան: Պահանջեցին, որ ես իսկույն և եթե ներողություն խնդրեմ տանտիրուհուցս, ձեռն էլ համբուրեմ: Ես բողոքեցի այդ վճռի դեմ, առարկելով, որ ազնիվ և պատվավոր դաման իրավունք չունի ինձ «արմյաշկա» անվանելու: Պահանջեցի, որ տիկինը ետ վերցնի իր խոսքերը և ինձնից ներողություն խնդրի իր աներես շան վարմունքի համար: Այս որ լսեց տիկինը, նորեն հիստերիկայի մեջ ընկավ: Ես շտապեցի դուրս փախչել: Գնացի նորեն սենյակ փնտրելու, նույն օրն իսկ գտա և տեղափոխվեցի:

— Շիրվանզադե, — ասաց ինձ այդ օրերը Րաֆֆին նենգամտորեն ժպտալով, — լսել եմ էլի նոր սենյակ եք տեղափոխվել:

— Այո:

— Գիտեմ ինչու համար եք այդպես թափառում սենյակից-սենյակ:

— Յապա՞:

— Օդեր եք փնտրում: Ոչինչ, շարունակեցեք, ես էլ ամուրի ժամանակ փնտրել եմ:

Օդեր ասելով՝ Րաֆֆին ակնարկում էր սիրուն կանանց: Նրա կարծիքով սենյակս ստեպ-ստեպ փոխելու պատճառը գեղեցիկ տանտիրուհի կամ հարևանուհիներ փնտրելն է: Րաֆֆին երբեմն լավ հոգեբան էր...

Այսպես թե այնպես Սուրբ-Դավթյան արվարձանի մի, քանի տասնյակ տներ թափառելով՝ «Նամուս»-ն ավարտեցի: Բայց սենյակային արկածներս շարունակվեցին: Պատմեմ նրանցից մեկը, որ այսօր էլ մտաբերելիս շփոթվում եմ. Այս անգամ կենում էի մի հնաշեն տան երկրորդ հարկում: Սենյակս մի կողմից նայում էր դեպի մի ընդարձակ բակ, ուր տեղավորված էին տասի չափ ընտանիքներ՝ բաղկացած հնավաճառներից, կոշկակարներից, խոհարարներից և այլն, ընդհանուր առմամբ բոլորն էլ չքավոր: Վերին հարկի կես մասը տանտիրուհուս բնակարանն էր՝ իմ դեմուղեմի պատշգամբի վրա: Մյուս կես մասում իմ սենյակն էր երկու ուրիշ սենյակների հետ, որոնցից մեկում մոռացել էմ ով էր կենում, իսկ մյուսում կենում էր մի շատ սիրուն մինգրեյուհի թե օսուհի՝ չգիտեմ: Իմ և այդ սիրուն կնոջ սենյակների մեջ կար մի դուռ, որի վերին մի փոքրիկ մասն ապակյա էր: Երեկոները, երբ ապակին լուսավորում էր, գիտեի, որ դրացուհիս տանն է: Իսկ երբ մութն էր, կնշանակե բացակա է: Նա գրեթե ամեն գիշեր վերադառնում էր այն ժամանակ, երբ ես քնած էի:

Մի գիշեր, սովորական աշխատանքս ավարտած, հագիվ պառկել էի անկողին, լսեցի մի թրխկոց, որից հետո ապակին լուսավորվեց: Խելքիս փչեց, որ գողերը կոտորեցին հարևանուհուս դռները, ներս խուժեցին և սենյակը կողոպտում են: Մտածելս ու ոտքի ելնելս մեկ եղավ: Առանց մի բան հազնելու վազեցի դուրս, որ հավար բարձրացնեմ: Անցա ուղղակի դիմացի պատշգամբը, զարկեցի տանտիրուհուս դուռը, աղաղակելով.

— Ռոզալիա Սեմյոնովնա, գողեր, զարթնեցե՞ք, գողեր...

Պետք է ասեմ, որ տանտիրուհիս գնդապետի այրի էր և շատ քաջ. գոնե այդպես էր թվում ինձ, նայելով նրա չափազանց հաղթանդամ մարմնին և տղամարդկային խրոխտ ծայրին: Դռները բացվեցին, այրին դուրս եկավ մի ձեռում մի վառած մոմ, մյուսում իր հանգուցյալ ամուսնու մերկ թուրը:

— На иди защищайся, — ասաց նա վրացական առոգանությամբ, մի ձեռիս մեջ դնելով թուրը, մյուսի մեջ՝ մոմը:

Հարևաններս արդեն զարթնել էին և դուրս էին եկել գավիթ: Ես խրախուսվեցի, վազեցի դեպի հարևանուհուս սենյակը և թրովս դռներին մի զորեղ հարված տալով գոչեցի.

— Է՛յ, ով կա այդտեղ, թող դուրս գա: Ոչ մի ծայն:

Մի անգամ էլ զարկեցի, և հանկարծ, զարմանալի տեսիլ, դռները բացվեցին, և շեմքի վրա երևաց գեղեցիկ հարևանուհիս՝ գիշերային ճերմակ զգեստով, շքեղ մազերը փարթամ ուսերի վրա փռված:

— Ռա՛մբավիյա, վի՛ն արիս, — արտասանեց նա վրացերեն:

Ես արձանացա: Դժվար չէ պատկերը երևակայել, Պատշգամբի բարձրության վրա կանգնած եմ ես — մի ձեռումս թուրը, մյուսում՝ մոմը, որ միայն ինձ էր լուսավորում մթության մեջ: Վարից նայում են տանյակ դեմքեր, իսկ դիմացի, պատշգամբից՝ գնդապետուհին է: Այն էլ ավելացնեմ, որ ներքնազգեստս հակառակի պես շատ էլ կարգին չէր: Բարձրացավ միահամուռ մի քրքիջ: Ես ամոթահար դեն գցեցի թուրն ու մոմը, մտա սենյակս և դռները կողպեցի:

Հետևյալ առավոտ սենյակս մտավ Ռոզալիա Սեմյոնովնան և, իր հուժկու ձեռները կողերին հրելով, ասաց. Это что такое, это что такое.

Ես ոչինչ չասացի: Նա շարունակեց՝

— Ուզում էիր իմ կենողուհուն բռնաբարել, հե՛: Ի՛նչ է գեղեցիկ տղա ես, կարծում ես ամեն կին կհափշտակվի՞ քեզնով, չէ՞, ինչպես տեսնում եմ, մի գիշեր էլ ինձ վրա պիտի հարձակվես ու ինձ բռնաբարես: Հը՛, փորձիր, էլի, կարելի է կկարողանաս, — ավելացրեց նա թուրուղի չափ կուրծքն ուռցնելով և մի քայլ առաջ գալով:

— Լավ, ի՛նչ եք կամենում ինձնից, այդ ասացե՞ք, — արտասանեցի ես ետ նահանջելով:

— Պահանջում եմ, որ իսկույն դատարկե՞ք իմ սենյակը, դուք կարող եք մի փորձանք բերել իմ գլխին:

— Շատ գեղեցիկ, Ռոզալիա Սեմյոնովնա, կաշխատեմ մի ուրիշ սենյակ գտնել:

— Ոչ, հենց այսօր, այս ժամին:

— Լավ, այսօր և եթե կտեղափոխվեմ:

Բայց ես չեի ուզում տեղափոխվել առանց կանխավ պարզելու, որ ես ոչ մի չար միտում չեմ ունեցել, որ կատարվածն իմ բորբոքված երևակայության ծնունդն էր, որ վերջապես ես ապուշ չեմ, որ հարևանուհուն գրավելու համար այդ խելառ միջոցին դիմեի, որ... և այլն և այլն: Մի խոսքով՝ ուզում էի վարկա վերականգնել: Ես ասացի բոլորը, ինչ որ հարկավոր էր. ոչինչ չօգնեց: Տանտիրուհիս մնաց անհողորդ:

— Դուրս եկեք և ուրիշ ոչինչ, — ասաց և դռներն ուժգին գարկելով՝ հեռացավ:

Բարեբախտաբար, այդ օրերին Ներսես Աբեյանը Թիֆլիսումն էր, դիմեցի նրա օգնությանը:

— Քո երևակայությունը վերջ ի վերջո քո գլխին մի փորձանք պիտի բերի, — ասաց Աբեյանը ծիծաղելով, երբ լսեց պատմածս: — Չնայած:

Եկանք Ռոզալիա Սեմյոնովնայի մոտ: Ես լռեցի, խոսեց Աբեյանը: Երբեք նա այնքան պերճախոս չէր եղել, որքան այդ օրը: Կես ժամվա ընթացքում նա փաստերով ապացուցեց իմ անմեղությունը կատարված եղելության մեջ, մեղմացրեց Ռոզալիա Սեմյոնովնայի կատաղությունը, մի խոսքով՝ վերականգնվեց իմ վարկը, և ես նորեն տիրացա իմ սենյակին:

Մի ամիս չանցած՝ գեղեցիկ հարևանուհիս, որ, ինչպես պարզվեց, մի վրացի իշխանի սիրուհի էր, ամուսնացավ նույն տանը կենող մի սպասավորի հետ: Ի պատիվ տանտիրուհուն՝ Աբեյանը եղավ խաչեղբայր, իսկ ես պարեցի Ռոզալիա Սեմյոնովնայի հետ:

IX

ՐԱՖՖԻ

Ժամանակը մեզ բարեկամացրեց: Ես Րաֆֆիի մոտ լինում էի ամիսը մեկ, երկու անգամ, իսկ հանդիպում էինք իրարու գրեթե ամեն օր: Նա սովորություն ուներ ճաշից հետո իրիկնադեմին զբոսնել Գոլովինսկի պրոսպեկտի վրա: Նրա սովորական ուղեկիցներն էին, բացի ինձանից, Ներսես Աբեյանն ու Ստեփան Չելինսկին:

Զբոսանքից հետո Րաֆֆին հաճախ մեզ հրավիրում էր իր մոտ թեյի: Նա տակավին առանձնակի էր ապրում: Նրա կինը երկու որդիների՝ Արամի և Արշակի, հետ գտնվում էր Պարսկաստանում: Բացի իր ընտանիքից, Րաֆֆին ծանրաբեռնված էր բազմաթիվ մերձավորների կյուրական հոգացողությամբ: Նա ուներ պառավ մայր, երկու եղբայր և ինը քույր: Եվ բոլորին օգնում էր իր կարողության չափ: Իսկ վաստակում էր նա իր գրքերի վաճառումից առավելն ամսական մի հարյուր ռուբլի:

Նա ասում էր.

— Ես հանգիստ եմ, չեմ գանգատվում ուրիշ գրողների պես, և մարդիկ կարծում են, որ հարուստ եմ: Թշնամիներս տարածել են, թե ես բանկում ունեմ քսան հազար ռուբլի: Չեմ հերքում, թեև քսան կոպեկ չունեմ: Թող նրանք նախանձից տրաքվեն, իսկ բարեկամներս ուրախանան:

Բոլորովին այլ երևույթ ուներ Րաֆֆին տնից դուրս: Սև ակնոցները, կիսապարսկական սև մորթե գդակը նրա առանց այդ սև մուգ դեմքին տալիս էին մի տեսակ անախորժ մթություն: Ոչ ոք այդ մարդուն փողոցում տեսնելով չէր կարող ասել, թե նա գրող է, այն էլ բանաստեղծ գրող-վիպասան: Քայլում էր Րաֆֆին միշտ միևնույն կանոնավոր, հանգիստ ալյուրով, դեղնագույն հաստ ձեռնափայտն առջևը պահած, ինչպես եպիսկոպոսն իր գավազանը:

Մի անգամ մի ռուսախոս հայ Աբեյանին հարցնում է.

— Ո՞վ է այն պարսիկը, որի հետ ամեն օր զբոսնում եք դուք և Շիրվանզադեն:

— Րաֆֆին:

— Մի՞թե, — զարմանում է ռուսախոսը, — իսկ ես կարծում եմ, որ պարսիկ դեղավաճառ է:

Այդ փոքրահասակ մարդը, որի գրչից սարսափում էին հակառակորդները, զարմանալի հեզ և համեստ էր մասնավոր կյանքում: Շատ քիչ էր պատահում, որ վրդովվեր, և երբ գրգռվում էր, գիտեր իրեն զսպել:

Մի անգամ տեղի ունեցավ հետևյալ զավեշտական տեսարանը:

Րաֆֆին Յովհաննես Տեր-Սարգսյան անունով մի թղթավաճառի պարտական էր 400 ռուբլի «Կայծեր»-ի թղթի համար: Հակառակի պես թղթավաճառի խանութն այն փողոցի վրա էր Դվորցովայա, որ այժմ կոչվում է Կոմմունալնայա փողոց), որով ամեն օր Րաֆֆին անցնում էր իր սովորական զբոսանքը կատարելու համար: Բայց Րաֆֆին չէր շփոթվում, հանգիստ անցնում էր խանութի առջևով՝ խանութպանի կատաղի հայացքների և լուռ սպառնալիքների տարափի տակ: Ամիսներ էին անցնում, Րաֆֆին չէր կարողանում իր պարտքը վճարել: Թղթավաճառը, որի հետ ես էլ հաշիվներ ունեի, մի շատ տաքարյուն և դյուրագրգիռ մարդ էր:

— Ախպեր, չի տալիս, ի՞նչ անեմ ես այդ մարդուն, — գանգատվում էր նա ինձ ամեն անգամ հանդիպելիս:

Մի օր նա, վերջապես, համբերությունից դուրս է գալիս, բռնում է Րաֆֆին իր խանութի առջև և ասում է.

— Ասա, ախպեր, փողերս տալո՞ւ ես, թե չէ: Րաֆֆին, իր մուխից դեղնած բեղերի տակից ժպտանման մի բան արձակելով, հանգիստ պատասխանում է:

— Իհարկե, տալու եմ:

— Ե՞րբ:

— Երբ դրամ կունենամ:

— Իսկ ե՞րբ դրամ կունենաս:

— Չգիտեմ:

— Ո՞նց թե չգիտես, — սկսում է տաքանալ թղթավաճառը:

— Չգիտեմ, էլի, այնպես...

— Բայց ես համբերել չեմ կարող, — մի աստիճան էլ ավելանում է թղթավաճառի գրգիռը:

— Պետք է համբերել, — ասում է Րաֆֆին ամենայն պաղարյունությամբ. — համբերությունը լավ բան է: — Այ մարդ, ես սկսում եմ կատաղել:

— Բոլորովին զուր:

— Բայց ես, այնուամենայնիվ, կատաղում եմ:

— Էհ, կատաղիր, ես ի՞նչ կարող եմ անել:

— Ա՛յ մարդ, դու քար ե՞ս, թե ինչ, «անեծք քեզ, սատանա», կատաղիր, էլի:

Բաֆֆին ժպտում է և, գավազանը առջևը բռնած, հանգիստ հեռանում է:

Այս տեսարանը պատմեց ինձ ինքը թղթավաճառը, ավելացնելով:

— Մարդ զարմանում է, թե եդ պաղ ձուկը ինչպես է գրում այդպիսի կրակոտ բաներ:

Նա սպառնում էր Բաֆֆիի դեմ դատ բանալ, ես ասացի նրան.

— Եթե այդ անեք, ես ձեզ կխայտառակեմ լրագրում: Բաֆֆին երբեք չէր խոսում Արծրունու հետ ունեցած իր վեճի մասնավոր պատճառի մասին: Հետո միայն ես իմացա, որ այդ պատճառն իրոք նյութականն է: Արծրունին չէր վճարել Բաֆֆիին «Փավստոս» ստորագրությամբ մի շարք հոդվածների վարձը, ասելով, որ այդ հոդվածներով Բաֆֆին բանակովել է իր քննադատ Հայկունու հետ, հետևաբար դրանք գրական գործեր չեն, այլ ինքնապաշտպանություն:

Բաֆֆիի համար, իհարկե, յուրաքանչյուր կոպեկ արժեք ուներ: Մարդն իր կյանքում կրել էր անսահման զրկանքներ: Մի անգամ ինձ մոտ ճաշի ժամանակ ուրախ տրամադրության մեջ պատմեց իր անցյալից մի քանի դեպքեր: Հիշում եմ հետևյալը.

— Մի օր պարապել էի մինչև գիշերվա կեսը: Ծխախոտս վերջացավ, միևնույն ժամանակ սաստիկ անոթի էի, գրպանումս ունեի չորս կոպեկ: Մտածում էի ինչ գնեմ ծխախո՞տ, թե՞ հաց: Վճռեցի հաց գնել: Այն ժամանակ ես կենում էի Հավլաբար արվարձանում: Դուրս եկա Փողոց: բոլոր խանութները փակ էին: Չարկեցի մի հացթուփի խանութի դռներին: Ներսից ինձ պատասխանեցին հայիոյանքով: Այ մարդ, — ասացի, — դու հայ ես, ես էլ հայ եմ, տուր ինձ երեք կոպեկի հաց, ի՞նչ ես զուր տեղը գոռգոռում: Վերջապես, երկար խնդրելուց հետո, ստացա մի կտոր հաց:

Նա ասում էր.

— Պարսկաստանում ես նյութապես ավելի ապահով էի, քան այստեղ:

— Ինչո՞ւ հեռացաք Պարսկաստանից, — հարցրի ես մի օր:

— Ստիպված էի:

Նա չասաց ինչու համար էր ստիպված: Պատճառը ես իմացա շատ ուշ, սրանից մի քանի տարի առաջ Փարիզում: Հայտնի պարսկահայ վաճառական Թումանյան եղբայրներից մեկը բացատրեց ինձ: «Հարեմ»-ը լույս տեսնելուց հետո Բաֆֆիի դրությունը դառնում է վտանգավոր: Նա պիտի կամ սպանվեր, կամ առնվազը ձերբակալվեր: Նա ինքն այդ չի գգում, բայց Թումանյանները գիտեն, և մի գիշեր մեկը նրանցից գալիս է Բաֆֆիի տունը, զարթեցնում է, ուժով կառք է նստեցնում և իր ծառաների ձեռքով փախցնում է պարսկական սահմաններից դուրս:

Բաֆֆին իր անձնական պետքերի վերաբերմամբ խստապահանջ չէր: Սակավապես էր ծայր աստիճան: Ճաշում էր նա միջօրեի մեկ ժամին «Մինգրելիա» անունով մի էժանագին ճաշարանում, որ գտնվում էր Սիոնի փողոցի վրա, վրաց տաճարի դեմ: Դա նրա գրեթե միակ սնունդն էր ամբողջ օրվա համար: Վճարում էր նա ճաշին 25 կոպեկ:

Միակ նրա շռայլությունը թեյն ու մրգերն էին: Գիշերը մինչև 2-3, երբեմն չորս ժամ պարապելով, նա անընդհատ թանձր թեյ էր խմում ու ծխում: Ծաղիկները բավական մեծ ծանրություն էին նրա գրպանի համար, որովհետև շարունակ գնում էր նորերը:

Գրաքննիչը թույլատրեց «Կայծեր»-ի երկրորդ հատորի տպագրությունը: Այդ օրը Բաֆֆիի համար կատարյալ տոն էր, ուրախությունն անսահման, թեև նրա մշտամռայլ դեմքից այդ դժվար էր

գուշակել: Մնում էր հոգալ տպագրական ծախսերը: Այնինչ Ալեքսանդր Մելիք-Յայկազյանից դեռ լուր չկար: Բաֆֆին սկսեց ներվայնանալ: Նա ոչինչ չէր ասում, բայց ես գգում էի այդ: Մի օր հանկարծ լսեցի, որ Բաֆֆին իր բարեկամ Գաբրիել Միրզոյանցի հետ գնացել է Բաթում: Բաֆֆին չափազանց գաղտնապահ էր իր մասնավոր գործերի վերաբերմամբ, բայց ես գիտեի, որ նա գնացել է Մելիք-Յայկազյանից խնդրելու տպագրության ծախսերը: Նա կարծել էր, որ Միրզոյանցն էլ նույն գործի համար է գնում, որ որպեսզի իր միջամտությամբ օգնե իր բարեկամին: Բաթումում պարզվում է, որ Միրզոյանցն իր սեփական գործի համար է եկել, այն է՝ խնդրել Մելիք-Յայկազյանին, որ իրեն փող տա ինչ-որ մանկական ամսագիր հրատարակելու: Գաղտնիքը բացվելուց հետո երկու բարեկամների մեջ ինչ-որ սառնություն ընկավ: Բաֆֆին Բաթումից վերադարձավ ուրախ: Բաֆֆին ինձ խնդրեց հանձն առնել վեպի տպագրական սրբագրությունը: Ես մերժեցի, առարկելով, որ երբեք գիրք չեմ սրբագրել, բացի իմ փոքրիկ գործերից:

— Փույթ չէ, — ասաց նա, — վերջին սրբագրությունը ես եմ անելու, միայն աչքերս ցավում են, չեմ կարող երեք անգամ սրբագրել:

«Կայծեր»-ի երկրորդ հատորը լույս տեսավ, որքան հիշում եմ, 1885 թվականի սկզբներին:

Բաֆֆին անձնական հաճույքների վերաբերմամբ ասկեստ էր: Միրո մասին նրա գաղափարը տեսական էր: Սա դատում էր գրքերով և ոչ անձնական փորձերով: Միայն մի անգամ նա ինձ ասաց հեզևաբար.

— Գիտե՞ք, երիտասարդ հասակումս ես Պարսկաստանում սիրահարվեցի մի պարսկուհու վրա:

— Յետո՞՞:

— Յետո Պարսկաստանից հեռացա, մոռացա, էլի:

— Աֆա՛րիմ, — ասացի ես, չկարողանալով ծիծաղս զսպել:

Սուտ էր այն լուրը, թե Բաֆֆին սիրային կապակցության մեջ է Ն. Դ. անունով մի կնոջ հետ: Նախ, այդ կինը ապրում էր Ռուսիայում, ապա երբ տեղափոխվեց Թիֆլիս, երբեք ես Բաֆֆին չտեսա նրա հետ: Գրիգոր Արծրունին էր, որ հափշտակվեց այդ կնոջով և գրեց «Էվելինա» անունով վեպը: Ես ճանաչում էի այդ կնոջը, գեղեցիկ էր, բայց ոչ հրապուրիչ, գոնե իմ տեսակետից:

Մի անգամ Բաֆֆին ինձ ասաց.

— Գիտե՞ք, ես կանանց չեմ մոտենում, վախենում եմ ուժերիս վերաբերմամբ:

Բաֆֆին երբեք մի կամ երկու բաժակից ավել գինի չէր խմում: Նա զարմանում էր, որ ես օղի եմ խմում:

— Մի արեք, եղբայր, դա ջուր չէ:

Ընկերության մեջ Բաֆֆին ամենից զուսպ էր: Տխուր էր թե ուրախ, նա միշտ ներփակված էր իր մեջ: Պատմեմ մի դեպք, որ բնորոշ է:

Մի անգամ կենսախիսդ Ղազարոս Աղայանն ասաց.

— Այ տղա, արի մի օր հավաքվենք, գնանք Օրթաճալա մի քիչ քեֆ անելու:

Ամենքս համաձայնվեցինք, համոզեցինք և Բաֆֆին: Մոտ քսան հոգի էինք: Մի բանի ժամ կերանք, խմեցինք, զուռնա ու դուդուկ լսեցինք, որը մեզից երգեց, որը պարեց, որը պարզիպարզ հարբեց Քուռ գետի ափին, մի սքանչելի ծառուղու վրա: Բաֆֆին տեղից անգամ չշարժվեց: Գաղտնիքի սկզբից մինչև վերջը մնաց նստած միևնույն տեղում, միևնույն դիրքում, գդակը

գլխին, վերարկուն հագած, ձեռնափայտը ձեռքին: Նա շարունակ ժպտում էր, երբեմն արտասանելով հատ-հատ դարձվածքներ, սրախոսության մոտիկ բաներ:

Յետևյալ օրը փողոցում, հանդիպելով ինձ, նա ասաց.

— Պարոն Շիրվանզադե, երեկ շատ լավ բեք արինք: -

— Այո, — հեզկեցի ես, — մանավանդ դուք:

— Ճիշտ է, երեկ ես շատ ուրախ տրամադրության մեջ էի:

Արդեն մի քանի տարի էր՝ Ռաֆֆիի գրական գործունեության բասնինգամյակը լրացել էր: Յարգողների մի խումբ փափագում էր տոնել նրա հոբելյանը, բայց երկյուղ կար, որ կառավարությունը թույլ չի տալ: Գավառներից գալիս էին համակրական նամակներ: Ռաֆֆիի հակառակորդները, գլխավորապես «Մեղու Յայաստանի» լրագիրը և Ռաֆֆիի գործերի քննադատ Յայկունին (ապագայում եղիշե քահանա Գեղամյան) ամեն կերպ ուզում էին խանգարել: Ճիշտ այդ ժամանակ Յայկունին քննադատում էր «Կայծեր»-ը: Չեմ կարող ասել, որ վերլուծման մեջ չկային իրավացի դիտողություններ, բայց Յայկունին թույլ էր տալիս իրան քննադատությունից դուրս նենգամիտ արտահայտություններ Ռաֆֆիի քաղաքական աշխարհայեցողության վերաբերմամբ, աշխատելով վիպասանին կասկածելի դարձնել կառավարության աչքում: Օրինակ՝ նա Ռաֆֆիի ազգայնական հերոսներին համեմատում էր ռուս հեղափոխական տեռորիստ Ժեյաբովի, Կիբալչիչի, Միխայլովի — (Ալեքսանդր 2-րդին սպանողների) հետ: Մի բան, որ միանգամայն սխալ էր:

Ճիշտ այդ ժամանակ մի փորձ եղավ Ռաֆֆիի կյանքի դեմ: Մի գիշեր ինչ-որ չարամիտներ աշխատում են լուսամուտը կտրելով խուժել նրա սենյակը: Ռաֆֆին քնած է լինում. արթնանում է, վերցնում է ռևոլվերը և մի քանի անգամ կրակում: Չարամիտները փախչում են: Յետևյալ օրը ես գնացի նրան շնորհավորելու վտանգից ազատվելու համար, նա ցույց տվեց ինձ գնդակների հետքերը լուսամուտի փեղկերի վրա:

Այս առթիվ Ռաֆֆին, 1884 թվականի հունվարի 14-ին Էջմիածին իր բարեկամ Ներսես Աբեյանին գրում է.

«Շնորհակալությամբ ստացա ձեր նամակը, որով խնդակցություն էիք հայտնում իմ կյանքին սպառնացող վտանգից ազատվելու համար: Ես ամեն տեսակ անազնվություն սպասում էի իմ թշնամիներից, բայց այդ չէի սպասում: Այսուհետև զգույշ կլինեմ: Երեկոները 7 ժամից դուրս չեմ գալիս: Գիշերը մի քաջ հասաս պառկած է լինում իմ նախասենյակում: Այժմ երկու ռևոլվերներ ունեմ, երկրորդը ստացա մի պարոնից:

Յոբեյանի առիթով կատաղած են՝ ամեն կեղտոտություններ գործադրում են արգելելու համար: Բայց գավառներում սաստիկ արձագանք է գտել այդ միտքը, և ամեն տեղ համակրությամբ են վերաբերվում:

Ուղիղն ասեմ, բարեկամ, ես ամենևին հոժարություն չունեի, որ այս տարի կատարվեր իմ հոբելյանը, դա Գաբոյի և մի քանի բարեկամների ցանկությունն էր: Ես չէի ուզում գրգռել իմ թշնամիներին, որովհետև ժամանակները վատ են, իսկ նրանք ամեն ցածության ընդունակ են: Բայց հիմա, որ գործը բավական առաջ է գնացել, այլևս կես ճանապարհից դառնալն ամոթ է:

Մահափորձի լուրը տարածվելուց երկու օր հետո «Մեղվ»-ի մեջ տպվեց, թե նույն գիշեր նույն հարձակումը եղել է Յայկունու տան վրա: Ռաֆֆին այդ լուրը համարում էր շինովի: Նա ասում էր.

— Պառավ աղվեսն այդ սուտը տպել է նպատակով:

Դրանով նա ուզում է բոլոր կասկածները հեռացնել իրանից, Հայկունուց և կառավարությունից: Բայց խաբել չի կարող: Իսկ Րաֆֆիի հակառակորդներն ասում էին. — Րաֆֆիի դեմ ոչ մի մահափորձ չի եղել: Նա ինքն է հնարել իր հրեյանը ժողովրդականացնելու համար:

Կային ենթադրողներ, թե մահափորձը ոստիկանության գործն է: Այսպես թե այնպես, գաղտնիքը չպարզվեց: Նույն նամակում Րաֆֆին ավելացնում է. «Պարոն Արծրունու հետ իմ հարաբերություններն այժմ բավական լարված են. ես դադարել եմ նրանց մոտ ճաշ ուտել: Տիկնոջ ինտրիգները, վերջապես, զգվեցրին ինձ: Ես դիտավորություն ունեի այս տարվա սկզբում նոր մարդիկ հրավիրել և հներին հեռացնել, որպեսզի «Մշակ»-ը փոքր-ինչ կենդանանա, բայց հնար չեղավ, տիկինը հաղթությունը տարավ, իսկ պարոն Արծրունին նրա ձեռքում դարձել է շորի կտոր... Շատ կարելի է, որ բոլորովին դադարեմ «Մշակ»-ի մեջ աշխատակցելուց, և եթե կարողացա հաջողեցնել, պիտի նախապատրաստեմ առաջիկա տարվանից իմ խմբագրությամբ մի ամսագիր հրատարակել:

Այդ ամսագիրը Րաֆֆիի քաղցր երազն էր, որ, ավաղ, չիրականացավ: Նա մտադիր էր իր շուրջը ժողովել երիտասարդ ուժեր և ամեն օր ինձ հորդորում էր մի խոշոր բան պատրաստել:

— Գրեցե՞ք Բաբլի կյանքից, շատ հետաքրքրական կլինի, — ասում էր նա ինձ, թեև ռեալիզմի դեմ էր:

Րաֆֆին շատ քիչ էր կարդում: Իր գրչով զբաղված՝ ժամանակ չունեի կարդալու:

Առհասարակ նրա գրական-փիլիսոփայական զարգացումը շատ էլ բարձր մակարդակ չունեի: Կարդացել էր լիովին միայն Մխիթարյանների գործերը՝ թե ինքնուրույն և թե թարգմանական: Ռուս գրականությունից ոչ լիովին կարդացել էր Տոլստոյին, Դոստոևսկուն, Տուրգենևին և Բելինսկուն: Ֆրանսիական գրականությունից ճանաչում էր Վիկտոր Հյուգոյին, Ժյուլ Վեռնին, Էռժեն Սյուվին: Չուլային չէր սիրում, Բալզակի, Ֆլոբերի, Ալֆոնս Դոդեի, Գոնկուրների մասին գաղափար չունեի: Հյուգոյի ծայրահեղ երկրպագուն էր և շատ էր ազդվել նրանից: Շատ լավ ուսումնասիրել էր նրա ոճը և մասամբ յուրացրել:

Րաֆֆին հայ պատմագիրների մեջ ամենից ավելի սիրում էր Փավստոս Բյուզանդացուն:

Չարմանալի անտարբեր էր Րաֆֆին դեպի արվեստները. նա ոչ մի թատերական ներկայացում, ոչ մի երաժշտական երեկույթ, ոչ մի պատկերահանդես չէր այցելում: Որբան աշխատեցի, չկարողացա նրան համոզել Ադամյանի խաղը գոնե մի անգամ տեսնելու:

Նա ասում էր.

— Եղբայր, այդ մարդուն չեմ սիրում, ինչ ուզում եք ասացե՞ք, հոսոս է, այսօր մեկին է ասում «Շեքսպիրի գլուխ ունե՞ք», վաղը մյուսին:

Թե Րաֆֆին եվրոպական երաժշտություն չէր ուզում լսել, այդ ինձ համար մի աստիճանի հասկանալի էր, որովհետև չէր ըմբռնում նրա գեղեցկությունը: Չարմանալին այն է, որ, պարսկաստանցի լինելով, անտարբեր էր դեպի արևելյան երաժշտությունը.

Իր կնոջ ու զավակների մասին Րաֆֆին երբեք չէր խոսում, կարելի էր կարծել, որ չէր էլ մտածում: Բայց իրոք այդպես չէր, Րաֆֆին փափուկ սիրտ ուներ, միայն լինելով վերին աստիճանի ինքնապարփակ, չէր սիրում իր մասնավոր մտորումներն ուրիշների հետ բաժանել:

Րաֆֆիի աշխատասիրությունն առասպելական էր: Լինելով արևելցի, զերծ էր արևելյան ծուլությունից ու մեղկությունից: Նա այն պարկապզուկ մինակությունից չէր, որոնք ձեռները ծալած սպասում են մուսաների գալուն: Նրա մուսան իր հոգու մեջ էր: Նա գիտեր, որ տաղանդը երեք քառորդով աշխատասիրություն է: Նա իսկական ստեղծագործող էր, որի անհանգիստ հոգին միշտ աշխատանք է փնտրում:

Միջին հաշվով Րաֆֆին գրում էր տասնվեց ժամ, երբեմն ավելի:

— Դուք կարող եք քայքայել ձեր առողջությունը, — ասում էին նրան բարեկամները:

— Ես ինձ առողջ եմ զգում միայն աշխատանքի մեջ, — պատասխանում էր նա:

Րաֆֆին սխալվում էր իր առողջության վերաբերմամբ:

— Գոնե ամառը մի երկու ամիս հանգստացեք, — ասում էի ես նրան:

— Երբեք, այն օրը, որ գրիչս մի կողմ դնեմ, կմնամ անոթի:

Մի օր նա բարեկամների ստիպմամբ գնաց իր ժամանակին հայտնի բժիշկ Գասպարյանի մոտ: Դա մի զարմանալի կոպիտ մարդ էր և չգիտեր ինչպե՛լ իր պացիենտների նրբազգացությունը. Միևնույն ժամանակ մեծ հավատ ուներ դեպի իր անսխալականությունը. նա քննեց Րաֆֆին և ասաց.

— Եթե չդադարեք օրական տասնվեց ժամ աշխատելուց և ծխելուց, թանձր թեյ խմելը չթողնեք, շուտով կճանապարհվեք Խոջիվանք:

Րաֆֆին ազդվեց: Մի ամսի չափ չծխեց, խմում էր շատ պարզ թեյ, աշխատում էր շատ քիչ, անճանաչելի էր նա այդ օրերին, տխուր, մտամոլոր, ներվային ծայր աստիճան:

— Ոչ, ոչ, այլևս չեմ կարող չծխել, — գոչեց նա մի օր, — առանց ծխախոտի ես ինձ ավելի վատ եմ զգում, գլուխս չի գործում: Թող կորչի բժշկությունը:

Եվ վերսկսեց նախկին կյանքը:

Րաֆֆին գրում էր, բայց չէր տպում: Արծրունին արդեն վերադարձել էր Չվիցերիայից և «Մշակ»-ը վերականգնել: Նա Րաֆֆին չէր հրավիրում աշխատակցության և գիտեր, որ եթե հրավիրե, մերժում է ստանալու: Մեկի ծայրահեղ կամակորոթությունը հանդիպել էր մյուսի հիվանդոտ ինքնասիրությանը:

Րաֆֆին հրավիրվեց «Արծագանք» շաբաթաթերթին աշխատակցելու: Նա տատանվում էր ընդունել այդ հրավերը: Խնդիրը նուրբ էր. Արծրունին և Աբգար Յովհաննիսյանը այլևս հակառակորդներ էին, ի՞նչ կմտածի հասարակությունը, արդյոք նրան գաղափարի դավաճան չի համարի:

Բարեկամները համոզեցին Րաֆֆին, որ դավաճանության մասին խոսք չի կարող լինել, Րաֆֆին որպես գեղարվեստական գրող կարող է տպել իր երկերը, որ թերթում ևս կամենա, առանց շեղվելու իր ուղղությունից:

Րաֆֆին, վերջապես, համաձայնվեց գրել «Արծագանք»-ում: Այդ ժամանակ ես «Արծագանք»-ի քարտուղարն ու գլխավոր աշխատակիցն էի:

— Յամոզեցեք այդ մարդուն, — ասաց Յովհաննիսյանը, — որ ձեռք վերցնի միտումավոր ուղղությունից և գրի կենսական վեպեր, գլխավորապես փոքրիկ պատմվածքներ:

Ես հարկավ ուղղության մասին ոչինչ չասացի Րաֆֆին, միայն խնդրեցի սկզբում տալ փոքր երկեր, աչքի առաջ ունենալով շաբաթաթերթի ծավալը:

— Շատ լավ, — ասաց նա, — սկզբում կտամ մի քանի պատմվածքներ, իսկ հետո մի խոշոր պատմական վեպ «Սամվել» անունով:

Բաֆֆին գրեց «Խագ-փուշը» և մի ուրիշ պատմվածք, որի վերնագիրը մոռացել էմ, բայց հիշում եմ, որ նյութը Կ. Պոլսի հայ բեռնակիրների կյանքից էր: Նա Կ. Պոլիսը չէր տեսել, բայց ի՞նչ հոգ նրա երևակայությանը: Ես կարծում էի, որ պատմվածքը կլինի երկու կամ առավելը երեք համարի նյութ: Սխալվեցի, ամեն երկուշաբթի Բաֆֆին ձեռագիրը բերում էր տակը գրած «կշարունակվի»:

— Մինչև ե՞րբ, — հարցնում էր ինձ խմբագիրն ամեն անգամ:

— Մինչև ե՞րբ, — հարցնում էի ես Բաֆֆին:

— Եղբայր, — ասաց նա մի օր, իմ հարցից վշտանալով, — չէ որ գործը պիտի կոչորացնել:

Այդ «կոչորացումը», որ Աբգար Յովհաննիսյանին տվեց մի հակացենզուրական սրախոսության նյութ, տևեց ինը շաբաթ:

Սկսվեց «Սամվել» վեպի տպագրությունը: Վեպն ամբողջովին պատրաստ չէր: Բաֆֆին իր նախկին սովորությամբ գրում էր հետզհետե և ուղարկում էր տպարան: Այդպես է գրել նա «Դավիթ Բեկ»-ը, «Խաչագողի հիշատակարան»-ը «Մշակի»-ի համար:

Ամիսներ անցան, «Սամվել»-ը չէր վերջանում: Յովհաննիսյանը նորից սկսեց բողոքել.

— Այդ մարդն ինձ քանդելու է տողավարձով:

Տողավարձն էր չորս կոպեկ:

Ես հրաժարվեցի միջամտելուց: Յովհաննիսյանն ընդհատեց վեպի տպագրությունը: Բաֆֆին զայրացավ: Վեպի առանձին հրատարակության մամուլները փտում էին տպարանի նկուղում: Նա հոժարվեց ընդունել Յովհաննիսյանի առաջարկը — շարունակության համար ստանալ տողին՝ երկու կոպեկ: Այս էր ամենաժողովրդական հայ գրողի վարձը:

Բաֆֆին մտադիր էր «Սամվել»-ը վերջացնելուց հետո գնալ Կ. Պոլիս և հետո ճամփորդել Թուրքական Հայաստանում:

— Դուք կտեսնե՞ք, — ասում էր նա, — ես Կ. Պոլիս կմեկնեմ աննկատելի, Ռափայել Պատկանյանի օրինակին չեմ հետևի, շուրջս աղմուկ բարձրացնելով և անունս թմբկահարելով:

Բաֆֆին չէր կեղծում: Նրա համեստությունն անկեղծ էր: Գովասանքներ լսելիս շփոթվում էր շոյված մանկան պես: Չեմ կարող ասել, որ փառասիրության զգացմունքից զուրկ էր, բայց գովասանքները, որպես սովորական մի տուրք, սառնարյուն ընդունելու ձիրքը չունեիր:

— Ես համոզված եմ, որ Կ. Պոլսում շատ կան լրջամիտ և անկեղծ հայրենասերներ, — ասում էր նա, — բայց դժբախտաբար մինչև այժմ մեզ մոտ եկողները զեվզեկներ են եղել, նա ակնարկում էր որոշ մարդկանց, որոնց թվում և Ծերենցին: Նա ասում էր.

— Այդ հոսոսն իրան այնպես է պահում, որ, կարծես, հայ ազգի գլխի տերը լինի...

Բաֆֆին պատճառ ուներ Ծերենցին ատելու: Պատմում էին հետևյալը, մի օր Բաֆֆին «Մշակ»-ի խմբագրատանը հանդիպում է Ծերենցին: Այն ժամանակ Բաֆֆին Մելիքզադե ստորագրությամբ հրապարակախոսական հոդվածներ էր գրում ազատամիտ ուղղությամբ: Ծերենցը, որպես պահպանողական, այդ ուղղության հակառակորդներից էր: Առաջին անգամ հանդիպելով նա Բաֆֆին, գոռոզ եղանակով հարցնում է.

— Դո՞ւք եք Մելիքզադեն:

— Այո:

— Դուք Մելիքզադե չեք, այլ հարամզադե, — գոչում է բարկացկոտ ծերունին, մոռանալով իր եվրոպական կրթությունը:

Բաֆֆին արհամարհանքով լռում է: Նա Ծերենցին և Նրա գրչին կարևորություն չէր տալիս: Բացի դրանից, նա սիրում էր կռվել ոչ խոսքով, այլ գրչով: Եթե կռիվը գրչին հասներ, հազիվ թե Ծերենցը երկար ժամանակ դիմանար Նրա մտրակի հարվածներին: Ես մինչև այժմ չեմ տեսել հայ գրականության կամ մամուլի մեջ մի ուրիշ գրիչ, որ բանակովի մեջ այնքան կուռ և լոգիկ լիներ, որքան Բաֆֆին: Միայն մի թերություն ուներ Նրա բանակովի, արտահայտությունների մեջ անզուսպ էր և հաճախ չէր վարանում վիրավորել հակառակորդի անգամ անձնավորությունը: Բաֆֆին «Մեղվ»-ի խմբագիր Պետրոս Սիմոնյանցի անունը դրել էր «պառավ աղվես»:

Մի օր Ղազարոս Աղայանը Պերճ Պռոշյանի և իմ ներկայությամբ ինչ-որ խնդրի վերաբերմամբ վեճի բռնվեց Բաֆֆիի հետ:

— Ուզում ես, եկ վիճաբանենք լրագրի մեջ, — գոչեց Աղայանը լեռնականի ահեղ ձայնով:

— Լավ, — ասաց Բաֆֆին հազիվ լսելի ձայնով:

Այդ ժամանակ Աբգար Հովհաննիսյանը Եվրոպայումն էր, «Արձագանք»-ը ես էի խմբագրում: Ուզում եմ ասել, պաշտոնական պատասխանատուն ես էի, որովհետև «Արձագանք» շաբաթաթերթը փաստորեն առհասարակ ես էի խմբագրում:

— Թույլ կտա՞ս «Արձագանք»-ի մեջ բանակռվելու, — դիմեց ինձ Աղայանը:

— Ուրախությամբ, — ասացի ես, — միայն պայմանով, որ իրարու անձնականը չվիրավորեք:

Երկուսն էլ պայմանս ընդունեցին: Եվ, իրավ, սկզբում բանակռվեցին շատ կորրեկտ, բայց հանկարծ միաժամանակ կատաղեցին, էլ «Լամադանի էջ», էլ «Ավարայրի ավանակ», «Սալմաստի խաչագող», ինչ ասես լեցրին՝ Աղայանը մի ոտանավորի, Բաֆֆին մի հոդվածի մեջ:

Երկուսին էլ, հայիոյանքները մի-մի անգամ տպելուց հետո, ասացի.

— Պարոններ, ներեցեք, այլևս չեմ կարող թույլ տալ:

Հետո Աղայանն ինձ շարունակ կշտամբում էր.

— Այ տղա, չթողիր ինձ, որ այդ խաչագողին ջարդուկշուր անեմ:

Աղայանն, իհարկե, կարող էր ջարդուկշուր անել միայն իր վիթխարի մարմնով և ոչ գրչով:

Բաֆֆին Նրան կտապալեր, ինչպես Դավիթը Գողիաթին:

Բաֆֆիի ընտանիքը Պարսկաստանից եկավ: Նա Նոր, ավելի ընդարձակ բնակարան վարձեց, այս անգամ քաղաքի գրեթե ծայրում, մի նեղ ու անսալախատակ փողոցի վրա, որի բնակիչները մեծ մասամբ չքավորներ էին: Բարեկամները, որոնց թվում և ես, այլևս հաճախ չէինք գնում Նրա մոտ, իսկ դրսում հանդիպում էինք գրեթե ամեն օր:

Մի անգամ Բաֆֆին տեսա հոգեպես արտաքո կարգի ընկճված: Նա ասաց.

— Էհ, ձանձրացել եմ կյանքից:

Տարօրինակ էին այդ խոսքերը Րաֆֆիի նման զորեղ բնույթի բերնում: Ինչ էր պատահել՝ Րաֆֆին չասաց:

— Հոգնել եք, պարոն Րաֆֆի, — ասացի ես, — եթե մի թեթև ճանապարհորդություն կատարեք, կկազդուրվեք:

— Ես էլ եմ մտածում այդ մասին, — բայց ի՞նչ միջոցներով ճամփորդեմ, կին, երկու զավակ, պառավ մայր, չքավոր եղբայրներ, ինը քույր...

Ընտանիքը գալուց հետո Րաֆֆին առհասարակ նախկինը չէր: Առանց այն էլ սակավախոս, այժմ մարդը փակել էր իր հոգու դռները և խորասուզվել իր մտքերի մեջ: Նա չէր էլ աշխատում առաջվա թափով, և մենք, նրա բարեկամները հազար ու մի ենթադրություններ էինք անում ու չէինք կարողանում հասկանալ՝ ինչ է պատահել այդ մարդուն: Այնինչ թշնամիները շարունակում էին հալածել, նախանձելով նրա օր-օրի վրա ավելացող ժողովրդականությանը: Սակայն Րաֆֆին այլևս ուշադրություն չէր դարձնում նրանց վրա: Նրա վրդովմունքը փոխվել էր արհամարհանքի, որ ավելի զորավոր զենք է, քան առաջինը: Եվ որքան նա արհամարհում էր, այնքան թշնամիները ավելի էին կատաղում: Դա նրանց ապիկարության ապացույցն էր:

Գարնանը, 1888 թվականին, Րաֆֆին հիվանդացավ: Կարծում էինք անցողիկ մրսոդություն է, անվտանգ: Տեր-Գրիգորյանց անունով մի բժիշկ հայտնեց մեզ, թե հիվանդը թոքերի բորբոքում ունի, հրավիրվեց անսխալականություն կարծվող Գասպարյանը, որ, դժբախտաբար, այս անգամ չսխալվեց — Րաֆֆիի դրությունը շատ լուրջ էր: Երեք օր անհանգիստ վիճակում էինք: Ամեն առավոտ և երեկո գնում էինք տիկնոջից տեղեկություն ստանալու: Արգելված էր հիվանդին այցելել:

Չատկի օրերն էին: Հինգշաբթի երեկո գնացի: Րաֆֆին արդեն ոտքի վրա էր. զարմացա, խալաթը հագին, ցնցուղը ձեռքին ծաղիկներ էր ցրում:

— Այդ ի՞նչ եք անում, — գոչեցի ես, — ինչո՞ւ այդպես շուտ վերկացաք անկողնից, կարող եք մրսել:

— Ո՛չ, — պատասխանեց Րաֆֆին իր սովորական անդորրությամբ՝, այլևս ազատված եմ մահից: Թշնամիներս երևի արդեն առնում էին իմ դագաղը, այժմ թող մի քիչ տանջվեն, դեռ մի քսան տարի էլ ապրելու եմ:

Ավաղ, չար նախազգացումն ինձ պաշարեց: Հրաժեշտի վայրկյանին, երբ սեղմում էի նրա թույլ ձեռքը, հիշեցի հետևյալ դեպքը. Ծերենցի թաղման օրն էր. խմբված էինք Մողևու եկեղեցու գավիթում: Րաֆֆին Պռոշյանին ասաց.

— Պռոշ, պատրաստվիր, հերթն այժմ քոնն է: Պռոշյանը, որ մոտ տասը տարով մեծ էր Րաֆֆիից, շրթունքները սեղմելով և չարախիհնդ ժպտալով պատասխանեց.

— Բարեկամ, շատ կուժեր մնում են, կուլաները կոտորվում են:

Երկու օր անցած, զատկի կիրակի առավոտյան գնացի Րաֆֆիին տեսնելու: Փողոցում, դռների առջև հանդիպեցի Ստեփան Չելինսկուն: Այդ քառասնամյա մարդը լալիս էր երեխայի պես:

— Մեռել է, — ասաց նա և հեկեկաց:

— Բայց ե՞րբ, ի՞նչպես, չէ որ երկու օր առաջ ոտքի վրա էր:

— Գնա, տես բարեկամիդ դիակը, գուցե քեզ ասի մահվան գաղտնիքը...

Րաֆֆին այլևս չկար: Դադարել էր բաբախել նրա զգայուն սիրտը:

Բաֆֆիի թաղումն առաջին համաժողովրդականը եղավ: Մինչև այդ օրը նման համայնական սուգ չէր եղել: Արծրունու թաղումը Բաֆֆիի թաղման ընդօրինակումն էր: Այդ օրից էր, որ օտարներն ասում էին.

— Հայերը գիտեն վատ պահել իրենց գործիչներին և լավ թաղել:

Ոչ ոք չէր սպասում այդպիսի փառահեղ հողարկավորություն: Բաֆֆիի հարևաններն ապշած էին:

— Ո՞վ էր այդ մարդը, — հարցնում էին իրարու:

Արդարև, զարմանալի երևույթ: Քաղաքի չքավոր արվարձաններից մեկում ապրում էր մի փոքրահասակ մարդ, համեստ կերպարանքով, պարզ ու հասարակ հագուստով: Նա ամեն օր դուրս էր գալիս տնից գլուխը թեքած կրծքին, հաստ ձեռնափայտը առջևը բռնած և վերադառնում էր մրգեղենի թղթյա տոպրակը կռնատակին: Մեծության կամ տարօրինակության ոչ մի արտաքին նշան չուներ այդ մարդը, բացի ծայրահեղ համեստությունից: Եվ ահա հանկարծ նա մեռնում է, և գրեթե ամբողջ քաղաքը ոտքի է ելել: Եկել էին Թիֆլիսի բոլոր համբարություններն իրենց գույնզգույն մետաքսյա դրոշակներով: Խմբվել էին տան առջև քաղաքի բոլոր դպրոցների հայ աշակերտներն իրենց ուսուցիչների հետ:

Ներկա էր ամբողջ հոգևորականությունը սևագլուխ եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով: Ներկա էին բոլոր հայ և օտար լրագրերի խմբագրությունները, բոլորը, ով որևէ առնչություն ունի գրականության կամ մամուլի հետ: Եկել էր հայ բանվոր դասակարգը, թուրքահայ գաղթականները և հազարավոր տիկիներ, օրհորդներ, չնայելով հորդառատ անձրևին:

Թաղման հանձնախումբն ինձ խնդրեց գնալ Գրիգոր Արծրունուն համոզել, որ ներկա լինի հողարկավորությանը: Դյուրին գործ չէր այդ կամակոր մարդուն համոզելը, այնուամենայնիվ, ես հանձն առա ու գնացի: Մտա նրա անշուք բնակարանը, որ միևնույն ժամանակ և «Մշակ»-ի խմբագրությունն էր: Աշխատակիցներից ներկա էր միայն խաչատուր Մալումյանը, — Արծրունու աջ թևը և պետք է ասել՝ ամենաշնորհալին «Մշակ»-ում գրողների մեջ:

Սկզբում Արծրունին բացարձակապես մերժեց իմ առաջարկը: Տիկին Մարոն ավելի հեռու գնաց: Այդ անհամբերողամիտ արարածը լեցուն էր անզուսպ ատելությամբ դեպի Բաֆֆին: Հանգուցյալի դագաղն անգամ չխնայելով՝ նա այնքան պարսավեց մարդուն, որ ես մի վայրկյան զղջացի գալուս համար: Նույնիսկ արծրունամուլ Մալումյանը դժկամության նշաններ ցույց տվեց: Վերջ ի վերջո ես կարողացա համոզել Արծրունուն, ասելով.

— Տեր բացակայությունը կարող է գեշ ազդել հասարակական կարծիքի վրա և «Մշակ»-ին վնասել:

Սա եկավ հողարկավորության և իր հակառակորդների Աբգար Հովհաննիսյանի, Պետրոս Սիմոնյանցի ու Սպանդարյանի հետ Բաֆֆիի դագաղը բնակարանից դուրս բերողներից մեկն եղավ:

Դագաղը մինչև եկեղեցի ու այնտեղից մինչև խոջիվանքի գերեզմանատուն տարվեց ուսերի վրա: Խմբագիրներին փոխարինեցին բանվորները, հետո տիկիները և օրհորդները, երիտասարդությունը, ուսանողությունը, գավառներից եկած բազմաթիվ պատգամավորներ: Ամբողջ ժամանակ անձրևը հեղեղում էր: Այդ օրը շատերը հիվանդացան և, ինչպես հավատացնում էին, հիվանդացած օրհորդներից երկուսը մեռան: Ավելի քան քառասուն տարի է անցել այդ օրից, դարձյալ Բաֆֆիի պատկերն աչքերիս առջևն է կենդանի: Բայց այսօր և վաղուց, շատ վաղուց նրա ջերմ երկրպագուներից չեմ:

Բաֆֆին է իսկական հիմնադիրն արևելյան աշխարհաբար գրական լեզվի: Խաչատուր Աբովյանի ոճը ես չեմ ընդունում գեղեցկության տեսակետից: Դա ժողովրդական կոպիտ բարբառի և

գրական լեզվի խառնուրդ է, գուրկ տարրական նրբությունից: Պռոշյանը շատ բան չավելացրեց Աբովյանի լեզվին: Արծրունու բառարանը հուսահատության չափ աղքատ էր: Ռափայել Պատկանյանի ոտանավորները չէին կարող առատ նյութ մատակարարել հայ լեզվին: Ղազարոս Աղայանը երկաթաշունչ գործեր չի տվել:

Րաֆֆին էր, որ արձակ գրականության գեղեցիկ լեզվի հիմքը դրեց: Բայց վիպասան էր ոչ այն իմաստով, որ ես եմ ըմբռնում: Եթե հայ գրականության մեջ կան խոշոր վեպեր, որ ես կարդացել եմ առանց ծանձրույթի, դա «Վերք Հայաստանի»-ից հետո միայն և միմիայն Րաֆֆիի գործերն են... Մյուս մեծ վեպերը, գրողների երկերը կարդացել եմ ծանձրությամբ կամ չեմ կարողացել մինչև վերջը կարդալ...

X

ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐ: ԱԲԳԱՐ ՀՈՎՅԱԼՆԻՍՅԱԼԸ

Թիֆլիս տեղափոխվելով, ես պատահմամբ ընկա հեղափոխական ոգով տոգորված մի շրջան: Նա բաղկացած էր համալսարանական քաղաքներից եկած ուսանողներից, տեղական միջնակարգ դպրոցների նորավարտ ուսանողներից և ուսանողուհիներից: Ինձ համար այդ շրջանը համակրելի էր միջազգային բնույթով, բարոյական աշխարհայեցողությամբ և հոգեկան պահանջներով: Այդտեղ պարզությունն ու անկեղծությունը յուրաքանչյուրի համար պարտավորական էին:

Միջավայրի առանցքն էր իր ժամանակին հայտնի նարոդնիկ Իգնատիյ Յոսսելյանին: Բարձրահասակ, նիհար, ժամանակից առաջ ճերմակող մազերով մի վրացի, որ ինձ հիշեցնում էր Միրզա Սերոբին, թեև ոչ նրա չափ ներվային և ոչ էլ այնքան սրամիտ ու սրախոս: Նա էր ղեկավարում շրջանը, վայելելով հավասարապես թե վրացի և թե հայ երիտասարդության սերն ու հարգանքը: Ժողովվում էինք նրա մոտ շաբաթը մի քանի անգամ, կարդում էինք, վիճաբանում ժամերով, խափանելով բարի տանտիրոջ պառավ մոր նիհիլը: Երանելի մայր: Միտս է. մի օր անսպասելի մտնելով Իգնատիյի սենյակը, տեսա նրան երեսունվեց տարեկան որդու գլուխը ծնկների վրա դրած, շփում էր նրա ալեխառն մազերը: Մուրիլլոյի վրձինին արժանի պատկեր...

Սովորաբար կարդում էր ժողովականներից մեկը, մյուսները լսում էին: Իսկ կարդացվում էին, իհարկե, արգելված գրքեր և պարբերական հրատարակություններ, բոլորը, ինչ որ գրավիչ էր այն ժամանակվա հեղափոխականորեն տրամադրված երիտասարդության համար: Շատերն այդ գրքերից ես կարդացել էի արդեն Բաբվում և այս պատճառով կանոնավոր չէի հաճախում ժողովները: Բացի դրանից, բարվոք էի համարում հազվագյուտ գրքերը վերցնել և տանը կարդալ, ավելի լավ ըմբռնելու համար: Ահա այդ ժամանակ էր, որ ծանոթացա Բակունինի, Գերցենի, Չերնիշևսկու և Բեբելի գործերին: Ժողովներում կարդացվեց և Կարլ Մարքսի «Կապիտալ»-ը, բայց ոչ լիովին, թե ինչու՝ չեմ հիշում: Երևի ոյուրամատչելի չլինելու պատճառով: Հետո միայն ես կարողացա ձեռք բերել մի օրինակ այդ գրքից: Կարդացի և նվիրեցի Ներսես Աբեյանին:

Այդ ժամանակ էր, որ մի քանի երիտասարդներ մտածեցին հրատարակել մի «գաղտնի» թերթ և ինձ էլ հրավիրեցին մասնակցել: Թերթի անունը դրեցինք «Մունետիկ», եթե չեմ սխալվում իմ առաջարկությամբ: Դիմեցինք հեկտոգրաֆիայի օգնության և մասնակցողներից մեկի սենյակը դարձրինք «խմբագրատուն»: Առաջնորդողները գլխավորապես ես էի գրում, թե ինչ էի գրում, այսօր դժվարանում եմ ասել: Երևի գրածներս կարևոր բաներ չէին, որ հիշողությունիցս թռել են: Չեմ հիշում նույնպես, թե քանի համար հրատարակեցինք. գիտեմ, որ թերթի գոյությունը երկար չտևեց, և մենք աշխատակիցներս, բաժանվեցինք, ու այդ բաժանումը եղավ հավիտենական:

Թերթի գոյության ընթացքում մենք հեկտոգրաֆիայով հրատարակեցինք Միքայել Նալբանդյանի «Երկրագործությունը»:

«Արձագանք» շաբաթաթերթը կլանում էր իմ ամբողջ ժամանակը: Ես հրավիրված էի քարտուղարի պաշտոնով, բայց շուտով թերթի գրեթե ամբողջ լուծն ինձ վրա ընկավ: Ես էի նրա

իսկական խմբագիրը, առաջնորդողներ գրողը, մամուլի տեսություն կազմողը, քննադատը, թատրոնական ռեժիսորները, թարգմանիչը, սրբագրիչը, էքսպեդիտորը: Վերջապես, ես էի պարտավոր տալ վեպիկներ, պատմվածքներ, ֆելիետոններ (Մադթոս կեղծ անունով): Ես նման էի այն թափառաշրջիկ երաժշտին, որ բերնով սրինգ է նվագում, ոտով թմբուկ զարկում, գլխով ծնծղա, և որին ֆրանսիացիք «Մարդ-օրկեստր» են անվանում:

Աբգար Յովհաննիսյանը ժամանակ չունեց, զբաղված էր բանկային և անձնական գործերով, զանազան քաղաքային և ազգային նիստերով ու ժողովներով, նա գրում էր միայն (այն էլ ոչ ամեն շաբաթ) զավեշտական ֆելիետոններ, և գրում էր, տեղն է ասել, բավական սրամիտ, համեմայնդեպս ավելի հաջող, քան «Մշակ»-ի Ասիացին: «Արձագանք»-ը աշխատակիցների պակաս չունեց, ընդհակառակը, շատերն էին ջանում նրա տնօրենի սիրտը շահել, աչքի առջև ունենալով նրա դիրքը և հուսալով այդ դիրքից օգտվել այս կամ այն բանկում, կամ ներսիսյան դպրոցում պաշտոն ստանալու համար: Բայց գրում էին նրանք ոչ կանոնավոր և հարատև: Մի երկուսը գիտեին գրել քիչ թե շատ տանելի, բայց շատերն իրանց բուրբ ածելին էին սրում բազմաչարչար «Արձագանք»-ի գլխին:

Ես հոգնում էի այնչափ, որ շաբաթ օրերը, երբ թերթը պիտի տպարանից դուրս գար մինչև երեկո, գալիս էի տուն ուժասպառ և թավալվում անկողնի վրա, չկարողանալով մի բառ անգամ պատասխանել կնոջս հարցին՝ «Ի՞նչ է պատահել»: Եվ այս բոլորը ամսական հիսուն ռուբլի վարձատրությամբ:

Աբգար Յովհաննիսյանը ասում էր.

— Գրողն ինձ համար կիտրոն է. քամում եմ ու կճեպը դեն գցում:

Նա այդ ասում էր ոչ նյութապես շահագործելու իմաստով, այլ աշխատեցնելու մտքով: Աբգար Յովհաննիսյանը նյութամոլ չէր:

Մի անգամ, երբ նա դարձյալ կրկնեց այդ դարձվածքը, ես ասացի.

— Իմ կաշին հաստ է, և հյուրը շատ, ձեր ձեռներն անզոր են ինձ քամելու համար:

Մի ուրիշ անգամ, երբ նորից կրկնեց իր սիրած դարձվածքը, ես կատաղեցի.

— Եթե ինձ քամեք անգամ, գոնե մի կաթիլ կմնա, և այդ կաթիլը կլինի ձեր մահացու թույնը:

Ես ունեի միջոց «Արձագանք»-ի ոստայնից ազատվելու համար, բայց այդ կլինեց Քարիբդայից ելնել, Սցիլլա ընկնել, Գրիգոր Արծրունին, այն օրից, երբ Չվիցերիայից վերադառնալով «Մշակ»-ը վերականգնեց, շարունակ առաջարկում էր ինձ ընդունել թերթի մշտական աշխատակցի և քարտուղարի պաշտոնը: Ես մերժում էի մի քանի պատճառներով: Նախ ես Արծրունու վերաբերմամբ մասամբ հիասթափված էի դեռ մինչև արտասահման գնալը, ապա, երբ նա վերադարձավ, «Մշակ»-ի առաջին համարում գրեց, թե իր բացակայությամբ հայ գրականությունը ոչ մի գիրք կամ գրքույկ չի տվել, այնինչ «Նամուս»-ը հենց նրա բացակայությամբ էր լույս տեսել: Այդ մոռացումն իմ երիտասարդ ինքնասիրությունն ընդունեց որպես գիտակցական արհամարհանք Արծրունու կողմից: Առհասարակ Արծրունին այն հավակնությունն ուներ, թե «Մշակ»-ից դուրս հայ գրականություն չկա և չի կարող լինել: Այնուհետև ի՞նչ տարբերություն Արծրունու և Աբգար Յովհաննիսյանի մեջ:

Բաֆֆին ասում էր.

— Շատ լավ եք անում, որ չեք ընդունում Արծրունու առաջարկը, ես տասներկու տարի աշխատակցեցի այդ մարդուն, ի՞նչ շահեցի, բացի ներվերս քայքայելուց և տիկին Մարոյի լուտանքներից: Գրիգոր Արծրունի և Աբգար Յովհաննիսյան միևնույն խմորից են թխված: Երկուսն էլ հղիացած բուրժուաներ են հարստահարիչների մթնոլորտում սնված ու մեծացած: Նրանց

համար մենք՝ մտքի մշակներս, ուրիշ ոչինչ ենք, եթե ոչ շահագործման նյութ: Համբերեցեք, ես հույս ունեմ, վերջապես, թույլտվություն ստանալ մի գուտ գրական ամսագիր հրատարակելու, այն ժամանակ մենք կունենանք մեր օրգանը:

Խեղճ Րաֆֆի, ի՞նչ գիտեր, որ այդ խոսքերն ասելուց մի տարի չանցած՝ պիտի մահանար:

Բնական է, որ Արծրունին չպիտի ներեր ինձ իմ համառ մերժումը: Նրա համար ով իր կողմը չէր — թշնամի էր: Եվ ահա շուտով սկսվեց մի քողարկված ատելություն, որ շատ չանցած՝ փոխվեց կատարյալ հալածանքի, մանավանդ, երբ «Մշակ»-ի խմբագրատուն մտավ ներսիսյան դպրոցի նախկին աշակերտ Խաչատուր Մալումյանը: Այդ տղան, որ շուտով դարձավ Արծրունու աջ թևը, բավական շնորհալի գրիչ ուներ, թեև սեմինարիստի մտայնությամբ: Նա կարող էր լինել բավական լավ հրապարակախոս, եթե ունենար բավականաչափ զարգացում և զերծ լիներ նախանձի մաղձից ու մանավանդ ծայրահեղ մեծամտությունից: Տեղն է ասել, ապագայում նա դարձավ դաշնակցության առաջնորդներից մեկը և դժբախտաբար կործանվեց, որպես զոհ իր մոլորության: Այսօր նրա լուսանկարը Ակնունի կեղծ անվան տակ Քրիստափոր Միքայելյանի և Սիմեոն Չավարյանի հետ զարդարում է դաշնակցության բյուրոներն ու խմբագրատներն ամենուրեք: Ճակատագրի կծու հեգնանք, մարդը ծնված էր շատ-շատ մի դպրոցի վարիչ կամ լրագրի շնորհալի աշխատակից լինելու, և հանկարծ կամեցավ մի ամբողջ ժողովրդի քաղաքական ղեկավարը լինել...

Մի անգամ ես դրեցի երեք հոդված «Հայ ազգի կատաղի թշնամին» վերնագրով: Որովհետև հոդվածները որպես խմբագրական, ըստ սովորության, չպիտի ստորագրվեին, նախքան տպարանին հանձնելը կարդացի Աբգար Հովհաննիսյանին: Բանն այն է, որ Նորեն բորբոքվել էր իմ բնածին ատելությունը դեպի բուրժուազիան: Հայ ազգի կատաղի թշնամի ես համարում էի վաճառականությունը: Ես իմ հոդվածների մեջ ասում էի, թե օտարների մեր մասին կազմած նվաստացուցիչ և վիրավորական կարծիքը մեր վաճառականության ստոր վարք ու բարքերի հետևանքն է: Ես ասում էի, թե այդ ապականված տարրն է, որ գլխավորապես շփվում է օտարների հետ և նա է, որ ստում է, խաբում, կեղեքում: Մեկն էլ իմ բերած փաստերից այն էր, որ մեր վաճառականները, մի քանի տարի շիտակություն կեղծելով, վարկ են վաստակում Մոսկվայի և Լոնդի ֆաբրիկանտների մոտ, ապա մի օր մեծ քանակով ապառիկ ապրանք են վերցնում, բերում են և շուտով իրանց սնանկ են հայտարարում ու պարտատերերին տալիս իրանց պարտքերի 10 կամ 20 տոկոսը, մնացյալը կլանելով: Ես ասում էի, թե օտարները չեն ճանաչում ոչ հայ գյուղացուն, ոչ հայ բանվորին, ոչ հայ արհեստավորին, ոչ հայ մտավորականին, և ամբողջ հայ ազգը համարում են կեղծավորների, վաշխառուների և գողերի մի հավաքածու: Աբգար Հովհաննիսյանը լսեց իմ հոդվածները և շփոթվեց:

— Չեմ կարող թույլ տալ այդ հոդվածները, — ասաց նա:

— Ինչո՞ւ:

— Ահագին սկանդալ կառաջանա:

— Թող առաջանա, ի՞նչ կա:

— Իսկ հետևանքը գիտե՞ք...

— Գիտեմ... գրեք հոդվածների տակ իմ անունը:

— Այդ ինձ չի կարող ապահովել, պատասխանատվությունն ինձ վրա է:

— Ուրեմն վախենո՞ւմ եք:

— Ո՛չ, — արտասանեց Հովհաննիսյանը տատամսելով, — ձեր ոճը չափազանց հարձակողական է, փոփոխեցեք, մեղմացրեք, գուցե հնարավոր լինի տպել:

— Չեմ կարող ոչ փոփոխել, ոչ էլ մեղմացնել:

— Այն ժամանակ ես էլ չեմ կարող թույլ տալ տպելու: Ինձ համար պարզ էր, որ մարդը վախենում էր: Եվ ուներ իրավունք: Չէ որ հենց վաճառականությունն էր նրան նստեցրել բանկի դիրեկտորի պաշտոնի վրա և կարող էր նրա տակից քաշել թիկնաթոռը:

— Շատ բարի, — ասացի ես և կամեցա հողվածները պատռել ու դնել գցել:

— Ո՛չ, մի պատռեք, տվե՛ք ինձ: Ես հողվածներս տվեցի նրան:

Անցան մի քանի ամիսներ: Մի օր Յովհաննիսյանն ասաց.

— Այժմ կարող եմ թույլ տալ ձեզ «Հայ ազգի կատաղի թշնամին» հողվածները:

Թե ի՞նչ էր պատահել, չասաց:

Յողվածները տպվեցին «Արձագանք»-ի երեք համարներում անստորագիր:

Երբեք մի լրագրական գրվածք հայերի մեջ չէր բարձրացրել նման փոթորիկ: Կատաղեց ամբողջ հայ վաճառականությունը ոչ միայն Թիֆլիսում, այլև ամենուրեք: Բաբվից, Նոր-Նախիջևանից, Պետերբուրգից, Մոսկվայից սկսեցին տեղալ հերքումներ, հայիոյանքներ, սպառնալիքներ: Կլուբներում ու բանկերում վաշխառուները, բանկիրները, գործարանատերերը, խանութպանները, նույնիսկ մի խումբ բժիշկներ, իրավաբաններ, չինովնիկներ իրանց կոկորդը պատռելով պնդում էին, թե դա մի չտեսնված ամբաստանություն է, մի անասելի զրպարտություն: Իսկ հայ վեղարավորներն ու տերտերները եկեղեցիներում, փողոցներում երդվում էին Զրիստոսի խաչելությանմբ, թե հայ ժողովրդի միակ պահապանը, իհարկե, հոգևորականությունից հետո, վաճառականությունն է:

Թիֆլիսում ճահճի փոթորիկն առանձնապես զորեղ էր Դվորցովայա (այժմ Կոմունալայա) փողոցի վրա: Այստեղով անցնելն արդեն վտանգավոր էր «Արձագանք»-ի աշխատակիցների համար: Մի խանութպան հարձակվեց ծերունի պատմագետ Ալեքսանդր Երիցյանի վրա և փայտով զարկեց գլխին, մի ուրիշը Կարապետ Յաղուբյանի վրա: Ես հարձակման չենթարկվեցի, բայց բավականին հայիոյանքներ կերա:

Արծրունին շփոթված էր, չգիտեր ինչպես վերաբերվել: Պաշտպանել վաճառականությանը չէր կարող, տրադիցիա ուներ, և հետո չէ որ բուրժուազիան անպաշտպան թողեց նրան և զրկեց ահագին կալվածքից: Իսկ ծայնակցել «Արձագանք»-ին, կնշանակեր դավաճանել փոխատելության մրցման և նախանձի զգացմանը:

Պաշտպանությունը վերցրեց իր վրա ինքը բուրժուազիան: Դվորցովայա փողոցի վաճառականները հրատարակեցին մի գրքույկ լի հայիոյանքներով ու զրպարտություններով:

Աբգար Յովհաննիսյանը, տեսնելով իմ հողվածների հարուցած փոթորիկը, որ սպասածից շատ ավելի զորեղ էր, որոշեց ավելորդված ճահճի վրա յուր թափել: Իր լիովի ստորագրությամբ գրեց երկու թե երեք հողված, ուր անպայմանը պայմանավորվեց: Մինչդեռ ես ամբողջությունն էի քարկոծել, նա ասաց, թե, այնուամենայնիվ, հայ բուրժուազիայի «հինգ տոկոսն ազնիվ է»: Դա մի դիպլոմատիկական ելույթ էր. թող յուրաքանչյուրը կարծի, որ ինքն էլ այդ հինգ տոկոսի մեջ է, և հանգստանա: Սակայն այդ խորամանկությունը չօգնեց նրան: Վրա հասավ Թիֆլիսի փոխադարձ վարկի ընկերության անդամների տարեկան ընդհանուր ժողովը, Աբգար Յովհաննիսյանն այդ բանկումն էր դիրեկտոր:

Չեմ հիշում հայ գործչի մի անուն, որ այնպիսի կատաղությամբ ու անամոթությամբ հորջորջված լիներ, որպես այդ օրը Աբգար Յովհաննիսյանի անունը: Ամբաստանում, զրպարտում, հայիոյում են

մարդուն ամենքը, որոնց ճակատին դրոշմված էր «վաճառական», իսկ այդ օրը վաճառական էր ամենքը, սկսած վերջին մրգավաճառից մինչև հայտնի բժիշկը, փաստաբանը, ինժեները: Դա կատաղած գայլերի մի ումակ էր, որի ժանիքներին փորձել էր դիպչել մի հանդուգն ձեռ:

Ինչո՞ւ ես ընդհարվեցի Աբգար Յովհաննիսյանի հետ և վերջը բաժանվեցի՝ այլևս չհանդիպելու պայմանով...

Տոնվում էր Գրիգոր Արծրունու հրապարակախոսական գործունեության քսանհնգամյակը: Տոնակատարությանը մասնակցում էր հայ բուրժուազիան ոչ այնքան գրչի մարդուն իր հարգանքը ցույց տալու, որքան իր վրեժն «Արծագանթ»-ից առնելու համար:

Աբգար Յովհաննիսյանը խմբագրատուն հրավիրեց «Արծագանթ»-ի աշխատակիցներին խորհրդակցելու՝ հարկավո՞ր է արդյոք շնորհավորել Արծրունու քսանհնգամյակը, թե՞ ոչ: Այդ ժողովին ներկա եղողներից հիշում եմ Ալեքսանդր Երիցյանին, Գարեգին Ենգիբարյանին, Գևորգ Չմշկյանին, Կարապետ Յաղուբյանին, Իսահակ Յարությունյանին: Պերճ Պոռոշյանը և Գաբրիել Սունդուկյանը մերժել էին ներկա լինել:

Միաձայն որոշվեց՝ շնորհավորել Արծրունուն: Ես դեմ էի այդ որոշմանը և ասացի.

— Իսկ ես վաղը կերթամ և կշնորհավորեմ:

— Դուք կատակ եք անում, — հարցրեց Յովհաննիսյանը հեգնանքով:

— Ոչ, ես լուրջ եմ ասում: Իմ գրական գործունեությունը ես սկսել եմ «Մշակ»-ի էջերում, ապերախտություն կլինի իմ կողմից մոռանալ Արծրունուն:

— Այն ժամանակ դուք կգրկվեք «Արծագանթ»-ին աշխատակցելու պատվից:

— Չեմ մտահոգված այդ մասին:

Մյուս օրը գնացի տոնախմբությանը: Ես եկել էի միայն պաշտոնապես սեղմելու Արծրունու ձեռքը, բայց նա ինձ տեսնելով զգացվեց, հարձակվեց ինձ վրա, և մենք համբուրվեցինք:

Աբգարի սպառնալիքը սահմանափակվեց մի սրամիտ ֆելիետոնով այդ համբույրի մասին: Նա ինձ չէր կարող գրկել «Արծագանթ»-ին աշխատակցելու «պատվից», որովհետև ես էի կարևոր թերթի համար, և ոչ թերթը ինձ համար:

Պատահեց և մի ուրիշ ավելի կարևոր դեպք: Ղազարոս Աղայանը «Տարագ» շաբաթաթերթի մեջ գրել էր մի անստորագիր հոդված, որով նա Աբգար Յովհաննիսյանի վրա բարդում էր տասն և ինը զանազան մեղադրանքներ: Դա ժամանակի ոգին էր՝ գաղափարական վեճը միշտ վերածել անձնականի և աշխատել հակառակորդին ամեն կերպ անվանարկել, մեղադրելով նրան չկատարած հանցանքների մեջ: Այդ տեսակետից Ղազարոս Աղայանը մանավանդ չափ ու սահման չէր ճանաչում:

Աբգար Յովհաննիսյանը դիմեց դատարանին, պատասխանատվության կանչելով «Տարագ»-ի խմբագիր Տիգրան Նազարյանին: Գործը քրեական էր. եթե Յովհաննիսյանը կարողանար ապացուցանել զրպարտության թեկուզ մի մասը, Նազարյանը պիտի դատապարտվեր երկուսից մինչև ութ ամիս բանտարկության, որպես զրպարտիչ:

Ես Յովհաննիսյանի կողմից կանչված էի քննիչի մոտ որպես վկա մի քանի կետերի վերաբերմամբ: Երբ քննիչը ինձ հարցրեց՝ ճի՞շտ է արդյոք, որ Յովհաննիսյանը հանգուցյալ Բաֆֆի վարձը չի վճարել, ես պատասխանեցի.

— Այդպես չէ: Րաֆֆին իր վարձը կանոնավոր ստացել է, միայն մնացել է խմբագրության վրա մի փոքրիկ գումար, այն է 142 ռուբլի, որ չի վճարված:

— Ո՛չ, — հերքեց Յովհաննիսյանը, — Րաֆֆին իր վարձն ստացել է ամբողջովին:

— Սխալվում եք, պարոն Յովհաննիսյան, — պնդեցի ես, — չէ՞ որ խմբագրության հաշվեմատյանն ինձ մոտ է: Եթե կամենաք, կարող եք ստուգել:

Յովհաննիսյանը մտածեց, որ իմ ցուցմունքը վարկաբեկում է իրան ռուս քննիչի աչքում, դուրս գալով փողոց, զայրացած գոչեց.

— Դուք ինձ անվանարկեցիք, ես ձեզ կկործանեմ...

Յովհաննիսյանը շատ էր սիրում այդ «կկործանեմ» սպառնալիքը և գործ էր ածում ամեն անգամ, երբ մեկին ուզում էր վախեցնել: Ես ասացի.

— Արեք ինչ որ կարող եք, բայց ես սուտ վկայությունն տալ չեի կարող: Ես մեղավոր չեմ, որ դուք մոռացել եք ձեր պարտքը:

Ասացի և առմիշտ հրաժարվեցի «Արձագանք»-ի աշխատակցությունից ու նրա խմբագրի բարեկամությունից: Ինչպես տեսնում եք, մինչև այսօր չեմ կործանվել...

Ո՞վ էր Աբգար Յովհաննիսյանը: Աշխատակցի սկզբն է 1888 թվականի: Թիֆլիս է եկել Ալեքսանդր Երկրորդ կայսրը: Քաղաքային ինքնավարությունը, իհարկե, իր դրամարկոյը քամել էր մոայլ բռնակալին չտեսնված շուքով ընդունելու համար: Ի միջի այլոց, նա որոշել է կայսրին ցույց տալ Կովկասի խայտաբղետ ազգաբնակչության բոլոր նմուշները բոլոր խավերից: Տեսարանը Մուշտայիդ պարտիզոնում է, որ շուտափույթ մաքրվել է, շքեղ պավիլյոններով զարդարվել ու հարդարվել: Ներկա են վրաց ազնվականությունն իր ազգային զգեստներով, թուրք բեգությունն իր ոսկեպատյան դաշույններով, հայ վաճառականությունը ֆրակով, չուխայով, հաստ փորերով ու կարճ վզերով, մալականներն իրանց թիանման մորուքներով, գերմանական գաղութն իր հավիտենապես դժկամակ դեմքով (կարծեք, ամբողջ աշխարհը նրանց պարտական է ու չի վճարում իր պարտքը), կինտոներն իրանց լայն շավվարներով, ամենքը, ամենքը, բացի, իհարկե, բանվորությունից...

Պատվավոր կարգապահության համար քաղաքն ընտրել է մի մասնախումբ «նշանավորներից»: Բոլորը եկել էին ցիլինդրներով ու ֆրակներով, բացի մեկից: Այդ մեկը հագել է հայկական զգեստ, գոնե ինքն ասում է, թե հայկական է-երկար փափախ, թևավոր չուխա, մետաքսյա արխալուղ, կոճակներով ու բաց կրծքով իսկ և իսկ Բարխուդարը «Նամուս»-ի մեջ: Նրա դեմքի վրա խաղում է մի նենգամիտ ժայիտ: Նա շատ լավ գիտե, որ խաղացվում է մի ֆարս, և ինքն էլ գործող անձերից մեկն է ու հոգեպես զվարճանում է, ինչպես մի չարածճի իր դերով մանկական թատերախաղի մեջ: Նա յուրաքանչյուրի հետ խոսում էր դիմացինի լեզվով — ռուսի հետ — ռուսերեն, վրացու հետ — վրացերեն, հայի հետ — հայերեն, ֆրանսիացու հետ — ֆրանսերեն, գերմանացու հետ — գերմաներեն, իտալացու հետ — իտալերեն: Եվ բոլոր լեզուները ընտիր գրականով: Եվ նրա յուրաքանչյուր դարձվածքի մեջ կա և իմաստ, և սրախոսություն:

— Ո՞վ է այդ զարմանալի ասիացին, — հարցնում էին իրար ռուս գեներալները:

Սակայն նա ասիացի չէ: Նա Աբգար Յովհաննիսյանն է — ինտելիգենտ եվրոպացի իր ուսմամբ և կրթությամբ:

Աբգար Յովհաննիսյանը հրապարակախոս չէր: Նա տաղանդավոր ֆելիետոնիստ էր և ամենասարամիտը, որ երբևէ ունեցել է հայ մամուլը: Նա կլիներ երևելի երգիծաբան, եթե իրան չմանրացներ: Նա և հռետոր էր բարձր տեսակի, ֆինանսիստ էր առաջնակարգ, գեղարվեստագետ, սեղանապետ հաճելի միջազգային հացկերույթներում: Իբրև մարդ, Աբգար

Հովհաննիսյանը չար չէր, թեև սիրում էր տեղի-անտեղի ծաղակոծել մարդկանց: Փառասեր էր, ինչ ասել կուզե, սակայն գիտեր տեղը եկած ժամանակ քողարկվել համեստության շղարշով, որպես կյանքի դերասան: Շատ էլ հաստատակամ չէր բարոյական սկզբունքների մեջ: Դրամը սիրում էր ոչ դրամի, այլ կյանքի համար: Ընկերային մարդ էր բառի ընդարձակ իմաստով և հյուրասեր անսահման: Կնամուլ էր, բայց ոչ մինչև ցոփություն և երիտասարդ հասակում ունեցել էր մեծ հաջողություն կանանց մեջ ու մեկից ավելի ռոմաններ: Սակայն այդ չէր խանգարում նրան լինել և՛ սիրող ամուսին, և՛ զգայնասիրտ ու բարի հայր: Հիշաչար էր, քինախիտ, բայց և տեղը եկած ժամանակ ջենտլմեն: Չնայելով լարված հարաբերություններին, նա ջանք չէր խնայել Արծրունու կալվածքը կորստից փրկելու և, եթե Արծրունին համառ չլիներ ու լսեր նրա խելացի խորհուրդները, չէր գրկվիլ իր հարստությունից:

Աբգար Հովհաննիսյանը օրվա մարդ էր, նրա ամբողջ ինտելեկտուալ արժեքը իր ներկայի մեջ էր, ապագան շատ էլ չէր ժպտում նրան, և ինքն էլ այդ մասին առանձին հոգացողություն չունեց: Կան գործիչներ, լինեն նրանք գրական թե հասարակական, որոնց փառքը ասուլայ է, փայլեց մի վայրկյան և անցավ: Աբգար Հովհաննիսյանն այդպիսիներից էր: Նա հետք չթողեց ոչ գրական և ոչ հասարակական կյանքի մեջ, վասնզի փարոս չէր ոչ իր ժամանակակից սերնդի և ոչ մանավանդ հաջորդ սերունդների համար:

Այսպես էր Աբգար Հովհաննիսյանը: Այն մարդը, որ իր ժամանակին հայ կյանքում կատարել է խոշոր դեր: Նա, որ Ստեփաննոս Նազարյանի «Հյուսիսափայլ»-ից հետո լավագույն հայ գրական-գիտական ամսագրի՝ «Փորձ»-ի հիմքը դրեց, թեև չունեցավ ոչ մի մասնակցություն նրա մեջ: Վերջապես, նա էր, որ ասպարեզ տվեց Պերճ Պռոշյանի, Գաբրիել Սունդուկյանցի և Գամառ-Քաթիպայի գրիչներին և, ընդհատելով Րաֆֆիի լռությունը, խրախուսեց նրան գրելու իր լավագույն երկը՝ «Սամվել»-ը: Մի՞թե այդ քիչ բան է:

Աբգար Հովհաննիսյանը ծայրահեղ նացիոնալիստ էր, երբեմն մինչև շովինիզմ: Երիտասարդ տարիքում նա մի երեկո իր բարեկամների հետ ընթրելիս է լինում Թիֆլիսի «Կրուժոկ» անունով կլուբում: Կից սեղանի քով նստած է լինում մի մեծապաշտոն ռուս գեներալ իր ընկերների հետ: Հանկարծ Աբգար Հովհաննիսյանն այդ սեղանից լսում է խուլիզանների բերնում սովորական դարձած անարգանքը հայերի դեմ, — «Эти армячки»: Աբգարը, առանց տատանվելու, վերցնում է գինու շիշը և նետում գեներալի վրա: Իրարանցում, աղմուկ, և հետևանքը — այդ օրից կլուբի դռները փակվում են հայերի համար:

Աբգար Հովհաննիսյանն ասում էր.

— Ես պարծենում եմ, որ հայ եմ ծնվել: Գրիգոր Արծրունին ասում էր.

— Ես դժբախտ եմ, որ հայ եմ ծնվել:

XI

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ ԵՎ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատմում էին, թե Գրիգոր Արծրունու ծննդյան օրը, հայրը, որ պաշտոնաթող գեներալ էր, նայելով նրա երեսին, ասել է.

— Օ՛ դու ինձ համար փորձանք ես դառնալու:

Իրողություն է այս, թե անեկդոտ — չգիտեմ, բայց մի անգամ Արծրունին իր հոր գլխին մի փորձանք բերեց: Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարության ընտրություններն են: Իրավասուների մի խումբ քաղաքագլխի պաշտոնի համար թեկնածու է հայտարարել Արծրունու հորը, ի նկատի ունենալով ոչ այնքան նրա արժանավորությունները, որքան նրա գեներալային տիտղոս ու

հարստությունը: Մի ուրիշ խումբ որոշել է ընտրել վրացի Կիպիանուն, որ իրոք մի արժանավոր անձնավորություն էր և որ ապագայում շատ հալածանքներ կրեց ցարական կառավարությունից և մեռավ աքսորավայրում: Այս վերջին խմբի մեջ է լինում և Գրիգորը: Նա ասում է.

— Հայր, եթե դու քվեարկվես, գիտցիր, որ ես քեզ սև քվե եմ տալու:

— Չես համարձակվիլ, թշվառական, — գոռում է գեներալը, որ վերին աստիճանի մի կամակոր և անզուսպ մարդ է եղել:

Գրիգոր Արծրունին կատարում է իր սպառնալիքը: Ընտրությունների ժամանակ նա իր ճերմակ քվեն գցում է Կիպիանու տուփի, իսկ սև քվեն իր հոր տուփի մեջ: Եվ այդ մի հատիկ քվեով Կիպիանին քաղաքագլուխ է ընտրվում:

Այս բանն ինձ պատմել է իր ժամանակին նշանավոր վրացի հրապարակախոս Նիկոլայ Տակովկևիչ Նիկոլաձեն:

Ընդհանուր առմամբ Գրիգոր Արծրունին արդարամիտ էր թե հրապարակախոսության մեջ և թե իր մասնավոր կյանքում, բայց, լինելով ծայր աստիճան դյուրագրգիռ և տաքարյուն, հաճախ ընկնում էր ինքնամոռացության մեջ և շեղվում արդարադատության շավղից: Նա մերթ օրեմուտեմ էր բառիս եվրոպական իմաստով և նրբազգաց, մերթ անհամբերողամիտ էր և բծախնդիր մինչև մանկության աստիճան, էր հորեյանի ժամանակ, երբ հորեյանական հանձնաժողովի մի քանի անդամներ գռեհկաբար հրապարակախոս Սիմեոն Հախումյանին թույլ չէին տվել ճաշկերույթին մասնակցելու, նա ինքն շտապեց կառք նստել գնալու և վիրավորվածից ներողություն խնդրելու և նրան իր հետ ճաշկերույթին բերելու: Մի ուրիշ անգամ մի հասարակական բազմամարդ ժողովում իմ ներկայությամբ խոստովանեց իր մի սխալը և արժանացավ իր հակառակորդների ծափահարության: Նման դեպքերում Արծրունու թշնամիները չունեին նրա չափ բարոյական քաջություն: Այլ դեպքերում նրա սնափառությունը սահման չունեց: Այսպես, օրինակ, մի անգամ նա չափազանց վիրավորվեց Ավետիք Արասխանյանից, որ գավառներից Թիֆլիս վերադառնալով և իր ճամփորդությունը «Մշակ»-ի խմբագրատանը նկարագրելով, մոռացել էր ասել, թե ինչ մեծ ժողովրդականություն է վայելում այդ լրագիրը գավառներում: Ես ինքս պաղարյուն մարդ չեմ, այլ, ընդհակառակը, շատ անգամ եմ բորբոքվում նույնիսկ ծերությանս հասակում, բայց մի անգամ Արծրունին ինձ գերազանցեց տասնապատիկ: Վիճաբանում էինք Րաֆֆիի մահվան օրերին հանգուցյալի անձնական հատկությունների մասին: Ձայնակցելով տիկին Մարոյի բուն հարձակումներին և պարսավներին, Արծրունին այնպես բռնկվեց, որ բառի բուն նշանակությամբ թռչկոտում էր մարտնչող աքաղաղի պես: Եվ այդ պահին նրա փոքրիկ մարմինն այնքան կոմիկական էր, որ ես չկարողացա ինձ զսպել և գոչեցի. «Պարոն Արծրունի, ես ձեզ խղճում եմ»: Այս անզգույշ դարձվածի համար ապագայում ես շատ անգամ եմ զղջացել, և Արծրունու մոլեռանդ երկրպագուները շատ են հալածել ինձ, հորինելով, թե իբր թե ես ծաղրել եմ նրա մարմնավոր թերությունը, մի բան, որ երբեք գլխովս չի անցել:

Արծրունու միտքը ճկուն էր, դյուրըմբռնող, բայց ոչ խորաթափանց և իմաստասեր: Այդ բանը Րաֆֆին կրկնում էր հաճախ ինձ հետ ունեցած զրույցների ժամանակ: Արծրունին չէր աշխատում խորասուզվել իր հարուցած խնդիրների մեջ և քննում էր նրանց մակերեսաբար, վայրկյանի տպավորության տակ: Ապրելով կույր և մեծ մասամբ մանկամիտ երկրպագուների սահմանափակ շրջանում, շարունակ միայն գովասանքներ ու շողոթորթություններ լսելով, նա տարիների ընթացքում աստիճանաբար կորցրել էր ինքնաքննադատության զգացումը: Ինչպես թույլ մարդը չփանար, երբ շողոթորթներն ասում էին երեսին.

— Դուք հայ ժողովրդի ռեֆորմատորն եք:

Այո՛, ճիշտ այդ տիտղոսը տվեց Գրիգոր Արծրունուն նրա ամենամոլեռանդ աշակերտ Խաչատուր Մալումյանն իր մի գրքուկում:

Որպես հրապարակախոս Գրիգոր Արծրունին, իհարկե, իր ժամանակակիցներից շատ բարձր էր, բայց անպայման բարձրություն չէր ռուս և եվրոպացի հայտնի հրապարակախոսների համեմատությամբ: Որպես իմաստասեր՝ նա չուներ Րաֆֆիի մտքի ոչ խորությունը և ոչ դիսցիպլինան: Նայեցեք այդ երկու մարդկանց լուսանկարներին, և դուք կտեսնեք տարբերությունը երկու դեմքերի արտահայտության մեջ: Արծրունին, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, նայում է դեպի դուրս, Րաֆֆին — դեպի ներս, մեկը, կարծես, ուզում է ձեզ հետ խոսել անմիջապես, առանց երկար խորհելու, մյուսը, խորասուզված իր ներքին աշխարհը, կարծես, մտածում է՝ պետք է խոսել, թե՞ ժամանակը չէ: Եթե Րաֆֆին բավականանար սուկ հրապարակախոսի կոչումով, Արծրունուց շատ և շատ բարձր կլիներ: Բայց նա օժտված էր գեղարվեստական գրողի ցիդով, ինչպես իր փայլուն տաղանդը դներ պուբլիցիստի սահմանափակ շրջանակի մեջ:

Արծրունին ինքնասեր էր հիվանդության չափ: Հակառակորդները գիտեին նրա թուլությունը և հաճախ նենգ ակնարկներով վիրավորում էին նրա ընտանեկան կացությունը:

Րաֆֆին ասում էր.

— Գրիգոր երբեք իր կյանքը չէր կապիլ տիկին Քոչարյանցի հետ, եթե չլիներ թշնամիների անընդհատ հալածանքը: Սերը չէր, որ միացրեց նրանց, այլ Արծրունու ինքնասիրությունը:

Գիտեին, որ Արծրունին հոգեպես տառապում է, երբ ակնարկում էիք ապօրինի կենակցությունը մի ամուսնացած կնոջ հետ և գիտենալով հանդերձ՝ դիտմամբ շարունակում էին իրանց սև գործը: Նույնիսկ Գամառ-Քաթիպան չվարանեց մի խայտառակ պամֆլետ գրել այդ մասին:

Արծրունու մահից հետո, երբ լույս տեսավ իմ «Արսեն Դիմաքսյան» վեպը, եղան մարդիկ, որ ասացին, թե ես Դիմաքսյանի տիպը նկարագրելիս Արծրունուն եմ աչքի առջև ունեցել: Այդ ենթադրության մեջ կա որոշ ճշմարտություն: Ասում եմ՝ որոշ և ոչ ամբողջական, վասնզի Դիմաքսյանի մեզ վատաբանված են Արծրունու բնութագրի մի քանի գծերը, իսկ իր ամբողջությամբ Դիմաքսյանը հավաքական տիպ է և ոչ մասնավոր անձնավորություն:

Իր ժամանակի հայ գրականության մասին Արծրունու քննադատականները կարդալիս, մարդ կամա-ակամա այն տպավորությունն է ստանում, թե մարդը «Մշակ»-ից կամ նրա հովանավորությունից դուրս գրականություն չի ընդունում: Րաֆֆիի մահվան առիթով Արծրունու գրած հոդվածն այդ տեսակետից նրա գլուխ-գործոցն եղավ: Նա չտատանվեց գրել, թե Րաֆֆին, «Մշակ»-ից հեռանալով, «իր սաների տակ հողը կորցրեց» և ոչ մի լավ գործ չարտադրեց, այնինչ վիպասանի լավագույն երկը՝ «Սամվել»-ը հենց «Մշակ»-ից հեռանալուց հետո գրվեց, մինչդեռ «Մշակ»-ի հավատարիմ աշխատակիցներից ոչ մեկը կես Րաֆֆի չդարձավ: Ինքն Արծրունին էլ փորձեց իր ուժերը գեղեցիկ գրականության մեջ: Եվ ինչ դուրս եկավ, մի «Էվելինա», մի պատանեկան գործ, զուրկ հոգեբանական ճշգրիտ վերլուծումից, տաղտկալի և առանց բնութագրի: Հայց ինչ փույթ, այդտեղ ևս օգնության եկան կույր երկրպագուները մի կողմից և անձնական հաշիվներով դեկավարվողները մյուս կողմից: Բարձրացավ մի չտեսնված ու չսված անդաստան, և հեղինակը հեղեղվեց այնպիսի գովասանքներով, որոնց նմանին մինչև այդ ժամանակ չէր արժանացել ոչ մի հայ գիրք՝ սկսած Մովսես Խորենացու օրերից: Եվ Արծրունին տպում էր այդ գովասանքներն իր թերթի մեջ: Հիշում եմ Առաքել Բաբախանյանի — Լեոյի մի նամակը, ուր նա «Էվելինա»-ն հռչակում էր «դարագլուխ» հայ գեղեցիկ գրականության: Հիշում եմ Սմբատ Շահագիզի հիացմամբ լի երկու նամակները, որ տպվեցին «Մշակ»-ում: Ծերունի բանաստեղծը, որի հոբեյանը, պիտի կատարվեր այդ տարի: «Էվելինա»-ն անսահման փառաբանելով յուրաքանչյուր նամակով գրքույկից 100-ական օրինակ էր պահանջում, հարկավ, արժեքը կանխավ ուղարկելով: Մի օր «Մշակ»-ում կարդում էինք, թե «Էվելինա»-ն թարգմանվում է ֆրանսերեն, մյուս օրը — գերմաներեն, անգլերեն և այլն և այլն... Վերջապես, Աբրահամ Դաստակյան անունով մի արծրունիամուլ վեպիկը թարգմանեց ռուսերեն, հրատարակեց: «Էվելինա»-ն չարժանացավ ռուս մամուլի լուրջ ուշադրությանը, և դրանով վերջացավ «դարագլուխ» հռչակված «Էվելինա»-ի ճակատագիրը:

Արծրունին իր ժամանակի երիտասարդության կուռքն էր, բայց ոչ ամբողջությամբ: Շատերը կային, օր չէին ընդունում նրա հեղինակությունը: Ինչպես երկրպագուներն էին ծայր չափազանցության հասցնում իրանց կույր պաշտամունքը, նույնպես և հակառակ ծայրերի մեջ Արծրունու իսկական նկարագիրը մնում էր մշուշի մեջ, և մինչև այժմ էլ մնում է: Խաչատուր Մալումյանի գրքույկը մոլեռանդ աշակերտի դիֆերամբ է ուսուցչի հիշատակին: Անկողմնապահ և լուրջ վերլուծում չէ Լեոյի երեքհատորյա գիրքը Արծրունու մասին: Նախ՝ Արծրունու կյանքն ու գործունեությունը երեք հատորների նյութ չեն պարունակում, ապա Լեոն իր գործը լցրել է տաղտկալի մանրամասնություններով: Բացի այդ, պատկառելի պատմաբանն այն ժամանակ չափից դուրս էր հափշտակված Արծրունիով, որպեսզի կարողանար պաղարյուն քննադատել իր կուռքը: Հավանորեն Արծրունու տոհմագրությունը ճիշտ է, քանի որ Լեոն մանրակրկիտ է պատմական ուսումնասիրության մեջ, բայց բնութագիրը Արծրունու՝ չափազանց միակողմանի: Ես հավատացած եմ, որ եթե մի օր Լեոն կամենա նորեն հրապարակել իր գործը, նրա միջից շատ կտորներ դուրս կգցե և շատերն էլ կփոփոխե:

«Արծագանք»-ին աշխատակցելու ժամանակամիջոցին, երբ «Մշակ»-ը մեկ-մեկ հարվածում էր ինձ (մեծ մասամբ քողարկված), գիտեի, որ հալածանքը գալիս է գլխավորապես նրա մերձավոր աշխատակիցներից, մասնավորապես Խաչատուր Մալումյանից: Ես այդ տղայի հողվածներին չէի պատասխանում, բայց երբ հարվածում էր ինքն Արծրունին, ես ևս չէի խնայում նրան և պատասխանում էի ոչ պակաս թունավոր լեզվով: Իմ այս հանդգնությունն անսահման զայրացնում էր մշակականներին, և նրանք չէին տատանվում հաճախ փողոցներում իսկ ինձ վիրավորել անպատկառ խոսքերով: Հիշում եմ, մի անգամ ներսիսյան դպրոցի բարձր դասատան երկու աշակերտներ մտո՞վս անցնելով՝ մի այնպիսի լկտի հայիոյանք շարտեցին իմ հասցեին, որ ես, սառնությունս կորցնելով, դիմեցի ձեռնափայտիս օգնության և երկուսից մեկի գլուխը ջարդեցի:

Մի անգամ միայն Գրիգոր Արծրունին, ինչպես ասում են, մի լավ գզգզեց ինձ և արդարացի: Ես հափշտակված էի նշանավոր դերասանուհի Սիրանուշի ոչ միայն խաղով, այլև անձով, ուստի ամեն կերպ գովաբանում էի նրան ոչ միայն «Արծագանք»-ում, այլև ռուս լրագրերում: Իմ հափշտակությունն այնտեղ հասավ, որ մի օր վճռեցի գրել մի պիես և երկու-երեք ամսվա մեջ թխեցի չորս արարվածով մի դրամա «Իշխանուհի» անունով: Դա մի մեծ սխալ էր իմ կողմից, քանի որ այն ժամանակ բեմական արվեստը ուսումնասիրած չէի: Խաղացվեց ընդամենը երեք անգամ, երկու երեկո Թիֆլիսում, մի երեկո Բաքվում: Արծրունին գրեց մի երկար քննադատություն և պարսավեց իմ առաջին թատերական երկը: Ես պատասխանեցի նրան, միևնույն ժամանակ պիեսս օգեցի վառարանը, և այժմ նա չկա իմ գործերի մեջ, ու նրա բովանդակությունն էլ մոռացել եմ:

Որոշ խնդիրներում ես համամիտ էի Արծրունու գաղափարներին և ուժերիս չափ ձայնակցում էի նրան «Արծագանք»-ի էջերում, հակառակ Աբգար Հովհաննիսյանի ընդդիմադրության: Այդ խնդիրներից էր և թուրքահայերի քաղաքական կացությունը: Ես թվականների ճշտությունը չեմ կարող երաշխավորել, բայց դեպքերը հիշում եմ շատ լավ: Այդ այն ժամանակներն էին, երբ թուրքահայերի վիճակը հուզել էր երիտասարդությանը նոր ուժով — ութսունական թվականների վերջին և ինսունականների առաջին տարիները: Երիտասարդության հայրենասիրական զգացումները փոթորկվել էին և ելք էին որոնում: Րաֆֆին չկար և եթե լիներ էլ, հազիվ թե կարողանար անել այն, ինչ որ սպասվում էր նրանից: Գրչի ժամանակ չէր, այլ գործի, թե ինչ գործի — ոչ ոք չգիտեր: Դեպքերն այնքան բարդ էին և այնպիսի թափով էին հաջորդում իրարու, որ ամենքը կորցրել էին իրանց գլուխը և մոլորված դեսուդեն էին վազվզում: Արծրունին, կարծես, համոզված էր, որ ինքն է կոչված շփոթված մտքերը կարգի հրավիրելու ու ղեկավարելու քաղաքական իմաստով: Այցելելով նրան, երբեմն տեսնում էի չափազանց հուզված և միշտ հուզվելիս նա դողում էր ամբողջ մարմնով: Թուրքիայից փախչող հայերը «Մշակ»-ի խմբագրատուն էին գալիս և պատմում էին սոսկալի եղելություններ սուլթան Համիդի տիրապետության ներքո հեծող ժողովրդի կյանքից, որոնց չհավատալ չէր կարելի:

Այսօրվա սովետական հանգիստ պայմաններում ապրող ու աշխատող երիտասարդ գրողները երևակայել անգամ չեն կարող, թե ինչ վիճակումն էին այն ժամանակ գրչի մարդիկ, և ինչ էր

կատարվում նրանց հոգեկան աշխարհում: Տարրական հանգիստը խանգարված էր, գրիչը ենթարկվել էր անկարողության, միտքը գործում էր միայն մի ուղղությամբ. «պետք է օգնել հրկիգյալ ժողովրդին»: Վերջապես, գրեթե ծիծաղելի էին համարվում այն հատ-հատ մարդիկ, որոնք հանդնում էին պարապել գեղեցիկ գրականությամբ:

Հիշում եմ, մի օր մի ձեռագիր էի տանում Աբգար Հովհաննիսյանի մոտ կարդալու, փողոցում հանդիպեցի Քրիստափոր Միքայելյանին:

— Այդ ի՞նչ է, — հարցրեց նա, տեսնելով ձեռումս բռնած կապոցը:

Ես պատասխանեցի: Նա բարձրաձայն ծիծաղեց, ըստ սովորության կանգնած տեղը կաղալով և ասաց.

— Ուրեմն դու դեռ գրո՞ւմ ես:

— Այո:

— Այն էլ վեպե՞ր:

— Այո:

— Այ մարդ, ի՞նչ վեպեր-մեպեր գրելու ժամանակ է, — գոչեց նա տաքանալով, — Գրիր ուրիշ բաներ:

— Օրինակ, ի՞նչ:

— Այ, շուտով կասենք ինչ գործ ենք սկսում, քեզ էլ ի նկատի ունենք, — ասաց նա խորհրդավոր և շտապեց հեռանալ:

Արծրունին, տեսնելով իրան երիտասարդներով շրջապատված, երևակայեց, թե ինքն է իրերի առանցքը, այնինչ երիտասարդության ցցուն մասը այլ կարծիք ուներ նրա մասին:

— Գործը կկազմակերպենք և կվարենք Արծրունուց անկախ, — ասում էր այդ մասը, — իսկ նրա անունը թող լինի մեզ համար դրոշակ դրամ ժողովելու համար:

Իսկ Քրիստափոր Միքայելյանը չէր վարանում ուղղակի ասելու.

— Արծրունու դերը վերջացած է, այժմ մեզ ուրիշ մարդիկ են հարկավոր:

Պարզ էր ինձ համար, որ այդ «ուրիշ» մարդկանց շարքում առաջին տեղն իրան էր տալիս:

Կար այդ ժամանակ հայրենասեր համարված մի հարուստ ծերունի՝ Առաքել Ծատուրյան անունով: Դա հետաքրքրական մի տիպ էր: Ծուշեցի էր նա, մի ժամանակ եղել էր խոհարար, հետո գնացել էր Պարսկաստան, պարապել էր վաճառականությամբ և, մի որոշ գումար ձեռք բերելով, վերադարձել էր Կովկաս: Հիշում եմ նրան դեռ յոթանասուն թվականներին, երբ Բաքվում սկսել էր պարապել նավթային արդյունաբերությամբ: Կարճահասակ մի մարդ էր՝ ծուռ ոտներով: Նա միշտ շրջում էր երկու թեյի պնակի չափ մեդալներ վզին քարշ արած, մեկը ոսկյա, մյուսը արծաթյա: Ով էր տվել նրան այդ մեդալները — չգիտեմ: Կիսագրագետ մեկն էր, որ հազիվ սովորել էր իր անունն ուղիղ գրել և երկու բառ արտասանելիս երեք անգամ կմկմում ու կակազում էր: Ներքուստ փառամոլ ոմն էր, մեկն այն քչերից, որոնք ոսկի դիզելուց հետո ճգնում են կամ բարեգործի, կամ ազգակերի համբավ վաստակել:

Ահա այդ մարդուն էին շրջապատել այն ժամանակվա այսպես համարվող հեղափոխական երիտասարդները Գրիգոր Արծրունու կամ, ճիշտ ասած, Քրիստափոր Միքայելյանի, Սիմեոն

Չավարյանի և Փարիզից Նոր վերադարձած բժիշկ Յովհաննես Լոռու-Մելիքյանի ղեկավարությամբ: Գարնանը, կարծեմ, 1891 թվականի, Նա Արծրունուն խոստացավ առաջիկա աշնան սկզբին տալ մի խոշոր գումար, եթե չեմ սխալվում, 150 000 ռուբլի «թուրքահայերի ազատագրության» համար, խոստացավ և ինքն ուղևորվեց արտասահման: Արդեն Նրա անունը հռչակված էր և վայելում էր «առատաձեռն հայրենասերի» համբավ, թեև այդ համբավը չէր արդարացված մի շոշափելի Նյութական զոհաբերությամբ:

Առաքել Ծատուրյան «հայրենասերը» գնաց Փարիզ և այնտեղից անցավ Լոնդոն: Մի քանի Էնտուզիաստ հայեր Նրան Ներկայացրին Գլադստոնին: Սակավախոս, գրեթե անբան կրեստը միտք հղացավ Նշանավոր քաղաքական գործչին ճաշկերույթ տալ, օրից հետո Նրա անունն ավելի հռչակվեց թե կովկասյան և թե արտասահմանյան հայ լրագրերում: Ամենքն անհամբեր սպասում էին Նրա վերադարձին և ամենից ավելի Գրիգոր Արծրունին: Աշնանը, վերջապես, մարդը վերադարձավ Թիֆլիս, գնաց Բաբու, ետ եկավ և մի օր մտավ «Մշակ»-ի խմբագրատուն ձեռքին մի թերթ թուղթ:

— Եկել եմ, — ասաց Նա անսովոր ինքնավստահությամբ և թուղթը դրեց Արծրունու գրասեղանի վրա:

— Այդ ի՞նչ է — հարցրեց Արծրունին, որ ուրիշ բան էր սպասում վաթսուևամյա ծերունուց:

— Յանգանականության թերթը, — պատասխանեց ծերունին դարաբաղյան շեշտադրությամբ:

— Փող բերե՞լ եք:

— Կհավաքեմ ու կբերեմ, Էս է Էլի Բաբու եմ գնում:

— Ո՞րքան պիտի բերեք:

— Ասել եմ, հարյուրից մինչև հարյուր հիսուն հազար մանեթ:

— Այդքա՞նը միայն:

— Յրամանքս, հետո Էլի, հըըմ, դե ո՞վ է գիտում ինչ կըլի, Գլադստոնն ասաց, վըեր...

— Դուք ինքներդ ո՞րքան եք տալու:

— Դե Էն ա իմ անունն էլ գրած ա Էդ թղթի մեջ:

Արծրունին Նայում է թերթին. Առաքել Ծատուրյանի անվան դեմ դրված է հինգ հազար ռուբլի:

— Բայց չե՞ որ դուք գարնանն ինձ խոստացաք ինքներդ մենակ տալ հարյուր հիսուն հազար ռուբլին:

— Դե Էն ա տալիս եմ Էլի, մի քիչ համբերեցեք:

— Ո՛չ պարոն, այդպիսով հայրենիք ազատել չի կարելի, հեռացե՛ք:

Առաքել ապերը թուղթը ծալում, դնում է ծոցն ու գնում, և դրանով վերջանում է Նրա հայրենասիրական զոհաբերությունը: Ապագայում պարզվեց, որ Գլադստոնին տված ճաշկերույթը և առհասարակ իր հաղթական երթը դեպի Եվրոպա շատ թանկ է Նստել Նրան, այն է մարդու բացակայությամբ Նրան կողոպտել են մի կողմից իր անձնական գործերի վարիչը, մյուս կողմից իր առևտրական ընկերները: Շատ չանցած՝ Առաքել Ծատուրյանը հրացանով ինքնասպանություն գործեց Երևանից ոչ հեռու գտնված իր կավվածքում:

Արծրունուն շրջապատող երիտասարդների խումբն էր, որ դաշնակցության հիմքը դրեց: Գլխավոր ուժերն էին բժիշկ Յովհաննես Լոռու-Մելիքյան, Քրիստափոր Միքայելյան, Սիմեոն Չավարյան, Մարտիրոս Շաթիրյան, Կոստանդին Տատիսյան, Լևոն Սարգսյան, Գաբրիել Միրզոյան և մի քանի ուրիշներ, որոնց անունները մոռացել եմ:

— Նոր գործի համար նոր ուժեր են հարկավոր, — ասում էին և չէին ընդունում ասպարեզում եղած ոչ մի հասարակական գործչի, բացի Գրիգոր Արծրունուց:

Այդ նոր գործն ուրիշ ոչինչ էր, եթե ոչ թուրքահայ ժողովրդին զինել և Թուրքիայում ապստամբություն առաջացնելը, այլ խոսքով՝ անկախ Հայաստան ստեղծելը: Հնչակյան կուսակցությունը այդ չի կարողանում անել, պետք է կազմել նոր կուսակցություն, միացնելով բոլոր երիտասարդ ուժերը:

Չնայելով իր արտաքին համեստությանը, Քրիստափոր Միքայելյանը փառամոլ էր անսահման: Նրա ընկերներից շատ քչերը գիտեին այդ և, նրանք, որոնք գիտեին, տոգորված էին Նույն թուլությամբ: Տարբերությունն այն էր, որ Միքայելյանը երիտասարդությունից, մանավանդ պատանեկությունից, ավելի էր սիրված, քան որևէ մեկը նրա ընկերներից, բացի Սիմեոն Չավարյանից: Այդ կողմից երկուսն էլ հավասար մակարդակի վրա էին:

Ինչո՞վ էր Քրիստափոր Միքայելյանն իր շրջանի հավատը գրավել — այսօր այդ ինձ համար մի առեղծված է: Գուցե ֆանատիկոսի հավատով դեպի իր գործը, գուցե անշուք տրամաբանությամբ կամ իր հիսուսանման արտաքինով, մեղմ ձայնով: Մի բան միայն կարող եմ հաստատապես ասել, այն է, որ այդ մարդը մարդկանց հետ վարվելու զարմանալի տակտ ուներ և գիտեր Նույնիսկ տրամագծորեն հակադիր տարրերից միություն ձուլել: Նույն հատկությունը չունեին Սիմեոն Չավարյանը, բայց Միքայելյանի խորամանկությունն էլ չունեին: Այդ փոքրահասակ, միշտ շարժուն, միշտ ներվային, միշտ մտահոգ, Նիհար ու դժգոհ երիտասարդն ինձ հիշեցնում էր խորթ հողի վրա սնված մի բույս:

Երկուսն էլ իրանց մյուս ընկերների հետ գալիս էին Գրիգոր Արծրունու մոտ, տեղեկություններ էին տալիս և ստանում: Այդ խումբն էր, որ մի քանի բուրժուանների հետ կազմակերպեց Գրիգոր Արծրունու հրապարակախոսական գործունեության քսանհինգամյակի տոնը, և այդ տոնը դարձրեց մի տեսակ Նախերգանք դաշնակցության:

Դաշնակցությունը կազմակերպվեց Գրիգոր Արծրունու գիտությամբ և հովանավորությամբ, բայց ոչ անմիջական մասնակցությամբ: Արծրունին վախենում էր վտանգի ենթարկել «Մշակ»-ի գոյությունը, որ նրա համար բարձր էր ամեն բանից: Նա շատ լավ գիտեր, որ մարդիկ ուզում են օգտագործել իր ժողովրդականությունը դրամ ժողովելու համար, և այդ պատճառով շատ էլ մեծ հավատ չէր տածում դեպի նրանց բարեկամության անկեղծությունը:

Մի օր նա ինձ ասաց.

— Այդ տղերքը շատ են դեսուդեն վազում, բայց ես չեմ կարծում, որ նրանք կարողանան որևէ լուրջ գործ սկսել: Ամենաշատը նրանք կարող են լինել օգտակար գործիք ավելի խոհուն մարդկանց ձեռքում:

Մի ուրիշ օր նա ինձ հարցրեց.

— Ի՞նչ է մտածում Աբգար Յովհաննիսյանը երիտասարդության այս նոր շարժման մասին:

— Նույնը, ինչ որ դուք, — պատասխանեցի ես, որ տեղյակ էի Յովհաննիսյանի կարծիքին: — Նա Նույնպես չի հավատում այդ աղմկալի իրարանցման բարերար հետևանքներին:

— Բայց երիտասարդությունն էլ Յովհաննիսյանին հավատ չի ընծայում, այս գիտե՞ք:

— Գիտեմ, պարոն Արծրունի, ինքը Հովհաննիսյանն էլ գիտե այդ:

Նույն օրերը ես կատարեցի մի փոքրիկ ճամփորդություն Ղարսի և Երևանի նահանգներում: Ոչ մի նպատակ չունեի, բացի երկիրը դիտելուց և մի փոքր էլ ժողովրդին ուսումնասիրելուց: Ամենուրեք հայ երիտասարդությունն ընկճված էր Թուրքիայից ստացվող լուրերի տպավորությամբ և ամեն տեղ միևնույն հարցն էին տալիս ինձ. «Ի՞նչ է մտածում Թիֆլիսի ինտելիգենցիան»: Մարդիկ փրկարար խոսքի էին սպասում, և դարձյալ Գրիգոր Արծրունու անունն էր արտասանվում ամենից ավելի: Սակայն ինձնից մի ամիս առաջ նույն տեղերով անցել էր Արծրունին, և ոչ ոք նրանից չէր լսել այդ փրկարար խոսքը: Եվ ի՞նչ կարող էր ասել մի մարդ, որ ինքն էլ չգիտեր՝ ինչ պիտի ասե, և որ ամենից ավելի էր շփոթված: Միայն դաշնակցության ձեռնարկողներն էին, որ գիտեին իրանց անելիքը, այն է՝ զենք տալ թուրքահայ ժողովրդին ձեռքը և ապստամբեցնել թուրք պետության դեմ: Այս մասին նրանք ամեն տեղ ուղարկել էին որոշ հրահանգ առանձին գործակալների ձեռքով, հրահանգի ամենաեական կետն էր՝ դրամ ժողովել: Մի քանի տեղերում արդեն հանգանակություն էր բացվել: Երբ ինձ հարցնում էին՝ ուր և ում պիտի ուղարկել ժողոված դրամները, ես հրաժարվում էի պատասխանել, իսկ երբ հարկադրում էին, մատնացույց էի անում կամ Արծրունուն, կամ Կ. Պոլսի պատրիարք Մատթեոս Եպիսկոպոս Իզմիրյանին: Այս առիթով, երբ ես Թիֆլիս վերադարձա, արժանացա դաշնակցության հիմնադիրների դժկամությանը:

Իգդիրում ես ունեցա մի դիպված: Եկել էի այնտեղ միայն մի օրով և մեն-մենակ թափառում էի: Երբ անցնում էի անսալահատակ և ծայր աստիճան կեղտոտ փողոցներից մեկով, հանկարծ մի առվի մեջ տեսա մի կեղտոտ մանուկ: Նա ընկել էր ջուրը և թարտում էր մորթված վառյակի պես: Շտապեցի նրան դուրս բերել առվից և, ոտներից բռնելով, գլխիվայր պահեցի մի քանի րոպե, որպեսզի ջուրը բերնից դուրս թափվի: Երեխան, որ երկու տարեկան էր և գնչու մանկան էր նման իր պղնձագույն դեմքով և խորն ընկած փոքրիկ կլոր աչքերով, ուշքի եկավ: Ես գրկեցի նրան, մոտեցա մի խանութի ու հարցրի.

— Այս մանուկն ո՞ւմն է:

— Բա՛ւ, — գոչեց խանութպանը, — դա հո մեր վարժապետի տղան է:

Նա ցույց տվեց ինձ մի անշուք տնակ, ասելով, որ այնտեղ են բնակվում երեխայի ծնողները: Ես սևամորթ մանկանը գրկած տարա այնտեղ, դռները զարկեցի: Տնակից դուրս եկավ մոտ 25-26 տարեկան մի երիտասարդ, շատ թուխ երեսով, շատ սև մազերով ու մորուքով և խորը նստած կլորիկ աչքերով:

— Այս երեխան ձե՞րն է — հարցրի ես:

— Այո, — պատասխանեց երիտասարդը, մանկանն իր գիրկն առնելով, — փուչ կենդանի, այդ ո՞րտեղ ես այդպես թրջվել:

Երեխան ճղճաց որսված առնետի պես: Ես պատասխանեցի.

— Առվի մեջ:

— Առվի մե՞ջ, — կրկնեց երիտասարդը, — բայց նա կարող էր այնտեղ խեղդվել, նման դեպքեր եղել են, շնորհակալ եմ, դուք ազատել եք իմ Վարդգեսին: Ներեցեք, դո՞ւք Շիրվանզադեն չե՞ք արդյոք, — ավելացրեց նա հանկարծ:

— Այո:

— Շատ ուրախ եմ տեսնել, լսել էինք, որ պիտի գաք մեր կողմերը: Թույլ տվեք ներկայանալ — Ավետիք Ահարոնյան, ուսուցիչ:

Այդ ժամանակ Ավետիք Ահարոնյանի անունը որպես գրողի ասպարեզի վրա չկար, գոնե ես ոչ կարդացել էի և ոչ էլ լսել էի նրա մասին:

Նա ինձ հրավիրեց իր տունը, ծանոթացրեց ամուսնու հետ և թախանձեց մնալ ճաշի, ասելով, որ շուտով պիտի գան իր ընկերները, որոնք «ուրախ կլինեն» ինձ տեսնելու: ճաշի սեղանն արդեն բացված էր տեղական գորգերով ծածկված հատակի վրա: Սենյակը եվրոպական կահկարասի չուներ, բացի մի փոքրիկ գրասեղանից և մի հատիկ աթոռից: Շուտով եկան Ահարոնյանի ընկերները, բոլորն էլ կարծեմ ուսուցիչներ: Հիշում եմ նրանցից միայն մեկին՝ Ահարոն թե Յմայակ անունով մի վարդապետի՝ ձյունի պես ճերմակ մազերով և պատանու պես աշխույժ ու կայտառ մի մարդու, որ անմիջապես հարձակվեց ինձ վրա անվերջ հարցերով: Նա խորապես զգացված պատմեց մի քանի ողբալի տեսարաններ թուրքահայ փախստականների կյանքից: Իգդիրը սահմանագլուխ էր, գլխավորապես այնտեղով էին անցնում ռուսական սահմանը Ալաշկերտի հովիտից եկողները:

Վերադառնում եմ Գրիգոր Արծրունուն:

Այդ մարդու բնույթը հավասարակշռությունից զուրկ էր, և դա նրա դժբախտությունն էր: Նա ոչ միայն չափազանց ներվային էր, այլև մաղձոտ: Հոգեբանորեն դա ուներ իր բնական պատճառը: Մարմնավոր դրությունը մանկությունից ազդելով նրա պսիխիկայի վրա, տարիների ընթացքում ծայր աստիճան սրել էր նրա անձնասիրությունը: Այն կծու բողբոջ բնության անիրավության դեմ, որ մարդը լռորեն կրում էր իր մեջ, աստիճանաբար մաղձոտել էր նրան ինչպես ժանգը երկաթին և հոգին թունավորել մարդատեցության թույնով: Արծրունին ուզում էր սիրել մարդուն խելքի և մտավոր կարողության պահանջմամբ: Բայց զգացումները թույլ չէին տալիս: Երկու միջոց կար այդ հոգեկան ժանգը ոչնչացնելու համար — կամ բարձր փիլիսոփայական մտայնություն, որ հատուկ է շատ քչերին, կամ դիվային հեգնանք ու ծաղր բնության երեսին, որ հատուկ է դարձյալ շատ քչերին: Արծրունին չուներ ոչ միև ոչ մյուսը: Նա ոչ փիլիսոփա էր և ոչ երգիծաբան, նա ոչ Կանտ էր և ոչ Սվիֆտ: Միջին տեսակի իմաստուն էր, մի քիչ բարձր սովորական մահկանացուից, ուստի տառապում էր: Եվ հաճախ այդ տառապանքը տողամեջ արտահայտվում էր նրա հողվածների և ֆելիետոնների մեջ:

Սիրելով կյանքն անհունորեն, Արծրունին զգում էր, որ կյանքը ոչ սիրով, այլ կարեկցությամբ է նայում իրան: Սիրելով ընկերային միջավայրը, նա միևնույն ժամանակ չափազանց վատ էր զգում իրան այդ միջավայրում և աշխատում էր կարելույն չափ հեռու պահել իրեն ընկերական շրջաններից: Եվ այդ բանում բնականորեն ու իրավամբ խրախուսում էր նրան իր կյանքի անհաջող ընկերուհին — Մարոն, որ, ինքը սիրված չլինելով շրջաններից, չէր ուզում, որ իր սիրեցյալն էլ սիրված ու փայփայված լինի: Սա ավելի վատ մի զգացում էր Մարոյի մեջ, քան խանդը. դա հավասար բարոյական մակարդակի վրա մնալու պահանջն էր: Մյուս կողմից Արծրունու հակառակորդները չուներին գոնե տարրական նրբազգացություն խնայելու այն, ինչ որ բնությունը չէր խնայել, և շատ անգամ անվայել ակնարկներով խոցոտում էին նրա առանց այն ևս խոցոտված հոգին: Այս դեպքում առաջին դերը պատկանում է Գամառ-Քաթիպային:

Բնորոշ է, որ Գրիգոր Արծրունին ինքն իր «Մշակ»-ի կամ սեփական ուղղությունը համարում էր «մտրակողական», այսինքն ագրեսիվ: Հակառակորդներն այլ բառ էին գործածում — «հայիոյողական»: Հայիոյանքներ բառի ստորին իմաստով Արծրունու հողվածների մեջ, իհարկե, չկային, բայց մաղձ և ատելություն որքան կամենաք, և ես կարծում եմ, որ նրա գրիչը չէր ունենալ այն հզոր թափը, եթե նրա հոգու մեջ չլիներ այդ մշտական մաղձը: Սակայն այդ թափն արտահայտվում էր միայն այն դեպքերում, երբ խնդիրը վերաբերում էր հայ կյանքի ներքին կացությանը: Քաղաքական խնդիրների մեջ նա ավելի քան զգույշ և չափավոր էր, երբեմն նույնիսկ երկչոտ: Այս տեսակետից նա տարբերվում էր ոչ միայն «պահպանողական» Աբգար Հովհաննիսյանից («Արձագանք»), այլև «կղերական» Պետրոս Սիմոնյանցից («Մեղու Հայաստանի»), «ետադիմական» Սպանդար Սպանդարյանից («Նոր-Դար»): Թիֆլիս տեղափոխվելուցս երկու թե երեք տարի առաջ ժանդարմերիան մի թեթև խուզարկություն էր արել «Մշակ»-ի խմբագրատանը: Երբ Արծրունին պատմում էր ինձ այդ մասին, գունատվեց ու դողաց: Անկասկած այդ խուզարկությունը մի որևէ թյուրիմացության արդյունք է եղել, վասնզի

Արծրունին իր ամբողջ գործունեության ընթացքում ոչ մի հակապետական քայլ չի արել Ռուսիայի վերաբերմամբ: Նրա կռիվն ու հարձակումները սուլթանական Տաճկաստանի դեմ էին, իսկ ցարական Ռուսիայի վերաբերմամբ ես հայ հրապարակախոսների մեջ չեմ հիշում մի ուրիշին, որ, եթե կարելի է այսպես ասել, ավելի պետասիրական լիներ, քան Արծրունին: Նա նույնիսկ թուրքահայերի գոյության խնդիրը կապում էր ռուսական իմպերիալիզմի հետ: Յայտնի է, որ յոթանասունական թվերի ռուս-տաճկական պատերազմի ժամանակ, թե մի փոքր առաջ, մի գրավոր դիմումով ռուս կառավարությանը խնդրում էր գրավել Թուրքիայի հայաբնակ վիլայեթները: Հետագայում ես նա սարսափում էր այն մտքից, թե մի օր ռուսահայերը կարող են ըմբոստանալ Ռուսիայի դեմ: Այդ սարսափն ապագայում ժառանգեց դաշնակցությունը:

Չունենալով բարձր փիլիսոփայական մտայնություն, Գրիգոր Արծրունին սարսափում էր նաև մահից, մի թեթև գլխացավ նրան պատճառում էր ահագին մտահոգություն: Մահվան պահին նրա մահճակալի թով գունդողներից մեկը Հովհաննես Տեր-Մարկոսյանը, պատմում էր ինձ, որ նա սոսկալիորեն կռվում էր մահու դեմ վերջին ժամերին:

— Այնպես որ ես սարսափում էի նրան նայելիս: Աչքերը լայն բացված, բռունցքները սեղմված, կարծես ճգնում էր հարձակվել շրջապատողներիս վրա:

Րաֆֆին մի օր ինձ ասաց, որ Գրիգոր Արծրունին Մարոյի հետ կենա կցելուց առաջ կենսախինդ մարդ է եղել, նույնչափ, որչափ Աբգար Հովհաննիսյանը: Այն ժամանակ նա իր ապագա հակառակորդների հետ եղել է արտաթուստ հաշտ և հաճախ հանդիպել է մի ինչ-որ բուրժուա ընտանիքի սալոնում:

— Այն ժամանակ ես էլ այցելում էի այդ սալոնը, — հարեց Րաֆֆին, — երբ Արծրունին ներս էր մտնում, Պետրոս Սիմոնյանցն իր համախոհների հետ, նրանից փախչելով, քաշվում էին մի անկյուն ու քչիչում դավադիրների պես: Պարզ էր, որ նրանք չեն հանդուրժում Արծրունու ներկայությունը, բայց չէին համարձակվում արտահայտել իրանց ատելությունը:

Ինքն Արծրունին, հիշելով այդ ժամանակները, ասում էր,

— Րաֆֆին այդ հասարակության մեջ երբեք չէր խոսում, այլ միայն դիտում էր և ուսումնասիրում:

Իմ տեսած Արծրունին ընկերային մարդ չէր, ուզում եմ ասել, ոչ մի ընկերական շրջան չէր այցելում: Իր կալվածքից զրկվելուց հետո Չվիցերիա գնալով և մի տարի անցած վերադառնալով՝ նա կենում էր Թիֆլիսի նեղ ու կեղտոտ փողոցներից մեկում մի հնաշեն տան մեջ: Նրա անշուք բնակարանը բաղկացած էր՝ չեմ հիշում չորս թե հինգ սենյակներից. նրանց մի մասը խմբագրատունն էր բռնել: Մուտք ու խոնավ սենյակներ էին, ուր անընդհատ լսվում էին մերձակա շուկայի աղմուկները: Ցավալի էր տեսնել մարդուն նախկին պալատանման բնակարանից հետո այդ նկուղանման կացարանում, բայց Արծրունին չէր տրտնջում և միշտ ասում էր.

— Թող հայ ժողովուրդը «Մշակ»-ին տա 1500 բաժանորդ, և ես գոհ կլինեմ:

Այդ 1500 թիվը նրա երազն էր, որ երբեք չիրագործվեց:

Ասում էին, որ Գրիգոր Արծրունին սալոնային մարդ է, գիտե և երգել, և դաշնամուր նվագել: Ես չեմ տեսել ոչ մեկը և ու մյուսը: Առհասարակ ես նրան զվարճասեր չեմ ճանաչել, թեև գիտեր տեղը եկած ժամանակ և զվարճախոսել, և սրամիտ ռեպլիկներ տալ, և անսքող անեկդոտներ պատմել:

Թատրոններում ես Արծրունուն հանդիպում էի շատ հազվագյուտ դեպքում, այն է, երբ Ռուսիայից կամ արտասահմանից գալիս էին հոչակավոր դերասաններ կամ երգիչներ: Իսկ հասարակական երեկույթներ, նվագահանդեսներ, պարահանդեսներ և այլն, նա գրեթե երբևէ չէր հաճախում: Մի անգամ միայն նրան տեսա մի բարեգործական բուրժուական երեկույթում, և այդ մի անգամն էլ հակառակորդները, ինչպես ասվում է, «հարամ արին» մարդու գլխին:

Մի ինչ-որ գրչամուլ պառավ աղջիկ «Արծազանք»-ի էջերում գրեց մի անամոթ հոդված և պարսավեց նրան, մեղադրելով, որ սև սյուրտուկի հետ հագել էր մոխրագույն պանթալոն: Արծրունի-Ասիացին մի լավ ծաղրեց այդ պառավ աղջկան, ասելով, որ տղամարդից սև պանթալոն պահանջելու իրավունք միայն այն կինն ունի, որ ինքը պարահանդես է գնում մերկապարանոց (դեկոլտե), երևի պառավ աղջիկը չգիտեր, որ շատ քիչ հայեր կարող էին էտիկետի վերաբերմամբ վիճաբանել Գրիգոր Արծրունու հետ և ավելի քչերը գիտեին նրա նման ճաշակով հագնվել: Արծրունին իր հագուստները պատվիրում էր առաջնակարգ դերձակներին, և նրա արտաքինը, չնայելով մարմնի թերությանը, միշտ հաճելի տպավորություն էր անում տեսնողի վրա:

Գրիգոր Արծրունին ուներ մի քույր և մի եղբայր: Քույրը ամուսնացած էր մի գերմանացի բարոնի հետ, որ երկար տարիներ վարեց փոխնահանգապետի պաշտոն Նախ Բաքվում, ապա Քուրթախում: Եղբայրը, Անդրեաս Արծրունին, միշտ ապրում էր արտասահմանում և երբեմն ամառվա արձակուրդներին գալիս էր Կովկաս: Նա քիմիայի պրոֆեսոր էր Գերմանիայում, դասավանդում էր Ախենի համալսարանում: Որքան Գրիգոր Արծրունին դուրագրգիռ էր, նույնքան Անդրեաս Արծրունին պաղարյուն էր, գոնե ես այսպիսի տպավորություն ունեմ նրանից:

Երբ Գրիգոր Արծրունին, իր կավածքը կորցնելով, հուսահատ վիճակում գնաց արտասահման, եկավ Անդրեասը բարձի թողված գործերը կարգադրելու: Մի տեսակցության ժամանակ նա ինձ ասաց,

— Եթե Գրիգորը մի փոքր պաղարյուն խորհեր և հաշվով գործեր, չէր զրկվի և ինձ էլ չէր զրկիլ մեր հայրական ժառանգությունից:

Երեք ու կես տարի Րաֆֆիի մահից հետո, այն է՝ 1892 թվականի դեկտեմբերին, վախճանվեց Գրիգոր Արծրունին թոբերի բորբոքումից: Նրա աղճատված մարմինը չդիմացավ սովորական հիվանդությանը քառասուն և ութ տարեկան հասակում, որ շատ հեռու է ծերությունից:

Հիշում եմ այսօրվա պես նրա թաղման օրը: Հորդառատ ձյունը դադարել էր, երկինքը պարզվել: Թիֆլիսը երբեք այդպիսի բազմամարդ և միևնույն ժամանակ անախորժության չափ աղմկալի հուղարկավորություն չէր ունեցել: Գլխավոր դերակատարները, իհարկե, հիմա դաշնակցության հիմնադիրներն էին: Նրանց թելադրությամբ էին գավառներից բազմաթիվ պատգամավորներ եկել: Դագաղին հետևում էին չորս հարյուր քսան ծաղկե պսակներ և մի քանի տասնյակ հազար հուղարկավորներ:

Կառավարությունը գիտեր, որ Գրիգոր Արծրունու թաղումը պիտի լինի մի տեսակ ազգային ցույց և մի զորավոր բողոք իր դեմ, ուստի կարգադրել էր, որ դագաղը չտարվի կառավարչապետի պալատի առջևով: Այլ որոշում էին կայացրել դաշնակցականները: Մի քանի ամիս առաջ նման ցույց արել էին վրացիներն իրանց նշանավոր գործիչ, Նախկին քաղաքագլուխ Թիֆլիսի, ապա աքսորական Կիպիանու թաղմանը: Ոստիկանությունը չկարողացավ զսպել դաշնակցականներից հրահրված երիտասարդությանը, սգո թափորն անցավ պալատի առջևով: Քարկոծվեցին մի քանի ոստիկաններ, արվարձանային ոստիկանապետը վիրավորվեց և ձիուց ընկավ: Այս եղավ ոստիկանության ամբողջ պատիժը, որով հետո այնքան պարծենում էին աղմկարարները: Ընդհանուր տեսարանը տգեղ լինելով, ինձ վրա թողեց շատ գեշ տպավորություն: Գրիգոր Արծրունու թաղումն ավելի համեստ, միևնույն ժամանակ ավելի տխուր և լուրջ էի երևակայել: Եթե Արծրունին Նախագուշակեր, որ այդ ձևով պետք է ողբացվի իր մահը, համոզված եմ, որ կարգելեր: Նա փառասեր էր, բայց ոչ աղմկասեր: Նա կարգելեր նամանավանդ, եթե գիտենար, որ իր մահվան շուրջը հարուցված փոթորիկը մեծ մասամբ արվեստական էր, և որ դա սուգ չէր, այլ մի տեսակ Նախնական ռեկլամ կազմակերպվող դաշնակցության համար:

Գրիգոր Արծրունին ասպարիզից չբացավ ժամանակին: Նա չտեսավ իր մահը: Նա հասել էր բնությունից իրան սահմանված ժողովրդականության վերջնակետին, որից դեռ վտանգավոր էր: Նրա զենքն արդեն բթացել էր, նրա «մտրակն» այլևս չէր շաչում Նախկին զորությամբ ի, վերջապես, հայ հասարակական կյանքում անցել էր մտրակման շրջանը, և հրապարակախոսից պահանջվում էր ավելի լուրջ և խոհուն վերաբերմունք դեպի հանրային ինդիվիդուները: Սակայն նա

հրապարակախոսության մեջ չթողեց արժանավոր ժառանգ: Բոլոր նրա հետևորդները թույլ կրկնություններ էին հնացած երգչի, որովհետև չունեին ոչ նրա տաղանդը և ոչ անկեղծությունը:

Քառորդ դար Գրիգոր Արծրունին ղեկավարեց հայ երիտասարդության միտքը իր ազատամտական ուղղությամբ: Ես չեմ ուզում քննադատել այդ ուղղությունը: Նա արդեն քննադատվում է ներկա սերնդից պատմականորեն և քննադատվում է ընդհանուր առմամբ շատ ճիշտ, գոնե ինձ այսպես է թվում: Այսքանը միայն կարող եմ ես ասել, որ Գրիգոր Արծրունին ըստ էության խոշոր հրապարակախոս չէր, այո, բայց և այնպես իր ժամանակին չունեի հավասար մրցակից: Նա մի Սվիֆտ չէր և ոչ էլ Միխայլովսկի: Նա մի Յանսի Ռոջերս էր հայկական չափով, տաղանդավոր, հրավառ, բայց անցողիկ, ինչպես մի հրթիռ: Փայլեց, աղմկեց և լռեց ու չքացավ: Ժամանակակից ընթերցողը եթե կամենա «Մշակ»-ը թերթել, կարդալով Արծրունու հոդվածները, կարող է միայն ժպտալ...

Դաշնակցությունը վերջնականապես կազմակերպվեց Գրիգոր Արծրունու մահից հետո: Հիշում եմ այդ օրերը այսօրվա պես: Կազմակերպիչ կոմիտեի ժողովները լինում էին մեծ մասամբ բժիշկ Յովհաննես Լոռու-Մելիքյանի տանը: Ես իմ ընտանիքով կենում էի այդ տան վարի հարկում և մինչև խորը գիշեր վերից լսում էի բարձրաձայն վիճաբանություններ: Ժողովները վերջանում էին Լոռու-Մելիքյանի ճոխ ընթրիքներով, և հաճախ հայրենասիրական և ռազմական երգեցողությունները խանգարում էին փոթորկներիս քունն ու իմ գրչի աշխատանքը: Ես շատ անգամ իմ մտքումս անիծել եմ այդ աղմկարար ժողովները Էգոիստաբար...

Ես հրավիրված էի կազմակերպվող դաշնակցության խմբագրական մասնաճյուղի անդամ: Մեր նիստերը տեղի էին ունենում ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչ Ալեքսանդր Մելիք-Ալահվերդյանի բնակարանում, որ գտնվում էր այժմյա պետօպերայի դեմոլոգեմ անկյունի տան մեջ: Այդ նիստերին ևս մասնակցել եմ միայն մի քանի անգամ: Սկզբում ինձ հանձնվեց գրել դաշնակցության հավատո հանգանակը «Դրոշակ»-ի համար, գրեցի, իդեոլոգիան չհավանեցին: Հետո հանձնվեց գրել Լևոն Սարգսյանին, Նույնպես մերժվեց: Գրեց երրորդը, չորրորդը — ապարոյուն: Վերջ ի վերջո, չեմ հիշում Ալեքսանդր Մելիք-Ալահվերդյանն էր, թե բժիշկ Լոռու-Մելիքյանը (անկասկած երկուսից մեկը) գրեց մի անշնորհք բան, որով և հրապարակ եկավ «Դրոշակ»-ը ու ենթարկվեց «Յնչակ»-ի կատաղի քննադատության: Հաջորդ համարում լույս տեսավ մի ուրիշ հոդված տարբեր ուղղությամբ ու ոճով: Ով գրեց այս վերջին հոդվածը՝ չգիտեմ:

Ես հեռացա խմբագրական մասնաճյուղից, ժամանակի կորուստ համարելով այնտեղ մնալը: Հարկավ իմ ընկերներից շատերի համար անհասկանալի ու զարմանալի էր, որ մի մարդ գրական գործունեությունը գերադասում է քաղաքական գործունեությունից, բայց ինձ համար ինչպես այժմ, այն ժամանակ էլ ավելի բարձր բան չկար, քան գրականությունը, մանավանդ գեղեցիկ գրականությունը: Կոմիտեն ինձորեց ինձ Կոստանդին Խատիսյանի ընկերակցությամբ գնալ Բաբու և դրամ հանգանակել Նորածին կուսակցության համար: Գնացինք և կարողացանք հանգանակել 11000 ռուբլի, մի գումար, որ այն ժամանակ շատ-շատ էր մի անհայտ կուսակցության համար: Մենք բերեցինք այդ գումարը ու հանձնեցինք կուսակցության զանձապահ Գաբրիել Միրզոյանին: Կոստանդին Խատիսյանը պահանջեց, որ այդ գումարից 1500 ռուբլի տրվի իրան: Նա ուզում էր գնալ Պարսկաստան և այնտեղ բանալ ռումբերի գործարան «Հայաստանը փրկելու» համար: Կոմիտեն մերժեց, և, Խատիսյանը, վիրավորվելով, իր կողմնակիցներից կազմեց առանձին ֆրակցիա Նորածին կուսակցության մեջ: Դա մի ծիծաղելի բան էր, որից առաջացան շատ կոմիկական տեսարաններ: Երևակայեցեք ձեզ մի հագիվ կազմված ընկերություն, որի անդամները հենց առաջին օրից սկսեցին կռվել իրարու հետ մի տակավին ձեռք չբերված ավարի շուրջը:

Այդ ժամանակ դաշնակցության հիմնադիր կոմիտեի ժողովները տեղի էին ունենում Խատիսյանների բնակարանում: Դա մի համեստ տուն էր՝ գրեթե կիսախարխուլ: Նա գտնվում էր երկրի կառավարչապետ իշխան Գոլիցինի պալատի կռակում, այն է, Թիֆլիսի կենտրոնական փողոցներից մեկի վրա, որ այն ժամանակ կրում էր Պետրոս Մեծի անունը, իսկ ներկայումս Ձերժինսկու անունը: Փողոցի մյուս մայրի վրա, գրեթե Խատիսյանների տան դիմաց գտնվում էր Նահանգապետ իշխան Շերվաշիձեի (ապագայում այրիացյալ թագուհի Մարիա Ֆեոդորովնայի

սիրականը) բնակարանը: Իշխանը, հարկավ, որպես պետության ներկայացուցիչ, չէր կարող հանդուրժել ոչ մի գաղտնի ժողով, իսկ Խատիսյանի հայրը, թեև Նույնպես ռուս չինովնիկ քաղաքացիական գեներալի տիտղոսով, բավական ազատամիտ մարդ էր և հակառակ չէր իր տանը տեղի ունեցող ժողովներին: Նա հարգված էր ամբողջ քաղաքից որպես խելացի, շատ պարկեշտ մարդ, ուներ շատ բարեկամներ երկրի բարձր ադմինիստրացիայի շրջանում: Մեկն էլ այդ բարեկամներից իշխան Շերվաշիձեն էր:

Չետո, շատ հետո իմացվեց, որ վրացի իշխանը հայ՝ գեներալին մի քանի անգամ ասել է.

— Պատվիրեցեք ձեր որդուն, որ ժողովների ժամանակ փողոցի կողմի լուսամուտները փակի կամ գոնե ռուսերեն չխոսեն: Ես ամեն գիշեր անցնելիս ակամա լսում եմ նրանց վիճաբանությունները:

Ժողովները երբեմն տևում էին մինչև լույս, մերթ ընդ մերթ ես ևս մասնակցում էի:

Կոստանդին Խատիսյանին չհաջողվեց Պարսկաստան գնալ: Նա ինժեներ էր և լավ քիմիկոս: Վճռեց ուժանակ պատրաստելու փորձեր անել տանը: Մի օր նա կես մատնաչափ ուժանակ ձեռքին իջավ տան առջև գտնված պարտեզը, որ փոխարքայի պալատի պարտեզից բաժանված էր մի ցածր պարիսպով: Նա փորեց մի փոս և այնտեղ դրեց ուժանակն ու վարձեց: Լսվեց մի ուժեղ թնոյուն, երկրից պոկվեց մի խոշոր հողակույտ, օդը լցրեց թանձր փոշով: Պատշգամբի վրա եղած քիմիական գործիքները տնային այլևայլ առարկաների հետ, ջարդվելով, թափվեցին պարտեզ: Տան լուսամուտների ապակիները ջարդուկիչուր եղան, սենյակներից դուրս վազեցին սարսափահար տանեցիները, որոնց թվումն էր պատանի Ալեքսանդր Խատիսյանը, դաշնակցական բախտավոր Յայաստանի ապագա վարչապետը և այժմյան «փրկիչը» Պարիզի փողոցներում: Թնոյունն այնքան զորեղ էր, որ հեռավոր Սոլովակյան փողոցի ոստիկանը լսեց ու վազեց գիտենալու, թե ինչ է պատահել: Երբ փոշին նոսրացավ, օդը պարզվեց, երևաց Կոստանդին Խատիսյանի գունասպառ կերպարանքը անշարժ, ինչպես արձան: Նա սարսափել էր իր արածից, բայց երջանիկ էր, վասնզի գտել էր Թուրքահայաստանը սուլթան Յամիդի ձեռից ազատելու «միջոցը»:

Պարտիզի մեջ երևացին մի քանի ոստիկաններ, բայց Կոստանդին Խատիսյանը չձերբակալվեց, որովհետև նրա հայրը գեներալ էր: Երկար, երկար ժամանակ նա պարծենում էր այդ աննման «բաջազործությանը»:

Նույն օրերին ես դաշնակցությունից հեռացա առմիշտ և նորեն նվիրվեցի իմ գրչին: Մի ինչ-որ ներքին ձայն ինձ ասում էր, թե այդ կուսակցությունը պիտի լինի սոսկալի փորձանք հայ ժողովրդի գլխին:

Թիֆլիսում հրատարակվում էր «Новое обозрение» անունով մի օրաթերթ, որի տեր ու տնօրեններն էին Գեորգի, Վասիլի և Կոստանդին Թումանյանները՝ վերին աստիճանի համեստ մի երրորդություն, գրականության չափազանց սիրահար, սակայն առանց գրական որևէ ձիրքի, բացի ավագ եղբայր Գեորգիից, որի հրապարակախոսական ունակությունը միջակությունից բարձր չէր:

Ես սկսեցի աշխատակցել այդ լրագրին ոչ սիրով, այլ հարկադրված: Յայ գրականությունը ինձ վարձատրում էր ծիծաղելու չափ ժլատ: Սակայն Թումանյաններն էլ չէին կարող պարծենալ իրենց առատաձեռնությամբ: Ես ստանում էի տողին երեք կոպեկ ինքնուրույն և երկու կոպեկ թարգմանական հոդվածների համար: Այդ ժամանակ Քրիստափոր Միքայելյանը «Новое обозрение» լրագրի սրբագրիչն էր: Մի օր նա ինձ ասաց, թե դաշնակցական կուսակցության կարգադրությամբ պիտի գնա ժնև «Դրոշակ»-ի խմբագրումն իր վրա վերցնելու և ինձ էլ առաջարկեց աշխատակցել: Ես մերժեցի: Այնուհետև նա դարձյալ մի քանի անգամ նույն առաջարկությունն արավ: Ես շարունակ մերժում էի առանց պատճառաբանելու իմ մերժումը: Վերջապես նա գնաց ժնև և չեմ հիշում որքան ժամանակ անցած՝ ժամանակավոր վերադարձավ Կովկաս «Դրոշակ»-ի և առհասարակ կուսակցության համար դրամ ժողովելու նպատակով: Մի օր փողոցում մեր մեջ տեղի ունեցավ հետևյալ դիալոգը, որ այսօր հիշում եմ բառ առ բառ.

- Գրի՛ր, Շիրվան, մի մերժիր, քո անունը կարևոր է մեզ համար:
- Չեմ կարծում, որ իմ անունը կարողանա օգուտ բերել գործին:
- Ինչո՞ւ:
- Որովհետև նա գրական անուն է և ոչ քաղաքական:
- Մեզ էլ հենց քո գրվածքներն են հարկավոր:
- Այն գրվածքները, որոնք ներշնչված կլինեն ձեր կուսակցության ոգով, այնպես չէ՞:
- Այո, իհարկե:
- Ճիշտ այդ է, որ ես չեմ կարող անել:
- Պատճա՞ռը:
- Գրողը պարտավոր է գրել այն, ինչ որ ինքն է կամենում, և ոչ թե ուրիշների թելադրածը:

Քրիստափորը մի բանի վայրկյան խորհեց, ապա հառաչելով արտասանեց,

— Ահ, Շիրվան, Շիրվան, դու անուղղելի ես, մի՞թե ավելի պատվաբեր չէ, որ գրողն իր գրիչը նվիրի մի սուրբ գործի, քան իր քմահաճույքին:

— Քրիստափոր, եթե դու գրողի հոգու, զգացումների ու խղճի թելադրանքները համարում ես քմահաճույք, ապա չգիտեմ ինչպես կարող են մեր մտքերը հաշտվել իրարու հետ: Բացի դրանից, դու դաշնակցության որդեգրված գաղափարը հռչակում ես սուրբ: Ես էլ մի ժամանակ այդպես էի կարծում, բայց այժմ թույլ տուր ասել, որ կասկածում եմ:

— Ինչո՞ւ:

— Չգիտեմ, դեռ չեմ պարզել ինքս ինձ համար: Գիտեմ միայն, որ հոգուս խորքում կա մի բան, որ թույլ չի տալիս ինձ լիովին հավատալու ձեր գործին: Տես, ահա բանի տարի է՝ «Դրոշակ»-ը հրատարակվում է, ես մի անգամ էլ ցանկություն չզգացի նրա որևէ համարը նույնիսկ պարզ հետաքրքրության համար ձեռքս վերցնել, ուր մնաց կարդալ:

— Ի՞նչ է նշանակում այդ, — գոչեց Քրիստափորը այլայլվելով:

— Այդ նշանակում է, որ ձեր գաղափարը խորթ է իմ հոգուն:

— Ոչ, այդ նշանակում է, որ դու կամ չես հետաքրքրվում մեր տառաայլ ժողովրդի վիճակով, որ մի ոճիր է քո կողմից, կամ նրա ազատագրության թշնամին ես:

— Թողնենք մի կողմ, թե ով է մեզնից ավելի հետաքրքրված ժողովրդի վիճակով, խոսենք ձեր մասին: Դուք, դաշնակցականներդ, հեղափոխականներ չեք:

— Ի՞նչպես, այդքան արյուն թափելուց հետո, — գոչեց Միքայելյանը վրդովված, — ուրեմն դու չես հարգում մեր նահատակների հիշատակը:

— Խոսքս նրանց մասին չէ, Քրիստափոր, զուր մի գրգռվիր, խոսքս դաշնակցության ղեկավարների մասին է:

— Չեմ հասկանում:

— Լսի՛ր, Քրիստափոր, իմ կարծիքով հեղափոխությանը արհեստ չէ, այլ արվեստ: Իսկական հեղափոխականը ծնվում է որպես այդպիսին, ինչպես երաժիշտը, նկարիչը կամ բանաստեղծը: Իմ խիղճն ինձ չի կարող թելադրել ուրիշներին ասելու՝ վերցրե՛ք հրացանը և գնացե՛ք կռվի դաշտ այն ժամանակ, երբ ինքս հանգիստ նստած եմ իմ տանը: Իսկական հեղափոխականը առաջ ինքն է վերցնում զենքը, հետո ուրիշներին համոզում նույնն ասել: Վերջապես, ես համոզված եմ, որ զենքով դուք չեք կարող հայրենիք նվաճել, դուք վտանգի եք ենթարկում թուրքահայ ժողովրդի կյանքը:

Քրիստափոր Միքայելյանը շրթունքները սեղմելով ոչինչ չասաց և բարկացած հեռացավ:

Այդ եղավ մեր վերջին հանդիպումը...

XII

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱ: ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄՅԱՆ

Ես քիչ եմ հանդիպել այդ մարդուն: Նա ապրում էր Նոր-Նախիջևանում, որ իր ծննդավայրն էր կարծեմ: Մինչև Թիֆլիս տեղափոխվելու կարդացել էի նրա ոտանավորները, ոգևորվել: Մի քանիսը մինչև անգամ անգիր գիտեի: Արձակ գրվածքների մասին գաղափար չունեի. Նախիջևանի բարբառն անհասկանալի էր ինձ համար:

Գամառ-Քաթիպան Թիֆլիս գալիս էր տարին մեկ կամ երկու անգամ, մերթ մի քանի շաբաթ այստեղ մնալու, մերթ Էջմիածին ուխտի գնալու համար: Եվ ամեն անգամ հայ դրական շրջանը հյուրասիրում էր նրան հասարակական ճաշկերույթով:

Տարօրինակ էր Գամառ-Քաթիպայի բնավորությունը, ինչպես և նրա արտաքինը: Ավելի փոքր, քան միջահասակ, ոչ գեր, ոչ նիհար, թուփս մորթով, պարզ ակնոցի տակից ծակոտող հայացքով նայող աչքերով, որ երբեմն հիշեցնում էին ինչ-որ գիշակերի աչքեր, երեսը միշտ մաքուր սափրած, ալեխառն ընչացքը քիչ կռտած, բերանը ծուռ — այս էր Գամառ-Քաթիպան: Նա, որ ժամանակի միակ ժողովրդականացած քնարերգակն էր, որի «Մայր Արաքսի...»-ն երգվում էր, «Բողոք առ Եվրոպ»-ը արտասանվում բեմերի վրա ու տներում ամենուրեք, ուր կար միայն մի բուն հայություն, որի անունը երիտասարդության բերնում ազգային պարծանքի առարկա էր:

Հարգում էի Գամառ-Քաթիպային, ինչպես ամենքը, բայց և համակրանքի առանձին զգացում երբեք չունեցա: Ինչո՞ւ:

Մեծամիտ չէր, բայց փոքրավորի դեմ մի տեսակ իշխանավորի կեցվածք ուներ: Խոսում էր բարձր ձայնով, հրամայողական տոնով: Ավելի ցարական գոռոզ գեներալի հովեր ուներ, քան բանաստեղծի հեզություն: Չգում էիր, որ մարդը մեծ երևալու ճիգեր ունի: Խոսում էր մեծ մասամբ ոռուներեն և խոսում էր մաքուր միայն նախիջևանցու տափակ առոզանությամբ:

Առաջին տարին, որ հանդիպեցինք, ես էի նրա համար հասարակական հացկերույթ կազմակերպողը և մասնակցողների ցուցակ պատրաստողը: Այս առիթով ես մինչև անգամ գնացի Կոջոր ամառանոց Գրիգոր Արծրունուն խնդրելու, որ գեթ մի օր մոռանա ատելությունը և մասնակցի հացկերույթին: Այդ ժամանակ նրանց հարաբերությունները գրեթե խզված էին. մեղավորը բանաստեղծն էր: Նա իր «Աստառ» վերնագրով պամֆլետի մեջ Արծրունու մասնավոր կյանքի վերաբերմամբ թույլ էր տվել այնպիսի կեղտոտ ակնարկներ, որոնցից երդվյալ պոռնոգրաֆիստն անգամ կամաչեր:

Արծրունին խոստացավ ճաշկերույթին գալու, բայց չեկավ, երևի դարձյալ ենթարկվելով տիկին Մարոյի ազդեցությանը:

Երբ ես գնացի Գամառ-Քաթիպային ճաշկերույթին հրավիրելու, ձեռն ուսիս վրա դնելով՝ ասաց.

— Ну, батюшки, дитя не плачет, мать не понимает.

— Ի՞նչ եք ուզում ասել, վարպետ:

— Լսեցի, որ վեպ ես գրել «Նամուս» անունով, ինչո՞ւ չէիր ինձ ասում:

— Ի՞նչ կարիք կա ձեր ուշադրությունն ինձնով զբաղեցնելու:

— Ի՞նչպես թե ինչ կարիք, — գոչեց Գամառ-Քաթիպան, կարծես մի տեսակ վիրավորված, — ես կգրեի ձեր մասին «Արծազանք»-ի մեջ, վեպը կտարածվեր:

Իհարկե, նրա հեղինակավոր ձայնը գնահատելի էր ինձ համար, և նա հավատացած էր, որ այդպես է, ուստի դժվար էր նրա համար երևակայել, որ ինձ նման մի սկսնակ, թեկուզ համեստությունից և նրբազգացությունից դրդված, կարող է չդիմել իր հովանավորությանը: Ես մինչև այսօր էլ չեմ հասկանում ինչո՞ւ սկսնակներն իրենց գործը տանում են այս կամ այն անվանի գրողին և խնդրում են կարդալ կամ լսել, հուսալով նրա հավանությանն արժանանալու: Եթե գրվածքն արժեք անի, ինքն իր համար ճանապարհ կբանա, իսկ եթե ոչ, չգիտեմ ինչ հեղինակություն կամ առածաբան կարող է նրան փրկել մոռացությունից կամ անկումից: Վերջապես, համբավավոր գրողները միշտ էլ անսխալական չեն և կարող են սկսնակին ճանապարհից շեղել: Ահա ինչու այսօր ես խուսափում եմ ինձ դիմող երիտասարդների երախայրիքը կարդալու, այսինքն հանձն առնելու թե պատասխանատվության և թե սոսկալի ծանձրույթ: Անձամբ ես ոչ մի համբավավորի մոտ իմ գործերը չեմ կարդացել և ոչ էլ հարցրել եմ նրանց կարծիքը իմ տպագրված գործերի մասին: Ընթերցողը — ահա միակ դատավորը գրողի: Գրական քննադատություն... ո՞ւր է նա հայ գրականության մեջ:

Գամառ-Քաթիպան իր ճամփորդական տպավորությունների մեջ գրեց «Նամուս»-ի մասին: Եվ որովհետև գիրքը չէր կարդացել կամ կարդացել էր, չէր հավանել, բարվոք համարեց փառաբանել հրատարակչական ընկերությունը, այլ խոսքով մի անգամ ևս շոյել Աբգար Յովհաննիսյանին, որ ընկերության նախագահն էր:

Գամառ-Քաթիպան իր արձակ գրվածքներով մի Ձոնաթան Սվիֆտ էր: Նույնչափ թունավոր, կծու և անողոք, թեև ոչ անգլիական երգիծաբանի չափ հանճարեղ: Նրա Սյուլյուկ կեղծ անունով գրվածքների մեծ մասը նվիրված էր բանաստեղծի չսիրած մարդկանց մասնավոր կյանքին: Երմակյան ազգանունով մի ճերմակահեր վարդապետի մասին «Արծազանք»-ի մեջ գրեց մի պամֆլետ, որի բովանդակությունը կարելի է գուշակել գրվածքի վերնագրից՝ «Սատանայի ոջիլ»: Բավական է, որ մեկը այս կամ այն կերպ դուր չգար Ռաֆայել Պատկանյանին, թեկուզ իր դեմքով, կեցվածքով, քայլվածքով, Սյուլյուկը կար ու կար իր ժաիրաթաթախ գրչով:

Չարմանալի անհանգիստ հոգի էր Գամառ-Քաթիպան: Չեմ հիշում մի մարդ, որ նրա մասին լավ խոսեր: Թիֆլիսում, բացի Գաբրիել Սունդուկյանից, նա ոչ մի բարեկամ չուներ: Րաֆֆին բացարձակապես ատում էր նրան: Արծրունին էլ ավելի, եթե չէր հարձակվում նրա վրա, պատճառը նախ հարզանքն էր, ապա մի քիչ էլ երկյուղը բանաստեղծի ժողովրդականությունից: Նույնիսկ Պերճ Պոռչյանը, այդ ամեններողամիտ, ամենահամբերատար մարդը, Գամառ-Քաթիպայի անունը լսելիս հոնքերը կիտում էր: Նախիջևանից եկող մտավորականները միշտ գանգատվում էին նրա դեմ: Այս բոլորի պատճառը Գամառ-Քաթիպայի տարօրինակ բնույթն էր: Մի անգամ, երբ Աբգար Յովհաննիսյանը Գամառ-Քաթիպային անվանեց մեծ բանաստեղծ, ես հարցրի.

— Յապա ինչո՞ւ այդ մեծ բանաստեղծին գցել եք Նոր-Նախիջևանի պես մի փոս և չեք աշխատում նրան բերել Թիֆլիս:

— Որովհետև եթե նրան Թիֆլիս բերենք, ես ու դուք մի օր իրար դեմ կելնենք դանակներով:

— Չեմ հասկանում ինչու:

— Լսեցեք: Մի անգամ Գամառ-Քաթիպան ինձ հարցնում է, «Աբգար, ի՞նչ է գտել Գրիգոր Արծրունին այդ մագաղաթյա Մարոյի և ի՞նչ է գտել Մարոն այդ սապատավորի մեջ, որ իրարու սիրահարվել են»: Ես առանց որևէ ետին մտքի պատասխանեցի. «Աստված նրանց ասել է. «Սիրեցեք միմյանց, ապա թե ոչ թույլ չեմ տալու ոչ մի սատանայի ձեզ սիրելու»: Մյուս օրը Գամառ-Քաթիպան, հրավիրված լինելով Արծրունու մոտ, ճաշի ժամանակ գինու բաժակը բարձրացնում է ու ասում. «Մարո, Գրիգոր, ձեր կենացը. Աբգարն ասում է, թե աստված ձեզ հրամայել է սիրել միմյանց, ապա թե ոչ»... և այլն: Արծրունին, իհարկե, կատաղում է, և ահա այդ օրից է սկսվել նրա թշնամությունն իմ դեմ:

Մի ուրիշ անգամ Գամառ-Քաթիպան Թիֆլիսում հրավիրված է լինում թեյի իր մի բարեկամի և երկրպագուի մոտ: Թեյի ժամանակ երկու բարեկամների քաղցր զրույցի միջոցին մյուս սենյակից գալիս է տանտիրոջ կենակցուհին ճերմակ զգեստով մի օտարոտի, բարձրահասակ, նիհար կին:

— Բա՛հ, — գոչում է բանաստեղծը, — այդ ուրվականն ո՞վ է:

Ես կատաղեցի, հագիվ կարողացա ինձ զսպել, որպեսզի այդ խելագարին չվնդեմ իմ տնից, — ավելացրեց եղելությունը ինձ պատմող տան տերը, որ մի պատվելի բժիշկ էր:

Ես բավականանում եմ Գամառ-Քաթիպայի, իբրև անհատի, այս մի քանի գծերով: Նա իմ տանը եղել է ընդամենը երկու անգամ, ես նրա մոտ հագիվ թե ավելի: Նրա ընտանեկան կյանքին միանգամայն անձանոթ եմ:

Գամառ-Քաթիպան վախճանվեց Նոր-Նախիջևանում 1892 թ., 60 տարեկան հասակում: Իր կյանքի վերջին տասնամյակում նա գրեթե ոչինչ չստեղծագործեց: Ճակատագիրը փրկեց նրան կենդանությանը իր մահը տեսնելու դժբախտությունից: Այսօր նրա անունը, իբրև բանաստեղծի, չբացել է ասպարիզից շնորհիվ իր ազգամոլության, որ հասնում էր շովինիզմի, իսկ իր ժամանակին դրդողում էր Րաֆֆիի փայլուն անվանը հավասար...

Ժողովուրդների կուլտուրական կյանքում դերասանը, երգիչն ու նվագողը ավելի իրավունք ունեն իրանց ժամանակակիցներից գնահատվելու, քան գիտնականը, գյուտարարը, գրողը, բանաստեղծը կամ ով ևս լինի:

Արտիստի փառքը շատ կարճատև է: Մարդկանց հիշողության մեջ նա տեղ ունի այնքան ժամանակ, որքան նրանց աչքերի առջև: Շատ անգամ նա մահանում է ու մոռացվում իր կենդանության ժամանակ: Մարմինը կա, հոգին մեռել է: Բավական է, որ երգչի ձայնը հնանա, և ահա նա չկա հասարակության համար: Բավական է, որ դերասանի ուժերը թուլանան ծերությունից, թե հիվանդությունից, և ահա նրա աստղը գունատվեց ու թեքվեց: Ավանդությունն ասում է. Ֆիրդուսին յոթանասուն տարեկան էր, երբ գրել սկսեց Շահ-Նամեն, նա այսօր էլ ապրում է: Միլտոնը կույր էր, բայց ստեղծեց համաշխարհային գրականության գոհարներից մեկը: Բեթհովենը խլացավ, բայց չդադարեց գմայլեցնել մարդկային լսելիքը:

Նույն բախտը չունեն դերասանն ու նվագիչը: Այսօր, երբ ես հիացմամբ եմ խոսում Պետրոս Ադամյանի մասին, շատերը, թերահավատությամբ են վերաբերվում իմ գովասանքին: Արդարև, ո՞վ կարող է չտեսած տաղանդի մեծությունը պատկերացնել:

Ինքը — Ադամյանը շատ լավ գիտեր իր ապագան: Գիտեր, որ մարմինը գերեզմանին տալով, տալու է և հիշատակն իր մասին: Այս գիտակցությունը տանջում էր նրան կատարելապես, քանի-քանի անգամ այցելելով նրան, տեսել եմ վրձինը ձեռքում նկարելիս կամ գրասեղանի քով նստած գրելիս:

— Ի՞նչ եք անում, — հարցնում էի ես նրան:

— Էհ, բարեկամս, կռվում եմ մոռացման դեմ:

Սոսկ դերասանի համբավը չէր գոհացնում նրա անհագ ոգին: Ճգնում էր գրականության կամ նկարչության մեջ ևս տեղ ունենալ, իհարկե, ոչ ետին տեղը:

Մի անգամ Բաբվում ևս ինձ համար կարդաց մի պատմվածք: Դա մելոդրամային գրվածք էր, շատ նման բովանդակությամբ «Ոճրագործի ընտանիքը» պիեսին, որի մեջ Կորրադոյի դերը կատարում էր այնքան հրաշալի: Երբ վերջացրեց սքանչելի ընթերցումը, նայեց երեսիս հարցական հայացքով: Ես տարված էի նրա թավշային բարիտոնի երաժշտականությամբ:

— Ահ, — գոչեցի ես, — ի՞նչ հիանալի եք արտասանում...

Չմտածեցի, որ Ադամյանի սպասածն այդ չէր:

— Այո՛, իհարկե, հասկանալի է, — ասաց նա և, մի ներվային շարժում անելով, մոտեցավ վառարանին ու ձեռագիրը զցեց այնտեղ:

Ադամյանին զանազան տեսակի գեղարվեստագետների հետ այցելում էին և նկարիչներ: Հիշում եմ Քևորգ Բաշինջադյանին, Շմերլինգին, Շամշինյանին և անդրիագործ Խաղարովիչին, որոնց հետ Ադամյանը շարունակ վիճաբանում էր նկարչության և արձանագործության մասին: Հավանում էին նրանք դերասանի վրձինը իրենց հոգու խորքում թե չէ — ասել չեմ կարող, բայց գովասանքներ չէին խնայում: Ադամյանը նկարչությամբ ավելի էր հափշտակված, քան գրականությամբ, թերևս այն պատճառով, որ վրձինը համեմատաբար ավելի հուսատու էր, քան գրիչը:

Մի օր, այցի գալով, տեսա հետևյալ զավեշտական պատկերը: Ադամյանն ուներ մի մուլեռանդ երկրպագու՝ Ալեքսանդր Ստեփանյան անունով, որին սովորաբար Սև Սանդրո էին անվանում: Այդ մարդը ամեն տեսակ ծառայություններ էր մատուցանում Ադամյանին: Ահա այդ Սև Սանդրոն մի մշակի օգնությամբ աշխատում էր մի Էշ գավթից սանդուղքով բարձրացնել վերև, տան երկրորդ հարկը: Ադամյանը, ձեռները պանթալոնի գրպանները դրած, պատշգամբից ցուցունքներ էր անում, թե ինչպես պետք է բարձրացնել:

Էշը, իհարկե, համառում էր, և, ոչ մի բոթոց, ոչ մի հրոց ու գոռում-գոչյուն չկարողացավ նրան սանդուղքի առաջին աստիճանից դենը շարժել: Վերջապես Սև Սանդրոն հոգնեց, քրտնեց և կամակոր կենդանու պոչը բաց թողեց: Էշը նստեց, վճռելով Էլ ոտքի չելնել:

— Սապրիստի, — գոչեց Ադամյանը բարկացած:

— Այդ ի՞նչ եք ուզում անել, — հարցրի ես:

— Կուզեի, որ բարեհաճե սենյակս գալ:

— Ինչո՞ւ:

— Կփափագեի նկարել անոր դունչը, շատ սիրեցի անիծյալին:

— Բայց կարող եք զավթում նկարել:

— Կրնամ աշխատե՞լ այդ ամբոխեն շրջապատված: Նայեցե՛ք:

Արդարև, գավիթը լեցվել էր հետաքրքիր հարևաններով, որոնք բարձրաձայն քրքջում էին:

Ես կյանքումս չեմ տեսել ավելի գեղեցիկ գլուխ, քան Ադամյանինը: Նա կարող էր մրցել Բոկլի ու Բայրոնի գլուխների հետ և հաղթանակը տանել: Նրա բարձր ճակատը, առյուծի բաշը, խոշոր

երկնագույն աչքերն ու բարակ հոնքերն ու ընչացքը, սեղմ, խելացի բերանը, քիչ արծվային քիթը, որի պինչերը դողդողում էին արաբական նժույգի ռունգների պես, — այս բոլորն արժանի էին Ռաֆայելի վրձինին: Չնայելով իր կանացի նրբությանը, Ադամյանի գեղեցկությունը առնական էր:

Ադամյանի հասակը միջինից վար էր, բայց ոչ փոքր: Սակայն բեմական տեխնիկայի այդ զարմանալի վարպետը գիտեր իր հասակը ցույց տալ բնականից բարձր: Երբեք նա բեմի վրա չէր մոտենում բարձրահասակ խաղընկերներին և միշտ աշխատում էր կենտրոնական դիրք բռնել, խուսափելով անկյուններից: Համենայնդեպս, եթե բեմից դուրս նրա հասակի բարձրությունը թերի էր — բեմի վրա չէր նկատվում այդ:

Որպես Համլետ Ադամյանը ֆենոմեն էր: Հիշում եմ Ադամյանի մահից տասն ու հինգ տարի անցած, մի երեկո Օդեսայի մեծ թատրոնում էի: Աշխարհահռչակ Մուսե Սյուլլին Համլետ էր խաղում: Քովս Նատած էր հայտնի արտիստ-անտրեպրետյոր իտալացի Ֆորկատտին: Ծայրեծայր լեցուն թատրոնը շունչը զսպած, հիացմամբ դիտում էր հանճարեղ ֆրանսիացու խաղը: Հանկարծ Ֆորկատտին դարձավ ինձ.

— Հիշո՞ւմ եք հանգուցյալ Ադամյանին:

— Շատ լավ եմ հիշում:

— Ո՞ր է նրա թավշային ձայնը, որ ամբողջ երաժշտություն էր, ո՞ր է նրա պլաստիկան...

Ադամյանը Օդեսայում խաղացել էր Մուսե Սյուլլիից շատ առաջ, հռչակավոր սատրապ գեներալ Չեյոնիի քաղաքապետության մռայլ օրերին: Այդ գեներալը մի բռնակալ էր, որի մասին առասպելներ էին պտտվում, որը ոչ մի հեղինակության առջև չէր խոնարհվում, բացի ցարից: Որպես բնորոշ դեպք պատմում էին, որ մի անգամ փողոցով անցնելիս իր կնոջ հետ ընտանեկան վեճի է բռնվում: Եվ այնքան կատաղում է, որ, ոստիկան կանչելով, հրամայում է կնոջը ձերբակալել և ոստիկանատուն տանել: Օդեսայում ինձ ասում էին.

— Երկու մարդ միայն կարողացան այդ հրեշին հարգանք ներշնչել — Սառա Բեռնարը և Պետրոս Ադամյանը: Չեյոնին երկուսին էլ երկրպագում էր:

Իմ ժամանակ Ադամյանի երկրպագու օրիորդներն արդեն պատկառելի մայրեր էին և, մի քանի հրեա, ռուս և հույն ընտանիքներում տանտիրուհիները, ցույց տալով իրենց ալբոմների մեջ Ադամյանի լուսանկարը, հիացմամբ էին հիշում հայ դերասանին:

Երբ Ադամյանը խաղում էր Մոսկվայում, չեմ հիշում, որ ռուսական խմբի հետ, ժամանակակից համբավավոր քննադատ Չույկոն գրեց նրա մասին մի շատ ընդարձակ հոդված «Русские ведомости» լրագրում: Խաղը մանրամասն վերլուծելով՝ Չույկոն Ադամյանին դրեց Սալվինի հոր և Էռնեստո Ռոսսիի բարձրության վրա:

Նույն քննադատը, երբ գնաց բեմից Ադամյանի հետ ծանոթանալու և տեսավ դերասանին հոգնած, քրտնած, մուշտակը վերցրեց իր ուսերից ու գցեց նրա վրա:

— Ի՞նչ եք անում, պարոն, — գոչեց Ադամյանը շփոթված, — դուք կարող եք մրսել:

Չույկոն պատասխանեց,

— Եթե ես մրսեմ ու հիվանդանամ, մեծ կորուստ չի լինի, այնինչ ձեր կյանքը թանկ է արվեստի համար:

Եվ դառնալով ներկա եղողներին՝ ավելացրեց.

— Երանելի է այն թատրոնը, որ այդպիսի դերասան ունի:

Իսկ հայերը թատրոն չունեին:

Ես դիտմամբ բերեցի օտարների գնահատությունները, որպեսզի իմ հիշողությունները չենթարկվեն թերագնահատության կամ կասկածի:

Ադամյանի Օթելլոն Համլետի բարձրության չէր հասնում: Թերին պետք է վերագրել նրա ֆիզիկական կարողությանը: Նույնը ավելի վստահ կարող եմ ասել «Արքա Լիր»-ի վերաբերմամբ: Այստեղ արդեն այդ կարողությունն աչքի զարնելու չափ վար էր պահանջվածից, առանձնապես պիեսի վերջին գործողության մեջ, երբ Լիրը Կորդելիայի դիակը գրկած բեմ է բերում: Այդ պահին Ադամյանը տկար էր այնչափ, որ հանդիսականին թվում էր, թե նա իր բեռան ծանրության ներքո հևում է ու քրտնում:

Երբ այս մասին մեղմ ձևով ակնարկեցի իմ ռեցենզիայի մեջ, Ադամյանը վիրավորվեց և միառժամանակ գրեթե չէր խոսում ինձ հետ: Սակայն մի օր եկավ ինձ մոտ, և մեր բարեկամությունը նորոգվեց, ավա՛ր, ոչ երկար ժամանակով... տարի ու կես անցած՝ նա վախճանվեց Կ. Պոլսում:

Ադամյանի սկզբնական տարիների դերասանությանը ծանոթ չեի: Տեսա նրան այն ժամանակ, երբ կատարելապես արդեն կազմակերպված արտիստ էր: Արգար Հովհաննիսյանը, Նապոլեոն Ամատունին և մի քանի ուրիշ թատերագետներ ասում էին, որ նա, առաջին անգամ երբ եկավ Կ. Պոլսից, գաղափար չունեի լուրջ թատրոնի և լուրջ ռեպերտուարի մասին: Նա բերել էր հետը մի շարք հնամաշ թարգմանական պիեսներ, գլխավորապես մելոդրամներ: Արդարև, ի՞նչ կարող էր տալ նրան Կ. Պոլսը, ուր չկար ու երբեք չէր եղել քիչ թե շատ կանոնավոր թատրոն ոչ միայն հայկական, այլև եվրոպական, բացի, իհարկե, պատահաբար այցելող կիսատ-պռատ ֆրանսիական խմբերից: Այնպիսի տաղանդավոր դերասանուհիներ, ինչպես Աստղիկ, Հրաչյա, Սիրանույշ խաղում էին օպերետներում թուրքերեն լեզվով, իսկ Ադամյանը մասնակցում էր հայ թատերասերների խմբերում, ուր նա, իհարկե, չէր կարող լուրջ կրթություն ստանալ: Այսպիսով, ուրեմն, հերքվում է այն առասպելը, թե Ադամյանը Թիֆլիս է եկել պատրաստի պաշարով: Ադամյանի տաղանդն, ինչպես և Հրաչյային ու Սիրանույշին, կրթվել ու զարգացել է ռուս թատրոնի և ռուսահայ շրջանների ազդեցությամբ: Այլ խոսքով նրա պայմանները նույնն են եղել, ինչ որ այսօրինը, բոլոր թուրքահայ դերասան-դերասանուհիներ: Ճիշտ չէ և այն, թե Ադամյանը ճամփորդել է Եվրոպայում և մինչև անգամ խաղացել է այնտեղ: Բացի Վենետիկից, նա ուրիշ եվրոպա չի տեսել, ուր մնաց խաղար:

Ի՞նչն էր գլխավորապես գրավիչ Ադամյանի խաղի մեջ: Նախ և առաջ նրա պլաստիկան: Այդ կողմից հայ բեմը մինչև այսօր չի տվել նրա հավասարը: Նրա ամեն մի կեցվածքն կենդանի արձան էր, որի վրա կարծես Ֆիդիասի ձեռքն էր գործել: Հապա ձայնը: Երբեք իմ լսելիքին բեմից չի հնչել այդչափ երաժշտական բարիտոն: Էռեստո Բոսսիի ձայնը ավելի զորեղ էր, բայց ոչ այդչափ փափուկ ու քաղցրահնչյուն: Նույնը և Մունե Սյուլլիի ձայնը: Ադամյանի խաղի դինամիկան այն չէր, ինչ որ այսօր ոմանք են համարում դինամիկա: Ադամյանի մոտ նա ներքին էր և ոչ արտաքին: Ադամյանը բեմի վրա դեսուդեն չէր վազվզում հրկիզյալի կամ օձից խայթվածի պես: Նա իր ռեպիլկայի կեսը մի անկյունում, մյուս կեսը մյուս անկյունում չէր տալիս: Նա ինքն իր շուրջը չէր պտտվում Պոլսի դերվիշների պես: Դինամիկա էր Ադամյանի յուրաքանչյուր դիմախաղը, աչքերի բիբերի յուրաքանչյուր պտույտը, ծով էր նրա լուրջությունը, փոթորիկ էր նրա ժեստը՝ ուր հարկավոր էր: Ավելորդ ո՛չ մի շարժում, ո՛չ մի ձև: Ռի՛թմը: Նախկին և ներկայիս դերասաններից կամ ռեժիսորներից ոչ մեկն ունի Ադամյանի չափ բնագոյ և հասկացողություն ռիթմի մասին: Եվ ամեն ինչ բնածին էր այդ զարմանալի մարդու մեջ, որ ոչ մի դպրոց չէր անցել... Այսպես են հանճարները...

Մեծ արտիստները գրեթե միշտ ունեն փոքրիկ թուլություններ: Ադամյանն էլ զերծ չէր նրանցից: Նա սիրում էր թատերասրահի ծափերը, պայմանով, որ նրանք միայն ու միայն իրեն ուղղվեն:

Սակայն Ադամյանն իր փոքրիկ թերությունների հետ ուներ խոշոր արժանավորություններ: Չար մարդ չէր, ընդհակառակը, մարդկանց կարեկցում էր թշվառությունների ժամանակ: Հյուրասեր էր, զվարճախոս, մերթ սրախոս, մերթ ցինիկ չափավոր: Անեկդոտների սիրահար էր, գիտեր համով պատմել և պատմելիս ինքը երբեք չէր ծիծաղում, Pione sans rire էր կատարելապես:

Ադամյանի համեստ կացարանը թիֆլիսում միշտ լիքն էր հյուրերով: Գալիս էին ամենքը, ով չէր ծուլանում գալու՝ հայ, ռուս, վրացի, գերմանացի և այլն: Բայց Ադամյանը սատանորդի էր — գիտեր անախորժ այցելուներին հեռացնել վարպետորեն: Մի անգամ իմ ներկայությամբ ծառան գեկուցեց, թե այսինչը ուզում էր նրան տեսնել, և դուրսը սպասում է:

— Ասել ե՞ս, որ տանն եմ:

— Այո:

— Անիծյա՛լ, չգիտե՞ի՞ր, լավ, ինդրի, որ գա: Ծառան դուրս եկավ, և հանկարծ կատարելապես առողջ ու զվարթ Ադամյանը գունատվեց, ձայնը թուլացավ, ձեռները դողացին և սկսեց տնքտնքալ, ինչպես ծանր հիվանդ: Ես գիտեի նրա սատանայությունները, չշփոթվեցի: Այցելուն ներս մտավ, և տեսնելով Ադամյանին այդ դրության մեջ, այլայլվեց, բարևն էլ մոռացավ և ասաց.

— Դուք հիվանդ եք:

— Ախ, այո՛, ազնիվ բարեկամս, շատ գեշ, սպասում եմ բժշկին: Ղազա՛ր, Ղազա՛ր, անիծյալ, ո՞ր կորար:

Բայց Ղազարը վաղուց էր փորձված, չեկավ: Հյուրը մի քանի վայրկյան շփոթված նայեց աջ ու ձախ և ասաց.

— Ներողություն՛ն, չգիտեի, ցանկանում եմ առողջություն, հետո կգամ:

Ասաց և, ետ ու ետ քաշվելով, դուրս գնաց:

— Գարշելի՛, — գոչեց Ադամյանը, վայրկենաբար առողջանալով, — կոշկակարս է, փող եմ պարտ, քանի անգամ ասել եմ՝ համբերիր, երբ կունենամ, ինքս կուղարկեմ: Բայց ոչ, անիծյալն անպատճառ պետք է դունչը ցույց տա իմ հյուրերին:

Մի ուրիշ անգամ Ադամյանը նույն դերը խաղաց Արտուր Լեյստ անունով մի գերմանացու հետ, որ հայ գրականությունից թարգմանություններ էր անում Աբգար Հովհաննիսյանի ձեռնարկությամբ Գերմանիայում հրատարակվող «Արմենիշե բիբլիոտեկ»-ի համար: Այդ մարդը ժամանակ-անժամանակ վազում էր Ադամյանի մոտ և նրա ժամանակը խլում էր իր անվերջ գրույցներով: Ադամյանը չէր սիրում այդ գերմանացուն, որ շատ անդուրեկան դեմք ուներ:

— Կ. Պոլսում հնավաճառներ կան. անոնց կնմանի, — ասում էր Ադամյանը, — ամեն անգամ կուգա ու կպարծենա, թե վրաց գեղեցիկ իշխանուհիների քով մեծ հաղթություններ կընե, բայց ես գիտեմ, որ սուտ է:

Առհասարակ Ադամյանը կյանքում ևս դերասան էր: Երբ հարկը պահանջում էր, գիտեր և առյուծ ձևանալ, և նապաստակ: Նա չունեւ ռուս դերասանի պարզությունն ու անկեղծությունը: Ծատ անգամ մարդ ակամա թերահավատություն էր զգում դեպի նրա սիրալիր ժպիտներն ու հաճոյախոսությունները: Լեանտացու խորամանկություն ուներ ֆրանսիական արտաքին քաղաքակրթության տակ: Բաֆֆի դիտող աչքը ճիշտ էր ըմբռնել նրա բնույթը, բայց ընդհանուր առմամբ Ադամյանը հակակրեւի չէր, ինչպես սովորական կեղծավորները...

Ադամյանը սիրում էր հյուրասիրել, որովհետև ինքն էլ հյուրասիրվում էր: Դրամասեր էր, բայց ոչ դրամ դիզելու, այլ ծախսելու համար: Ոսկին նրա ձեռներում հավրում էր, ինչպես ձյունը խարույկի մեջ անմիջապես: Բայց ի՞նչ էր նրա ծախսը, երկու-երեք հարյուր ռուբլի ամսական:

— Ինձի կդատապարտեն, որ կոնյակով ու խավարով կհյուրասիրեմ օտարազգի երգիչներին ու դերասաններին, — գանգատվում էր նա ինձ, — հապա անոնք զիս կվասով, սոխով կհյուրասիրեն, ըսենք, իմ սեղանի վրա շամփայն տեսա՞՞ծ եք:

Մեծագրպան և հոգով աղքատ բուրժուազիան էր նրան մեղադրում շռայլության մեջ: Մանավանդ նրանք, որոնք հայ թատրոն չէին գալիս, և որոնց կյանքի գերագույն հաճույքն էր — լափել, լակել և լկել...

Տարվա մեջ Ադամյանը կանոնավոր ամսականով ապահովված էր միայն ձմեռվա սեզոնը, մնացյալ ամիսները, մի փոքրիկ խումբ կազմելով, շրջում էր գավառները: Անկայուն էր այդ ամիսներին նրա նյութականը, իսկ բարոյական հաջողությունը միշտ իր բարձրության վրա էր: Երբեմն փափագում էր ամառը հանգստանալ որևէ կուրորտում կամ գնալ Եվրոպա, միջոցները թույլ չէին տալիս:

— Արդյոք պիտի հաջողի՞մ տեսնել Եվրոպա:

Ադամյանի առողջությունը քայքայվում էր օր-օրի վրա:

Երբ՝ Էռնեստո Ռոսսին Թիֆլիսումն էր, Ադամյանն էլ այդտեղ էր: Որոշվեց ի պատիվ իտալական ողբերգակի տալ մի հայերեն ներկայացում: Իսկապես մեր նպատակն էր ցույց տալ նրան Ադամյանի խաղը: Ներկայացվեց Յամլետը: Թատրոնը լեփ-լեցուն էր, մեծ մասամբ օտարազգիներով: Ռոսսիի օթյակում նստեցրել էինք Սունդուկյանցին, որին նա պապաշա էր կոչում, չնայելով, որ ինքն էլ ուներ նույն տարիքը:

Ռոսսին հիացավ Ադամյանի Յամլետով: Յուրաքանչյուր պատկերից հետո ուժգին ծափահարում էր: Բայց ասաց.

— Ափսոս այդ սքանչելի տաղանդը, որ երկար չի ապրելու:

— Ինչո՞ւ, — հարցրին նրան:

— Իր ձայնի պատճառով: Ես տեսնում եմ, որ Ադամյանի ձայնն առաջ եղել է ռեգային, բայց ինքը մեծ վարպետությամբ դարձրել է կրծքային և այդքան քաղցրահնչուն: Նրա կոկորդի նուրբ երակները չեն կարող երկար ժամանակ կրել արվեստական ձայնի զորությունը: Անխուսափելիորեն Ադամյանը վաղ թե ուշ պիտի ունենա կոկորդի տուբերկուլյոզ:

Ռոսսին մարգարեացավ: Չեմ հիշում՝ երկու թե երեք տարի անցած՝ Ադամյանը Կ. Պոլսում հիվանդացավ կոկորդախտով և, երկար ժամանակ ռուսական հիվանդանոցում տառապելուց հետո, վախճանվեց քառասուն ու վեց տարեկան հասակում:

XIII

ՊԵՐՏ ՊՈՌՇՅԱԼ

Գյուղից էր եկել նա, գյուղացի էլ մնաց քաղաքում մինչև մահը: Ժողովրդի հարազատ զավակն էր նա՝ հայ շինականի լավագույն հատկություններով: Քաղաքը նրա միտքը տաշեց, հղկեց, բայց նրա բարոյական աշխարհը չապականեց: Ինչ հոգով եկել էր, նույն հոգով էլ գնաց, միշտ դեմքը դեպի գյուղը դարձրած:

Միջահասակ, լայն կրծքով, կլոր ոսկրոտ երեսով, նեղ ճակատի տակ խոր ընկած սուր-սուր նայող աչքերով, նոր ճերմակող մազերով ու մորուքով — ահա Պերճ Պոռոշյանը, երբ ես ծանոթացա նրա հետ: Մինչև այդ ժամանակ ես կարդացել էի նրա միայն երկու գրվածքը — «Սոս և Վարդիթեր» ու «Հացի խնդիր», հարկավ շտապեցի հարգանքս արտահայտել:

Պոռոշյանը հագնվում էր միշտ անխնամ, անփույթ: Նրա լայնեզր գլխարկը միշտ ճիւղված էր, օձիքը միշտ տրորված, փողկապը միշտ հնամաշ, կոճակները միշտ բաց, երբեմն հագուստի ամենախնամելի մասի վրա: Խոսում էր Պոռոշյանը սուր և անախորժ ձայնով և այնքան բարձր, որ կարծես նրա համար քաղաքի տները լեռներ էին, փողոցները՝ ձորեր: Ոչ ոքի պայմանականություն չէր նեղում նրան. դեմ էր ընկերային կյանքի բոլոր արտաքին ձևականություններին: Վարն այս առթիվ կպատմեմ մի քանի փաստեր:

Պոռոշյանը խորապես հավատացյալ քրիստոնյա, ջերմ կրոնապաշտ և լուսավորչական էր առաջին տեսակի: Մի ժամանակ նա մինչև անգամ ուզում էր քահանա ձեռնադրվել, իսկ կինը վախճանվելուց հետո՝ վարդապետ: Չգիտեմ ինչը խանգարեց նրան անելու թե մեկը, թե մյուսը: Պահպանողական էր մինչև մոլեռանդություն, բարեկամ էր հայ հոգևորականության, սակայն ոչ նրա «ազատամիտ» պաշտոնյաներին: Ատելով ասում էր նոր հովերով տարվող կրոնավորներին և միշտ ծաղրում էր նրանց:

— Ինձ համար անաստվածություն քարոզող աշխարհականն ավելի հարգելի է, քան կեղծ հավատացյալը, — ասում էր նա, — ես զգվում եմ այն հոգևորականից, որ եկեղեցու բեմից Դարվիկի գաղափարներն է ժողովրդին ուստեցնում: Կրոնի պաշտոնյան պետք է անկեղծ հավատացյալ լինի, այլապես վեղարը կամ կամիլավկան նրա գլխին նույնն է, ինչ որ ամոթխածության քողը վերջին պոռնիկի երեսին...

Պոռոշյանն անհատական էր ավելի, քան որևէ մեկը հայ գրողներից: Կուսակցական բաժանումները նա համարում էր «ազգային դժբախտություն»: Դասակարգային խտրության մասին գաղափար չուներ: Նրա համար միևնույն էին և՛ տերը, և՛ ծառան, և՛ հարստահարիչը, և՛ հարստահարվողը, միայն թե նրանք հայ լինեն, «պաշտեն իրենց կրոնն ու խոսեն հայերեն, սիրեն ազգը»:

Ընտանեսեր էր Պոռոշյանը վերին աստիճանի և ընտանիքից դուրս հաճույք չէր ճանաչում: Հավատարիմ ամուսին էր ու ջերմ սիրող հայր: Ներել չէր կարողանում Արծրունուն նրա հակաեկեղեցական ամուսնությունը տիկին Քոչարյանի հետ: Նույնպես և ինձ, թեև նրա բարեկամն էի: Նա կրկնում էր.

— Առանց եկեղեցու օրհնության չի կարող ընտանիք և երջանկություն լինել:

Երբ ես նրան ասում էի, թե ընտանեկան կյանքի միակ կայուն հիմքը ամուսինների փոխադարձ սերն ու հարգանքն է, նա հեզնորեն ժպտում էր, պատասխանելով.

— Սերն անցողիկ է, հարգանքը նույնպես, միայն կրոնն է ամուր ու զորավոր:

Եվ նա կատաղում էր, երբ լսում էր, որ այսինչ կամ այնինչ լուսավորչական հայը ամուսնացել է ուղղափառ մեկի հետ:

Երբ Պոռոշյանի կինը վախճանվեց, թաղման օրը դժվար էր ճանաչել նրան, այնքան նիհարել, այնքան ծերացել էր մի քանի օրվա մեջ: Այդ օրը նա խոսում էր ու շարժվում այնքան տարօրինակ, որ մի պահ կարծեցինք, թե մարդը ցնորվել է:

Երբ Պոռոշյանի ավագ որդին ձերբակալվեց որպես հեղափոխական և աքսորվեց Սիբիր, ցավալի էր տեսնել Պոռոշյանին:

— Գիտեմ, գիտեմ, — կրկնեց նա, լսելով իմ կարեկցական խոսքը, — որ դու որպես հայր գիտես, ինչ ասել է ծնող, վիշտ, բայց դու մտքումդ դատապարտում ես ինձ, թե ինչու ողբում եմ, փոխանակ

պարծենալու և ուրախանալու, որ իմ որդին խաչվում է գաղափարի համար: Բայց ճիշտ այդ գաղափարին զոհվելն է, որ տանջում է ինձ: Չեմ հասկանում սոցիալիզմը, ինչ ուզում ես ասա, չեմ հասկանում և չեմ ուզում, իմ որդին պիտի զոհվեր միայն իր ժողովրդի, իր հայրենիքի համար:

Եվ Պռոշյանը, ձեռները վեր բարձրացնելով ու դողդողացնելով, հեռացավ:

Շատերը կարծում էին, որ ես «Կործանվածը» դրամայի Սահառուհիների տիպերը վերցրել եմ Պռոշյանից ու իր որդուց: Մինչև անգամ մեր դերասաններից մեկը Կ. Պոլսում Սահառուհի հոր դերում բեմ ելավ Պերճ Պռոշյանի գրիմով, որի դեմ ժամանակին Փարիզից բողոքեցի լրագրերի մեջ: Դա կատարյալ թյուրիմացություն է: Ես Պռոշյանին հարգում էի ու սիրում: Առաջին ծանոթությանս նա ինձ վրա լավ տպավորություն չէր թողել: Նայելով նրա ոսկրոտ ճակատի տակից զննիչ հայացքով նայող աչքերին, թվաց ինձ, որ այդ մարդը խորամանկ մեկն է, ինչպես հայ գյուղացիներից շատերը: Այն էլ ասեմ, որ Րաֆֆին այդպես էլ նրան նկարագրել էր ինձ: Սակայն հետո, երբ լավ ճանաչեցի, տեսա, որ Պռոշյանն ամենամեղմ և ամենապարզասիրտ անձանցից մեկն է, որ երբևէ տվել է հայ գրական շրջանը:

Պռոշյանն ավելի ընկերական մարդ էր, քան Րաֆֆին և անհամեմատ ավելի պարզ: Նախանձամիտ չէր, ճանաչում էր իր յուրաքանչյուր արվեստակցի արժանավորությունները և հարգում: Նա երբեք «մեծ գրողի» հովեր չէր վերցնում իր վրա, ինչպես Գամառ-Քաթիպան. համեստ էր չափից ավելի և հեռու ինտրիգներից: Անսահման ժուժկալ էր մասնավոր կյանքում, բայց ուրախ, զվարճախոս, չնայելով կյանքի դառն հարվածներին: Սիրում էր ոգելից ըմպելիքներ, բայց չափավոր: Երբեք ես նրան հարբած չեմ տեսել, բայց զվարթ տրամադրված՝ շատ անգամ: Բնավ չէր ծխում: Թղթախաղի կամ նման ժամանցների մասին, Րաֆֆիի պես, գաղափար չուներ: Գեղեցիկ սեռին վերաբերվում էր անտարբեր, երբեմն նույնիսկ բացասաբար: Եվ գեղեցիկ սեռն էլ անտարբեր էր դեպի այդ մշտապես անփույթ հագնված, միշտ զգգզված մազերով մարդը, որի չոր ու զիլ ձայնը բնավ չէր համապատասխանում նրա բարի ու ներողամիտ բնույթին: Այդ ձայնն այժմ էլ հնչում է ականջներումս: Այժմ էլ Պռոշյանը պատկերանում է ահա այնտեղ — փողոցում: Նա սեղմել է պատին իր բարեկամներից մեկին և օձիքը բռնած՝ բարձրաձայն աշխատում է ապացուցանել, որ «եկեղեցին է ազգի փրկությունը»:

Պռոշյանը մեր բեղմնավոր գրողներից մեկն էր, եթե ոչ ամենաբեղմնավորը: Նա գրում էր զարմանալի արագ և օրվա որ ժամին կամենար:

— Այսօր առավոտ զարթնեցի, պառավիս ինդրեցի սամավարը դնել: Մոմը վառեցի և, անկողնում նստած, ծնկներիս վրա գրեցի «Ցեցեր»-ի նախավերջին գլուխը: Վաղը կավարտեմ:

Իր ձեռագիրները Պռոշյանը չէր փոփոխում, չէր շտկում, կարծեմ մինչև անգամ չէր էլ արտագրում: Րաֆֆին ասում էր.

— Պռոշյանը ներկարար է, լաթերը զգում է կարասի մեջ և դուրս բերում:

Աղայանն ասում էր.

— Չեմ հասկանում ինչպես կարելի է ուզած ժամանակը գրել: Գրողը պետք է ոգևորվի, հետո գրի և ոգևորությամբ գրածը երբեք չպիտի փոփոխի:

Րաֆֆին նրան էլ էր հեգնում.

— Ոգևորության ժամանակ երբեմն այնպիսի հիմարություններ ես թխում, որ հետո կարդալով ինքդ էլ ամաչում ես...

Պռոշյանը կարող էր մի ամսվա մեջ մի մեծ հատոր գրել և կգրեր միշտ, եթե չլիներ հրատարակության և վարձատրության անիծյալ խնդիրը: Աբգար Յովհաննիսյանի «Փորձ»-ից հետո նա իր վեպերի համար տեղ գտավ Ավետիք Արասխանյանի «Մուրճ» ամսագրում: Բայց

Արասխանյանը, ինքը կարիքի մեջ լինելով, չէր կարող Պոռոշյանին տալ նույնիսկ չափավոր վարձ: Եվ ահա Պոռոշյանը շարունակ մտահոգված էր իր գրքերի համար հրատարակիչ գտնելու և տպագրված գրքերը վաճառելու խնդրով:

Հայ գրողի նյութական անապահովությունն ամենից ավելի նրա վրա էր ծանրացած:

— Այսօր 75% զիջեցի կենտրոնական գրավաճառանոցին, — ասաց նա մի օր ինձ, — անիրավներն էլի մերժեցին: Մնում է, որ տանեմ շուկա և կշիռով վաճառեմ նպարավաճառներին:

Բազմանդամ ընտանիքի նյութականը Պոռոշյանին նեղում էր անհունապես: Ոչ մինը հայ գրողներից այնքան դառնացած չէր կյանքից, որքան նա: Եվ չնայած սրան, Պոռոշյանն ամենախյուրասեր մարդն էր և սիրում էր լավ ուտել: Ամեն օր նա ինքն էր շուկա գնում, օրվա պարենը գնում ու իր ձեռքով բերում տուն: Երբեմն ծիծաղելու չափ արհամարհում էր պայմանականը: Պատմեմ մի բնորոշ դեպք:

Ռուս-ճապոնական պատերազմի տարին էր: Մի օր Ղազարոս Աղայանը, Ավետիք Արասխանյանը, Հովհաննես Թումանյանը, ես և մի քանի ուրիշներ թիֆլիսի Երևանյան անունով հրապարակի վրա օրվա հեռագիրներն էինք կարդում: Կարդացողը ես էի, մյուսները լսում էին: Հեռվում երևաց Պոռոշյանը: Նա շուկայից էր գալիս, իր հաստ ձեռնափայտը հովվի պես ուսին դրած և ծայրին կախած գույնզգույն մի թաշկինակ, որը լիքն էր երևի օրվա պարենով: Թաշկինակի միջից ցցվել էին կանաչ սոխի երկայն շյուղերը սվինների պես: Պոռոշյանը մոտեցավ մեզ և կանգնեց իմ քով: Հանկարծ աչքիս տակով տեսա, որ նրա վերարկուի տոպրակների չափ լայն գրպաններից մեկը մի տեսակ պարում է: Թումանյանին աչքով նշան արի: Նա փոթկաց և, ձեռք տանելով Պոռոշյանի գրպանը, այնտեղից դուրս բերեց մի թղթյա տոպրակ, նոր մորթոտված «ցոցխալ» ձկներով լի: Ինչպես հայտնի է, այդ ձկնիկները մորթվելուց հետո դեռ երկար ժամանակ թարտում են. ահա թե ինչու Պոռոշյանի գրպանը պարում էր:

— Այ մարդ, ի՞նչ է այդ, չես ամաչո՞ւմ, — գոչեց Աղայանն ահեղ ձայնով:

— Սո՛ւս արա, գյադա, — արտասանեց Պոռոշյանն անհոգ, — լակոտներս ցոցխալ շատ են սիրում, նրանց համար եմ գնել:

«Լակոտներ» նա անվանում էր իր զավակներին: — Դե լավ, հեռացիր, տեսնում ես, գործ ունենք, մի խանգարիր, — ասաց Աղայանը, որի համար իրոք լուրջ գործ էր օրվա հեռագիրներ կարդալը:

— Գնում եմ, գնում եմ, լոռեցի չորբան: Տղերք, ով ուզում է, թող ճաշին գա մեր տուն, կսպասեմ:

Այսպես էր Պոռոշյանը առօրյա կյանքում, միշտ պարզ և անպաճույճ: Նրա աչքում ամենքը հավասար էին, և ամենքի հետ վարվում էր անխտիր միևնույն պարզությամբ: Ով որ էլ նրան բարևեր, պատասխանը միևնույնն էր, — երկու մատներով թեթևակի շոշափել իր հնամաշ գլխարկի եզրը: Հակառակ Րաֆֆիի, որ ոչ ոքի հետ դու-ով չէր խոսում, Պոռոշյանի համար գրեթե չկար «դուք»-ը:

Մի ժամանակ Պոռոշյանը Երևանում ածխավաճառ էր եղել, հետո լուսանկարիչ, հետո էլ չգիտեմ ինչ: Նրա լուսանկարչական կյանքից պատմում էին հետևյալը: Ռուս-թուրքական պատերազմին 1876 թ, մի օր Պոռոշյանի արհեստանոցն են մտնում լուսանկարվելու 10-12 շարքային զինվորներ:

— Խմբովի՞ն եք ուզում նկարվել, թե՞ առանձին-առանձին, — հարցնում է Պոռոշյանը:

— Առանձին-առանձին:

Պոռոշյանը տեսնելով, որ այդքան մարդկանց լուսանկարները զատ-զատ նկարելը շատ ժամանակ պիտի խլի, դիմում է խորամանկության: Նա լուսանկարում է զինվորներից միայն մեկին և ասում է.

— Առաջիկա կիրակի եկեք, բոլորիդ լուսանկարները պատրաստ կլինեն:

Հաջորդ կիրակի զինվորները գալիս են, և Պռոշյանը, յուրաքանչյուրին տալով վեցական օրինակ մի հոգի զինվորի լուսանկարից, հարցնում է.

— Հավանո՞ւմ ես, տես ինչքան նման է քեզ:

— Շատ նման է ինձ, շատ նման, — պատասխանում է ամեն մեկը:

Զինվորները հեռանում են գոհ սրտով:

Այս անեկդոտի եղելությունը Պռոշյանը չէր հերքում:

— Եղբայր, — ասում էր նա, — այդ ռուս զինվորներն այնքան են իրար նման, որքան գետնախնձորները մի տոպրակի մեջ:

Մի օր Աբգար Հովհաննիսյանն ինձ պատմեց.

— Մի առավոտ կանուխ գալիս են ու ինձ ասում, թե Պռոշյանը ծանր հիվանդ, է և ուզում է ինձ տեսնել: Քնացի: Պռոշյանը պառկած էր, վրեն կես դյուժին վերմակներ և ծանր տնքտնքում էր: «Հը՞, ի՞նչ է պատահել, Պռո՛շ», — հարցրի ես: «Աբգար, հոգուդ մատաղ, տեսնում ես մեռնում եմ, — պատասխանեց Պռոշյանը, — լսիր կտակս: Բերանացի եմ ասում, դու կարող ես գրել: Նախ և առաջ կնոջս ապրուստը կապահովես, զավակներին լավ ուսում կտաս, աղջկերանցս կամուսնացնես օրինավոր հայ լուսավորչական տղաների հետ: Մի հազար ռուբլի պարտք ունեմ, կվճարես, որ անիրավ պարտատերերս չանիծեն հիշատակս: Այնուհետև, եթե կամենաս գերեզմանիս վրա մի համեստ արձան դնել կտաս»: Լսելուց հետո ես հարցրի. «Շատ բարի, Պռոշ, կտակդ ուրախությամբ կկատարեմ, բայց ի՞նչ միջոցներով, ժառանգությունդ ասա»: Պռոշյանը բարձի տակից դուրս բերեց մի մեծ ձեռագիր և տալով ինձ՝ ասաց. «Ահա այս ձեռագիրը և տպագրված գրքերը կծախես և կտակս կկատարես»: «Հենց միայն ա՛յդ է քո ժառանգությունը», — հարցրի ես: «Այո»: «Որ այդպես է, ասացի ես, այժմ խորհուրդ եմ տալիս չմեռնել»: Եվ Պռոշյանը բարեբախտաբար չմեռավ: Աբգար Հովհաննիսյանը հումորիստ էր և անկասկած իր պատմվածքը զարդարել էր զավեշտական հավելվածով, համենայն դեպս ինքնըստինքյան այդ կտակը բնորոշ է Պռոշյանի համար: Պռոշյանի գրական զարգացումը մի աստիճան վար էր Րաֆֆիի զարգացումից: Հայ հին և նոր գրականությունը գիտեր լիովին: Գիտեր նաև հայ պատմությունը, մանավանդ եկեղեցականը: Բայց օտար գրականությունը լավ չէր ճանաչում, եթե հաշվի չառնենք Մխիթարյանների թարգմանությունները: Մի քանի ռուս հեղինակներ կարդացել էր: Կարդացել էր նաև եվրոպական գրականությունից Վիկտոր Հյուգոյին, Վալտեր Սկոտին: Չուլայի մասին գաղափար էր կազմել լրացների և լրագրական հոդվածների հիման վրա: Երբ լույս տեսավ Պռոշյանի «Ցեցեր»-ը, ես «Արձագանք»-ի մեջ քննադատելով այդ վեպը պարսավեցի նրա մի քանի չափազանց նատուրալիստական էջերը:

— Եղբայր, — ասաց նա վշտացած, — երբ Չուլան է գրում նման բաներ, գովում եք. երբ ես եմ գրում, պարսավում եք: Ինչո՞ւ ես ինձ վրա հարձակվում, դու ինքդ ռեալիստ չե՞ս:

— Բայց, Պռո՛շ, քրդուհու ծծերի և փորի կեղտոտ նկարագրությունը ռեալիզմ չէ, այլ նատուրալիզմ, և Չուլան ինքն էլ նատուրալիստ է: Ես հիացել եմ նրա հանճարեղ գրչով: Բայց երբեք չեմ հափշտակվել նրա ուղղությամբ և չեմ ազդվել նրանից:

Պռոշյանն էլ շատ քիչ էր ճամփորդել, ինչպես Րաֆֆին: Ամառը նա իր ընտանիքի հետ գնում էր որևէ գյուղ, իսկ ձմեռը՝ մեկ-մեկ կամ երեւան, կամ Բաբու: Որքան հիշում եմ, նա Ռուսաստանն էլ չէր տեսել: Բայց այդ համրաշարժ մարդը մի տարի կատարեց մի բավական երկար ճամփորդություն իր կյանքի վերջին շրջանում: Նա գնաց Չվիցերիա իր զավակների հետ

տեսնվելու: Ժնևից նա կարճ ժամանակով գնաց Փարիզ: Այդ ժամանակ ես Փարիզում էի ընտանիքով: Ճիշտ տարին մոռացել եմ, բայց 1905 — 10 թվականներից մեկն էր:

Պռոշյանն իր նահապետական հասկացողությամբ կարծում էր, որ հայ եկեղեցին ամենուրեք մի տեսակ հյուրանոց է լուսավորչական ճամփորդների համար: Փարիզ հասնելով՝ նա կառք է նստում և գնում է Ժան-Գուժոն փողոց N 15:

Բեռնավորված կառքը կանգ է առնում եկեղեցու դռների առջև: Պռոշյանը մտնում է գավիթ, ֆրանսիացի պահապանին մի կերպ հասկացնում է, թե ինքը ճամփորդ է Կովկասից, եկել է Փարիզ Ալեքսանդր Մանթաշյանին տեսնելու և իջևան է խնդրում:

— Բարի գալուստ, — ասում է ֆրանսիացին իր ցեղին հատուկ հումորով, — բայց եկեղեցու գավթում հյուրանոց չկա:

Պռոշյանը ձեռներով ու ոտներով պնդում է, թե վճռել է եկեղեցում իջևանել: Ֆրանսիացին զարմացած նայում է անծանոթի ճերմակ ու երկայն մորուքին, մորթե սրածայր գդակին, վերարկվի լայն ու երկայն փեշերին և, վճռելով, որ հյուրն ինչ-որ արևելյան կրոնամուլ է, գնում հայտնում է եկեղեցու քահանային:

Տեղի է ունենում երկար բանակցություն: Քահանան վերջապես կարողանում է համոզել Պռոշյանին, որ եկեղեցին պանդոկ չէ, թե ճշմարիտ է, կա այնտեղ երկու սենյակ, բայց դա քահանայի բնակարանն է: Պռոշյանն իր «շալա-թյուլան» (այսպես էր անվանում Պռոշյանն իր ճամփորդական իրերը) վերցնում ու գնում է իր վաղեմի բարեկամ բժիշկ Ավետիք Բաբայանի բնակարանը: Բժիշկն էլ անսպասելի հյուրին բերում է ինձ մոտ:

Ես անմիջապես Պռոշյանի համար Սեն-Միշել բուլվարի մաքուր հյուրանոցներից մեկում վարձեցի մի լավ սենյակ ուղիղ կյուբսեմբուրգ պարտեզի դեմուղեմ, չեմ հիշում՝ օրական մեկուկես, թե երկու ֆրանկով:

Պռոշյանը Փարիզ եկել էր Մանթաշյանին խնդրելու իր ամսական նպաստը մի քիչ ավելացնել: Ես երկու շաբաթ գրեթե ամեն օր նրա հետ էի: Ծանոթացրի նրան, որքան հնարավոր էր այդ կարճ ժամանակամիջոցում, օվկիանոս քաղաքի հետ: Մանթաշյանը ծերունուն շատ սառն ընդունեց, այնուամենայնիվ իմ միջնորդությամբ մի որոշ գումար տվեց նրան:

Փարիզից հեռանալու օրը Պռոշյանը, բժիշկ Բաբայանը, Միլաս Չերազն ու ես նստած էինք բոլոր բանաստեղծներից երգված նշանավոր Closerie des Lilas սրճարանում, որ գտնվում է Մոնպառնաս և Սեն-Միշել բուլվարների անկյունում:

— Դե, բարեկամներս, — ասաց Պռոշյանը, — ես գնում եմ լակոտներիս մոտ:

Մենք որոշեցինք ծերունուն ուղեկցել մինչև կայարան: Ես, որովհետև Պռոշյանին ավելի էի ճանաչում, քան մյուսները, ասացի:

— Պռոշ, խուրջին կամ բոխչա չունե՞ս:

— Ձեռ ես զգել ինձ, ի՞նչ է, — վիրավորվեց Պռոշյանը, — լակոտներս ինձ համար մի ճամփարկղ են գնել, որ տեսնես, կիիանաս: Սպասեցեք, գնամ բերեմ, երթանք կայարան:

Նա գնաց հյուրանոց և կես ժամ անցած ետ եկավ: Մի սպասավոր բերում էր մի նոր ճամփարկղ, իսկ ինքը Պռոշյանը... շալակած բերում էր մի մեծ բոխչա...

Բաբայանը բողոքեց.

— Ես չեմ գնա կայարան, ամոթ է, Փարիզ և բոխչա:

Մինաս Չերազը որպես քաղաքագետ, իհարկե, ավելի մեղմ արտահայտվեց.

— Պետք է ներքե գիտ, տյար Պոռոյան, քիչ մը թույլ կզգամ զինքս, պիտի երթամ անկողին մտնելու:

Վերջապես մի կերպ Պոռոյանին ուղեկցեցինք մինչև կայարան և ճանապարհ դրեցինք:

Առհասարակ այդ ծայր աստիճան պարզ մարդու մեջ ամեն ինչ տարօրինակ էր և համակրելի ընդհանուր առմամբ: Երբեմն նա տառապում էր ծիծաղելով և զվարճանում էր արցունքների մեջ: Իր զրկանքները պատմելիս անխնա ծաղակոծում էր իրան և կյանքի անիրավությունների երեսին շարտում էր իր ստոյիկյան արհամարհանքը: Հեզությամբ և ներողամիտ ժպիտներով էր ընդունում նա ընկերների կատակներն ու զրախոսությունները և հաճախ թերին ինքն էր լրացնում: Եվ այդ հեզության մեջ կար ինչ-որ հմայք, որ գրավում էր ամենքի սերը:

Սա բողոքում էր միայն այն ժամանակ, երբ ծաղրում էին նրա ծայրահեղ պահպանողականությունը: Եկեղեցին էր համարում հայ ազգի գոյության խարիսխը, և վայ նրան, ով կհանդգներ հակաճառել նրան: Այդպիսին պիտի վայելեր Պոռոյանի անվերապահ թշնամությունը, սակայն առանց քենի կամ վրիժառուության: Երկրորդ նրա սրբությունն էր ընտանիքը: Նա անիծում էր ամենքին ու ամեն ինչ, որ դեմ էր իր սրբության և նահապետականության հիմունքներին: Իսկ ընտանիք համարում էր միայն եկեղեցական ամուսնությունը: Քսանհինգ տարվա մեր բարեկամության ընթացքում նա միայն երկու անգամ ոտք դրեց իմ տունը, այն էլ այն օրից հետո, երբ որոշ քաղաքական պայմանների պատճառով ստիպվեցի իմ «ապօրինի» ամուսնությունը ենթարկել եկեղեցու հովանավորությանը:

Պոռոյանը, հայ հոգևորականության պաշտպանը լինելով, անխնա հալածում էր նրա թերությունները, որովհետև այդ թերություններն անչափ և անսահման էին, ուստի Պոռոյանը շարունակ ժայթքում էր իր կծու անեծքները վերջին տիրացվից սկսած մինչև կաթողիկոսի դեմ: Նա պաշտպանում էր լուսավորչական եկեղեցու ոչ միայն խորհուրդները, այլև բոլոր ծեսերը, ամենաչնչին մանրամասներով ու ձևերով: Փարիզի եկեղեցում նա մի կիրակի առաջին կարգում նստած սուր աչքերով հետևում էր պատարագի արարողությանը: Տեսնելով, որ սարկավազը խնկարկելիս բուրվառը պտտեցնում է ձեռի շուրջը, դարձավ ինձ և ասաց — Էդ անասունի գլուխը պիտի քարոզեմ: Եկեղեցին թատրոն չէ, որ ամեն մի դերասան իր ուզածի պես խաղա: Եվ այնքան կատաղել էր, որ ես վախենում էի, որ վեր պիտի կենա, վազի բեմ և բուրվառը խլի սարկավազի ձեռքը: Համբերեց, բայց պատարագից հետո սարկավազին մի լավ հայիոյեց փողոցում:

Մեր անցյալ դեմքերից ոչ ոք այնպես անաղարտ չպահեց իր ինքնուրույնությունը, որպես Պերճ Պոռոյանը: Գրանիտյա մի շինվածք էր նա, որքան կոպիտ ու անտաշ, նույնքան կուռ ու ամուր: Գիտության կարկինը չէր հղկել նրա միտքը, ժամանակի ոգին չէր ազդել նրա հոգու վրա: Մեռավ այդ մարդը, գերեզման տանելով խորունկ վիշտն իր ավագ որդու մասին: Մեռավ, չտեսնելով նրան աքսորից վերադարձած փառք ու պատվով և մի օր Պետերբուրգում նստած համայն Ռուսիայի մինիստրական աթոռի վրա: Եվ լավ էր, որ չտեսավ, որովհետև երկար չտևեց երիտասարդ Պոռոյանի փառքն ու պատիվը:

Պերճ Պոռոյանը հայ գրողների մեջ ամենաինքնուրույնն է: Նա չուներ Րաֆֆիի երևակայությունը, ինչպես և Խաչատուր Աբովյանի հայրենասիրական ավյունը, բայց կենսունակ էր ավելի, քան մեկն ու մյուսը:

Նա մեր գյուղացիական կյանքի, նրա վարք ու բարքի ու ավանդությունների ամենախոշոր պատկերահանն էր ավելի մանրակրկիտ, քան տաղանդավոր: Նրա ոճն անտաշ էր, նկարագրությունները հաճախ ճապաղ, բայց ճշգրիտ, նա տիպեր չի ստեղծել, տվել է միայն բնույթներ, մեկը մյուսից տարբեր: Նրա վեպերի գործող անձինք ինքնուրույն են և քայլում են իրանց ոտներով: Նա իր հերոսների բերանը սանձ չի դրել և քշել նրանց ուզած ուղղությամբ, ինչպես այդ արել են Րաֆֆին ու Աբովյանը:

Փույթ չէ, որ Պռոշյանի վեպերը կարդացվում են հոգևածությամբ, բայց ավարտելուց հետո, այնուամենայնիվ, ընթերցողի հիշողության մեջ մի բան մնում է մի կենսական պատկեր, մի ճշգրիտ տեսարան, մի բարբազություն: Դեն գցենք նրա կրկնությունները, նրա կոպիտ բառերը, դա Աբովյանի թողած ժառանգությունն է, բայց մնացյալը հետաքրքրական է հայ գյուղացու հոգեբանությանը ծանոթանալու տեսակետից:

XIV

ԳՎԲՐԻԵԼ ՍՈՒՆԴՈՒԿՅԱՆՑ

Մեր անցյալ դեմքերի մեջ Գաբրիել Սունդուկյանցի պատկերը իմ հիշողության մեջ նկարվում է բոլորովին առանձնակի թե իբր գրող և թե իբրև մարդ:

Մոտ վաթսուն տարեկան ծերունի էր, երբ հետը ծանոթացա: Բավական ամրակազմ, ավելի միջին, քան փոքր հասակով, մաքուր սափրված, միշտ ձեռնոցներով: Շատերը նրան գեղեցիկ էին համարում, ես՝ ոչ: Դեմքի գծերը կանոնավոր և փափուկ էին, բայց դա ավելի կուշտ վաճառականի դեմք էր, քան գրողի կամ արտիստի: Տարրական պաշտոնյա էր «իսկական պետական խորհրդականի» տիտղոսով, որ պահանջում էր «նորին գերազանցություն» կոչումը: Անհամոռության չափ հավատարիմ ու զգաստ էր պաշտոնի ու տիտղոսի վերաբերմամբ: Մեծարանքի սիրահար էր: Քայլում էր հպարտ, գլուխը քիչ թեքած դեպի ձախ ուսը: Ցավում էի, որ այդ գլուխն ըստ պաշտոնի ստիպված է թեքվել մեծավորների առջև:

Չեմ հիշում 80-ական թվականների վերջին տարիներից որևէ բան, երբ լրացավ Սունդուկյանցի գրական գործունեության քսանհինգամյակը: Այս առթիվ ես «Արծազանք»-ի մեջ գրեցի մի փոքրիկ հոդված և հիշեցի հասարակությանը վաստակավոր թատերագրի գործունեությունը: Անցողակի ասեմ, որ Սունդուկյանցը շատ ուշ էր սկսել գրել, եթե չեմ սխալվում քառասուն տարեկան հասակում: Հոդվածս տպելու օրն իսկ Սունդուկյանցը վազեց խմբագրատուն հուզված:

— Այդ ի՞նչ եք արել, ի՞նչ եք արել, — գոչեց նա, ըստ սովորության կանխապես շատ քաղաքավարի և ավելորդ հանդիսավորությամբ, բարևելուց հետո:

— Ի՞նչ է պատահել Գավրիլ Նիկիտիչ, — հարցրի ես զարմացած:

— Անաստվածներ, դուք ուզո՞ւմ եք իմ տունը քանդել: Չէ՞ որ ես Աբգարին խնդրել էի իմ հոբեյանի մասին ոչ մի տող չգրել, ինչո՞ւ եք գրել:

— Շատ լավ Գավրիլ Նիկիտիչ առաջիկա համարում կգրեմ, որ դուք հրաժարվում եք հոբեյանից:

— Ոչ մի խոսք, ոչ մի խոսք, թողեք լուռ անցնի, մոռացվի:

Սկզբում կարծում էի, որ Սունդուկյանցը համեստությունից է հրաժարվում հոբեյանից: Այն ժամանակ ես նրան լավ չէի ճանաչում: Հետո Աբգար Հովհաննիսյանը ինձ իսկական պատճառը բացատրեց.

— Կառավարությունից վախենում է. կարծում է, որ իրան կարող են սեպարատիստ հայերից համարել ու պաշտոնից գրկել:

Արդարև, այն միջոցներին հայերին ու վրացիներին վերագրում էին Ռուսիայից անջատվելու միտումներ, ուստի ցարական կառավարությունը ամենաչնչին մի ազգայնական հանդես համարում էր սեպարատիզմի նշան:

Սունդուկյանցն իրան առհասարակ հեռու էր պահում հասարակական ու գրական շրջաններից, դողալով իր պաշտոնի և տիտղոսի համար: Ամեն անգամ, երբ պետք էր լինում հայ գրողների ցուցակը կազմել, Սունդուկյանցի անունը մոռանում էին և, հանկարծ հիշելով, առաջին տեղն էին տալիս նրա անվանը:

Սունդուկյանցը մի առանձին համակրանք ուներ դեպի այն դասակարգը, որ կոչվում էր «կինտո» և որը տվել էր նրան Պեպոյի, Կակուլիի և Գիթոյի տիպերը: Այդ դասակարգը բաղկացած է մրգավաճառներից, գինեվաճառներից, ձկնորսներից և այլն:

Նա ինքն ինձ պատմում էր, որ Պեպոյին գտել է ուղղակի փողոցում: Տեսնելով կինտոյի զգեստով և բնորոշ դեմքով մի ձկնորս, հրավիրում է նրան իր տունը, հյուրասիրում թեյով, հետը զրույց է անում, բարեկամանում է և վերջը դառնում է նրա նորածինի կնքահայրը:

— Բայց անիրավը իր բարձր կոշիկների սուր մեխերով սենյակներիս հատակը ծակռտեց: Լավ մարդ էր, ազնիվ — մեռավ խեղճը: Իմ կնքած տղան հիմա մի գեղեցիկ երիտասարդ է. մի օր ցույց կտամ: Ես Պեպոյին մի քիչ իդեալացրել եմ, խոստովանվում եմ, Կակուլին է կինտոյի իսկական տիպը: Գիթոյի տիպն էլ կյանքից եմ վերցրել: Չիմզիմովը հայտնի վաշխառու Խ.-ցի լուսանկարն է, բայց մի ուրիշ վաշխառու, ճանաչում էի, կաղ Չ.-ցը, երևակայեց, որ իրեն եմ նկարագրել: Այդ ժամանակ ես այդ մարդու տանն էի կենում, անիրավը ջգրու դուրս արեց ինձ իմ բնակարանից:

Իր գլուխ-գործոցը Սունդուկյանցը «Պեպո»-ն էր համարում և առանձին գուրգուրանքով էր խոսում նրա մասին: Միշտ գնում էր նրա թե հայերեն և թե վրացերեն ներկայացումներին և մինչև վերջը նստում էր առաջին կարգում: Երբ դերասանները թիֆլիսի բարբառը լավ չէին արտասանում, Սունդուկյանցը հուզվում ու վրդովվում էր:

Սունդուկյանցն ինքն էր թարգմանում իր պիեսները վրացերեն: Վրաց լեզվին նա տիրում էր կատարելապես: Նա նույնչափ սիրված էր վրաց բեմի, որչափ և հայոց բեմի վրա. իր թարգմանությունների տակ չէր գրում «թարգմանություն հայերենից». գոնե ես վրաց աֆիշներում երբեք չեմ հանդիպել այդ բառերին: Ընդհակառակը, երբեմն Սունդուկյանցի ազգանունը փոխվում էր վրացերենի Սունդուկաշվիլի: Սունդուկյանցը չէր բողոքում և շատ լավ էր անում, նա նույնքան վրացի էր, որքան և հայ, ինչպես Սայաթ-Նովան:

Սունդուկյանցը գրելու ժամանակ ծայր աստիճան բժախնդիր էր: Ես չգիտեմ ինչպես էր գրել իր գլխավոր գործերը թիֆլիսի բարբառով. «Պեպո», «Խաթաբալա», «Էլի մեկ զոհ», «Քանդած օջախ» վաղուց գրված ու տպագրված էին, երբ ես ծանոթացա հեղինակի հետ, բայց լավ հիշում եմ այն օրերը, երբ գրում էր իր վերջին գործերը գրական բարբառով: Նա յուրաքանչյուր դարձվածք, յուրաքանչյուր բառ երկար ժամանակ քննում էր, չափում և հետո գրում: Նա գրական լեզուն լավ չէր ուսումնասիրել և գրելիս միշտ խորհրդակցում էր բարեկամների ու ծանոթների հետ: Մի քանի անգամ էլ նա ինձ է բռնել փողոցում:

— Բարև ձեզ, հարգելի պարոն Շիրվանզադե, — սկսում էր նա ծանր ու բարակ, ձեռնոցը քաշելով, — ասացե՛ք ինդրեմ, ո՞րն է ավելի գեղեցիկ «ես պաշտում եմ նրա՞ն», թե՞ «ես նրան պաշտում եմ»:

— Երկու ձևն էլ գեղեցիկ է, բայց, Գավրիլ Նիկիտիչ, նեղություն մի կրե՛ք ձեր ձեռնոցը հանելու, թողե՛ք սեղմեմ ձեր ձեռն այդպես:

— Ո՛չ, ո՛չ, չի կարելի, քաղաքավարությունը պահանջում է: Հա, ուրեմն ձեր կարծիքով երկուսն էլ գեղեցիկ են, բայց էլի ասացե՛ք՝ ո՞րն է ավելի դուրեկան հնչում:

— Ես պաշտում եմ նրան, — ասում եմ, օձիքս ազատելու համար:

— Բայց «ես նրան պաշտում եմ» էլ է գեղեցիկ: Շնորհակալ եմ, թող Աբգարին էլ հարցնեմ, տեսնեմ նա՞ ինչ է ասում: Ցտեսություն, ցանկանում եմ ձեզ առողջություն և հաջողություն, ինդրեմ հարգանքներս մատուցանե՛ք ձեր հարգելի ամուսնուն:

Եվ այսպես, նա հարցնում էր մեկին, մյուսին, երրորդին և հետո գրում էր, ջնջում, նորեն գրում, տասն անգամ փոփոխում ու գրում: Եվ միայն լեզվի կամ ոճի մասին չէր խորհրդակցում ուրիշների հետ, այլև բովանդակության, գաղափարի: Գլխավոր իր գործերը գրելիս նրա խորհրդակցներն են եղել՝ Գևորգ Չմշկյան, Միհրդատ Ամերիկյան դերասանները: Այս բանը խոստովանում է Սունդուկյանցն իր երկերի առաջաբանում:

Ներկայացումների վերաբերմամբ Սունդուկյանցը պահանջկոտ էր ու բծախնդիր: Դերասաններին ուղղակի բարոյական ինկվիզիցիայի էր ենթարկում իր ցուցմունքներով, յուրաքանչյուր թեթև շեղում բնագրից նրան խորապես վշտացնում էր: Հաճախ ես թատրոնում նրա քով էի նստում և տեսնում էի, թե ինչպես է վրդովվում այս կամ այն սխալից:

— Անիծված, — արտասանում էր նա, — հազար անգամ ասել եմ այդպես չէ...

«Պեպո»-ն Սունդուկյանցի ավետարանն էր, և նրա յուրաքանչյուր պարբերությունը մի պատգամ էր:

Առանձնապես խստապահանջ էր նա Թիֆլիսի բարբառը ճշգրիտ արտասանելու վերաբերմամբ: Այդ բարբառի արտասանությունը վերին աստիճանի ռեզային է, մանավանդ նրա վրացերեն բառերը: Վրացերեն այբուբենի մեջ մի տառ կա, որ ավելի կոշտ է, քան մեր ղ տառը: Սունդուկյանցը պահանջում էր, որ այդ ռեզային բաղաձայնը հնչվի ամենայն ճշտությամբ: Նրա պիեսների առաջաբանում կա հեղինակի բացատրությունն այդ մասին: Տպարանին նա պատվիրել էր ծուլել տալ առանձին տեսակի մի դ, որի հնչյունը պիտի համապատասխաներ վրաց բաղաձայնի հնչյունին:

Հիշում եմ տպարանատեր Հովհաննես Մարտիրոսյանի գանգատը.

— Ախպեր, Ադամ ու Եվայից սկսած մեր օրինած դ.-ի գլուխը բաց է եղել, հիմի եկել է մի ինչ-որ Սունդուկյանց ու պահանջում է խեղճի գլխին մի չալմա դնեմ: Դա օրենք է:

Սունդուկյանցը մի պատուհաս էր գրաշարների համար: Ոչ ոք չէր ուզում նրա գրքերը շարել: Սխալված չեմ լինի, եթե ասեմ, որ նա առնվազն տասը անգամ ինքն էր սրբագրում ու փոփոխում և մի այդքան անգամ էլ սրբագրիչին էր ստիպում ստուգել: Շատ անգամ եմ Սունդուկյանցին տեսել վրդովված այս կամ այն տառի վերաբերմամբ գրաշարի հետ վիճելիս:

— Պարոն, ես ձեզ ասում եմ հ.-ի գլուխը կոտրված է, լ.-ի պոչերը չկա, ուրեմն պետք է փոխել:

Իր գրքերը Սունդուկյանցը հրատարակում էր ընտիր թղթի վրա: Երբ տպագրությունը, երկար ամիսներից հետո, վերջանում էր, ինքն անձամբ մի-մի օրինակ տանում էր խմբագիրներին և հետո հարցնում էր նրանց տրամադրության, առողջության, գործերի դրության, երեխաների, կնոջ և այլնի մասին:

Ես չեմ տեսել մի ուրիշ հայ, որ ժամանակի վերաբերմամբ լիներ այնքան ճշտապահ, որքան Սունդուկյանցը: Ժամադրության որոշյալ վայրկյանին նա տեղումն էր: Նույնը պահանջում էր ուրիշներից և վրդովվում էր ամենափոքր հապաղման դեմ: Անչափ զգույշ էր իր անձնական պիտույքների, մանավանդ առողջության վերաբերմամբ: Աշխատում էր իրան զվարթ ու կենսասխիլ մարդ ցույց տալ, բայց իրոք այդպես չէր. ոգելից ըմպելիքների վերաբերմամբ զգաստ էր: Խմում էր չափավոր: Չէր ծխում և ուրիշների ծխից էլ փախչում էր սարսափով: Ամեն օր ճաշից հետո ոտքով գնում էր Մուշտայի դ անունով պարտեզը, զբոսնում և ոտքով էլ վերադառնում հո, այսպիսի կատարելով մոտ տասը կիլոմետր ճամփորդության: Ամեն ջանք գործ էր դնում իր երբեմնի գեղեցկության դժգույն հետքերը պահպանելու: Հազնվում էր միշտ խնամքով: Գլխին դնում էր ձմեռը կամ ցիլինդր, կամ իր մոխրագույն մագերի գույն մի մորթե գդակ, թեք ձևով, այնպես : ինչպես թուրք բեգերը: Երբեք առանց ձեռնոցների ու չսափրված դուրս չէր գալիս տնից:

Քառասունամյա կոկետուհու չափ սիրում էր հաճոյախոսություններ իր արտաքինի մասին: Ծանոթները գիտեին նրա այդ թուլությունը, ուստի հանդիպելիս չէին մոռանում ասել.

— Վահ, Քավրիլ Նիկիտիչ, աչքով չտամ, օրեցօր բացվում ես գարնան թայգոզի պես:

— Դրուստ եք ասո՞ւմ, չէ, գենացվալե, ծերացել եմ, — կոտրատվում էր Սունդուկյանցը ղարաբաղցի «այանի» պես:

Երբ դեռ չգիտեի Սունդուկյանցի այդ թուլությունը, մի անգամ, փողոցում հանդիպելով, ասացի.

— Սրտիդ թող չդիպչի, Քավրիլ Նիկիտիչ, այսօր աչքիս մի քիչ գունատ եք երևում:

Սունդուկյանցը ցնցվեց:

— Վա, լավ է, որ ասացիք՝ սրտիդ չդիպչի, թե չէ շատ պիտի դիպչեր:

Բայց մարդն արդեն վիրավորվել էր:

Այնուհետև նրան հանդիպելիս կամ խոյս էի տալիս, կամ ուրիշների նման ես էլ շեշտում էի նրա «ջահելությունն ու գեղեցկությունը: Մարդն ինքն իրան խաբում էր և դրանով ապրում, այնինչ անողոք ժամանակը օր-օրի վրա ծռում էր նրա ողնաշարը:

Սունդուկյանցի երկրորդ թուլությունը գեղեցիկ սեռն էր: Սիրում էր պտտվել քիչ թե շատ սիրուն տիկիների շուրջը, հաճոյախոսել, նույնիսկ հետապնդել: Մի ժամանակ նա լրջորեն սիրահարվել էր մի հայ տիկնոջ վրա, որ իր հարևանուհին էր: Երեկոները նստում էր պատշգամբի վրա և թառ նվագում՝ Սայաթ-Նովայի պես երաժշտությամբ արտահայտելով իր սերը: Տիկինը, թառի ձայնը լսելով, դուրս էր գալիս դիմացի պատշգամբ, և նրանց մեջ տեղի էր ունենում լուռ սիրաբանություն:

Սունդուկյանցը չէր թաքցնում իր թուլությունը, ընդհակառակը, երբեմն պարծենում էր նրանով: Ութսուն տարեկան էր արդեն, երբ մի օր ինձ ասաց.

— Գիտե՛ք, եթե այժմ էլ մի սիրուն կին ինձ ժամադրություն տա, վազելով կգնամ: Կգնամ, թեկուզ անձրև, ձյուն, կարկուտ, փոթորիկ, երկրաշարժ լինեն: Այս փուլչ աշխարհում ի՞նչն է ավելի անուշ, քան կինը:

Մարդն իր տեսակի Անատոլ Ֆրանս էր...

Սունդուկյանցն ամենից երկարակյաց հայ գրողը եղավ: Գուցե իր նյութական ապահովության շնորհիվ: Այդ տեսակետից նա միակն էր հայ գրողների մեջ: Նա վախճանվեց ութսուն և յոթ տարեկան հասակում, մինչև վերջին վայրկյանը կռվելով ավերիչ ժամանակի դեմ: Նա իր ձեռով գրեց մի կտակ, որ թաղման օրը տպվեց լրագիրներում: Նա պատվիրում էր թաղումը կատարել անշուք: Առանձնապես նա դեմ էր շքեղ դիակառքին:

«Էդ մինձ, մինձ բմբուլներով ձիերն ինձ օգրեցնում են: Թող իմ դագաղը գերեզման տանեն չորս դոչաղ կինտոներ: Նրանք ծտի նման կթռցնեն ինձ»:

Չետո մի բնորոշ կետ.

«Ես չեմ ուզում, որ ինձ համար արձան կանգնեցնեն, թե ուզում են, թող Պեպոյի վրա արձան դնեն»:

Այդ կտակն ինձ վրա գեշ տպավորություն գործեց: Սունդուկյանցը սեթևեթում էր.

Թաղման մասնաժողովը կատարեց Սունդուկյանցի կամքը, կինտոները նրա դագաղը իրենց ուսերի վրա տարան Վանքի տաճարը, որի գավթում է այժմ հանգչում նշանավոր թատերագրի աճյունը: Բայց Պեպոյի արձանը դեռ չկա:

Սունդուկյանցը իսկական հայ թատերագրության իսկական հիմնադիրն էր. Կարինյանի, Գեթիմյանի, Պեշկիթաշյանի ազգայնական միտումնավոր փորձերն արժեք չունեն ոչ ըստ բովանդակության, ոչ ըստ ձևի:

Սունդուկյանցի արժեքավոր երկերը Թիֆլիսի բարբառով գրվածներն են և միայն այդ բարբառով են նրանք ունկնդրելի և հետաքրքրական: Գրական լեզվի վերածելով նրանք կորցնում են իրանց արժեքը, ինչպես այդ ցույց տվեց թուրքահայերի համար եղած փորձը, Կ. Պոլսում «Պեպո»-ն գրական լեզվով փոխադրվեց և հաջողություն չունեցավ:

Սունդուկյանցը իրապաշտ էր, անաղարտ, ուզում եմ ասել՝ նրա գրիչը գերծ էր նատուրալիզմի շարավից: Նյութի տեսակետից նա հայ Օստրովսկի էր: Ինչպես ռուս թատերագիրը, նա խարազանեց «խավարի թագավորությունը», այսինքն վաճառականությունը: Նրա Արուբին Զիմզիմովի և Օստրովսկու «անդրմոսկվագետի» կուլակի մեջ տարբերությունը հագուստների մեջ է, ներքուստ նրանք միևնույն խավարի ծնունդն են:

Կատարելագույնը Սունդուկյանցի տիպերի շարքում Գիթուն է — «Պեպո»-յի մեջ: Բրոնզյա մի արձան է, որին ժամանակը չի կարող շուտով մաշել: Արևելյան դանդաղկոտության մարմնացումն է Գիթուն, որբան հին, նույնքան նոր: Նա երբեք չի մահանալ, վասնզի տիպերը չեն մեռնում, նրանք միայն իրենց հագուստն են փոխում, այսօր չուխա, վաղը ֆրակ:

Սունդուկյանցը չէր հետաքրքրվում ոչ հայ և ոչ օտար նոր գրականությամբ: Ինչ որ կարդացել էր շատ տարիներ առաջ-այն էր: Առհասարակ նա շատ էր զբաղված ինքն իրանով: Մի տեսակ նարգիզ էր՝ ինքն իր վրա սիրահարված: Նա ընկերային մարդ չէր, անտարբեր դեպի ամեն ինչ, որ որևէ առնչություն չուներ իր երկերի հետ: Ոչ մի երիտասարդ հեղինակ նրանից ոչ մի խրախուսանքի խոսք չի լսել, նա ոչ մի գրական շրջանի չի մասնակցել: Գոնե ես նրան ոչ մի տեղ չեմ հանդիպել իբրև գրական մարդու: Ինչ վերաբերում է ինձ, երբեք նրա բարեկամության արժանանալու փափագը չեմ ունեցել: Նրա մեկուսացումն ինձ համար եղել է խորթ և հակակրեելի: Սակայն երբեք չեմ դադարել նրան հարգելուց որպես գրչի մարդու:

Սունդուկյանցը հակառակորդներ չունեց: Ուզում եմ ասել՝ պարբերական մամուլի մանր ու խոշոր մոծակները նրան չէին խայթում, ինչպես խայթում էին յուրաքանչյուրին, որ քիչ թե շատ շնորհալի գրիչ ուներ: Իր անսահման զգաստությամբ, իր կաշառիչ ձևերով, իր շոյիչ լեզվով, վերջապես իր պաշտոնական դիրքով գիտեր սանձահարել վայրահաչ գրչակներին: «Մշակ»-ի իմաստակները նրա վերաբերմամբ միայն մի անգամ գործ ածեցին իրանց ժանգոտ զենքը: Այդ այն ժամանակ էր, երբ Սունդուկյանցն ինչ-որ կաթողիկոսական ընտրությունների օրերին իր քվեն տվեց «Արձագանք»-ի խմբագրին:

Մեկը նրանցից գրեց. «Սունդուկյանցը որպես մարդ այսօրվանից մեռած է»: Բայց Սունդուկյանցը իր անսահման Էգոիզմով հանդերձ մարդ էր, մաքուր մարդ, և այդպես էլ մեռավ:

Նա մի սխալ գործեց և մեծ գրական զբաղմունքը դարձրեց երկրորդական, առաջին տեղը տալով իր պաշտոնին և տիտղոսին: Նա կարիք չունեց գեներալի ժապավենն իր կրծքին փաթաթելու, գերագույն ժապավենը նա ստացել էր Մելպոմենից: Նա չունեց կարիք և ցարական դրամի: Նա ուներ մի կալվածք, որ լիովին ապահովում էր նրա նյութականը: Եվ այս կողմից նա միակ բացառությունն էր հայ գրողների մեջ....

ԲԱՆՏ ԵՎ ԱՔՍՈՐ

Նորեն ընկա մի միջավայր, որ ոչ մի կապ չուներ գրականության հետ:

Երբ ամուրի էի, ինչ հոգ ոչ միայն վաղվա, այլև այսօրվա մասին: Ապրում էի օրավուր, ինչպես կաչաղակը ձմեռը, մի օր կուշտ, երեք օր անոթի: Ես ունեի՝ մի կտոր թուղթ ու գրիչ, այսօրվա բավական էր պանիր-հացի հետ: Եվ մի ուրիշ բան — կամփի ու ժամանակի ազատություն — ամենամանրաթելը գրողի համար:

Նույնը չեղավ, երբ իմ սիրով ու ցանկությամբ դարձա ընտանետեր: Ահա այդ ժամանակ էր, որ զգացի, թե ինչ անփոխարինելի գանձ է անհատի ազատությունը: Ես ունեի մի կամփ, որ որքան ևս թույլ լինեի, կյանքի հարվածներին դիմադրելու չափ գորավոր էր, և ահա նա ջարդվել, երկու կտոր էր եղել, ինչպես գրանիտին զարնված սուրը: Գրականություն և ընտանիք — երկու տրամագծորեն հակադիր տարրեր, որոնց մեջ կեղեքվում էր իմ խեղճ հոգին — ինչպես երկու վագրերի բերանն ընկած մի գառնուկ:

Երբ մարդ ստիպված է հոգալ թանկագին մեթավորների ամենօրյա պարենը, նա անդամալույծ է որպես մտքի մշակ, վասնզի օր-օրի վրա բթանում են նրա զգացումները և հոգին չի դիմանում ձերբակալման, նա ազատություն է փնտրում ինչպես վանդակված թռչունը: Բայց թող որքան ուզում է թռչկոտա, վանդակն ամուր է, որովհետև նա բաղկացած է սրտի նրբագույն թելերից — զավակներից... Ստիպված ես նրանց զոհել ոչ միայն գրիչդ, այլև կյանքդ...

Ծառայում էի Թիֆլիսի քաղաքային վարչության մեջ մի համեստ պաշտոնով: Նոր սկսել էի գրել «Արսեն Դիմաքսյան»-ը: Վեպը պատմվածք չէ, պահանջում է մտքի մեծ աշխատանք, այնինչ ժամանակիս լավագույն մասը տրված էր պաշտոնիս առավոտյան ուրից մինչև չորս ժամը երեկոյան: Բայց չկա դրություն, որ ելք չունենա, գոնե ես շուտով գտա և շատ հասարակ միջոցով: Բախտիս բերմամբ անմիջական մեծավորս շատ բարի և շատ ծույլ մի մարդ էր, դեմքով զարմանալի նման Վիկտոր Զյուլգոյին: Նա համարյա թե ոչինչ չէր անում, բացի թղթեր ստորագրելուց, իր ստորագրյալներին թեթևորեն հսկելուց: Նա ամբողջ օրն անեկդոտներ էր պատմում և ամենին խնդրում էր նույնն անել երևի իր ռեպերտուարը հարստացնելու համար: Տեսնելով, որ նա մի առանձին ուշադրություն չի դարձնում ինձ վրա, որոշեցի օգտվել դրանից: Սկսեցի ծառայությանս ժամերը կրճատել թե գլխից և թե պոչից: Այդ դժվար չէր անել, որովհետև իմ ամբողջ պարտականությունն էր երեկոները գործակալներից ընդունել գրավոր զեկուցումներ շուկայի գների մասին և հետևյալ օրը ներմուծել մատյանի մեջ: Այստեղ կային ամեն տեսակի ապրանքներ, սկսած կովից, եգից, ոչխարից և այծից մինչև կաղամբը, բողկը, գետնախնձորը, թթու դրած վարունգը և այլն: Շատ անգամ մտքով զբաղված «Արսեն Դիմաքսյանը»-ով, գներն ու ապրանքները խառնաշփոթում էի. օրինակ՝ սոխի դեմ գրում էի եգան գինը-գլուխը 30-ից մինչև 50 ռուբլի գինը, իսկ տանձի առջև գրում էի այծի կամ ոչխարի գինը և այլն: Բայց այդ ոչինչ, ուշադրություն դարձնող չկար, գվիսավորն այն էր, որ մատյանը լեցնեի թվանշաններով, իսկ այդ ընդամենը երկու ժամվա գործ էր: Ես էլ արդեն վճռել էի այդքանից ավելի չգործել և կրճատելով, կրճատելով վերջը հասա մի ժամի: Լրանում էր այդ ժամը, այլևս ոչ մի շղթայով ինձ պահել չէր կարելի:

Գրեթե մի ամբողջ տարի իմ սաբոտաժն անցավ աննկատելի — գոնե ինձ այդպես էր թվում, մեծավորս շարունակ իր անեկդոտներով էր զբաղված: Վերջապես, երբ մի օր գործս ավարտած-ուզում էի փախչել, նա ասաց.

— Սպասեցեք մի րոպե... ես կանգ առա:

— Ասացեք ինդրեմ դուք այժմ գոհ եք, — հարցրեց մեծավորս:

— Ինչո՞վ, Եվգրաֆ Ա.-իչ:

— Ձեր պաշտոնով:

— Շատ գոհ եմ:

— Տեսնում եմ, բարեկամ, տեսնում եմ:

— Ի՞նչ եք ուզում ասել, Եվգրաֆ Ա-իչ:

— Լսեցեք, բարեկամ: Մի օր Մոլլա Նասրեդդինը տեսնում է, որ իր Էշը շատ է ուտում: Մտածում է՝ ի՞նչ կարիք կա Էշին այդքան գարի տալու, իսկապես նա կարող է առանց ուտելու էլ ապրել, միայն պետք է սովորեցնել նրան: Եվ Մոլլան սկսում է Էշին սովորեցնել, կամաց-կամաց պակասեցնելով նրա կերը: Վերջին օրը տալիս է նրան մի մսխալ գարի, և Էշը սատկում է անոթությունից: «Ափսոս, — ասում է Մոլլան իր կնոջը, — եթե էշս մի օր էլ մնար, արդեն սովորել էր առանց կերի ապրել»: Բարեկամ, դուք ձեր պաշտոնի հետ վարվեցիք ճիշտ այնպես, ինչպես Մոլլա Նասրեդդինն իր Էշի հետ:

— Ուրե՞մն, — հարցրի:

— Ձեր Էշը սատկեց:

— Սատկե՞ց:

— Այո: Այսօր քաղաքային վարչությունը որոշեց ձեր պաշտոնը լուծարքի ենթարկել:

— Մնացե՞ք բարով, — ասացի ես առանց մազաչափ վշտանալու, — միայն թույլ տվե՞ք ասել, Եվգրաֆ Ա.-իչ, որ ձեր պաշտոնն էլ օրենքով պետք է լուծարքի ենթարկել:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև, որքան գիտեմ, քաղաքային ինքնավարության օրենսդրության մեջ անեկդոտիստի պաշտոն չի նախատեսված:

Այդպես վերջացավ իմ երեքամյա ծառայությունը Թիֆլիս քաղաքին:

«Արսեն Դիմաքսյան»-ը ավարտեցի ուրիշ ամսվա մեջ: Նա տպվեց Ավետիք Արասխանյանի «Մուրճ» ամսագրում և անմիջապես առանձին հրատարակվեց: Հետո գրեցի «Ցավագարը» («Չար Ոգի»), որ տպվեց «Հորիզոն» անունով մի ժողովածուի մեջ Փիլիպոս Վարդազարյանի հրատարակությամբ:

Այնուհետև ինձ պաշարեց մի անսովոր անտարբերություն դեպի գրականությունը: Ոչ միայն գրելու, այլև կարդալու պահանջ չէի զգում, սակայն իմ անհանգիստ հոգին չէր կարող անգործ մնալ: Իմ միտքը պահանջում էր զբաղմունք գրականությունից հեռու, և ահա մի օր ես հանկարծ դարձա «հնչակյան»:

«Հնչա՞կ», ես ոչ մի կապ չունեի այդ թերթի ու նրա ղեկավարների հետ և չէի էլ կարդում, գիտեի, որ թերթի անունը փոխառնված է հերցենի «Колосоль»-ից, այն էլ սխալ թարգմանությամբ: Մի օր ես Ավետիս Նազարբեգյանից (թե՛ Նազարբեգ — չգիտեմ) ստացա մի նամակ, մեջը երկու օրինակ իր լուսանկարից: Ինչ էր գրում, մոռացել եմ, — բայց լավ հիշում եմ, որ փափագում էր ինձ հետ նամակագրություն ունենալ, երկու լուսանկարներից մեկի վրա մակագրված էր իմ, մյուսի վրա Գրիգոր Արծրունու անունը: Ես նայեցի լուսանկարին և մի տեսակ սողկանք զգացի:

Նազարբեգյանը նկարվել էր բայրոնյան կեցվածքով: Կեղծիք և ֆանֆարոնություն էր բուրում նրա ինքնահավան դեմքից: Կարծես, մարդն ասում էր. «Տեսնում ե՞ք՝ ո՞րքան գեղեցիկ եմ»: Ես պատռեցի լուսանկարը նամակի հետ հենց փոստատանը և զցեցի փողոց: Տարիներ անցած, երբ ես Փարիզում իմ բարեկամի հանձնարարությամբ ստիպված էի Նազարբեգյանին հանդիպել, տեսա, որ իմ հեռավոր տպավորությունը սխալ չի եղել: Սակայն հնչակյան կուսակցությունն ուներ

և ուրիշ ներկայացուցիչներ — Ռուբեն Խանզադյան, Մուրադ, Մարիամ Նազարբեգյան, Գրիգոր Վարդանյան, Շմավոն (Գաբրիել Կաֆյան) և մի քանի ուրիշներ, որոնց մասին լսել էի նպաստավոր կարծիքներ: Ահա ինչու իմ որոնող հոգին, Ավետիս Նազարբեգյանին արհամարհելով, քաշեց ինձ հնչակյանների շրջանը, մանավանդ որ այնտեղ էր իմ բարեկամ Ղազարոս Աղայանը: Մասնակցելով այսպես կոչված «Թիֆլիսի կոմիտեի» մի քանի նիստերին, շուտով համոզվեցի, որ այդտեղ ես մի կաշվի մեջ չեմ: Իմ հիասթափումը մարդկանցից չէր (հնչակյաններն անհամեմատ ավելի համեստ մարդիկ էին, քան դաշնակցականները), այլ հայացքների տարբերությունից: Բանն այն է, որ նիստերում գրեթե ամեն անգամ խնդիր էր հարուցվում տեռորի մասին: Ցանկություն էր արտահայտվում սպանել այս կամ այն հարուստին, որ չէր ուզում կուսակցությանը դրամ տալ: Այս տեսակ առաջարկները միշտ հանդիպում էին Ղազարոս Աղայանի և իմ դիմադրությանը: Տեռորը մենք համարում էինք անբարոյականություն: Մենք ասում էինք հայ դատը չպետք է ապականել անհատների արյունով: Այլ բան է, երբ տեռորը գործադրվում է մի մատնիչի վերաբերմամբ, բայց դրամի համար թափել մարդկային արյուն՝ դա կնշանակի պղծել մի հեղափոխական գործ, որպիսին համարում ենք մենք մեր անելիքը: Կոմիտեից դուրս կային մարդիկ, որոնք պատրաստ էին կուսակցության անունով գործել ամեն տեսակի ոճիրներ դրամի համար: Դրանք էին, որ դրսից ազդում էին կոմիտեի անդամներից ոմանց վրա: Ես հիշում եմ մեկին Ա. — Ն անունով, որի կատաղի աչքերին նայել չէր կարելի, երբ նա խոսում էր տեռորի անհրաժեշտության մասին: Փոքրահասակ մի երիտասարդ էր՝ լայն թիկունքով, ամուր, ինչպես պողպատից ձուլված: Արյուն էր հոսում նրա բերանից և միշտ աջ ձեռքը վարտիքի գրպանում խաղում էր անբաժան ռեվոլվերի հետ: Արդեն նա մի քանի սպանություններ գործել էր զանազան պատճառներով, և այժմ նրա համար մարդ մորթել թե հավ -միևնույնն էր: Նա էր, որ շարունակ կրկնում էր.

— Մեր հարուստների կաշին հաստ է, միայն գնդակը կարող է ծակել:

Բարեբախտաբար, նա հարգում էր թե՛ ինձ և թե՛ Աղայանին, և մենք կարողանում էինք նրան սանձահարեինք, թեև մեծ դժվարությամբ:

Ամառը 1895 թվականին որոշեցի մի երկու ամսով գնալ Ռուսաստան զբոսանքի համար: Հնչակյան կոմիտեն խնդրեց ինձ կանգ առնել մի քանի հայաբնակ քաղաքներում և կուսակցության օգտին թե պրոպագանդ մղել և թե դրամ հանգանակել: Խոստացա, բայց խոստումս կատարեցի շատ թույլ: Չգում էի, որ քաղաքական քարոզչի կոչում չունեմ: Բավականանում էի միայն թուրքահայերի թշվառ կացությունը նկարագրելով: Ինչ վերաբերում է հանգանակության, տալիս էի կոմիտեի հասցեն, իսկ ինքս դրամ չէի ընդունում:

Օգոստոսին Պետերբուրգումն էի, երբ լուր ստացա Ղազարոս Աղայանի, Խաչիկ Վարդանյանի, Ատրպետի և ուրիշ մի քանի հնչակյանների ձերբակալման մասին: Շտապեցի վերադառնալ Թիֆլիս: Համոզված էի, որ ես էլ պիտի ձերբակալվեմ, ուստի չէի ուզում Պետերբուրգից Թիֆլիս ուղարկվեմ Էտապով: Ծայրահեղ հալածանքի օրերն էին, կառավարությունը հայերի հետ հանաք չէր անում և բանտերը լեցնում էր շատ անգամ անմեղ պատանիներով: Այդ կողմից ամենից շատ տուժում էր ներսիսյան դպրոցի աշակերտությունը:

Թիֆլիս վերադառնալով, հակառակ իմ սպասածին, իսկույն չձերբակալվեցի: Երկու ամսի չափ ազատ էի և ամեն վայրկյան սպասում էի կապույտ մունդիրներին: Ձերբակալվելուց երկյուղ չունեի, մտահոգված էի միայն՝ «ի՞նչ պիտի ասեմ», որ հեղափոխական եմ, բայց չեմ. ի՞նչպես վերցնեմ ինձ վրա այդ պատիվը: Որ դիլետանտ եմ, բայց հեղափոխությունը գրականություն չէ և ոչ էլ թատրոն, ինչո՞ւ ծիծաղելի դառնամ: Հերքեմ ամեն բան և ասեմ ոչինչ չգիտեմ, բայց ամոթ է, և ո՞վ կհավատա ինձ: Դրությունս երկդիմի էր, մի կողմից տխուր, մյուս կողմից զավեշտական: Ես նման էի այն դերասանին, որ դերը լավ չսերտած բեմ է դուրս եկել ու չգիտե ինչ ասի, և, այնուամենայնիվ, ստիպված է մի բան ասել:

Վերջապես ձերբակալվեցի 1895 թվականի դեկտեմբեր ամսին: Մաքսիմ Գորկին 1915 թ. Պետերբուրգից ինձ գրած մի նամակում հիշեցնում էր, թե իր բանտարկության ժամանակ, այն է՝ 1893 թվականին, ես էլ եմ եղել բանտարկված Մետեխի բերդում: Անկասկած, հարգելի

բելլետրիստը սխալվում է, թե իրավ մեր բանտարկությունը եղել է միաժամանակ, ապա ոչ 1893, այլ 1895 թվականին: Իմ բանտարկության տարին ես լավ եմ հիշում:

«Հեղափոխական» լինելուս միակ փաստը ժանդարմերիայի ձեռքում մի անզգույշ տղայի նամակն էր: Սա մանկական պարծանքով գրում էր ընկերոջը, թե այսինչ մարդը (այսինքն՝ ես) ուղարկված է Ռուսաստան ամբողջ հայությունը հնչակյան դարձնելու և մի քանի միլիոն ռուբլի ժողովելու առաքելությամբ, և թե շուտով... և այլև և այլն: Այնինչ ես ոչ մի քաղաքում ոչ մի հնչակյան խումբ չէի կազմել և ոչ, մանավանդ, միլիոններ հանգանակել:

Ինձ պահեցին մեկուսի բանտարկման մեջ երեք ամիս, որից քսան ու մեկ օր Մետեխի բանտում, մնացյալ ժամանակը նահանգական բանտում:

Կյանքումս առաջին անգամ զրկվելով ֆիզիկական ազատությունից, բարոյապես տառապում էի անսահման: Ինչո՞ւ: Բանտն ինքնըստինքյան մի սոսկալի բան չէ, Եականը բանտարկյալի մտքի գործողությունն է: Եթե ես ինձ համարեի հեղափոխական, եթե զգայի, որ ձերբակալված եմ մի կարևոր գործի պատճառով, անկասկած, իմ դրությունն իմ աչքում չէր լինի ծիծաղելի, ինչպես էր, այլ, ընդհակառակը, հավանական էր, որ ես ուրիշների պես ինքս ինձ հերոսացնեի: Բայց այլ էր իմ հոգեբանությունը, ես չունեի մի մազաչափ հավակնություն հեղափոխականի քղամիդ հագնելու, որովհետև ըստինքյան ամբողջ հնչակյան կուսակցությունը մի խոշոր բան չէր իմ աչքում...

Մետեխի բերդում ամեն կերպ աշխատում էի որևէ կապ ունենալ Ղազարոս Աղայանի հետ, որի սենյակն իմին դեմ էր, և չէի հաջողում: Լսում էի երբեմն Նրա հուժկու ձայնը: Մերթ երգում էր, մերթ բարձրաձայն կարդում, Ավետարան թե Աստվածաշունչ-լավ չեմ հիշում, կից սենյակի մեջ Ատրպետն էր: Նա նույնպես երգում էր, բայց հազիվ լսվում էր Նրա ձայնը երկու մետր հաստություն ունեցող քարե պատի ետևից:

Փորձեցի Ատրպետի հետ պրիմիտիվ հեռախոսական կապ հաստատել այբուբենի միջոցով: Երեք օր պատին զարկելուց հետո, վերջապես, հասկացրի Նրան իմ միտքը, բայց արդյունքը՝ չնչին: Մի բառ արտահայտելու համար հարկավոր էր մի քանի հարյուր անգամ պատին զարկել:

Մի անգամ իմ հարցիս պատասխանը եղավ.

— Սպասիր, ճաշ են բերել, ուտեմ, հետո կխոսենք... Այնուհետև փորձերս դադարեցրի:

Մի ուրիշ անգամ Ատրպետն ինքն սկսեց կատաղաբար զարկել պատին: Կարծեցի մի շատ կարևոր լուր ունի հաղորդելու: Համբերությամբ ականջ դրեցի, և վերջը դուրս եկան այս խոսքերը.

— Եթե մի երկու ամիս էլ ինձ այստեղ պահեն, բոլոր կիսատ վեպերս կվերջացնեմ:

Ես ուզում էի Նրանից իմանալ՝ ինչ ցուցմունք է տվել ժանդարմերիային, որպեսզի ես էլ համապատասխան ցուցմունք տամ, իսկ Նրա գլուխը իր վեպերով էր զբաղված: Երանելի մարդ: Չգիտեմ նա ինչպես էր ձեռք բերել թուղթ, գրիչ, բայց ինձ արգելված էր այդ: Ինձ նույնիսկ կարդալու միջոց չէին տալիս, ասելով, որ քաղաքական բանտարկյալները, բացի Ավետարանից ու Սաղմոսից, ուրիշ գիրք կարդալու իրավունք չունեն: Մի անգամ արտաքննության գնալու ժամանակ կորրիդորում մի հայ բանտարկյալ գաղտուկ ձեռիս մեջ սեղմեց մի մատիտ: Չեմ կարծում որևէ թանկարժեք նվեր այդ օրերին ինձ այնքան ուրախություն պատճառեց, որքան այդ կես մատնաչափ փայտի կտորը: Թուղթ չկար — ի՞նչ փուլթ, սկսեցի գրել կիսաճերմակ պատի վրա: Հոգ չէ, թե ինչ էի գրում, միայն թե երևակայեի, որ միտքս զբաղված է: Ավաղ, երկար չտևեց իմ ուրախությունը, հանկարծ մատիտը ընկավ ձեռքիցս հատակի վրա և գլորվելով մտավ մի ճեղքի մեջ անհետացավ: Դա մի հարված էր ինձ համար, ես արտասվելու չափ վշտացա, ինչպես մի մանուկ, որի ձեռքից խլել էին իր սիրած խաղալիքն ու աչքերի առջև փշրտել:

Բանտից դուրս գալուց հետո իմացա, որ ինձ մատիտ տվող բանտարկյալը մարդասպանության համար տասնուհինգ տարվա տաժանակիր աշխատանքի դատապարտված մեկն է: Եվ այդ

ոճրագործը բյուր անգամ մարդասեր եղավ, քան մի հայ բուրժուա: Պատմեմ եղելությունը: Մետեխի բերդի բնակչությունն այդ ձմեռվա արտաքո կարգի սառնամանիքի հետևանքով ցրտից տառապում էր, մանավանդ մենք մեկուսացյալներս: Վառարան յուրաքանչյուր սենյակում կար, բայց վառելիք չէին տալիս: Բերդի տնտեսական կարիքների մատակարարումը օրենքի համաձայն քաղաքային ինքնավարության վրա էր: Ընտրված էր իրավասուներից մի մասնաժողով, որի պարտականությունն էր, ի միջի այլոց, վառելիք մատակարարել: Ես անձամբ ծանոթ էի այդ մասնախմբի նախագահի հետ. նրա անունն էր Նիկոլայ Սպիրիդոնովիչ Փրիդոնով, մի հղփացած հաստապարանոց, որ ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ եղել էր կապալառու ու հարստացել էր: Բանտապետի թույլտվությամբ գրեցի մի նամակ կնոջս, որ գնա, խնդրի այդ մարդուն ազատել խեղճ բանտարկյալներից, ի միջի այլոց և մեզ, քաղաքական մեղադրյալներիս, ցրտից հիվանդանալու վտանգից: Ծարպակալած հայ մոթալաքը ոչ միայն խնդիրս արհամարհում է, այլև վիրավորում է կնոջս իր շրջանին հատուկ անկիրթ ընդունելությամբ:

Տարիներ անցան, մի օր Փարիզում այդ մարդը մի հասարակության մեջ մոտեցավ ինձ բարևելու: Ես երեսու շուռ տվեցի, նրա ձեռը մնաց կախված օդի մեջ: Նրա համար մեծ անարգանք էր, որովհետև ներկա էին մարդիկ, որոնց նա երկրպագում էր և որոնց հարգանքն էր մուրում:

Զգայուն մարդի համար մեկուսի բանտարկությունն ավելի տաժանելի է, քան ինքը տաժանակիր աշխատանքը: Աշխարհից կտրված, մարդկանցից հեռու մեկուսացյալի միտքը զբաղմունք է պահանջում, և եթե այդ զբաղմունքը չկա, նա տառապում է անհունորեն: Ես չէի կարողանում իմ միտքը կենտրոնացնել մի որևէ նյութի վրա, և ինձ թվում էր, որ իմ անզբաղ գլխի մեջ տիրում է մի ինչ-որ շփոթություն: Դրսից եկած ամեն մի ձայն ինձ գրգռում էր: Առանձնապես անտանելի էր ինձ համար երեկոյան ութ ժամից մինչև չորսը կորրիդորում անցուդարձ անող հսկիչի միապաղաղ քայլվածքը: Նրա կոշիկների երկաթյա կրունկների յուրաքանչյուր զարկը տախտակյա հատակին մի հարված էր իմ գանգին: Ինձ թվում էր, որ կարող եմ խելագարվել այդ ժամացույցի նման կանոնավոր և մոնոտոն զարկերից: Մի անգամ հերթական հսկիչին ասացի.

— Խնդրում եմ, եթե կարելի է, ձեր քայլվածքը մի քիչ զանազանացրեք:

— Ի՞նչպես, — հարցրեց հսկիչը զարմացած:

— Այ, օրինակ, առաջ գնալիս ծանր քայլեցեք, ետ գնալիս՝ արագ, մի խոսքով՝ տարբեր քայլերով և ոչ միատեսակ:

Մարդը ծիծաղեց, բայց նայելով ինձ, տեսավ, որ կատակ չեմ անում, ուսերը վեր քաշեց ու հեռացավ: Պարզ էր, որ նա ինձ աննորմալ համարեց և շարունակեց քայլել նախկին եղանակով:

Մի գիշեր բանտի մեռելային լռությունը խափանվեց մի անսովոր աղմուկով: Ես անքուն էի: Մոտեցա լուսամուտին, նայեցի դեպի գավիթ: Բանտի երկրորդ հարկում, դիմացի պատշգամբի վրա բանտապահները ծեծում էին շղթայակապ բանտարկյալներին:

— Բեյ, բեյ, Էտու սվոլոչ, — գոռում էր բանտապետը խռպոտ ձայնով: Եվ զազանացած բանտապահները հատակի վրա սփռված կիսամերկ մարմինները ջարդոտում էին իրանց երկաթյա կրունկներով: Մի քանի մարմիններ պատշգամբից թավալվեցին գավիթ արյունաշաղախ ներքնագգեստով:

Ես պառկեցի, գլուխս թաքցրի վերմակի տակ, որ ասեմ թշվառների հուսահատական գոռում-գոչումներն ու հեծկլտանքները:

Հետևյալ առավոտ հերթապահ հսկիչը իմ հարցին պատասխանեց, թե «սրիկաները, հակառակ բանտապետի կարգադրության, կեսգիշերին թուղթ էին խաղացել»:

— Ամենքը, — հարցրի ես:

— Ոչ, իհարկե, չորսը միայն:

— Բայց ինչո՞ւ այդքան մարդու...

— Որովհետև բոլորը միևնույն աղբակույտից են:

Մի ուրիշ գիշեր զարթնեցի մի կնոջ աղաղակից: Նայեցի լուսամուտից. երկու բանտապահ նրա թևերից քաշելով դուրս էին բերում կանանց բաժնից: Կինը անզոր դիմադրում էր, գոռալով.

— Չեմ ուզում, չեմ ուզում, թողե՛ք:

Հետևյալ օրը հերթապահն ասաց, որ այդ կնոջ մոտ ասեղներ են գտել, ու դրա համար բանտապետը նրան դատապարտել է կարգերի մի շաբաթ ժամանակով: Պարզվել է, որ կինը ասեղներն ստացել է տնից ուղարկված հացի մեջ:

— Ինչո՞ւ համար, — հարցրի ես հերթապահին:

— Կարի համար:

— Կար անելը կանանց արգելվա՞ծ է:

— Իհարկե, օրենքի դեմ է:

Մի շաբաթ անցած նորեն լսեցի նույն կնոջ աղաղակը: Նրան ազատել էին կարգերից, բայց հերթապահն ասաց, որ խելագարվել է:

Քննությունից հետո մեզ փոխադրեցին նահանգական բանտ: Այդտեղ մեր դրուբայունը համեմատաբար լավ էր. թեև այդտեղ էլ մեզ մեկուսացրել էին, բայց միջոց ունեինք օրվա մեջ կես ժամ հերթով գավթում զբոսնելու ժամանակ իրարու հետ խոսել երգելով մեկը գավթից, մյուսն իր լուսամուտից: Խաչիկ Վարդանյանը լայնորեն օգտվում էր այդ համեմատական ազատությունից, իր դերասանական ձիրքը ցուցադրելու համար: Իր օյիններով նա զվարճացնում էր ոչ միայն մեզ, այլև բանտապահներին, որոնք վերջ ի վերջո այնքան սիրեցին նրան, որ թույլ էին տալիս գավթում զբոսնելու կեսի փոխարեն մեկ ժամ, մինչև անգամ ավելի: Ես չեմ տեսել ուրիշ մի կոմիկի, որ այնքան բազմակողմանի հնարագետ լիներ, որքան այդ փոքրահասակ, ռետինի պես ճկուն և սնդիկի պես շարժուն մարդն իր սրամիտ կատակներով: Այդ, այդ տեսակ մարդիկ վշտի սպեղանի են և մի տեսակ հակաթույն այն ժահրոտ ու ժանգոտ արարածների դեմ, որոնց իր մահճակալի քով տեսնելիս, հիվանդը շտապում է մի ժամ առաջ մեռնել: Նրանք օժտված են մի բառով, մի ժեստով, արցունքը ծիծաղի վերածել մահամերձի դեմքին ժպիտ տալու երջանիկ տաղանդով: Լավագույն փիլիսոփաներն են առօրյա կյանքի և ավելի օգտակար, քան շատ փիլիսոփաներ...

Բանտը մի հին կիսախարխուլ շինություն էր, նախկին մաքսատնից մարդկային զննանի վերածված: Իմ սենյակի առաստաղն ու անկյունները ծածկված էին սարդի հարյուրամյա ոստայնով, հատակի ճեղքերից ամեն վայրկյան լրբաբար դուրս էին սողում մկները և ծվծվալով այս ու այն կողմ վազում, մազի չափ չվախենալով իմ ներկայությունից: Երբեմն գիշերները ես զգում էի նրանց վազքն իմ երեսի վրա: Այդ օրերին մողեսներն անհոգ իրենց մեջքը տաքացնում էին լուսամուտիս հատակի վրա:

— Այստեղ օձեր էլ կան, — ասաց մի օր հերթապահի հսկիչը, — մի անգամ բանտապետը բարձրացել էր կտուրի վրա: Մեր վառարանի քարուքանդ ծիսելույզի մեջ տեսավ մի պարան: Նա պարանը վերցրեց, և հանկարծ դուրս եկավ, որ դա օձ էր...

Իմ սենյակն ուներ երկու լուսամուտ, մեկը դեպի ընդհանուր բակ, մյուսը դեպի մի ուրիշ բակ: Այս երկրորդ բակում էին բանտարկված այն դուխոբորները: որոնք, պատերազմի հակառակորդ լինելով, զինվորականությունից հրաժարվել էին և որոնք հետո, Լև Տոլստոյի որդու

առաջնորդությամբ, գաղթեցին Ամերիկա: Քսանուհինգ տարի հետո իմ ճամփորդության ժամանակ ես նրանց մի մասին հանդիպեցի Կալիֆորնիայում: Նրանց մեջ կային և մի քանի հայ դուխոբորներ Ղարսից: Թե Կալիֆորնիայում և թե Կանադայում նրանք պարապում էին երկրագործությամբ և երջանիկ էին: Ամերիկայում նրանք համարվում են լավագույն երկրագործներ:

Բանտում այդ դուխոբորները չէին տառապում. գոնե այդպես էր երևում նրանց զվարթ դեմքերից և այն երգերից, որ օրը մի քանի անգամ խմբովին երգում էին:

Մենք կերակրվում էինք մեր տներից ուղարկված ուտելիքներով: Մի անգամ, գաղափար կազմելու համար, թե բանտարկյալներին ինչով էին կերակրում, մի գդալ լոբի ապուր վերցրի և իսկույն դեն թափեցի, զզվանքով նկատելով, որ անոթը, որից բաժանում էին ապուրը, այն է, ինչ-որ նախընթաց օրը հերթապահը տվել էր ինձ որպես կոնք ոտներ լվանալու համար: Մի ուրիշ անգամ հերթապահը քթի կեղտոտ թաշկինակի մեջ փաթաթած բերեց մի կտոր խմոր, ասելով, թե քլինի է, իր կինն է թխել բարեկենդանի առթիվ: Ես ինդրեցի խորին շնորհակալությունս հայտնել սիրալիր տիկնոջը, և երբ հերթապահը գնաց, քլինին գցեցի մկներին: Տևից ստացված ուտելիքները մինչև ինձ հասնելը ենթարկվում էին մանրակրկիտ տնտղման և այնքան քրքրվում էին, որ երբեմն դժվար էր գիտենալ ինչ է ուտելիքի անունը: Ֆրանսիացիք ասում են. «Շոգիից դաղված կատուն սառը քրից էլ է վախենում»: Ցարական կառավարությունը երևի սարսափում էր, ենթադրելով, որ տիկին Շիրվանզադեն իր ամուսնուն ուղարկած կարկանդակի մեջ կարող է ուժանակ դնել, բանտը պայթեցնելու համար: Սակայն մի անգամ նա չսխալվեց: Տևից ստացել էի մի խորոված հավ, փորը լեցրած նուշով, չամիչով և համեմներով: Հավը փաթաթած էր եղել նախ ճերմակ թղթի, ապա «Новое общество» լրագրի մի համարի մեջ: Չգիտեմ ինչպես, հավի թևի տակ մնացել էր մի կտոր այդ համարից: Նրա վրա կարդացի հետևյալ տողերը.

— Երեկ կեսօրից հետո, մոտ չորս ժամին անհայտ չարագործները, ռեվոլվերներից կրակելով, սպանեցին հայտնի հարուստ վաճառական Գ.-ցին: Մարդասպանները փախչելով, ազատվեցին ձերբակալությունից:

Ես գուշակեցի, թե ովքեր են մարդասպանները, կամ, ավելի ճիշտ ասելով, մարդասպանը, որովհետև դա ուրիշ ոչ ոք չէր կարող լինել, եթե ոչ Ա.-նը: Արյունռուշտ տեռորիստը, օգտվելով իմ և Աղայանի բացակայությունից, իրագործել էր իր մտադրությունը: Ճիշտ է, նա ամեն անգամ առաջինը Գ.-ցին էր հիշում, երբ խոսում էր «ոչնչացման արժանի» հարուստների մասին:

Մի քանի օր հետո կինս եկավ բանտ ինձ հետ տեսնվել լու և ի միջի այլոց ասաց.

— Երեկ Ա.-նը եկավ ինձ մոտ և հնչակյան կուսակցության կողմից դրամ առաջարկեց, ես մերժեցի ընդունելու, թեև կարիքի մեջ եմ...

— Շատ լավ ես արել մերժել ես, — ասացի ես, — եթե այդ Ա.-նը մի անգամ էլ դա, մի ընդունիր նրան...

Պարզ է, որ ես չէի կարող իմ զավակների կերակուրը շաղախել մարդկային արյունով:

Բանտից դուրս գալով՝ տեղեկացա, որ իմ ենթադրությունը սպանության մասին ճիշտ է, և երբ Ա.-նը եկավ ինձ տեսնելու, բացեիբաց մերժեցի նրան ընդունելու, մինևույն ժամանակ առմիշտ հրաժարվեցի հնչակյան կուսակցությունից:

Բանտից ազատվելով, կարծում էի, որ դրանով վերջացավ իմ պատիժը: Եվ իրավ, երկու տարի ազատ էի, բայց 1898 թվականի հունվարին մեզ հայտնեցին, թե ցարի հրամանով աքսորվում ենք Կովկասի սահմաններից երկու տարի ժամանակով: Աղայանին, ինձ և մի քանի ուրիշներին իրավունք էր տրված ընտրելու աքսորման վայրը: Ես ընտրեցի Օդեսա քաղաքը, դարձյալ հրապուրվելով ծովի հեռանկարներով:

Այսպես վերջացավ իմ հեղափոխական գործունեությունը...

XVI

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱԼ

Երբ ես հիշում եմ Ղազարոս Աղայանին, անիծում եմ բնությունը, որ մի փոքր վեհ չէ այդ տեսակ մարդկանց կյանքի վերաբերմամբ:

Ղազարոս Աղայանը վախճանվեց ծեր հասակում, բայց մի՞թե յոթանասուն տարին ծերություն է մի մարդու համար, որ ինքը կյանքի մարմնացումն էր: Հոգով արի, մտքով պայծառ, սրտով խիճող, նա ավելի երիտասարդ էր, քան իննսուն տոկոսը 25-30 տարեկան երիտասարդներից:

Ես չեմ հիշում մի դեմք, որ ուրախությունից չժպտար այդ պարթևահասակ, հաղթանդամ մարդու բիբլիական կերպարանքը տեսնելիս: Ընկերական շրջանների նահապետն էր ու զարդը: Ցանկալի հյուր էր ամենուրեք, ուր երևում էր: Իհարկե, բազմաթիվ բարեկամների հետ ուներ և չարակամներ, թե իբրև բանաստեղծ և թե իբրև մանկավարժ: Բայց բավական է որ ժպտար, և ամենաանհաշտ հակառակորդը հաղթված էր մարդու առջև: Իսկ ժպտում էր Աղայանը միայն այնպիսիներին, որոնց անկեղծությանը հավատացած էր:

Բարի էր թուլության չափ, բայց և գիտեր չարը հալածել անխնա, թշնամի էր նախ և առաջ կեղծիքի և փարիսեցության:

Նա ասում էր.

— Թող իմ թշնամին կուրծքս ծակի առջևից, ես այնքան չեմ ցավիլ, որքան երբ կոնակիցս են հարվածում:

Աղայանը սկսնակ գրիչների խրախույսն ու հովանավորն էր: Երբ առաջին անգամ հանդիպեցինք, գրկեց ինձ իր հսկայական թևերով, համբուրեց և ասաց.

— Այ տղա, դու որտեղի՞ց լույս ընկար, գրիր ու մի ծուլանար:

Եվ ես հետևյալ օրն իսկ սկսեցի «Նամուս»-ը գրել:

Ավետիք Ահարոնյանի առաջին գնահատողը Աղայանը եղավ, բայց միայն սկզբում, երբ երիտասարդ գրողը միայն գրող էր և ոչ դաշնակցության դիպլոմատ:

Հովհաննես Թումանյանին ճանապարհ ցույց տվողն Աղայանն էր, որ ղեկավարեց նրան մինչ կատարյալ հասունությունն ու ինքը ետ մնաց նրանից:

Աղայանը ոգևորվում էր ինչպես դեռահաս պատանի, երբ մի ուրախալի երևույթ էր տեսնում երիտասարդության մեջ, վշտանում էր ինչպես հայր, երբ նրա սխալներն ու թերություններն էր նկատում: Եվ ոչ ոքից չէր թաքցնում իր խորհածն ու զգացածը: Հուսո և ստվերի փոփոխման հետ փոփոխվում էր և նրա տրամադրությունը: Հայ դպրոցների փակման տարին շատ անգամ եմ նրա աչքերի մեջ արցունքներ տեսել: Եկեղեցական կալվածների բռնի գրավման ժամանակ նա կատաղել էր ինչպես վանդակի մեջ վիրավորված վագր և անզորությունից ձեռքերը խածելով վրիժառության ամենատարօրինակ, ամենածայրահեղ ծրագիրներ էր մտմտում:

Այդ դեպքում Աղայանի և Պերճ Պռոշյանի ցասման մեջ կար տարբերություն: Մինչ Պռոշյանը ողբում էր եկեղեցին և Էջմիածինը, Աղայանը ասում էր.

— Մենք հույս ունեինք ժողովրդի սեփականությունը խլել ձրիակեր հոգևորականությունից և տալ գյուղացիությանը, հիմա բորենիներին փոխարինեցին գայլերը:

Նա չէր սիրում Էջմիածինը և մերթ ընդ մերթ խարազանում էր բարձր հոգևորականությանը, իհարկե, որքան ներում էին ցենզուրական պայմանները: Նրա միակ եկեղեցական բարեկամը Արիստակես Սեդրակյանն էր, այն էլ նրա համար, որ այդ եպիսկոպոսը մաքառում էր իր դասակիցների ձրիակերության դեմ:

Յիշում եմ Աղայանի տարօրինակ ծրագիրներից մեկը, որ երկար ժամանակ զբաղեցրեց նրա միտքը: Կարծեմ ինչ-որ կաթողիկոսական ընտրությունների ժամանակ էր: Աղայանն առաջարկում էր Արիստակես Սեդրակյանին գնալ Կիպրոս կղզի, այնտեղից ինքն իրան հայտարարել «Կաթողիկոս ամենայն հայոց»: Իր միտքը նա բացատրում էր այսպես.

— Անգլիան ուրախությամբ կընդունի նրա կաթողիկոսությունն իր հովանավորության տակ և կաջակցի, որ աշխարհի բոլոր կողմերից հայերը գան Կիպրոս և նոր հայրենիք շինեն իրանց համար:

Առհասարակ Աղայանն իր գլուխը շատ էր հոգնեցնում նման միամիտ ծրագիրներով:

Նա սիրում էր քննել ու վերլուծել եվրոպական պետությունների քաղաքականությունը և յուրաքանչյուրին իր տեղը տալ: Այդ պահերին անհնար էր նրա հետ վիճաբանել: Միակ մարդը, որ կարողանում էր համբերությամբ ու լրջորեն պայքարել նրա հետ, Ավետիք Արասխանյանն էր: Բայց նրան էլ Աղայանը մի անգամ սեղմեց պատին՝ բառիս լայն իմաստով՝ երկու ձեռներով բռնելով նրա վերարկվի օձիքը: Բռնեց և ուժգին թափահարեց, իր համոզմունքները նրան կլլեցնելու համար: Սակայն Արասխանյանն էլ այն մարդկանցից չէր, որ շուտով են մարսում ուրիշի կարծիքը: Տեսնելով, որ հևար չկար նրան հաղթելու, Աղայանը բաց թողեց նրա օձիքը, ասելով.

— Գնա կորի՛ր, դու բթամիտ ես, բան չես հասկանում: Աղայանի հավատամքը գիտության վերջին խոսքն էր, միևնույն էր՝ վերստուգված էր այդ խոսքը, թե՞ ոչ: Ամեն մի նոր տեսություն կամ գյուտ նրան հափշտակում ու ոգևորում էր:

— Կարդացի՞ր այսօրվա լրագրերում Մարսի նշանների մասին: Ո՞չ կարդա՛, շուտով, շատ շուտով այնտեղից կխոսեն մեզ հետ և կարելի է մարդ էլ ուղարկեն: Դու ծիծաղո՞ւմ ես, ուրեմն ոչինչ չգիտես: Ափսոս, մի հարյուր տարի ավելի չենք ապրելու, դու կտեսնեիր ե՞ս կլինեմ ծիծաղողը, թե դու:

Ա՛հ, գմայլե՛լի մարդ, որքան գրավիչ էիր դու քո մանկական պարզության և անմիջականության մեջ:

Աղայանը չէր սիրում միայն գրական մարդկանց քարոզած նոր գաղափարները: Նա բացասաբար էր վերաբերվում Տոլստոյի տեսությանը՝ «չարիքին չպիտի դիմադրել»: Առհասարակ նա միշտ ժխտում էր մեծ գրողի գաղափարները, առանց ժխտելու նրա մեծությունը:

— Տեսե՛ք, տեսե՛ք, — ասում էր նա հեզանքով, — գյուղացիության բարեկամ է ձևանում, նստել է իր հարուստ կալվածքի վրա և ուրիշներին քարոզում «տվե՛ք ձեր հողերը գյուղացիներին»: Դեռ առաջ դու տուր, հետո ուրիշներից պահանջիր:

Ես համոզված եմ, որ ինքը Աղայանն այդպես կաներ, եթե ունենար Տոլստոյի կալվածքը: Նրա համար անձնական շահը կամ ապահովությունն առաջին գծի վրա չէր: Նա այդ ապացուցել է մեկից ավելի անգամ: Բանտարկման ժամանակ նա ժանդարմերիայի գեներալին ասաց.

— Չուր եք բացի ինձանից ուրիշներին էլ ձերբակալում, ինչ-որ եղել է, ես եմ արել, դատապարտեցե՛ք միայն ինձ:

Իհարկե, նա այնքան միամիտ չէր, որ կարծեր, թե դրանով կարող է ազատել ձերբակալումից իր ընկերներին, բայց ելույթը գեղեցիկ է ինքնըստինքյան:

Իբրև բարեկամ և ընկեր՝ նա անձնվեր էր անսահման, նրա ամենամտերիմ բարեկամն իր հոգևոր սանն էր՝ Յովհաննես Թումանյանը: Մի գիշեր նա երազում տեսնում է, որ ինչ-որ ավազակներ հարձակվել են Թումանյանի տան վրա: Սարսափից զարթնելով, անմիջապես հագնվում է ու դուրս վազում:

— Ա՛յ տղա, — պատմում էր ինձ հետևյալ օրը Թումանյանն իրեն հատուկ հումորով, — գիշերվա երեք ժամին մի ձայն արթնացրեց ինձ: Ականջ եմ դնում — Ղազարոսն է: «Յովհաննես՛ս, Յովհաննես՛ս», — գոռում էր նա մեր գավթից: Ես երկրորդ հարկումն եմ ապրում. Լուսամուտս բաց եմ անում, նայում եմ վար. «Յըը, ի՞նչ կա, այ մարդ, ի՞նչ է պատահել, — հարցնում եմ, կարծելով, որ փորձանք է եկել գլխին: «Ա՛յ տղա, Յովհաննես՛ս, տա՛նն ես»: «Յա, տեսնում ես, որ տանն եմ»: «Ա՛յ տղա, կենդանի ե՛ս»: «Յա, ի՞նչ կա»: «Ա՛յ տղա, առո՞ղջ ես»: «Յա, հա, ի՞նչ ես ուզում»: «Ոչինչ, պառկիր ու քնիր, բարի գիշեր»: Ասաց ու գնաց: Պառկեցի քնելու, քունս չտարավ: Առավոտյան կանուխ վազեցի մոտը, տեսնեմ ի՞նչ է պատահել: «Երազ էի տեսել», — ասաց նա: Եվ Թումանյանը, ըստ սովորության, նիհար ուսերը վեր բարձրացրեց, ցուցաուբուբե մատներով բռնեց իր քթի պնչերը, փռթկաց:

Աղայանը Րաֆֆին չէր սիրում, որովհետև լավ չէր ճանաչում նրան, և, չնայելով իր լայն սրտին, մի քիչ նախանձում էր նրա ժողովրդականությանը: Առհասարակ մարդկանց ճիշտ ուսումնասիրելու համար նա շատ զորեղ չէր, նա վերին աստիճանի դյուրահավատ էր և միշտ ենթարկվում էր թուրքի ազդեցությանը: Այդ կողմից նա Րաֆֆիի հակապատկերն էր, և դրա մեջ պետք է փնտրել նրանց փոխադարձ հակակրոնությունը: Պռոշյանին նա համարում էր թեթևամիտ, Պռոշյանն էլ նրան էր համարում թեթևամիտ, և այս էր պատճառը, որ նրանք շարունակ ծաղակոծում էին իրարու:

Արծրունու մասին Աղայանը խոսում էր վերապահությամբ:

— Մարմնի թերությունը, — ասում էր նա, — շատ է ազդել Արծրունու հոգու վրա և դարձրել է նրան ներվային ու նախանձոտ:

Սունդուկյանցին Աղայանը համարում էր «չինովնիկ», չէր հավատում նրա անկեղծությանը, ծաղրելով նրա սեթևեթ ձևերը:

Գամառ-Քաթիպային իբրև մարդ Աղայանը քննադատում էր անողորբաբար:

— Գնում է Էջմիածին հարուստների համար կաթողիկոսից ապահարզանի իրավունք գնելու, — ասում էր նա, — մի՞թե դա վայել է բանաստեղծի կոչմանը:

Չարմանալի ամբոխասեր էր Աղայանը: Ինչ բազմամարդ տեսարան ևս լիներ, միտինգ, թափոր, հրդեհ, ցույց և այլն, — նա այնտեղ էր: Չէր մասնակցում ոչ մեկին, իհարկե, այլ միայն մտիկ էր անում և միայն վրդովվում կամ հրճվում, նայելով տեսարանի բովանդակությանը: Մի անգամ միայն նա մասնակցեց մի ամբոխային տեսարանում, կամ ճիշտն ասած ամբոխի համար եղավ դերակատար:

Առավոտ է, Աղայանը փող չունի, որ խոհարարին տա՝ օրվա պարենը շուկայում գնելու համար: Նա դուրս է գալիս տնից մի որևէ բարեկամ գտնելու և ձեռնապարտք վերցնելու: Փողոցում նրան լուր են տալիս, թե Քուռ գետը գիշերվա անձրևներից խիստ բարձրացել է և ողողել քաղաքի Պեսկի կոչված արվարձանը: Նա շտապում է գետափը և տեսնում է, որ արվարձանի կես մասը օրի տակ է: Ի միջի այլոց, նկատում է, որ հողի մի մեծ թումբ ափից բաժանվել է և շրջապատվել ջրով: Այդ թմբի վրա ոչինչ չկա, բացի մի գամփոռից: Ծունը ոռնալով ուզում է ազատվել, բայց վիզը շղթայված է մի ցցի: Աղայանը մտածում է՝ եթե շունը մինչև անգամ կապից ազատվի, պետք է ընկնի ջուրը լողալու և կարող է խեղդվել, հետևաբար նրան կարող է փրկել միայն մարդու օգնությունը: Եվ

Աղայանը վճռում է շանը փրկել: Բայց ի՞նչպես: — Հովհաննես Թումանյանի աջակցությամբ: Աղայանը շտապում է իր բարեկամին կանչելու, և շուտով մեր բանաստեղծները մի-մի մահակով զինված վազում են գետափը: Շունը դեռ թմբի վրա է և շարունակ ոռնում է, օգնություն աղերսելով: Փրկարարներն սկսում են գոռալ, աղմկել և մահակները զարկել քրին: Ոչինչ չի օգնում: Հանկարծ նրանք ետ են նայում և տեսնում են, որ ամբոխը հըռ-հըռ ծիծաղում է:

— Թո՛ղ, Հովհաննես՛ս, թո՛ղ, չեղավ, — ասում է Աղայանն առանց շփոթվելու:

Եվ երկու բարեկամները, մահակները դեն գցելով, շտապում են ամբոխի քրքիջներից փախչել:

— Ա՛յ տղա, տես, է՛, — եզրակացնում է Աղայանը, — մենք հեռվից եկել ենք այստեղ մի շուն ազատելու, ազգը մեզ մի շան տեղ չի դնում, թողել է անոթի:

Աղայանը հյուրասեր էր անսահման: Ամառը գավառներից գալիս էին շատ ուսուցիչներ, որոնցից ոմանք նրա նախկին աշակերտներն էին: Աղայանը ոչ մեկին ճաշով կամ ընթրիքով չհյուրասիրած բաց չէր թողնում: Աղայան ընտանիքն այնքան էր ընտելացել հյուրերին, որ երբ ճաշին մարդը մենակ էր տուն գալիս, կինը հարցնում էր.

— Ինչո՞ւ ես մենակ, հիվա՞նդ ես, թե կռվել ես:

Մի ժամանակ այդ մշտապես ուրախ ու զվարթ մարդն ընկավ ծայրահեղ հուսահատության մեջ ու դարձավ հոռետես: Պատճառը գիտեինք, ամուսնու մահն էր ազդել նրա վրա: Նա գանգատվում էր, թե գլուխը չի գործում, թե քնից ու հանգստից զրկվել է, թե կյանքից ձանձրացել է և այլն: Երբեմն խոսում էր ինքնասպանության մասին: Ես առանձին ուշադրություն չէի դարձնում նրա հոռետեսության վրա, զգում էի, որ դա անցողիկ տրամադրություն է, թեև մարդն օր-օրի վրա նիհարում ու ծերանում էր:

— Գիտե՞ս, Շիրվան, ես վճռեցի:

— Ի՞նչ վճռեցիր:

— Վարդապետ ձեռնադրվել և քաշվել Սևանա վանքը, արդեն այս մասին խոսել եմ Արիստակես Եպիսկոպոսի հետ:

Ես չկարողացա զսպել ծիծաղս, որովհետև եթե Աղայանի մեջ կար մի բան, որ կարող էր սազել վարդապետությանը, այդ նրա երկար միրուքն էր:

-Ի՞նչ, դու ծիծաղում ես, — գոչեց նա, ըստ սովորականի, օձիքս բռնելով երկու ձեռներով:

— Չեմ հավատում, որովհետև վարդապետ լինելու համար դու բավականաչափ հիմար չես, ոչ էլ ձրիակեր: Բացի դրանից: դու զավակներ ունես ու սիրող հայր ես:

— Էհ, զավակներ, զավակներ, — արտասանեց նա հուզվելով, — նրանք երջանկություն չեն մարդու համար:

Ես գուշակեցի նրա սրտի նվիրական գաղտնիքը:

— Գիտե՞ս ինչ, Ղազարո՛ս, ասացի, — քեզ և ինձ նման մարդիկ կյանքի դառնություններն ընդունում են սրտով: Դա հիմարություն է: Եթե կարողանանք մի քիչ սառը դատել, կտեսնենք, որ շատ անգամ մենք ինքներս կյանքը ողբերգական ենք դարձնում: Չսպիր վիշտդ և մտածիր նոր կյանքի մասին: Դու դեռ ծերության չես հասել:

Ըստ երևույթին նա հասկացավ իմ խոսքերի գաղտնի իմաստը, մտածեց և ոչինչ չասաց: Անցան ամիսներ, նա իր երեխաների հետ գնացել էր գյուղ, իսկ ես քաղաքում էի: Աշնանը մի օր նրան տեսա միանգամայն կերպարանափոխված: Առաջվա Աղայանն էր ուրախ, զվարթ ու ժպտուն:

— Այ տղա, դու ինչ լավ գիտեիր, թե ես վարդապետացու մարդ չեմ, — գոչեց նա, ինձ իր հսկա թևերի մեջ առնելով, — լավ էր, որ չհիմարացա:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Բա չե՞ս լսել, երկրորդ անգամ ամուսնացա:

— Շատ ուրախ եմ, շնորհավորում եմ:

— Այ տղա, եղ կնիկ ասված բանը ինչ հրաշալիք է եղել, ես չեմ իմացել: Մեռած էի, մեռած, նորից կենդանացա: Էհ, արի գնանք մի բաժակ գինի խմենք:

Գնացինք Աղայանի բնակարանը: Նա ինձ ծանոթացրեց իր կնոջ հետ, որ նույնպես այրի էր, բայց անգամակ: Եկավ և Յովհաննես Թումանյանը: Այդ օրը մի լավ թրջվեցինք հանուն մեր բարեկամի պսակադրության:

Աղայանը քեֆի մարդ էր և մեծ ընդունակություն ուներ համապատասխան սեղանակիցներ ընտրելու, երբեմն ճակատագիրը հովանավորում էր նրան: Այսպես, մի օր նա ասաց.

— Այ տղա, գարունը եկավ, բաղերը բացվեցին, ե՞րբ ես գնում քեֆ անելու:

— Երբ որ փող կունենանք:

Մի քանի օր անցած՝ Աղայանը, ես և Յովհաննես Թումանյանը Բաքվից ստացանք մի-մի ծրար, յուրաքանչյուրի մեջ հարյուր հիսուն ռուբլու չեկ: Մարդասիրական ընկերությունն էր ուղարկել: Վարչությունն ավետում էր մեզ, թե երեքիս համար նշանակել է կենսաթոշակ ամսական, չեմ հիշում, հիսուն թե քսանհինգ ռուբլի և ահա ուղարկում է երեք, թե վեց ամսվա մեր թոշակը:

— Բայց եղ ո՞ր քամին է, որ հաստապարանցների ուղեղը շուռ է տվել, — գոչեց Աղայանը, բարձրաձայն ծիծաղելով:

Հետո պարզվեց, որ հաստապարանցներն ինքնակամ չեն արել այդ բանը, այլ մի խումբ գրասերների թելադրությամբ:

Այսպես թե այնպես, դա մեզ համար մի անակնկալ էր: Անմիջապես որոշեցինք այս առաջին թոշակը գործադրել մեր վարկին արժանավայել կերպով: Եվ սկսեցինք բարեխղճաբար այցելել Թիֆլիսի պարտեզները Օրթանալա, Վերա, Գիդուբե, մի խոսքով՝ ամեն տեղեր, ուր կարելի էր գտնել խորոված, կենդանի ձկնիկներ, լավ գինի և այլն: Եվ գրեթե երկու օրը մի անգամ քեֆ էինք անում, այն էլ մեծ մասամբ երաժշտությամբ: Աշըզ Դիվանին մեր տրամադրության տակ էր, հրավիրում էինք, իսկույն գալիս էր իր խմբով: Բարի մարդ էր, մեզնից փող չէր վերցնում: Մենք էլ իսկի չէինք թախանձում, որ վերցնի, չկամենալով մեր արվեստակցի հպարտությունը վիրավորել...

Եվ այսպես, ամբողջ ամառը քեֆ արինք, բարեխղճաբար դատարկեցինք մեր գրպանները և հանգստացանք: Վերջին անգամ մնացել էր հինգ ռուբլի, չեմ հիշում մեզնից որի գրպանում: Վճռեցինք այդ էլ ուտել: Այն ժամանակ քեֆերը շատ էժան էին նստում, խորովածի բաժինը 30 կոպեկ, գինու շիշը 20 կոպեկ և այլն: Կերանք, խմեցինք, Աղայանը «Քյոռ-Օղլի» երգեց, լավ փափկեցինք, Ջիվանին էլ մեզ հետ էր, այս անգամ մենակ: Ձիաբարձով վերադառնում էինք մեր տները, յուրաքանչյուրս մտածելով, թե ինչ պետք է պատասխանենք մեր կանանց անտանելի հարցին, «ո՞րտեղ էիր, ի՞նչ էիր անում»: Միքայելյան փողոցում (այժմ Պլեխանովսկի պրոսպեկտ) մի մեծ տուն շատ դուր եկավ Աղայանին:

— Ադա, Էն ի՞նչ հրաշալի տուն է, — տղերք, եկեք այդ տունը երեքով գնենք:

Յովհաննես Թումանյանն ըստ սովորության, քթի պնչերը բռնելով, փռթկաց: Ես հարցրի.

— Ի՞նչ փողերով գնենք:

— Դե Էն է, որ մեր կենսաթոշակից ամսե-ամիս կվճարենք Էլի, — պատասխանեց Ադայանը:

Յովհաննես Թումանյանն ասաց.

— Ես տուն չեմ ուզում: Չի հարկավոր: Ես, որպես Նախկին հաշվապահ, ասացի.

— Սպասիր, Ղազարոս, թող հաշիվ անեմ, տեսնենք, քանի տարում կարող ենք այդ տան արժեքը տալ վերջացնել:

Տունը նորաշեն էր և երեք հարկանի: Ես նրան գնահատեցի, չեմ հիշում որքան, բայց դուրս եկավ, որ եթե մեր ամբողջ թոշակը հարյուր հիսուն տարի տանք, վերջն Էլի տոկոսներով հիսուն հազար ռուբլի պարտք կմնա մեզ վրա:

— Չէ՛, Ղազարոս, ձեռնտու չէ, — ասացի ես:

— Ա՛յ տղա, հաշիվդ դրո՞ւստ է:

— Մաթեմատիկական ճշտությամբ:

— Դե որ Էդպես է: Թողնենք, ես Էլ չեմ ուզում: Այդպես էր Ղազարոս Ադայանը, երբեմն պարզամիտ՝ ինչպես չորս տարեկան երեխա: Այնուամենայնիվ կյանքի դժվար պայմաններում մենք միշտ նրա խորհուրդներին էինք դիմում, որովհետև փորձով գիտեինք նրա խոսքի փրկարար արժեքը: Նրա բնագղն արժեր Սողոմոնի իմաստությանը: Ահա մի փաստ: Եկեղեցական կալվածների բռնագրավման ժամանակ ոստիկանությունը մի քանի տեղերում, իշխան Գոլիցինի հրամանով, դիմեց գնեքի ուժին: Էջմիածնում Նա ուժանակով պայթեցրեց վանքի պողպատյա դրամարկը, Բաբվի եկեղեցին շրջապատեց զորքերով և ենթարկեց պաշարման: Սկսվեց հրացանաձգություն ներսում ժողոված մի քանի հարյուր հայերի դեմ, որոնց մեջ կային և կանայք ու երեխաներ: Այժմ Էլ այդ եկեղեցու պատերի վրա կարելի է տեսնել գնդակների հետքերը: Երիտասարդությունը, առանց կուսակցական խտրության, գրգռված էր ծայր աստիճանի և վրիժառության միջոցներ էր փնտրում: Պարսկաստանից եկան մի քանի հնչակյան տեռորիստներ Գոլիցինին սպանելու նպատակով: Նախքան իրանց մտադրությունն իրագործելը գնացին Ադայանի հետ խորհրդակցելու: Ծերունին խնդրեց, թախանձեց նրանց այդ տեռորը չկատարել: Նա նախազգում էր անհաջողությունը: Տաքարյուն երիտասարդները չստեցին նրա խորհուրդները և հայտնի է ինչ ողբալի հետևանք ունեցավ այդ իրանց համար: Գոլիցինը դաշույնի մի քանի թեթև վերքեր ստացավ ու չմեռավ, իսկ երեք փորձարարներից երկուսը սպանվեցին կազակների ձեռքով:

Որպես գրող, Ադայանը իր ժամանակակիցների մեջ ամենաժլատն եղավ: Իր ապրած տարիների համեմատ Նա շատ քիչ արտադրեց: Նրա բոլոր երկերը միասին ժողոված հազիվ թե երկու փոքրիշատե սովոր հատորներ կազմեն: Պռոշյանը նրան միշտ ծաղրում էր.

— Երկու-երեք տետր ես գրել, մի րուբլի ցցած ման ես գալիս: Դու ի՞նչ գրող ես:

Նույնն էր ասում և Րաֆֆին, միայն ավելի նուրբ խոսքերով, իհարկե, թե մեկը և թե՛ մյուսը գիտեին, որ շատ գրելը տաղանդի մեծությունն չէ, բայց գիտեին նաև, որ ամեն մի քիչ գրող Էլ «Դոն Զիշոտ» չի կարող ստեղծագործել: Կար մի խոշոր տարբերություն մի կողմից Ադայանի, մյուս կողմից Րաֆֆիի ու Պռոշյանի մեջ: Մինչ «Կայծեր»-ի հեղինակը և «Յացի խնդրի»-ի հեղինակը չէին կարողում կամ շատ քիչ էին կարողում, Ադայանը ընթերցասեր էր, ինչպես ժրագան դպրոցական:

Նա բավական կանոնավոր հետևում էր ժամանակակից օտար գրականություններին: Ընթերցասիրությունն առհասարակ երկսայրի սուր է գրողի համար, որքան նա քիչ է կարդում, նույնքան դյուրին է արտադրում և ընդհակառակը, որքան շատ է կարդում, նույնքան խիստ է վերաբերվում դեպի իր գրիչը: Մտավորապես լուրջ զարգացած գրողը չունի այն ինքնավստահությունը դեպի իր ուժերը, որ ունի չափավոր զարգացման տեր գրողը: Բացի այդ, ինքնագոհությունը միջակությունների հատկանիշն է: Սրանով են չեմ ուզում ասել, որ Ղազարոս Աղայանը միանգամայն զերծ էր այդ թերությունից, բայց նա ուներ քաջություն իր տկարությունը խոստովանելու: Երբ են նրան հարցնում էի.

— Ինչո՞ւ չես գրում, Ղազարոս: Նա միշտ պատասխանում էր.

— Այ տղա, չի գրվում, ի՞նչ անեմ:

Եվ իրավ, թվում էր, որ մարդը միանգամայն սպառվել է 50-55 տարեկան հասակում:

Աղայանը գրեց մանուկների համար սիրուն ոտանավորներ և զմայելի հեքիաթներ ու դարձավ մատաղ սերնդի ամենասիրելի հեղինակը և կմնա այդպիսին երկար ու երկար տարիներ: Նա ունեցավ և իր հետևողները, որոնց մեջ, իհարկե, առաջին տեղում Յովհաննես Թումանյանն է: Իսկ դա ինքնըստինքյան քիչ բան չէ:

XVII

ԱՂԵՏԻ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

«Քաոս» վեպս գրելու ժամանակամիջոցին, այն է՝ 1896—97 թվականներին հաճախ են գնում էի Բաբու, վաղեմի տպավորություններս նավթային աշխարհից վերստուգելու և թարմացնելու համար:

«Քաոս»-ի գաղափարն իմ մեջ հղացել էր տասնուհինգ տարի առաջ, այսինքն այն ժամանակ, երբ են դեռ Բաբվումն էի ապրում: Դա մի գերդաստանի ընտանեկան կյանքի խռովությունն էր, որ ինձ վրա թողել էր խորը տպավորություն: Երկար տարիներ են որոճում էի այդ գաղափարը և չէի վստահանում գրի անցկացնել, մանավանդ որ սկզբնական շրջանակը քանի գնում, այնքան ընդարձակվում էր իմ մտքի մեջ: Առհասարակ, ես երևույթների անմիջական տպավորության տակ ոչինչ չեմ գրել և չեմ էլ կարողանում գրել: «Նամուս»-ը, «Վարդան Աիրումյան»-ը, «Ցավագար»-ը («Չար ոգին») մանկական հիշողությունների արդյունք էին: Մյուս իմ գրվածքները հեռավոր կամ մոտավոր անցյալի տպավորություններ են: Երբ որևէ մի կենսական երևույթ կամ դիպված իմ ուշադրությունը գամել է իր վրա, ես թողել եմ նրան իմ հիշողության մեջ: Եթե որոշ ժամանակի ընթացքում նա չի չբացել իմ մտքից, այլ, ընդհակառակը, ավելի ռելիեֆ է պատկերացել ներկայում, այն ժամանակ միայն ոգևորվել եմ և գրիչ վերցրել: «Արտիստ»-ի Լևոնին են տեսել եմ Օդեսայում 1899 թվականին, բայց գրել եմ հինգ տարի հետո Բաբվում:

Թարմ տպավորությունների տակ գրելը գուցե ունի և իր լավ կողմերը, այդ կարող են ասել նույն եղանակով գրողները, սակայն ինձ թվում է, որ գրողը թարմ ազդեցությամբ կարող է շատ անգամ հափշտակվել երևույթների աննշան մանրամասներով և Էականը չգատել երկրորդականից, այսինքն հարատևն անցողականից: Տարիների հիշողությունը մի տեսակ ձուլարան է, ուր գաղափարն այսպես ասած հալվում է և աստիճանաբար զտվում է ավելորդ տարրերից ու մնում է Էական, այսինքն այն, ինչ որ կարող է դիմանալ ժամանակի մաշիչ գորությանը:

Բաբուն, իհարկե, առաջվանը չէր, շատ բաներ էին փոխվել տասնուհինգ տարվա ընթացքում: Նավթային արդյունաբերության բարգավաճման հետ քաղաքը կերպարանափոխվել էր: Առաջվա միհարկանի, կիսախարխուլ տների տեղերում բարձրացել էին երեք-չորս հարկանի հոյակապ շինություններ, փողոցները սալահատակվել էին, ազգաբնակչությունը եռապատկվել էր, չուխան փոխվել էր եվրոպական ֆրակի, փափախը՝ ցիլինդրի, չմուշկները, քոշերը՝ փայլուն կոշիկների:

Նախկին նպարավաճառներից, գործակատարներից և սայլապաններից շատերը դարձել էին հանքատերեր և գործարանատերեր: Արտաքինի հետ փոխվել էր նաև մարդկանց ներքինը: Հագուստը ազդել էր ճաշակի, մտքի և ամբողջ հոգեբանության վրա: Ուզում եմ ասել՝ գոյացել էր եվրոպական իմաստով բուրժուազիայի առաջին սաղմը:

Նավթային աժիոտաժի ամենաեռանդուն ժամանակն էր: Արագ հարստանալու տենչը, սպեկուլասիոնի ապականիչ ոգին վարակել էր անխտիր ամենքին, սկսած երեկվա շինականից մինչև համալսարանականը: Գոյացել էր մի այլանդակ քաոս, ուր սերը դեպի ոսկին ջնջել ու անհետացրել էր լույսը խավարից, բարոյական անբարոյականից զատող բոլոր գծերը: Այդտեղ էր, որ տեսա գայլի ախորժակով, վագրի ժանիքներով զինված բարեկամին բարեկամի դեմ, եղբորը եղբոր դեմ, որդուն հորը դեմ: Դրսից դիտողին թվում էր, թե ընկել է մի տեսակ զազանանոց, ուր ամենքը անոթությունից կատաղել են և պատրաստ են իրարու կոկորդը կրծոտել: Չկար մի շրջան, մի անկյուն, որ մարդ կարողանար կես ժամ ազատ շունչ քաշել և չլսեր միևնույն երգը. «Ես իմ դայավկան ծախեցի հարյուր հազարով, իմ նոմեր քսաներորդը տալիս է օրական տասը հազար, ֆանտանը, Ռամանի, Բիբի-Հեյբաթ, Բինազատի» և այլն և այլն:

Նույնիսկ կանայք անմասն չէին այդ վակխանալիային: Իսկ այսպես կոչված ինտելիգենցիան, այդ ինժեներները, բժիշկները, իրավաբանները, ճարտարապետները, ուսուցիչները, ամենքը, ամենքը վարակվել էին ընդհանուր ախտով: Եվ ամենից զազդելին նրանք էին, որոնք իրենց գիշակերային բնագոյն աշխատում էին եկվորի առջև քողարկել առաքինության ֆրազներով, կարծելով, որ եկվորը չի կարող տեսնել որսորդական բարակների պտույտները ասպարեզի տերերի շուրջը:

Միջավայրն արտաքուստ փայլուն էր, ներքուստ այլանդակ և ծայր աստիճան վտանգավոր: Երբ շուրջն ամենքը հարբած են, մթնոլորտը տոգորված է ալբոհոլով, այնտեղ արթուններն էլ կարող են հարբել առանց խմելու: Եղան վայրկյաններ, երբ զգում էի, որ գլուխս պտտվում է, մուխը իմ աչքերը մթնեցնում է: Եվ հավանական է, որ հոսանքն ինձ էլ կլաներ իր մեջ, եթե ժամանակին չարթնանար իմ սրբազան բնագոյն, այն փրկարար ոգին, որ իմ միակ ղեկավարն ու պահապանն էր եղել՝ սայթաքումների ժամանակ: Մի օր նա ինձ հրամայողաբար շշնջաց.

— Ինչ ես անում, մա՛րդ, գա քո տեղը չէ, փախի՛ր: Եվ ես փախա, տանելով ինձ հետ քաոսի ծանր ու դաժան տպավորությունները:

«Քաոս»-ը տպվեց Բաքվա «Արոր» տպարանում, եթե չեմ սխալվում, 3000 օրինակ, որ այն ժամանակվա բարձրագույն տիրաժն էր: Վեպի մեջ ցենզուրական ջնջումներ եղել են, միայն չեմ հիշում՝ որ մասերում: Բանվորական կյանքը նկարագրելիս ձեռքս կաշկանդված էր, և պետք է զարմանալ, որ մտքի դահիճ Ղարախանյանը բաց է թողել այնքան ևս, որքան մնացել է վեպի մեջ:

Գրքի տպագրությունը զուգահեյպեց աքսորմանս ժամանակի հետ, ուստի, բացակա լինելով, չկարողացա սրբագրել և մի քանի հնարավոր հավելումներ մտցնել նրա մեջ: Երբ աքսորից վերադարձա, գիրքը գրեթե բոլորովին սպառվել էր: «Քաոս»-ից հետո նորեն վճռեցի ուժերս փորձել թատերագրության մեջ: Տասը տարվա մեջ բավական ուսումնասիրել էի բեմական արվեստը:

Ամառային երկու ամիսների ընթացքում գրեցի «Եվգինե»-ն: Այս անգամ բախտն ինձ ժպտաց, ավելի քան սպասում էր: Պիեսը ոչ միայն չտապալվեց, այլև ուժգին ծափահարվեց ու արժանացավ ռուս մամուլի գովասանքին: Ասում եմ ռուս մամուլի, որովհետև հայ մամուլը... արժե պատմել նրա այն ժամանակվա բարոյական կերպարանքը բնորոշող հետևյալ փաստը...

«Եվգինե»-ի առաջին ներկայացումը վերջացնելուց հետո բեմի ետև վազեց, ի միջի այլոց, և «Մշակ» լրագրի ռեցենզենտը, գերմանական համալսարան ավարտած Նալբանդյան ազգանունով մեկը: Իսկապես մի բարեխիղճ, բայց շատ խեղճ երիտասարդ: Այդ տղան դերասան-դերասանուհիների ներկայությամբ արտահայտեց իր հիացումը պիեսով և ասաց ավելին, քան արժեր իմ երկը: Հինգ թե վեց օր անցած՝ «Մշակ»-ի մեջ երևաց նրա մի մեծ բանասիրականը: Կարդում եմ և ապշում: Ռեցենզենտը ոչ միայն այն չի գրում, ինչ որ ասել է հեղինակին

դերասանների ներկայությամբ, այլն ամեն կերպ աշխատում է պիեսը ոչինչի հավասարեցնել: Հետևյալ օրը Հովհաննես Աբեյանը և ես զբոսնում էինք Գոլովինսկի (այժմ Ռուսթավելու) պրոսպեկտի վրա: Հանդիպում ենք Նալբանդյանին: Աբեյանը վրդովված է ավելի, քան ես:

— Պարոն, — բռնում է նա Նալբանդյանի օձիքը, — դուք ե՞րբ եք ազնիվ՝ խոսելո՞ւ, թե՞ գրելու ժամանակ:

— Ի՞նչ է պատահել, — շփոթվում է խեղճ ռեցենզենտը գողության մեջ բռնված մանկան պես:

— Դուք չեի՞ք, որ «Եվգինե»-ի ներկայացման երեկո խոսքեր չէիք գտնում պիեսը գովելու համար, իսկ լրագրում այդ ի՞նչ եք գրել:

Խեղճ տղան այլայլված և կակազելով պատասխանում է.

— Այն երեկո ես խոսում էի որպես հանդիսական, իսկ լրագրում գրել եմ որպես քննադատ:

Ես ծիծաղում եմ: Աբեյանն ասում է.

— Առաջին անգամն եմ հանդիպում այդպիսի մի տարօրինակ ռեցենզենտի:

Ես կռահում եմ, որ խեղճ տղան չի ուզում ճշմարտությունն ասել:

— Գիտե՞ք, պարոն, — դառնում եմ ես նրան ամենայն հանդարտությամբ, — ես զգում եմ, որ երեկվա հոդվածը ձերը չէ, թեև կրում է ձեր ստորագրությունը: Իբրև ազնիվ մարդ, խոստովանեցե՞ք, որ խմբագրությունը փոփոխել և աղավաղել է ձեր գրվածքը:

Խեղճ ռեցենզենտը երկար տատանումներից հետո, վերջապես, խոստովանում է ճշմարտությունը: Պարզվում է, որ նրա հոդվածը փոփոխել է «Մշակ»-ի գլխավոր աշխատակից և փաստական խմբագիր Առաքել Բաբախանյան Լեոն: Չարմանալին այն է, որ Լեոն պիեսի ներկայացմանը թատրոն չէր եկել: Քանի որ այդ մարդու անունը հիշեցի, պատմեմ և մեկը նրա հայ գրողների և մասնավորապես իմ դեմ գործած հարյուրավոր քաջագործություններից: 1903 թվականին, երբ հրատարակում էի մի երկերի ժողովածու, «Կենտրոնական» կոչված մի գրավաճառանոցի հանձնարարեցի այդ մասին հայտարարություն տալ «Մշակ» և «Նոր-Դար» լրագրերին, կանխավ վճարելով հայտարարության արժեքը: «Նոր-Դար»-ը տպեց, իսկ «Մշակ»-ը մերժեց տպել, աշխարհի ոչ մի մամուլի մեջ չտեսնված այդ վայրենության դեմ ես երկու տողով բողոքեցի Թիֆլիսի «Новое обозрение» լրագրի մեջ, և ամբողջ անդրկովկասյան վրացի, ռուս և թուրք մամուլը արտահայտեց իր վրդովմունքը «Մշակ»-ի դեմ: «Մշակ»-ը չամաչեց պաշտպանվել, արդարացնելով իր արարքն այն բանով, որ ես մի ժամանակ բանակույզել եմ հանգուցյալ Արծրունու հետ: Այդ «արդարացումը» ավելի զայրացրեց լրագրերին, առանձնապես «Бакинские известия» և «Каспий» օրաթերթերին, որոնցից առաջինը «Մշակ»-ի վարմունքն անվանեց неизменно и пошло (տե՛ս «Бак известия» 1903, N 69): Մի ռուս լրագրի մեջ (անունը մոռացել եմ) պաշտպանի դերում դուրս եկավ Լեոն և խայտառակությունը կրկնապատկեց: Տարիներ անցած մի օր Պարիզում «Մշակ»-ի այն ժամանակվա պաշտոնական խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարը (փաստականը Լեոն էր) խոստովանեց, որ «ազատամիտ» լրագրի անսախընթաց վարմունքի իսկական հեղինակը Լեոն է եղել: Բանն այն է, որ Լեոն, տասնյակ տարիներ իմ երկերն ամեն կերպ պարսավելով նույնիսկ արտասահմանյան հայ պարբերականներում և չկարողանալով ինձ բարոյապես տապալել, դիմում է նյութապես վնասելու միջոցին: Սակայն այդտեղ էլ նրա նետը քարին դիպավ, ընթերցող հասարակությունը, «Մշակ»-ի դեմ զայրանալով, ինձ տվեց սպասածիս չորս անգամ ավելի բաժանորդներ... Այսպես է պատժվում երբեմն մարդկային չարությունը...

«Եվգինե»-ից հետո գրեցի «Ունե՞ր իրավունք»-ը, որ ներկայացվեց միայն երեք անգամ, այնուհետև ես արգելեցի նրա ներկայացումը. թե ինչո՞ւ — պատճառը մասնավոր է, և ես չեմ կարող բացատրել:

Չաջորդ տարին, այն է՝ 1904 թվականի ամառը, «Կոջոր» ամառանոցում գրեցի «Պատվի համար»-ը: Այս անգամ որոշեցի պիեսը տանել Բաբու և առաջին անգամ այնտեղ ներկայացնել: Ես շատ լավ գիտեի, որ եթե Թիֆլիսում ներկայացնեմ, էլի «Մշակ»-ը ինձ հայիոյելու է Լեոյի ղեկավարությամբ:

Առաջին անգամ Անդրեաս Էլիզարյանի դերը կատարեց Գևորգ Պետրոսյանը, իսկ Մարգարիտի դերը՝ օրիորդ Քնարիկը: Դժբախտաբար, հայ բեմը շատ վաղաժամ գրկվեց այդ երկու տաղանդավոր ուժերից: Պետրոսյանի մահով ևս կորցրեց մեր թատրոնի այն ժամանակվա ամենակուլտուրական դերասանին, իսկ Քնարիկի ինքնասպանությունը մի նոր արատ գցեց Բաբվի հայ բուրժուազիայի բարձր վարքերի վրա... Չլիսեր այդ ինքնասպանությունը, այսօր հայ թատրոնը կունենար իր երկրորդ Սիրանուշը, այնքան տաղանդավոր էր Քնարիկը:

Նորեն քառսի մեջ էի ընկել: Ես եկել էի իմ պիեսի առաջին ներկայացումը ղեկավարելու և փորձերի ժամանակ պահանջված բեմական փոփոխություններն անելու: Մտադիր էի ներկայացման հաջորդ օրն իսկ Թիֆլիս վերադառնալ, սակայն մի վերին աստիճանի անախորժ անակնկալ ինձ պահեց: Բաբվում ես ունեի մի քանի նախկին ընկերներ, որոնք շփվում էին թուրքերի հետ: Բացի դրանից, ես ինքս ծանոթ էի մի քանի թուրքերի հետ: Մի քանի անգամ նրանց հանդիպելով տեղական ակումբում, ընթրիքի ժամանակ գինու ազդեցությամբ արտասանված խոսքերից եզրակացրի, որ հայ-թուրքական հարաբերությունները ծայր աստիճան լարվել են, և սպասվում են լուրջ հետևանքներ: Արդեն իմ Բաբու գալու օրը մի թուրք սպանել էր մի հայի մասնավոր պատճառով: Չայի թաղման օրը մի ինչ-որ տեռորիստ սպանեց թուրք մարդասպանին, թե նրա ընկերոջը — լավ չեմ հիշում: Չետո այս վերջին սպանվածի թաղման օրը թուրքերն սպանեցին հայ տեռորիստին: Եվ այսպես տեղի ունեցան մի շարք իրար հաջորդող վրիժառություններ:

Իմ թուրք ծանոթները չէին թաքցնում իրենց վրդովմունքը: Նրանց գրույցների մեջ ես զգում էի մի տեսակ սպառնալիք:

Չարմանալին այն է, որ այդ արյունահեղ դեպքերը հայ ինտելիգենցիայի կողմից լուրջ ուշադրության չէին արժանանում, համենայն դեպս ես այդ չէի նկատում: Կյանքն ընթանում էր նախկին ուղղությամբ, նույն նավթային եռուզեռը և նույն ծարավը ոսկու, նույն փոխադարձ կողոպուտը, միայն ավելի ուժեղ, ավելի զագրելի: Մարդիկ ո՛չ ժամանակ ունեին և ո՛չ ցանկություն ուրիշ բաներով հետաքրքրվելու: Թվում էր, թե ո՛չ հրդեհը, ո՛չ երկրաշարժը, ո՛չ ժանտախտը, ո՛չ մի հանրային աղետ չի կարող նրանց սթափեցնել և ստիպել նայելու, թե շուրջն ինչ է կատարվում: Իհարկե, կային հատ-հատ անհատներ, որ մերթ ընդ մերթ խոսում էին հայ-թուրքական հարաբերությունների մասին, բայց ոչ լրջորեն, այլ այնպես, ժամանցի համար, այն էլ երբ մի Թոֆչիբաշև կամ Կարաբեկով թունավոր լրագրական ասեղներ էին նետում հայերի հասցեին: Խոսում էին և իսկույն մոռանում ու խորասուզվում իրանց անձնական գործերի մեջ: Այնինչ դրսից եկած մի մարդու համար դժվար չէր օդի մեջ զգալ արյան հոտ, նաև այն, որ մի ինչ-որ աներևույթ ձեռ լուրջան մեջ սոսկալի դավ է լարում երկու ազգերի միջև և այսօր-վաղը պիտի պայթի այդ դավը:

Իմ անհանգստությունն օր-օրի վրա սաստկանում էր, իմ երևակայության մեջ պատկերանում էին ահռելի պատկերներ: Ինձ համար միանգամայն պարզ էր, որ երկու ազգությունների սոսկալի ընդհարումն անխուսափելի էր:

Նոյեմբերի սկզբներն էր, այսինքն առաջին հայ-թուրքական ընդհարումներից երկու ամիս առաջ: Մի կիրակի հայերի հին եկեղեցու գավթում հանդիպեցի ինժեներ Կոստանդին Խատիսյանին: Այն ժամանակ երկու մարդ Բաբվում վայելում էին խոշոր «հասարակական գործիչների» համբավ, մեկը Խատիսյանն էր, մյուսը մի փաստաբան՝ Բոգդան Մոյսենիչ Դոլուխանով անունով, առաջինը դաշնակցության հիմնադիրներից մեկն էր, մյուսը նույնպես դաշնակցական, միայն ոչ պաշտոնապես:

Ես փորձեցի իմ անհանգստությունը հայտնել Խատիսյանին, հուսալով նրանից լսել լուրջ խոսք:

— Կոստանդին, — դարձա նրան, — հայ-թուրքական հարաբերությունները գեշացել են ծայր աստիճան, դու այդ նկատո՞ւմ ես:

— Ի՞նչ ես ուզում ասել:

— Սպասվում են խոշոր ընդհարումներ, դու չե՞ս զգում այդ:

— Ո՞վ ասաց քեզ, որ սպասվում են, — հարցրեց Խատիսյանը, իբր թե ամեն բանի տեղյակ և ամեն ինչ նախատեսող մարդու հեգնանքով:

— Այդ կարևոր չէ, ես քեզ հավատացնում եմ, որ երկու ազգություններն ընդհարվելու են: Ցանկալի է գիտնալ, արդյոք միջոցներ ձեռնարկո՞ւմ եք եղբայրասպան արյունահեղության առաջն առնելու համար:

Այսօրվա պես հիշում եմ Կոստանդին Խատիսյանի տգեղ ժեստը: Նա մի ոտը բարձրացրեց և, ձեռքը զարկելով կոշիկ կրունկին, ասաց ռուսերեն լեզվով.

— Թուրքե՛րը, ահա թուրքերը... մենք նրանց հաղթել ենք կուլտուրապես, կհաղթենք և ֆիզիկապես...

Ինձ համար մի այդպիսի դարձված անսպասելի էր:

— Խատիսյան, — ասացի ես, հագիվ վրդովմունքս զսպելով, — նախ և առաջ խոսելու այդ ձևը քեզ չի սազում: Ապա շատ մի պարծենալ մեր կուլտուրական հաղթությամբ, որ ինձ համար դեռ կասկածելի է: Այսպես թե այնպես, պարտք եմ համարում զգուշացնել, քանի ուշ չէ, պետք է միջոցներ ձեռնարկեք եղբայրասպան կռվի առաջն առնելու համար:

Խատիսյանն արհամարհանքով ժպտաց ու ասաց.

— Ո՛չ մի նախազգուշացման կարիք չունենք, մենք գիտենք մեր անելիքը:

— Այո, — գոչեցի ես վրդովված, — երկու ռումբ շինել և պատերազմ հայտարարել սուլթան Յամիդի գորքերին:

Ես ակնարկում էի Խատիսյանի անցյալը, երբ նա Թիֆլիսում իրանց պարտիզում ռումբ էր շինում Տաճկաստանը կործանելու համար:

Ես ավելորդ համարեցի վիճաբանել այդ մարդու հետ և հեռացա:

Հետևյալ օրը դիմեցի իմ համերկրացի բժիշկ Թադևոս Չաքարյանին, որ իր մտավոր զարգացումով անհամեմատ բարձր էր Խատիսյանից, չունենալով նրա լեզվի ճարպկությունն ու հանդգնությունը:

— Այո, — ասաց բժիշկը, — դու ունես իրավունք, մեր գլխի վրա դամոկլյան թուր է կախված, ես այդ տեսնում և զգում եմ: Բայց ի՞նչ պետք է անել քո կարծիքով:

— Ես ինքս չգիտեմ, բայց մի բան առայժմ անհրաժեշտ է անել՝ դիմել թուրք ինտելիգենցիային և նրա հետ խորհրդակցել: Ես առաջարկում եմ քեզ և քո ընկերներին՝ հրավիրել երկու կողմի ներկայացուցիչներից մի խառը ժողով:

— Այդ ես չեմ կարող անել և ոչ էլ որևէ մեկն իմ ընկերներից:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև թուրք ինտելիգենցիան դեպի մեզ վերաբերվում է թերահավատությամբ, և չպիտի թաքցնել, որ մենք էլ չենք հավատում նրա անկեղծությանը: Բայց, այսպես թե այնպես, իրարու հանդիպելը ես անհրաժեշտ եմ համարում: Ավելի լավ է, որ գործը դու ձեռնարկես: Դու դրսից եկած մարդ ես, թուրքերը քո անունը ճանաչում են և ավելի կհավատան քեզ:

— Շատ բարի, ես ինձ վրա եմ վերցնում այդ դժվար պարտականությունը, բայց ո՞ր եմ խորհուրդ տալիս դիմելու:

— Քեզ համար, իբրև գրողի, հարմարագույնն է դիմել «Касно́й» լրագրի խմբագիր Ալիմարդան-բեգ Թոփչիբաշևին կամ նրա գլխավոր աշխատակից հրապարակախոս Ահմեդ-բեգ Աղակին:

— Բայց ես ծանոթ չեմ նրա հետ:

— Այդ նշանակությունն չունի, անշուշտ, նրանք քեզ ճանաչում են անունով:

Այդ ժամանակ դեռ մուսավաթի անունը չկար ասպարեզում: Գոնե ես չէի լսել: Որքան հիշում եմ, այդ թուրք ազգայնական կուսակցությունը կազմվեց հայ-թուրքական կոտորածների ժամանակ կամ մի քիչ հետո:

Ես անմիջապես կառք վերցրի և գնացի Աղակի բնակարանը:

Երբ ես մտա նրա մոտ, առաջին խոսքը եղավ.

— Կոլեգա Շիրվանզադե, դուք առաջին հայն եք, որ ոտք եք դնում իմ տունը: Շատ ուրախ եմ, որ բարեհաճել եք գալ, և պատրաստ եմ ծառայելու ինչով կամենաք:

Կարիք չկար երկարացնելու, ես մի քանի խոսքերով բացատրեցի իմ այցելության նպատակը: Աղակը գլուխը թեթեց կրծքին և, սև ակնոցների տակից նայելով ինձ, ասաց հեզնական ժպիտով.

— Ահ, ձերոնք ա՛յժմ են զգում արյան հոտը: Իսկ մենք այդ զգում ենք վաղուց:

Ես, իհարկե, չէի կարող ասել, որ մերոնք այժմ էլ չեն զգում:

— Շիրվանզադե, — շարունակեց Աղակը ավելի մտերմաբար, — Բաբվի հայ ինտելիգենցիան տեղի-անտեղի պարծենում է, որ հայերը կուլտուրապես շատ և շատ բարձր են մեզկից: Չեմ ժխտում, որովհետև այդ մասամբ ճիշտ է և միայն մասամբ: Բայց եթե ենթադրենք, որ մենք թուրքերս չունենք ոչ մի կուլտուրական առաջացում, ապա չպիտի մոռանալ, որ մենք միևնույն երկրում ենք ապրում կից առ կից, երբ հարևաններից մեկը տեղից շարժվում է, մյուսն եթե անգոր է շարժվելու, երկու ձեռներով ծանր քարի պես կառչում է նրա ոտներին: Դուք պարտավոր եք մեզ էլ ձեզ հետ վեր բարձրացնելու, այլապես մենք ձեզ էլ կքաշենք վար, և երկուսս միասին կխեղդվենք խավարի ճահճում:

Ի՞նչ կարող էի առարկել այդ խոսքերի դեմ, եթե ոչ տալ իմ անպայման հավանությունը: Որոշեցինք խորհրդակցության հրավիրել քսան մարդ, տասը հոգի թուրքերի, տասը հոգի հայերի կողմից: Ես կանխավ արդեն բժիշկ Չափարյանի հետ կազմել էի հետևյալ ցուցակը հայերից, բժ. Չափարյան, Ներսես Աբեյան, Միքայել Պապաջանյան, Սամսոն Չարությունյան, Գարեգին Ենգիբարյան, բժ. Միքայել Ջալյան, Աստվածատուր Վաչյան և ես. Մնացյալ երկուսի անունը մոռացել եմ: Կոստանդին Խատիսյանն իհարկե, չէր կարող մտնել ցուցակի մեջ:

Մինչև Աղակը կազմում էր իր ցուցակը, ես մի հայացք զցցեցի նրա գրադարանի վրա. երկու թե երեք պահարանների մեջ կանոնավոր շարված էին մի քանի հարյուր գրքեր, մեծ մասամբ ֆրանսերեն լեզվով և բոլորն էլ շքեղ կազմերով: Կարդացի ֆրանսիական հեղինակների անունները:

Բուլալո, Բոսյուե, Վոլտեր, Ժան-ժակ Ռուսո, Մոլիեր, Նորերից Բալզակ, Ֆլորբեր, Էմիլ Չոլա և այլն: Եթե մեծամիտ հայ ինտելիգենտներից արհամարհված մի ժողովրդի մտավոր սպասավորն իրան շրջապատել էր այս բարձր համաշխարհային անուններով, ինչո՞ւ կարձե, որ այդ ժողովուրդը չի կարող կուլտուրական հաղթանակ տանել:

Աղանի ցուցակն էր և Հասան-բեգ Մելիքով, Թոփչիբաշև, Յյուսեյնով, բժ. Կարաբեկով, Աղան, մյուս հինգ անունները մոռացել եմ:

Խորհրդակցության տեղը որոշեցինք «Կասպի» լրագրի խմբագրատունը:

Երբեք չեմ մոռանալ այդ ժողովի առաջին վայրկյանների ծանր ու անախորժ տեսարանը: Երբ մենք բոլորս միասին մտանք խմբագրատուն, թուրքերն արդեն այնտեղ էին: Նրանք գլխի շարժումով պատասխանելով մեր հակիրճ «բարևին» ձեռի շարժումով մեզ հրավիրեցին նստել: Սխալված չեմ լինի, եթե ասեմ, որ առնվազն տասը ընդհանրապես մի կողմից ոչ մի բառ չարտասանվեց: Յուրաքանչյուրը գլուխը կրծքին թեքած նայում էր ցած: Կարծես, ամաչում էին նայել իրարու երեսին:

Վերջապես Թոփչիբաշևն ասաց ռուսերեն.

— Պարոններ, ողջունում ենք ձեր գալուստը, մեր մուսուլմանական ավանդությամբ ասելով, «խոշ գյալմիսինիզ», (բարով եք եկել):

Ապա շարունակեց.

— Ներկա ժողովը հրավիրել են Շիրվանզադեն և Ահմեդ-բեգ Աղանը: Նրանք կբացատրեն մեզ իրանց նպատակը, խնդրենք Հասան-բեգ Մելիքովին, որ ժողովին նախագահի:

Ես որոշ պատճառներով չէի ուզում առաջինը շոշափել բուն խնդիրը: Աղանը նույնպես: Եվ մենք մի քանի անգամ նայեցինք իրարու երեսի: Չեմ հիշում, որի ձեռներեցությամբ սկսվեց մի բանալ խոսակցություն, այն է՝ թե լավ կլիներ, որ շուտ-շուտ հրավիրվեին նման ժողովներ, թե հարևաններ ենք, պարտավոր ենք իրար ճանաչել ու սիրել և այլն և այլն: Իսկ Սամսոն Հարությունյանը շտապեց առաջարկել իր սիրեցյալ միջոցը փրկության — հիմնել մի կրթական թե բարեգործական ընկերություն երկու «բարեկամ» ժողովուրդներին հավասարապես ծառայելու համար:

— Այո, իհարկե, լավ կլինի, — արտասանեց նախագահ Հասան-բեգ Մելիքովը մի նուրբ հեգնական ժպիտով, որի իմաստը դժվար չէր գուշակել:

Ժամանակն էր ընդհատել այդ «ամիկոշոնությունը», որ ոմանց տեսակետից քաղաքագիտություն էր:

Ես ասացի.

— Պարոններ, դուք շատ լավ գիտեք, որ մենք դրա համար չենք հրավիրել ձեզ: Դիմենք Էական խնդրին: Ես երկար չեմ խոսիլ: Անկասկած, դուք նկատում եք, որ վերջին ժամանակներն օր-օրի վրա մեր հարաբերությունները լարվում են:

Ներկայումս Բաբվի մեջ կատարվում են դեպքեր, որոնք սպառնում են շատ աղետալի հետևանքներ թե հայերի և թե թուրքերի համար: Խոսենք այս մասին:

— Այդ դեպքերը մասնավոր են և ոչ մի հասարակական արժեք չունեն, — ընդմիջեց ինձ Սամսոն Հարությունյանը:

— Ներողություն, մասնավոր չեն, — գոչեց Աղակը, — յուրաքանչյուր անհատական ոճի մի կայծ է ապագա հրդեհը վառելու համար:

Յուսելովն ավելացրեց.

— Ես ևս, ինչպես Շիրվանզադեն, դրսից եկած մարդ եմ և նկատում եմ, որ երկու հարևան ժողովուրդների ընդհարումը Բաբվի մեջ ավելի քան հավանական է:

Ինձ համար պարզ էր, որ այդ մարդն ավելի գիտեր, քան ես: Հետո պարզվեց, որ նա Կ. — Պոլսից նոր եկած Եմիսար է:

Այլևս զգաստությունից կաշկանդված լեզուները բացվեցին, և յուրաքանչյուրը հաստատեց նույնը: Եղան պարզ ակնարկներ, թե կա մի աներևույթ տարր, որ չար դավեր է լարում երկու ժողովուրդներին իրարու դեմ զինելու, այլ խոսքով մեր ձեռքով մեզ ոչնչացնելու համար:

— Իսկ եթե մենք չկամենանք ընդհարվել, — հարցրի ես, — չե՞նք կարող այդ դավադիր տարրը չեզոքացնել:

— Իհարկե, կարող ենք, — արտասանեցին մի քանիսը:

— Ահա այդ մասին է, որ մենք ձեզ հրավիրել ենք խորհրդակցության:

Մեր ժողովը տևեց մինչև կեսգիշեր: Ոչ մի գործնական եզրակացության չհանգեցինք: Փոխադարձ հավատի բացակայությունը պարզ էր: Ամենից կասկածելին իմ աչքում ժողովի նախագահն էր, նրա մաշած դեմքից ամբողջ ժամանակ չէր հեռանում այն հեզնական ու նենգ ժպիտը, որով նա դիմավորել էր մեզ: Թուփչիբաշևն աշխատում էր ավելի խորամիտ ձևանալ, քան կարելի էր եզրակացնել նրա հրապարակախոսական հողվածներից: Միևնույն ժամանակ, նախքան մի դարձվածք արտասանելը, նայում էր նախագահի երեսին, կարծես կանխավ հարցնելով նրա կարծիքը: Նրա համեմատ ավելի անկեղծ էր թվում ինձ Աղակը, չնայելով սև ակնոցներից մթազևած դեմքի մոայլությանը: Ավելի անմիջական և պարզ էր իր արտահայտությունների մեջ Յուսելովը, նա չէր վախենում խնդրին մոտենալ անշեղ և շարունակ կրկնում էր, որ ընդհարումները երկու ազգությունների մեջ անխուսափելի են, եթե ձեռք չառնվեն արտաքին կարգի միջոցներ:

Հասան-բեգ Մելիքովը ներկա ժողովը համարեց անիրավասու և անձեռնհաս որևէ գործնական միջոցներ մշակելու: Չէր կարելի նրա հետ չհամաձայնվել, քանի որ թե՛ Աղակը և թե՛ մեր հրավիրած ժողովը համարում էինք նախապատրաստական մի այլ ավելի բազմակողմանի և ավելի բազմամարդ ժողովի համար:

Այդպես էլ որոշվեց, և մենք ցրվեցինք:

Հետևյալ օրը ես պետք է վերադառնայի Թիֆլիս. ես հավատացած էի, որ քանի որ մի անգամ արդեն անիծյալ խնդիրը հրապարակ է բերված, այլևս չի մոռացվի: Ես համոզված էի, որ եթե հայ ու թուրք ինտելիգենցիաները ջանան ժողովրդին զգուշացնել անամոր կառավարության դավերի դեմ, կարող են եղբայրասպան աղետի առաջն առնել, և այս համոզումով ու այս հույսով էլ վերադարձանք Թիֆլիս:

XVIII

ԱՂԵՏԻ ՕՐԵՐԻՆ

Թիֆլիսի հայկական կոչված ակումբում ինչ-որ երեկույթ է: Հանկարծ սկսվում է մի անսովոր իրարանցում, նման երկրաշարժի խուճապին: Դահլիճներից մեկում սեղանի վրա է բարձրանում

բաղաբային ինքնավարության անդամ Արշակ Բաբյանը գունասպառ, հուզված և երերուն ծայնով կարդում է մի կարճ հեռագիր Բաբվից.

— Այսօր տեղական թուրքերը կազմակերպված խմբերով սկսել են հայերին ջարդել, օգնեցե՛ք:

Գոռում-գոչուն, աղաղակ, մի բաբվեցի տիկին ուշաթափվում է, ոչ ոք նրա վրա ուշադրություն չի դարձնում: Հեռու, մի անկյունում նկատում են երեք երիտասարդ թուրքերի, որ ապշած նայում են, չհասկանալով, թե ինչ է կատարվում: Գիտնալով, թե գրգռման վայրկյանին ամբոխն ինչ բռնությունների է ընդունակ, մոտենում են նրանց և խնդրում իսկույն ևեթ հեռանալ: Նրանք շտապով դուրս են գալիս ակումբից:

Երեկոյթը, իհարկե, խափանվում է: Վերադառնում են տուն, մի նամակ են գրում հայտնի Հաջի-Չեյնալ Աբդին Հագիևին և խնդրում գործ դնել իր ամբողջ հեղինակությունն արյունահեղության առաջն առնելու համար: Նամակը տանում են երկաթուղու կայարանը, որ փոստային գնացքին հասցնում: Նամակի բովանդակությունը չի կարելի հեռագրով գրել: Կայարանը լիքն է բաբվեցի թուրքերով և հայերով: Լուրն արդեն տարածվել է, մարդիկ շտապում են իրենց մերձավորներին օգնության հասնելու: Գիշերը մինչև լույս անց են կացնում անքուն, բոլոր իմ մերձավորները Բաբվում են... Հետևյալ օրը բազմամարդ ժողով է թիֆլիսի թեմական առաջնորդարանում: Մտնում են ներս, դահլիճը ծայրեծայր լիքն է: Նախագահական սեղանի թով նստած է Գարեգին եպիսկոպոս Սաթունյանը՝ Դալայ-Լամայի կեցվածքով, շրջապատված հայ ազգի մանդարիններով: Ներկա են դաշնակցության գրեթե բոլոր թիֆլիսաբնակ առաջնորդները: Հռետորները հուզված ճառաբանում են, աշխատելով պերճախոսությամբ իրարու գերազանցել: Ոտքի է ելնում հաստ պարանոցով ու կարմիր այտերով մեկը: Ալեքսանդր Խատիսյանն է: Նա բաց է անում իր ջրամբարը և սկսում է ժողովը հեղեղել: Խոսում է, խոսում — վերջ չկա: Փույթ չէ, թող խոսի, ես վաղուց եմ դադարել այդ մարդու ճառերը լսելուց և զբաղված եմ իմ թով նստած Հովհաննես Սաղաթեյանի հետ առանձին խոսակցությամբ: Վերջապես Խատիսյանը կապում է իր ջրամբարը և հոգևած ու քրտնած նստում է, իր կարմիր երեսը թաշկինակով սրբելով: Նրան փոխարինում է Ավետիք Ահարոնյանը, «Լռության» հեղինակը մի՞թե կարող է լռել, երբ խնդիրն աղետներին է վերաբերում: Անկասկած Ահարոնյանը բնածին հռետոր է, գիտե ծաղկազարդ խոսել, բայց բովանդակությունը... Հիշում եմ նրա այդ օրվա ատենաբանությունից հետևյալ գոհարը.

— Եկեք Էջմիածնից հրավիրենք հայ ժողովրդի հայրիկ Խրիմյանին, թափենք նրա փեշերի մեջ մեր կանանց ու երեխաներին, գնանք այդ Մալամա կոչված սատրապի մոտ և ասենք. «Ոչ մենք ենք մեղավոր, ոչ թուրքերը, այլ դուք, պատասխանեցեք»:

Բուն ծափահարություններ Ահարոնյանին: Սակայն Բաբվից եկած պատգամավորների սպասածն այդ չէր: Նրանք երեք հոգի էին: Չգիտեմ ինչպես թուրքերի ձեռից փախել, եկել էին Թիֆլիս օգնություն աղերսելու: Նստած էին դահլիճի անկյունում գունատ, կծկված և լսելով հռետորներին, նայում էին իրարու երեսի տարակուսանքով: Վերջապես նրանցից մեկը-ճանաչում էի, Միքայել Ունանյան անունով մի ինժեներ Էր — բարձրացավ տեղից ու ասաց.

— Պարոններ՛ր, ի սեր մեր զավակների, կռվի մի նոր ճակատ մի բաց արեք, աղաչում ենք: Մենք դրա համար չենք եկել, մենք եկել ենք խնդրելու՝ ինչ միջոցով էլ լինի, թեկուզ նույն Մալամայի օգնությամբ, դադարեցնել կոտորածը:

Ժողովը որոշեց գառան լեզվով գայլի գթությունը մուրալ-դիմել գեներալ Մալամային և կառավարության միջամտությունը խնդրել: Մալաման, իհարկե, խոստացավ «բոլոր միջոցները» գործադրել եղբայրասպան կռիվը դադարեցնելու: Սակայն նա արդեն գործադրել էր իր միջոցը, այլևս պարզ էր ամենքի համար ոստիկանության տրված հրամանը՝ գաղտնի աջակցել ջարդարարներին, առերես լինել չեզոք: Սև գործի գլխավոր դերակատարը Բաբվի նահանգապետ իշխան Նակաշիձեն էր, որ սպանվեց մի հայ տեռորիստի գցած ռումբով...

Աղետը տարածվեց ամենուրեք, ուր միայն կար հայ-թուրքական հարևանություն: Միայն իմ ծննդավայր Շամախին չենթարկվեց պրովոկատորների ջանքերին, չնայելով, որ հայերի թիվն այդ

ընդարձակ գավառում թուրքերից տասն անգամ պակաս է: Ինչո՞ւ, միգուցե այն պատճառով, որ այնտեղ չկար ոչ հայ, ոչ թուրք ինտելիգենցիա, և ժողովուրդը ղեկավարվեց իր բնական իմաստությամբ:

Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարության մեջ կայացած մի ժողովում ընտրված էր մի խառը բազմամարդ «հաշտարար մասնախումբ»: Ես ևս կայի անդամների թվում: Ամեն օր ժողովվում էինք, խորհրդակցում, որ գոնե Թիֆլիսի մեջ չլինեն ընդհարումներ:

Դաշնակցականներն ասում էին հեգնանքով.

— Թող ձեր հանձնաժողովը ճառաբանի որդան կամենում է, մենք մերն ենք անելու:

Նրանց նշանաբանն էր.

— Խրատել:

Նրանք պնդում էին.

— Թուրքերը մեզ հետ կհաշտվեն միայն այն ժամանակ, երբ մենք նրանց մի լավ ջարդ կտանք:

Բայց այլևս ուշ էր վիճաբանության համար: Հրդեհը բռնկվել էր, պետք է տարածվեր, և չկար մի ուժ, որ կարողանար նրա առաջն առնել: Ամիսներ տևեց նրա լափը, հազիվ մի տեղ դադարած, բռնկվում էր մի ուրիշ տեղ: Թիֆլիսին տակավին չէր հասել, բայց ազգաբնակչությունն ահաբեկման մեջ էր: Լուրեր էին պտտվում, թե թուրքերը Բորչալվի գավառում ուժեր են ժողովում և թե շուտով մի քանի հազար հոգով պիտի հարձակվեն Թիֆլիսի վրա: «Շեյթան» բառը, որ առաջին անգամ արտասանել է սյուննի թուրքերի ծերունի մյուսֆթին Գայիբովն, արդեն ժողովրդականացել էր: Այս բառով էին կնքել պրովոկատոր կառավարության անունը:

Հայերից ավելի թուրքերն էին ահաբեկված: Հիշում եմ նրանց մի գիշերվա սարսափը: Իրիկնադեմ էր, պատրաստվում էի գնալ «հաշտարար» մասնախմբի նիստին: Հանկարծ ներս մտավ ինձ մոտ մասնախմբի անդամ երիտասարդ ինժեներ Մելիք-Ասլանովը, մի շատ բարեկիրթ և խաղաղասեր թուրք, որ ապագայում, դժբախտաբար, դարձավ մուսավաթիստ և նշանակվեց մուսավաթյան Ադրբեջանի հաղորդակցության ճանապարհների մինիստր: (Այժմ անցել է, ի պատիվ իրան, բոլշևիկների կողմը) նա գունատ էր:

— Ի՞նչ է պատահել, — հարցրի ես, տեսնելով, որ մարդը հուզմունքից դողում է:

— Վեր կացեք, գնանք, կառքն սպասում է, ճանապարհին կասեմ:

— Բայց մի բաժակ թեյ խմենք, հետո:

— Անկարելի է, ժամանակ չկա, աղաչում եմ: Դուրս եկանք, կառք նստեցինք:

— Դեպի թուրքերի արվարձանը, — հրամայեց կառապանին Մելիք-Ասլանովը:

— Ո՞ւր ենք գնում:

— Շեյխ-ուլ-խալամի ընտանիքի մոտ: Լսեցեք, թուրքերի մեջ լուր է տարածվել, թե դաշնակցությունը վճռել է այս գիշեր սրի անցկացնել մեզ: Շեյխ-ուլ-խալամը բացակա է: Նրա ընտանիքն ահաբեկման մեջ է և ուզում է փախչել Սալիան: Եթե այդ լինի, թուրք ազգաբնակչության մեջ կսկսվի անասելի խուճապ: Դուք պետք է համոզեք շեյխ-ուլ-խալամի ընտանիքին, որ նա տեղից չշարժվի: Դուք պետք է հավատացնեք թուրքերին, որ այս գիշեր ոչ մի վտանգ չի սպառնում նրանց: Նրանք ինձ չեն հավատում, ձեզ կհավատան:

Ես դաշնակցականների գործունեությանը բոլորովին անտեղյակ էի: Գիտեի, որ ինչ-որ պատրաստություններ են տեսնում — բայց չէի կարող հավատալ, որ քսան հազար անմեղների մորթոսելու հիմարությունը կունենան:

Կառքը տարավ մեզ քաղաքի արևելյան ծայրը՝ Օրթաճալայի կողմը: Նա կանգ առավ երկհարկանի մի տան առջև: Մեյիբ-Ասլանովն ինձ առաջնորդեց ներս: Մտանք մի ընդարձակ սենյակ, ուր ոչ ոք չկար:

— Խոսեցեք, — ասաց Մեյիբ-Ասլանովը:

— Ո՞ւմ հետ խոսեմ, այստեղ ոչ ոք չկա, — ասացի ես:

— Շեյխի կինն իր զավակների հետ վարագույրի ետևումն է, կլսի:

Ես սկսեցի թուրքերեն լեզվով համոզել տիկնոջը, թե ոչ այս գիշեր և ոչ էլ հետո թուրք ազգաբնակչությանը վտանգ չի սպառնում, թե տարածված լուրերն անտեղի են և չպիտի հավատալ չարամիտ մարդկանց ստերին: Դյուրին չէր սարսափահար կնոջը հանգստացնել: Ես լսում էի նրա լացի ձայնը: Ստիպված էի դիմել երդումների, լավ գիտենալով նրանց ազդեցությունը թուրք կնոջ վրա: Մի ժամի չափ խոսելուց հետո, վերջապես, կարողացա ստանալ հաստատ խոստում, որ տիկինը չի փախչի իր զավակների հետ: Դուրս եկանք փողոց. Մեյիբ-Ասլանովն ասաց.

— Այդ բավական չէ, այժմ գնանք մեյդանի կողմ, այցելենք մի քանի խանութներ ու տներ և տեսեք ինչ սարսափ է տիրում թուրքերի մեջ:

Մուգը նոր միայն սկսվել էր, բայց հակառակ սովորականին, թուրքերի բոլոր խանութներն արդեն փակ էին: Մեյիբ-Ասլանովը կառքն արձակեց և զարկեց առաջին խանութի դռներին: Ներսից ոչ մի ձայն:

— Երևի ոչ ոք չկա այնտեղ, — ասացի ես:

— Մարդիկ կան, միայն վախենում են ձայն տալ: Բաց արեք, բարեկամներ ենք, մի վախենաք:

Դռները դանդաղորեն բացվեցին: Մի քանի լամպայի աղոտ լուսավորության տակ երևացին չորս մարդ: Նրանք ոտքի ելան, զինված էին:

— Հանգստացեք, մուսուլմաններ, ահա Շիրվանզադեն եկել է հայերի կողմից ձեզ ասելու, որ տարածված լուրերը չար մարդկանց ստեր են:

Ես կրկնեցի շեյխու-իսլամի ընտանիքին ասածներս: Մարդիկ թերահավատորեն նայում էին ինձ, միևնույն ժամանակ աշխատում էին ցույց տալ, թե ոչ ոքից և ոչինչից չեն վախենում:

— Մենք չենք վախենում, չենք վախենում, — կրկնում էր յուրաքանչյուրը, — թող ինչ ուզում են անեն:

Անցնում ենք երկրորդ խանութը, երրորդը, չորրորդը, ամենուրեք նույն տեսարանը: Մի քանի թուրքեր զինված են ուռլվերներով և ինձ վրա ազդելու համար աշխատում են, որ ես տեսնեմ նրանց գեները:

Մզկիթի մոտ հանդիպեցինք թաղային ոստիկանապետին: Հայտնի պրովակատոր և կատաղի հայատյաց Գլեբովն էր: Վաղուց էի ճանաչում այդ զազրելի տիպին, որի ճակնդեղի պես կարմիր երեսը և լկտի աչքերը միայն բավական էին գուշակելու համար, թե ինչ գարշելի հոգի է նստած նրա մեջ: Նա երկու ոստիկանների ինչ-որ հրամաններ էր տալիս:

— Բարի երեկո, ի՞նչ եք անում այստեղ գիշերվա այս ժամին, — հարցրեց ինձ Գլեբովն իր ամրակազմ և կոպիտ մարմնով ճանապարհս կտրելով:

— Բարեկամիս հետ գիշերային զբոսանք եմ կատարում, — պատասխանեցի ես:

— Իսկ եթե ես ձեզ ձերբակալեմ:

— Ի՞նչ իրավունքով:

— Ինձ տրված հրահանգով: Ես հրաման ունեմ այս գիշեր ոչ մի հայի թույլ չտալ թուրքերի թաղը մտնելու:

Նա հարբած էր, թեև իր ծուռ ոտների վրա ամուր էր արջի պես:

— Որպես հաշտարար հանձնաժողովի անդամներ, մենք իրավունք ունենք անցնել որ թաղով ևս կամենանք, — ասաց Մելիք-Ասլանովը:

— Ձեր հայերն ինձ մեղադրում են, թե ես թուրքերին զենք եմ բաժանում կառավարության կողմից, — շարունակեց Գլեբովը, միշտ ինձ դիմելով, — ասացե՛ք նրանց, որ եթե կառավարությունը կամենա, կարող է հայերին կոտորել առանց թուրքերի օգնության էլ... Այդպես չէ՞, Մելիք-Ասլանով:

Ես ասացի, թե այդ ինձ չի վերաբերում, թե՛ եթե ինքն իրան զրպարտված է համարում, միշտ կարող է իրան արդարացնել:

— Իսկ առայժմ ճանապարհս մի կտրե՞ք, ապա թե ոչ վաղը նահանգապետին կգանգատվեմ ձեր դեմ:

— Անցե՛ք, — ասաց Գլեբովը և հեռացավ:

Ես համոզված էի, որ եթե մենակ լինեի, ետևիցս պիտի կրակեր և հետո ասեր, թե թուրքերն են սպանել:

Մինչև ուշ գիշեր պտտեցինք խանութից խանութ, տնից տուն, փողոցներն ամայի էին և սարսափեցուցիչ տպավորություն էին գործում: Տեղ-տեղ երևում էին գիշերապահներն՝ ահագին կոպալներով զինված: Ակամա առաքելությունս ինձ ձանձրացրել էր, հոգնել էի միևնույն երգն ամեն տեղ կրկնելուց:

— Այժմ գնանք գլխավորի մոտ, — ասաց Մելիք-Ասլանովը:

— Ո՞վ է գլխավորը:

— Հաշտարար հանձնաժողովի անդամ Եղիզարևը: Այսօրվա լուրը նա է տարածել որոշ նպատակով: Համենայն դեպս անհրաժեշտ է նրան տեսնել:

Անցնելով մի քանի ծուռումուռ փողոցներ, կանգ առանք մի համեմատաբար մաքուր տան առջև: Չանգակի ձայնին դուրս եկավ մի թուրք ծառա մի վառ մոմ ձեռում և նայեց մեզ ոտքից գլուխ:

— Ես եմ, Սուլեյման, մի վախենար, — ասաց Մելիք-Ասլանովը:

Մտանք մի նեղ անցք, այնտեղից մի բավական մեծ սենյակ, որի հատակն ու բոլոր պատերը ծածկված էին պարսկական գորգերով: Մի պատի տակ մետաքսյա բարձերով զարդարված թախտի վրա նստած էր քառասուն տարեկան մի տղամարդ ռուս զինվորականի համազգեստով և նարգիլ էր ծխում: Նրա բաճկոնի կոճակները բաց էին. երևում էր ճերմակ շապկի

աղտոտությունը: Յոճու, մյուս պատի առջև կանգնած էին երկու զինված թուրքեր, աջ ձեռը հենած դաշույնի կոթին իրենց մեծավորի հրամանները կատարելու պատրաստակամությամբ:

Չինվորականի համազգեստով մարդը, որ ինքը եղիգարովն էր, մեր բարևին պատասխանեց գլխի շարժումով, առանց իր դիրքը փոխելու և ձեռով նշան արավ, որ նստենք: Այս աղայական ձևն ինձ ամենևին չփոթեցրեց: Մարդը բեգ էր ուզում էր իր մեծությունը ցույց տալ ոչ այնքան մեզ, որքան պատի տակ կանգնած թուրքերին, որ երկյուղածությամբ նայում էին նրան:

Մեղիք-Ասլանովն ասաց.

— Ահա, բեգ, ես պարոն Շիրվանզադեին խնդրել եմ գալ ձեզ իմ ասածը հաստատելու, թե հայերի կողմից ոչ մի վտանգ չի սպառնում:

Եղիգարովը հեզկորեն ժպտաց և, դառնալով դռները մեզ համար բաց անող ծառային, ասաց.

— Ադա, բեր այստեղ իմ նոր գնած «այլթիաքանը»: Ծառան գնաց հարևան սենյակը և շուտով վերադարձավ, բերելով մի ռևոլվեր: Եղիգարովը վերցրեց ռևոլվերը և, առանց իմ կողմը նայելու, բերանն ուղղեց դեպի ինձ ու ասաց պատի տակ անշարժ կանգնած թուրքերին.

— Սրա գնդակը կարող է իրարու ետևում կանգնած երեք մարդու կուրծքը ծակել ու անցնել:

— Փա՛հ-փա՛հ, — արտասանեցին թուրքերը զարմացած: Ապա Եղիգարովը, ռևոլվերը մի կողմ դնելով, դարձավ ծառային.

— Ադա, բեր այստեղ հրացանս:

Ծառան բերեց: Նույն տեսարանը, ինչ որ ռևոլվերի հետ: Ես նայում եմ Մեղիք-Ասլանովին հարցական հայացքով: Ի՛նչ է նշանակում այդ բոլորը, ինչո՛ւ է նա ինձ այստեղ բերել:

Մեղիք-Ասլանովն ամոթից գլուխը թեթում է իր կրծքին:

Եղիգարովը, հրացանը մի կողմ դնելով, շարունակում է.

— Այսօր Բորչավից պատգամավորներ էին եկել, հարցրին. «Գա՛նք, թե՛ չէ»: Ես ասացի՝ սպասեցեք, դեռ ժամանակ չէ: Յինգ հազար մարդ են, բոլորն էլ զինված վերջին սիստեմի հրացաններով:

Վերջապես, այդ կատակերգությունն ինձ զգվեցրեց: Բեզն ուզում էր ինձ ահաբեկել և իմ միջոցով հայ ազգաբնակչությունը: Սակայն եթե իմ տեղը նույնիսկ մի հինգ տարեկան մանուկ լիներ, պիտի ծիծաղեիր, այնքան խաղը երեխայական էր:

— Պարոն Եղիգարով, — ասացի ես, — եթե այդ ձևերով ուզում եք ինձ վախեցնել, — ավելորդ է: Ես այստեղ կռվելու համար չեմ եկել: Մեղիք-Ասլանովն ասաց ինձ, թե ինչու համար է ինձ բերել: Ինչպես իմ, նույնպես և ձեր պարտականությունն է ամեն կերպ հանգստացնել ժողովրդին, սուտ լուրերին վերջ տալով: Բարի գիշեր:

Որքան ևս տխմար լիներ այդ բեգը, այնուամենայնիվ շփոթվեց, մի վայրկյան ամաչելով իր հիմարությունից:

— Ներողություն, պարոն Շիրվանզադե, — ասաց նա, հրացանը մի կողմ դնելով, — ես կատակ էի անում: Սուլեյման, թեյ պատրաստիր հյուրերի համար:

— Շնորհակալ եմ, — ասացի ես, — մնացեք բարով: Ասացի և դուրս եկա: Մեղիք-Ասլանովը հետևեց ինձ:

— Այ փուչ մարդ, այ անասուն, — գոչեց նա փողոցում վրդովված, — ներողություն, պարոն Շիրվանզադե, ես չգիտեի, որ այդ մարդն այդչափ հիմար է: Այսօր կեսօրին նա սարսափից դողում էր, ես ձեզ տարա նրան էլ հանգստացնելու, թե երկյուղ չկա հայերից, և հանկարծ այդպիսի պարծենկոտություն:

Վերադարձա տուն գիշերվա երկու ժամին: Պառկեցի քնելու, չկարողացա: Խիղճս հանգիստ չէր: Ինչպես համարձակվեցի վկայել, թե թուրքերին վտանգ չի սպառնում, քանի որ չգիտեմ ինչ են խորհում դաշնակցականները, միգուցե իրո՞ք ծրագրել են բարդուղիմետոյան գիշեր:

Ես վերկացա: Նորեն հագնվեցի, պետք է ինչպես և ճշմարտությունը գիտնալ դաշնակցականներից: Այն ժամանակ ես իմ ընտանիքով կենում էի բժիշկ Լուռու-Մելիքյանի տանը Բեհբուլթյան և Վելիամիևների փողոցների անկյունում: Ես վարի հարկումն էի, իսկ վերին հարկում դաշնակցական ղեկավարներից մեկը — լավ չեմ հիշում Կարո Բաստրմաճյա՞ն, թե՞ բժիշկ Յամո Օհանջանյանը: Բարձրացա վեր, տանը ոչ ոք չկար: Դուրս եկա փողոց: Այդ օրերին դաշնակցականները գիշերները շարունակ հսկում կին հայաբնակ արվարձանները, փողոցները թափառելով: Երևանյան հրապարակի վրա հանդիպեցի Կարո Բաստրմաճյանին: Մի քանի երիտասարդներով շրջապատված, ինչ-որ կարգադրություններ էր անում: Յետո իմացա, որ դաշնակցության զինապահեստը նրա իրավունքի ներքո է:

Պատմեցի եղելությունը:

— Թուրքերի սարսափն այնքան էլ անհիմն չէր, որքան կարծում եք, — ասաց նա: — Մեր տղերքը նրանց արվարձանում գրավել են կարևոր դիրքեր: Այժմ մենք բավականաչափ զենք ունենք: Բավական է որքան համբերեցինք, ժամանակն է մի քիչ թրատել թուրքերին: Չանազան տեղերում դրված են նավթով լի տակառներ: Բավական է, որ մի կաթիլ հայի արյուն թափվի, Վճռված է, թուրքերի արվարձանը հրի մատնելով, բնաջինջ անել ամբողջ ազգաբնակչությունը թե մեղավորին և թե անմեղին:

— Ամենքի՞ն...

— Ոչ, պարսկահպատակներին խնայելու ենք:

— Երևի երկյուղի՞ց:

— Այո: Եթե այստեղ մենք պարսիկներին չխնայենք, այնտեղ Պարսկաստանում նրանք կարող են հայերին բնաջինջ անել:

— Անկասկած: Իսկ թուրք կանանց ու երեխաներին, անկասկած, խնայելո՞ւ եք նույնպես:

— Երբեք, — գոչեց Բաստրմաճյանն ուժգին թափով: — Թուրքերը խնայում են մեր կանանց ու երեխաներին, որ մենք խնայենք նրանց: Ոչ, բավական է որքան ներողամիտ եղանք մեր դարավոր թշնամու վերաբերմամբ: Վճռված է ակն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման:

Ասաց Բաստրմաճյանը և իր շքախմբով անհետացավ գիշերային խավարի մեջ:

Այդ մարդը դաշնակցականների մեջ համարվում էր մեղմ ու բարեսիրտ: Ապագայում ես մի քանի անգամ պատեհություն ունեցա նրան հանդիպելու զանազան վայրերում տարբեր պաշտոններում: Պատերազմի ժամանակ, այն է՝ 1914 թվականի դեկտեմբեր ամսին Բաստրմաճյանին տեսա Ալաշկերտի ռազմաճակատում կամավորների խմբապետի պաշտոնում: Յոթ տարի անցած, այն է՝ 1921 թվականին Բաստրմաճյանին հանդիպեցի Նյու-Յորքում: Նա պիտի գնար Վաշինգտոն իբրև դեսպան դաշնակցական կառավարության:

Սարսափի գիշերը ես անցուցի փողոցներում, միշտ երկյուղի մեջ՝ միգուցե հրդեհը բռնկվի, և իմ խիղճը դատապարտվի հավիտենական տանջանքի...

Բարեբախտաբար այդ գիշեր ոչինչ չպատահեց...

XIX

ԴԵՊԻ ԵՎՐՈՊԱ

Գրականության տարի չէր 1905 թվականը, որքան ևս ամուր ներվեր ունենար գրչի մարդը, չէր կարող հանգիստ նստել գրասեղանի թով: Եվ ո՞վ կտար նրան հանգստություն, քանի որ միջավայրը խռովվել էր: Եթե նա կյանքից փախչելու կամք ունենար, ինքը կյանքը կհետևեք նրան ու կհալածեր: Իսկ կյանքը հեղաշրջվում էր օր-օրի վրա Ռուսաստանում գրեթե հեղափոխություն էր Կովկասում առայժմ միայն ազգամիջյան ընդհարումներ և արյունահեղություն:

Շատերի պես ես էլ հոգնել էի հանրային տվյալանքներից: Միտքս չէր գործում ամենևին կամ գործում էր միայն մի ուղղությամբ՝ ինչպես ապրել և ապրեցնել մերձավորներին, փորձում էի գրել — գրիչս բւեռվում էր առաջին տողի վրա ու առաջ չէր շարժվում: Բացի դրանից, որդիներս ավարտել էին միջնակարգ դպրոցը, հարկավոր էր հոգալ նրանց ուսման շարունակության մասին: Մեծ որդիս գնաց Ռուսաստան ուսումը շարունակելու, երկու ամիս անցած՝ վերադարձավ: Բոլոր բարձրագույն դպրոցները փակվել էին. ե՞րբ պիտի բացվեին և բացվելո՞ւ էին արդյոք հայտնի չէր: Թիֆլիսն այլևս ոչ մի հրապույր չուներ ինձ համար: Ես ձանձրանում էի և գիտեի, որ ձանձրույթը մտքի ու հոգու ցեցն է:

Կար և մի ուրիշ, ինձ համար ավելի կարևոր, հանգամանք — հայ գրական միջավայրի նեխվածությունը: Ես բարեկամներ չունեի գրչի մարդկանց շրջանում և չէի էլ ուզում ունենալ, փորձել էի մեկ-երկուսի բարեկամությունը, հիասթափվել էի: Քսու նախանձ, գաղտնի թշնամություն, վարկոց նենգամտություն — ամեն ինչ տեսել էի այն մի-երկու անձանց մեջ, որոնց բարեկամությանը հավատացել էի:

Այս բոլորն աչքի առջև ունենալով, ես վճռեցի իրագործել իմ տարիների փափագը — ժամանակավոր տեղափոխվել Եվրոպա: Շատ էի հոգնած կյանքի տվյալանքներից, բայց ուժերս չէին սպառվել, և մեծ էր մեջս աշխարհը դիտելու և ուսումնասիրելու ցանկությունը:

Օգոստոսի վերջերին վերցրի ընտանիքս և ուղևորվեցի արտասահման:

Այն ժամանակները դյուրին բան չէր Ռուսաստանի վրայով ճամփորդելը: Երկաթուղիները գործում էին անկարգ, անկանոն: Մի տեղ գիծն էր ավրվել, մի ուրիշ տեղ բանվորների գործադուլ էր կամ ապստամբություն, մի քանի վայրերում հրեաների ջարդ: Նորակոչ զինվորների խմբերն այս ու այնտեղ քարուքանդ էին անում կայարանների բուֆետները:

Գնում էինք սահմանագլուխ Վարշավայի ուղղությամբ: Մի կայարանում իջա ծխախոտ գնելու: Խուռը բազմության միջով անցնելու ժամանակ հանդիպեցի հարբած նորակոչների: Մեկը նրանցից գոռաց «ջուղ, ջուղ» և հարձակվեց ինձ վրա: Հետո միայն իմացա, որ ով ռուսի տիպար չունի, այդ մարդկանց համար հրեա է: Մտածելու ժամանակ չէր. կրծքին հրեցի, ընկավ գետին, կարողացա անվտանգ ազատվել, խառնվելով ամբոխին:

Խարկովի կայարանում վագոն բարձրանալու ժամանակ մեկը կնոջս այնպես հրեց, որ նա ընկավ վագոնի տակ: Բարեբախտաբար գնացքը դեռ չէր շարժվել: Ես հարձակվեցի հրողի վրա և մի ուժգին հարվածով տապալեցի նրան գետին: Ոտքի ելնելով, նա փորձեց փոխհարձակում գործել, մեծ որդիս բռնեց նրա կռակից և ետ մղեց: Մոտեցավ հերթապահ ժանդարմը:

— Ես ստիպված եմ ձեզ պահել այստեղ և արձանագրություն կազմել, — ասաց նա այն նենգամիտ ժպտով, որ հատուկ էր ցարական ոստիկանին, երբ նա կաշառքի էր սպասում:

— Ինդրեմ, ահա բեզ թուղթ ու գրիչ, — պատասխանեցի ես, և նրա ափի մեջ սխմեցի մի ռուբլի թղթադրամ:

Ժանդարմը մեզ բարի ճանապարհ մաղթեց: Ավելի անախորժ եղավ հետևյալը. չեմ հիշում, որ գծի վրա կոնտրոլյորն ասաց, թե տեղափոխման ժամանակ սխալ ուղի ենք վերցրել և թե պետք է առաջիկա կիսակայարանում իջնենք ու հակառակ կողմից եկող կառախմբով վերադառնանք այսինչ կայարանը և մեր գիծը վերցնենք: Կիսակայարանի անունն էր «Մինուտկա»: Կառախումբն այդտեղ կանգ էր առնում մի րոպե: Իջանք ամայի դաշտի վրա մի փոքրիկ շինության առջև: Ամբողջ երկու ժամ պիտի սպասեինք դիմացի կառախմբին: Կիսակայարանի տնակն ուներ երկու փոքրիկ սենյակներ, նրանցից մեկը կայարանապետին էր, մյուսը ճամփորդների համար: Սենյակը ոչ մի կահ-կարասի չուներ: Մեր իրերը հատակի վրա գցելով, նստեցինք:

Կայարանապետը մի ծերունի էր՝ բարի դեմքով: Նա, ինձ մի կողմ կանչելով, հարցրեց.

— Դուք քրիստոնյա եք:

— Այո:

— Այդ լավ է, բայց ձեր կրծքի վրա խաչ ունե՞ք:

— Ոչ:

— Ինչո՞ւ, — զարմացավ մարդը:

— Մենք հայ լուսավորչականներ ենք, մեզնում կրծքի վրա խաչ պահելու սովորություն չկա:

— Այդ լավ չէ, — ասաց ծերունին. գլուխը երերելով:

— Ինչո՞ւ լավ չէ:

Զգիտե՞ք. ես սպասում եմ մի ապրանքատար գնացքի, որի վրա կան երկու հարյուր նորակոչներ: Նրանք կայարաններում հարբելով, անկարգություններ են անում: Այս րոպեիս ինձ հեռագրեցին, որ զգույշ վարվեմ նրանց հետ: Անշուշտ նրանք այստեղ էլ մի բան կանեն, ո՞վ կարող է կոպիտ ամբոխին զսպել: Ես ուզում էի ձեզ զգուշացնել, գիտե՞ք, շատ են գրգռված հրեաների դեմ և այնքան կուրացել են, որ ամեն մի ոչ ռուսի մեջ հրեա են տեսնում... Իհարկե, եթե ձեր կրծքի վրա խաչ ունենայիք, կարող էր ձեզ պաշտպանել:

Ասաց ծերունին և հեռացավ, թողնելով ինձ մտատանջության մեջ: Այս փոթորկացած երկրում ամեն ինչ սպասելի է: Մեծ ճիգ էր հարկավոր անհանգստությունս ընտանիքիցս թաքցնելու համար:

Ապրանքատար գնացքը եկավ: «Տեպլուշկաներից» դուրս թափվեցին նորակոչները և «հուռաներով» հարձակվեցին կայարանի վրա անոթի գայլերի պես: Տեսնելով, որ բուժետ չկա, նրանք կայարանապետին հայիոյեցին փողոցային խոսքերով և գուցե ծեծեին, եթե չլիներ նրա ծերությունը: Մի քանիսն ավելի կատաղիներից սկսեցին ջարդոտել դռներն ու լուսամուտները, բարձրաձայն քրթջարով: Պարզ էր, որ այս վանդալականությունը նրանց վայրենի հոգու համար հավասար էր բարձրագույն զվարճության:

Ես մտածում էի, ի՞նչ կլինի իմ ընտանիքի ճակատագիրը, եթե մեկն ու մեկը թեկուզ կատակի համար բացականչի՝ «ահա ցիուղներ»: Օդեսայի և Քիշինևի ջարդերից գիտեի, թե քանի հույն և ուրիշ քրիստոնյա ընտանիքներ այդ ամբոխի զոհերն են եղել: Ով եղել է նման վիճակում, նա միայն

կարող է հավատալ, եթե ասեմ, որ հոգիս ու միտքս կաշկանդվել էին այնպես, որ ոչ միայն մի բառ արտասանելու, այլև որևէ շարժում անելու ուժ չունեի: Ես դարձել էի երկրին գամված մի անշունչ առարկա:

Վտանգ ասված բանը կարծվածի չափ սոսկալի չէ, երբ նա սպանում է անձնական կյանքիդ: Նա ահռելի է, երբ մերձավորներիդ կյանքն է նրան ենթարկված: Ինձ թվում էր, որ ընտանիքս կանգնած է անդնդի եզրին. մի ձայն, մի հնչյուն, — և նա անխուսափելիորեն կործանված է:

Բարեբախտաբար, ինքը կայարանապետն էլ սարսափի մեջ էր, ուստի, մեքենավարի հետ համաձայնության գալով, կարողացավ գնացքը բաց թողնել ժամանակից առաջ: Այնուամենայնիվ մի ամբողջ ժամ տևեց, մինչև որ կարողացավ խուժանը ժողովել վագոնները:

Եվ այսպես, ամենուրեք անախորժություն: Թիֆլիսից մինչև սահմանագլուխ հինգ օրվա ճանապարհն անցանք տասնումեկ օրում, ուղիղ այդքան անգամ փոխվելով գնացքից գնացք:

Երբեք չեմ մոռանալ այն երջանիկ ժամը, երբ առաջին անգամ ոտք դրեցի ցարական Ռուսիայի սահմաններից դուրս, թվաց ինձ, որ իմ գերված հոգին ազատվեց սոսկալի մղձավանջից, և ես դարձա իմ կամքի ու կյանքի տերը...

1927—28 թթ. Թիֆլիս.

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

I

ԱՌԱՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Մենք որոշել էինք առանց որևէ տեղ հապաղելու, ուղղակի Փարիզ անցնել: Բեռլինում կանգ առանք միայն երկու օր, այն էլ տասնօրյա արկածալի ու հոգնեցուցիչ ճամփորդությունից հետո մի քիչ հանգստանալու նպատակով: Սակայն այդ երկու օրն էլ բավական էին զգալու համար, թե որքան դժվարին ու անախորժ է մարդու կացությունը մի երկրում, որի լեզուն չգիտես:

Իջևանել էինք Ֆրիդրիխշտրասի առաջնակարգ հյուրանոցներից մեկում: Անունը միտս չէ: Կարելի էր ենթադրել, թե մի այդպիսի հյուրանոցում պետք է լինի գեթ մի հատիկ ծառայող, որը, բացի գերմաներենից, գիտենա մի ուրիշ լեզու, թեև ուղղակի ամենուրեք ընդհանրացած ֆրանսերենը օտարերկրյա հյուրերին սպասարկելու համար:

Ռուսերեն լեզվի մասին խոսք չէր կարող լինել, քանի որ նա այն ժամանակվա Ռուսիայի սահմաններից դուրս գրեթե գոյություն չունեի:

Բայց չգտնվեց բազմաթիվ ծառայողների մեջ մեկը, որը մեր տարրական հարցերին ֆրանսերենով պատասխաներ մեզ. թվում էր ինձ, որ դրա պատճառը ֆրանսերեն չգիտենալը չէր, այլ այն ժամանակվա ազգամոլ գերմանացու անզուսպ ատելությունը դեպի ամեն ինչ, որ ֆրանսիական էր: Չէ՞ որ դա Վիլիելմ երկրորդի շովեն քաղաքականության շրջանն էր, երբ ամենավերջին գերմանացին մի փոքրիկ Վիլիելմ էր իր մտայնությամբ և զգացումներով:

Չեմ կարող թաքցնել, որ ես երբեք մի առանձին հակում չեմ ունեցել դեպի գերմաներեն լեզուն և առհասարակ դեպի գերման քաղաքակրթությունը: Գուցե դրա պատճառն այն է, որ իմ

մտայնությունը սևվել է գլխավորապես ֆրանսիական գրականությամբ: Սակայն այդ երկու օրը ես շատ զոջացի, որ գոնե մի քանի տասնյակ գերմաներեն բառեր չէի սովորել, որպեսզի չկրեի այն դժվարությունները, որ կրեցի իմ աններելի անփութության շնորհիվ: Բավական է ասել, որ հինգ հոգով մեզ զգում էինք աշխարհից կտրված մի ամայի անապատում, ուր սակայն ամեն մի դեմք մի նորություն և ամեն մի տեսարան մի աշխարհ էր ինձ համար: Տասնուհինգ տարի անցած ես նույն վիճակումն էի Ամերիկայում անգլերեն չգիտնալուս պատճառով: Բայց այնտեղ ինձ հետ էր աղջիկս, Մարգարիտը, որպես թարգման ու աջակից, և ես ոչ մի նեղություն չէի կրում:

Թափառեցինք Բեռլինի փողոցները, մտանք մի քանի խանութներ, մի երկու պարտեզներ, հիացանք քաղաքի շքեղ լուսավորությամբ և զարմանալի մաքրությամբ, ճաշակեցինք Մյունխենի հոչակավոր գարեջուրը ու վիեննական համեղ սուրճը, և դրանով բավականացավ մեր հետաքրքրությունը:

Այնուհետև ամենքիս պաշարեց շուտով հեռանալու փափագը: Բայց այդտեղ էլ հանդիպեցինք դժվարության, դարձյալ լեզու չիմանալու անիծյալ պատճառով: Հարկավոր էր գիտենալ, ո՞ր գնացքն է գնում Փարիզ, ո՞ր կայարանից և օրվա ո՞ր ժամին:

Ես վերցրի երկու որդիներիս, դուրս եկա փողոց ու կանգնեցի Ֆրիդրիխշտրասսի մի անկյունում:

— Այստեղ ի՞նչ պիտի անել, — հարցրեց մեծ որդիս, Ռուբենը:

— Պիտի սպասենք դիպվածի օգնությանը, — պատասխանեցի ես ամենայն լրջությամբ:

Պատանին հեզկորեն ժպտաց:

Դիպվածն, այսինքն՝ անսպասելին մինչև այդ օրը մի քանի անգամ ինձ օգնել էր կյանքիս դժվար րոպեներին, ուստի իմ մեջ կամա-ակամա գոյացել էր մի տեսակ խուլ հավատ դեպի նրա զորությունը: Չեմ կարող ասել, որ այսօր, կյանքիս արևմուտքում այդ հավատը չքացել է կամ թուլացել, ընդհակառակը, այժմ ավելի եմ զգում նրա ուժը, թեև գիտեմ, որ շատերն իմ ընթերցողներից պիտի ծիծաղեն ինձ վրա:

Նայում էինք մտամոլոր ու աննպատակ աջ ու ձախ, դեպի վեր՝ հոյակապ տների մեր աչքերի համար անսովոր բարձրությանը, դեպի վար, աջ ու ձախ սլացող տրամվայի շքեղ կառքերին ու հատ-հատ երևացող օթոմոբիլներին: Ամեն ինչ, իհարկե, նոր էր մեզ համար, ուստի և հետաքրքրական, բայց և ամեն ինչ սառը, անհյուրընկալ: Մանավանդ մարդկանց դեմքերը, այդ մաքուր հագնված ու հստակ սափրված տղամարդկանց a la Կիլիելվ վեր ցցված բեղերն ու հաստամարմին կանանց լրջմիտ ու անժպիտ երեսները, որ արտահայտում էին և՛ կշտություն, և՛ ինքնագոհություն: Եվ ահա պատահեց այն, ինչի վրա խուլ հույս ունեի:

— Բարև ձեզ, — լսեցի մի հեռավոր ծանոթ ձայն, — այդ ե՞րբ եք եկել, ո՞ր եք գնում:

Դա մի հրեա կոմիվոյաժոր էր: Նա տարենը երկու անգամ Գերմանիայից գալիս էր Թիֆլիս մի խոշոր մանուֆակտուրային տան կողմից տեղական վաճառականներին ապրանք առաջարկելու: Ես նրան մի քանի անգամ հանդիպել էի իմ ազգական մի վաճառականի տանը և մինչև անգամ հետև էլ պրեֆերանս էի խաղացել: Դժբախտաբար մոռացել եմ այդ մարդու անունը: Արագախոս, արագաշարժ մեկն էր. մարմնացած եռանդ և ուժ, միշտ պատրաստ ծառայելու ուր և իցե, ում և իցե, ինչպես առհասարակ երեխաների մեծամասնությունը: Ծառայելու ոչ միշտ շահի համար, այլ հաճախ հենց այնպես, այսպես ասած, իր հոգու պահանջից դրդված: Ապագայում ես շատ անգամ եմ տեսել հրեայի այդ սքանչելի հատկությունը, որ մակերեսորեն խորհող մարդիկ միշտ համարում են շահի ակնկալություն:

Ես պատմեցի մարդուն մեր անախորժ դրությունը: Նա բարեսրտաբար ժպտաց ու անմիջապես առաջարկեց իր ծառայությունը, հայրական սիրով շոյելով երկրորդ որդուս, Արմենի գանգուր մագերը:

Մի ժամվա մեջ նա ամեն ինչ կարգադրեց. վերջացրեց հաշիվը հյուրանոցի հետ, ուղեկցեց մեզ մինչև վոկզալ, հանձն առավ տոմսակ գնելու և մեր իրերը տեղավորելու ծանրությունը և ջերմորեն ողջերթ մաղթելով մեզ, հեռացավ մշտական ժպիտն երեսին:

Եվրոպական գնացքների արագությունն այն ժամանակ ինձ համար մի անսովոր երևույթ էր: Սովորած լինելով Ռուսիայի գնացքների դանդաղ շարժմանը, թվում էր ինձ, որ ահա — ահա մեր գնացքը պիտի խորտակվի կամ գծից դուրս շարտվի, մանավանդ Բելգիայի սահմաններում, ուր այն ժամանակ երկաթուղային երթևեկությունը, ինչպես ասում էին, ավելի արագընթաց էր, քան եվրոպական ուրիշ որևէ երկրում:

Գեղեցիկ է, շատ գեղեցիկ Բելգիան իր արգավանդ դաշտերով, ոչ բարձր անտառապատ լեռներով, մեղմ կանաչազարդ բլուրներով և բազմաթիվ գետերի հանգիստ ու անվրդով հոսանքներով: Թվում է, որ անցնում ես կատարելապես մշակված պարտեզներով ու այգիներով, թվում է, որ այս երկրում չկա և չի կարող լինել ոչ մի թեզ հող անմշակ: Թվում է, որ այդ խորապես արդյունաբերական երկրի անթիվ գործարանները բնության գեղեցկությունից չեն կորզել և ոչ մի հյուլե: Նույնիսկ այդ դալարազարդ գեղեցիկ բլուրների վրա հատ-հատ նշմարվող գորշագույն դոլակները, արյունոտ դարերի այս խոժոռադեմ վկաներն անգամ, կարծես, երկրի ժամանակակից մշակույթից հաղթահարված, ակամա ժպտում են ճամփորդին, ամաչելով իրենց անցյալից: Եվ ես, հետամնաց մի երկրի ծնունդս, հիանալով քաղաքակիրթ Բելգիայի բնության մնայուն գեղեցկությամբ, կամա-ակամա մտքումս վրդովվում եմ Ձոն Ռեոսկինի դեմ, որ այնքան անարդար բողոքում էր երկաթուղիների ու գործարանների դեմ, համարելով նրանց բնության հրաշալիքների «ապականիչներ»: Հապա ինչո՞ւ նրանք այստեղ արդյունաբերության այս ծաղկյալ վայրում, ոչինչ չեն ավրել կամ աղարտել, և ինչո՞ւ շոգեկառքի ծուխը նույնիսկ մի տեսակ նոր գեղեցկություն է տալիս կանաչազարդ անտառներին ու ծաղկավետ բլուրներին: Սակայն հղիացած անգլիացի Էսթետի բողոքն արդեն նրանով իսկ ծիծաղելի էր, որ նա իր իրերն ուղարկում էր երկաթուղով, իսկ ինքը ճամփորդում էր ձիով կամ կառքով: Դա էլ, երևի մի տեսակ բուրժուական խենթություն էր:

Բելգիայում կանգ չառանք, Փարիզն էր ձգում մեզ, մանավանդ ինձ, այն քաղաքը, որ պատանեկությանս ու երիտասարդությանս երազն էր եղել: Հասանք այնտեղ իրիկնադեմին: Բայց ի՞նչ հիասթափում առաջին իսկ հայացքից: Փարիզն իմ երազների մեջ միշտ եղել էր պայծառ արևի ներքո լուսավառ գույների աշխարհ, և ահա ի՞նչ գորշություն, երբեք չէի կարող երևակայել: Չնայելով օգոստոս ամսին, եղանակը ցուրտ էր. բարակ անձրև էր մաղում թեթև մառախուղի միջով և ցեխոտում մայրերն ու սալահատակները:

Կայարանում մեզ դիմավորեց կնոջս եղբայրը, բժիշկ Հովհաննես Լոռու-Մելիքյանը, որը այն ժամանակ ղեկավարում էր դաշնակցության ծախքով հրատարակվող «Pro Armenia» թերթը, որի մասին կխոսեմ հետո, եթե տրամադրություն կունենամ խոսելու:

Առաջին երեկո իջևանեցինք բժշկի բնակարանում, որ գտնվում էր լատինական արվարձանի Սեն-Միշել բուլվարի վրա, Լյուքսեմբուրգ պարտիզի դեմ: Դա մի շատ համեստ կացարան էր երկու թե երեք ոչ ընդարձակ սենյակներից բաղկացած: Որդիներս տեղավորվեցին մերձակա ուսանողական հյուրանոցներից մեկում:

Ճաշելուց ու մի փոքր հանգստանալուց հետո անգսպելի ցանկություն զգացի դուրս ելնել, անհամբեր էի ինչպես երեխա: Երանելի՛ վայրկյաններ:

Անձրևը դադարել էր, եղանակը փափկացել. հետագայում նկատել եմ, որ աշևանը երեկոները Փարիզում առհասարակ եղանակն ավելի մեղմ է լինում, քան ցերեկները: Դա էլ, երևի, այդ երջանիկ քաղաքի բացառիկ հատկություններից մեկն է:

Սեն-Միշելը, կամ ինչպես սովորաբար անվանում են, Բուլմիշը լատինական արվարձանի այն ժամանակվա ամենակենդանի բուլվարն էր և ուսանողության սիրեցյալ զբոսավայրը: Առաջին բանը, որ գրավեց իմ ուշադրությունը, ոչ կաճենների պայծառ լուսավորությունն էր, ոչ աղմկալի

երաժշտությունը և ոչ էլ կանանց բազմությունը, այլ բեղավոր ու մորուսավոր տղամարդկանց մի հոծ բազմություն, որ, թղթե գույնզգույն կալպակներով զարդարված, վազում էր ընդարձակ մայթով, խելագարի պես գոռալով conspuer, conspuer: Բժիշկն ասաց, թե դրանք համալսարանի ուսանողներ են: Պրոֆեսորներից մեկը դուր չի եկել նրանց, ուստի բողոքում են ու պահանջում, որ կառավարությունը աստի դասախոսին հեռացնի համալսարանից: Տեսարանն իմ անսովոր աչքերի համար տարօրինակ էր, եթե չասեմ երեխայական ու ծիծաղելի, մանավանդ այդ թղթե գույնզգույն կալպակները: Հետագայում շատ անգամ տեսա նույնիսկ և շատ ավելի երեխայական փողոցային բողոքներ և ընտելացա, այլևս չհամարելով նրանց ծաղրելի: Չէ՞ որ մեր միտքն ու զգացումները շատ անգամ աչքերով են ղեկավարվում և նրանք են, որ հաշտեցնում են մեզ անսովորականի հետ:

Անցանք Սենայի աջ ափը, մտանք գլխավոր բուլվարները, որոնց մասին այնքան լսել էի ու կարդացել: Առաջին հայացք այդտեղ ինձ ոչինչ չգարմացրեց, գոնե այնչափ, որչափ սպասում էի, ոչ բյուրավոր գազային ու էլեկտրական լապտերների կուրացուցիչ լույսը, ոչ մեկը մյուսից փարթամ մագազինների նուրբ ճաշակով զարդարված ցուցափեղկերը, ոչ անթիվ տրամվայների, օմնիբուսների ու կառքերի քառասյին և խառնիճաղանջ խլացուցիչ աղմուկն ու իրարանցումը:

Թվաց ինձ, որ այդ բոլորը ես տեսել եմ վաղուց և շատ անգամ, իսկ Իտալական կոչված աշխարհահռչակ բուլվարը ինձ երևաց կես առ կես այնպես, ինչպես տեսել էի նրան մի անգամ երազում: Ես կարծում եմ, որ իմ տպավորությունը հագիվ թե լինել ավելի գորեղ, եթե բոլոր տեսածներս լինեին բյուր անգամ ավելի հսկայական ու ավելի շքեղ: Կյանքիս մեջ միայն երկու բան իրենց գեղեցկությամբ ու հզորությամբ չեն խաբել իմ երևակայությունը-Նիագարայի ջրվեժը և Վեզուվի հրաբուխը: Այնտեղ իրականությունը իմ ենթադրությունից բարձր է եղել: Ինձ ավելի ապշեցուցիչ թվաց մի այլ բան-այդ խլացուցիչ ու աղմկարար փարթամության մեջ խուլ մրմնջող սովի ու անոթության հազարավոր ձայները, մուրացիկների այդ ահագին բազմությունը, որ ամեն քայլում կտրում է անցորդի ճամփան, մանավանդ նորեկ և օտարական անցորդների: Հարկավ, ես այնքան պարզամիտ ու անտեղյակ չեի, որ կարծեի, թե մեծ քաղաքներում բոլոր որովայնները կուշտ են, և ոչ մեկի ձեռք ամոթահար չի պարզվում մի ուրիշի առջև «հանուն աստծո» կամ «հանուն խղճի»: Գիտեի, որ չբավորությունը ամենուրեք մարդկության խոցն է, բայց չգիտեի, որ նրա պատկերներն այդչափ բազմատեսակ են, այդչափ այլանդակ և այդչափ ամոթալի:

— Մատիտներ, նոր տեսակի, ամենահարմարն ու ամենաեժանը, շտապեցեք գնել, — մրմնջում է մի թույլ ձայն:

— Շապկի կոճակներ, գիտության վերջին խոսքը, մի բաց թողեք առիթը օգտվելու, — լսվում է մի ուրիշ ձայն:

— Վայրկենաբար ջնջում է բոլոր տեսակի բծերը, քիմիայի վերջին հրաշագործությունը, ինքամեցեք ձեր հագուստը:

— Մաքրեցեք ձեր ատամները «ադամանդ» վրձինով, և դուք երկար ու երկար տարիներ կապրիք:

— Փարիզը կույր է, Փարիզը խուլ է, սրբեցեք ձեր կոշիկները «Արեգակ» բաղադրությամբ, և ձեր ոտների փայլը կհիացնի կանանց:

— Երկու սոլ, միայն երկու սոլ, և դուք առմիշտ կազատվեք ոտների կոշտերից:

Իրանք և նման այլ տեսակի գոյուններ չբավորության ամենամեղմ երգերն են, և ոչ ոքի չեն զայրացնում կամ զարմացնում: Բայց ահա մեկը, որին շրջապատել է անցորդների մի հոծ բազմություն առաջնակարգ կաֆեներից մեկի առջև: Դա է աղաղակող չբավորությունը: Հագիվ քսան տարեկան մի տղա է առանց որևէ մարմնավոր թերության: Ով գիտե, գուցե գործարանական մի բանվոր է, այժմ անգործության զոհ: Գունատ ու հուզված՝ նա կանգնած է ամբոխի առջև մի ձեռում մի փայտի կտոր, ծայրը լաթով փաթաթված, մյուս ձեռում նավթով լեցուն մի սափոր: Նա դողողջ ձայնով արտասանում է մի քանի բառեր, որոնց իմաստն է, թե

իսկույն կտեսնեք ամենատարօրինակն ու ամենազարհուրելին: Յետո, երկյուղած աչքերով աջ ու ձախ նայելով, նա լաթը թաթախում է նավթի մեջ, վառում է և բոցը մոցնում բերանը մի քանի անգամ ու դուրս է բերում: Այնուհետև նա իր բերանը լցնում է նավթով ու վառում: Բերնից դուրս է ժայթքում նավթի բոցը խուլ թնդյունով, ինչպես թռչող: Ամբոխն անտարբեր նայում է ու հեգնորեն ժպտում: Պատանին գլխարկը վերցնում է ու դիմում նայողներին իր «վարձը» մուրալու: Ամբոխը շտապում է ցրվել, ինչպես իր սուերը: Այնուամենայնիվ մի քանիսը պղնձե դրամներ են ձգում գլխարկի մեջ: Բայց ահա ճիշտ այդ պահին մոտենում է ոստիկանական աժանը և մուրացկանին, թևից բռնելով, հեռացնում է: Թող գնա և մի ուրիշ ոստիկանի ռայոնում ցույց տա իր «հրաշքները»:

Կան և սրամիտ հնարագետներ: Ահա մեկը գետնի վրա դրել է տախտակի կտորներից շինած երկու մարդուկներ և, թելի ծայրից բռնած, հրամայում է նրանց պարել, կռվել, գրկախառնվել, համբուրվել, և մարդուկները կատարում են նրա հրամանները: Ընդամենը երկու սու արժե:

— Ինչ բան է երկու սուն, մի տուփ լուցկի:

Շատերն են գնում սրամիտ խաղալիքը, տանում են տուն, փորձում են, և բան չի դուրս գալիս: Պարզվում է, որ մարդը իր գյուտի գաղտնիքը խոհեմաբար իր համար է պահել:

Ահա մի ուրիշը: Մի նիհար, գունատ ու կծկված ծերունի: Քաղցր և հոգեկան տառապանքներն են վաղաժամ աղավաղել նրա դեմքը: Նա թելի մի կտոր անց է կացրել լուցկիների դատարկ տուփի միջով և ինչ-որ փոշիով ողորկել: Նա թելը քաշում է այս կողմ, այն կողմ, և լսվում է նոր ծու դրած հավի կչկչոց, կատարյալ հավի կատարյալ կչկչոց:

Այդ էլ արժե երկու սու: Փոքր որդիս գնեց մեկը, տանը փորձեց, և դարձյալ բան դուրս չեկավ:

Տրտի և կարիքի այդ, ըստ ամենայնի ներելի, հառաչանքները, ազդում են նորեկի վրա միայն առաջին պահ, հետո դառնում են սովորական: Բայց ահա այն, ինչ որ տակն ու վրա է անում մարդու հոգեկան աշխարհը, գրգռելով նրա ծայրագույն նողկանքն ու զգվանքը: Խոսքս այդ հարյուրավոր ու հազարավոր գիշերային «թիթեռների» մասին չէ, որոնք իրանց թանձր շպարած երեսների յուղոտ ժպիտներով և արվեստականորեն խոշորացրած աչքերի հրավերով ճամփա չեն տալիս անցորդներին, առաջարկելով նրանց իրենց լկված ու կազմալուծված մարմինները: Բուրժուական աշխարհի հավիտենական զոհերն են, որոնց հղիացած Փարիզը հազարներով է շարտել այդ պճնազարդ բուլվարների վրա, հարկավ կանխավ քամելով նրանց թարմ հյուրը, ճիշտ այնպես, ինչպես վամպիրն է ձգում իր զոհին, երբ արդեն կշտացել է նրա արյունով:

Խոսքս այլ երևույթի մասին է:

Յագիվ թե աշխարհի երեսին լինի մի ուրիշ մեծ քաղաք, ուր օտարականին, մանավանդ նորեկին, այնպես շուտ ճանաչեն, ինչպես Փարիզում: Փարիսեցին արդեն նորեկի քայլվածքից ու դեմքի շվարած արտահայտությունից գիտե, որ օտարական է, տեղական վարք ու բարքերին դեռ անձանոթ, ուրեմն և ավելի դյուրին ենթակա շահագործման ու մոլորության: Եվ ամենից շուտ ճանաչողները բուլվարների վրա նրանք են, որոնք guide (առաջնորդ) անվան տակ կատարում են դերերից ամենազազրելին — կավատություն:

Մինչ մենք, աջ ու ձախ ամեն ինչով հետաքրքրվելով, թափառում էինք աննպատակ, զգացի, որ մեկը քայլ առ քայլ հետևում է մեզ, հատկապես ինձ: Յետևում է և ցածր ձայնով ինչ-որ ասում է: Նայեցի ետ, պատկառելի տարիքով ու դեմքով մի մարդ էր, մաքուր հագնված: Նա անմիջապես ծոցի գրպանից դուրս բերեց մի բուռը լուսանկարներ և, աջ ու ձախ նայելով, մոտեցրեց իմ թիկն:

— Նայեցեք, դիրքերի մի ամբողջ սերիա, և բոլորը թարմ, սկսած ինը տարեկանից, — արտասանեց նա շտապ-շտապ: Այստեղից հեռու չէ, Էկիպաժի կարիք չկա: Գնանք, չեք զոջա, շատ զոհ կմնաք, երաշխավոր եմ:

Ես վրդովված երեսս ետ դարձրի, աշխատելով, որ որդիներս չլսեն նրա խոսքերը: Բայց բժիշկը, որ քառորդ դար է ծանոթ էր Փարիզի բարձր ու վարքերին, գիտեր այդպիսիների գնահատականը տալ:

— Գնացե՛ք կորե՛ք, լիր՛ք, — գոռաց նա առանց տատանվելու:

Մարդը խեղճացած կծկվեց և չբացավ ամբոխի մեջ: Թափառեցինք գլխավոր բուլվարներն ու ավելյունները և տուն վերադարձանք կեսգիշերից անց:

Առաջին տպավորությունս անորոշ էր, խառնիխուռն և ավելի բացասական, քան դրական: Boulevard համարվում են այն փողոցները, որոնք մյուսներից ավելի լայն են և ծառատունկ: Avenue կոչվում են այն նույնպես լայն ու ծառագարդ փողոցները, որոնք սկիզբ են առնում որևէ խոշոր մոնումենտից կամ պետական հոյակապ շինությունից: Գլխավոր կոչված բուլվարները սկսվում են Մադրլեն տաճարից և հետևում են իրար մինչև Սենայի ափերը:

Ընդհանուր առմամբ Փարիզը բաղկացած է երեք գլխավոր մասերից — կենտրոնական, աջափնյա (rive droite) և ձախափնյա (rive gauche) Կենտրոնը գլխավոր բուլվարներն են ու նրանց շրջակայքը: Այստեղ է, ի միջի այլոց, և Շանզելիզեն, աշխարհի ամենալայն և ամենագեղեցիկ փողոցը և Place de la Concorde սքանչելի հրապարակը, որ զարդարված է Նապոլեոն Մեծի Եգիպտոսից բերած օբելիսկով և Ֆրանսիայի տասներկու գլխավոր քաղաքների խորհրդավոր արձաններով: Մեկն այդ արձաններից — Ստրասբուրգինը այն ժամանակ կրում էր սգո նշան: Այժմ, երբ վերջին պատերազմից հետո Ալբաս-Լոռեն Նահանգը նորեն անցել է Ֆրանսիայի ձեռքը, նրա գլխավոր քաղաքը ազատվել է սգո նշանից:

Կենտրոնումն են տեղավորված մեծ մասամբ խոշորագույն առևտրական տները, մագազինները, բորսան, բանկերը, մեծ թատրոնները և այլն: Դա Փարիզի ամենաբուրժուական մասն է, այսպես ասած, նրա գրպանն ու որովայնը: Ուղեղը Սենայի ձախ ափն է: Այստեղ են Լատինական արվարձանը, համալսարանը, Կոլլեժ դը Ֆրանսը, պառլամենտը, Պանթեոնը, Սենատը, Օբսերվատորիան, խոշոր հրատարակչական ընկերությունները, սկսած Զաշետից: Այստեղ է նաև Ֆրանսիական ռոմանտիկ վիպասանների ու բանաստեղծների այնքան անգամ նկարագրած ու երգած Սեն-ժերմեն արվարձանը, որ սկսելով Բուրբոնների պալատից (այժմյան պառլամենտը), հասնում է մինչև Լատինական արվարձանը: Հին արհեստկրատիան այժմ էլ մեծ մասամբ այդտեղ է կենում, կաշվից ելնելով պահպանելու իր դարավոր սովորություններն ու ավանդությունները և անզորապես ատելով բուրժուազիային կամ, ավելի ճիշտն ասած, Նախանձելով նրա հարստությանն ու զորությանը...

Այդ շարեշար կանգնած երկու-երեք-չորս հարկանի տները արտաքուստ տարբերվում են Շանզելիզեի կամ մեծ բուլվարների հոյակապ շինություններից ոչ իրանց ոճով ու օրիգինալությամբ, այլ խեղճությամբ: Սակայն յուրաքանչյուրն այդ խեղճերից ունի իր դարավոր պատմությունը: Մերթ ուրախ և շքեղ, մերթ մռայլ ու արյունալի:

Փարիզի երկրորդ նշանավոր մասը Մոնմարտրն է, արտիստական արվարձանը և գիշերային զվարճությունների և հախուռն շվայտությունների միջավայրը: Այստեղ կյանքը սկսվում է կեսգիշերին, երբ թատրոններն ու ռեվյուները վերջանում են, և շարունակվում է մինչև առավոտ: Այստեղ են իրենց գիշերներն անցկացնում օտարականները, նրանք, որոնց համար Փարիզը միայն և միայն շվայտության վայր է: Այստեղ են արևմտյան հյուրիները դատարկում նրանց գրպանները և կրճատում նրանց կյանքը: Այստեղ բուն Փարիզը գործ չունի, նա մի անտարբեր ու հեռավոր վկա է: Մոնմարտրը համաշխարհային ու միջազգային մի զվարճարան է, ուր շատ աննշան տեղ ունի ֆրանսիացին: Այդ անթիվ սրճարանները, ճաշարանները, կաբարետները, դանսինգներն և այլն, երբեմն սրամիտ և հաճախ խեղկատակ անուններ կրող զբոսավայրերը 90 տոկոսով լեցուն են օտարականներով, և երբ տասը տոկոսը հաճախորդների ֆրանսիացիներ են, համենայն դեպս ոչ Փարիզից, այլ գավառներից: Ասում են, երբ Էդիսոնը Փարիզ եղած ժամանակ Մոնմարտրը տեսել էր զարմացած հարցրել է.

— Ասացե՛ք խնդրեմ, դուք որ գիշեր-ցերեկ զվարճանում եք, հապա, ե՞րբ եք այդքան աշխատել ու ստեղծագործել:

Մի փարիզեցի պատասխանել է.

— Այս զբոսավայրերը մեզ համար չեն, այլ անգլիացիների ու ամերիկացիների համար:

Ես կավելացնեի. և ռուսների համար, թե՛ այն ժամանակ, թե՛ նամանավանդ այս հետպատերազմյան Էմիգրացիայի օրերում: Բայց այս մասին հետո:

Արդարև, ապագայում, երբ ես քիչ թե շատ ուսումնասիրեցի Փարիզը, տեսա, որ ֆրանսիացին, առանձնապես փարիզեցին, այնչափ շոայլ ու շվայտ չէ, որչափ առաջին հայացք է թվում: Ընդհակառակը, գուցե ոչ ոք չգիտե իր դրամն ու ժամանակը այնպիսի չափավորությամբ ծախսել, որպես ֆրանսիացին և մասնավորապես փարիզեցին: Նրա առասպելական խնայողությունը հաճախ հանգում է ժլատության:

II

ԹԱՆԳԱՐԱՆՆԵՐՈՒՄ: ՌՈՂԵՆԸ: ԹԱՏՐՈՆՆԵՐԸ

Մի քանի օր բնակարանի ու զավակներիս դպրոցներում տեղավորելու խնդրով զբաղվելուց հետո ես ազատ էի և ժամանակիս տերը: Վճռել էի առայժմ թողնել գրական պարապմունքներս և զբաղվել ինձ համար նոր աշխարհի ուսումնասիրությամբ: Դժբախտաբար, թեթևամտություն էի ունեցել Թիֆլիսում հրատարակվող մի հայ լրագրի (եթե չեմ սխալվում «Արշալույս» էր նրա անունը) խոստանալ Փարիզից հաղորդելու իմ տպավորությունները: Այդ լրագրի սերն ու տնօրենը Գ. Մ. Կ.-յան անունով մի կոկված ու շարված երիտասարդ էր: Կյանքի մյուս ասպարեզներում անհաջողությունների հանդիպած մի փոքրիկ բուրժուա էր, եկել փաթաթվել էր հայ գրականության անպաշտպան պարանոցին և «հրապարակախոսության» մեջն էր ճգնում փնտրել իր բախտը: Սահմանափակ խելքի տեր, նեղսիրտ և վերին աստիճանի նյութամուլ ու ժլատ մեկն էր, թեև համալսարանական: Բարեբախտաբար, ես շատ շուտով ճանաչեցի նրան և մի քանի շտապ գրված հոդվածներից հետո շտապեցի կտրել ամեն մի հարաբերություն այդ մարդու և նրա լրագրի հետ, անգամ հրաժարվելով ինձ հասանելիք հոնորարից:

Նյութական կողմից այնքան էլ ապահով չէի: Դարձյալ գրականությունն էր իմ ապրուստի քիչ թե շատ կայուն աղբյուրը: Բայց որդիներիս կրթությունն ապահովված էր: Ռուբենը Ալեքսանդր Մանթաշյանի սանն էր, իսկ Արմենն Ալեքսանդր Մելիք-Ազարյանինը: Առաջինին ուղարկեցի Բելգիա Լիեժի աշխարհահռչակ Պոլիտեխնիկումը մտնելու, երկրորդը՝ հաջողությամբ քննությունն ավելեց և մտավ Փարիզի Զամալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Աղջկաս, Մարգարիտին տվեցի Մոնպարնասյան արվարձանի կոմյունալ ուսումնարանը, որտեղից նա երեք տարի հետո անցավ Ֆենելոնի անվան լիսեն: Այսպես թե այնպես, զոհ էի կյանքից, նույնիսկ երջանիկ էի զգում ինձ: Երջանիկ, որ ընկել եմ եվրոպական բարձր քաղաքակրթության ամենավառվուռն միջավայրը: Ավա՛ղ, չէի գուշակում, որ երեք տարի անցած, ճակատագիրն իմ բախտին տալու է մի սոսկալի հարված, սրտիս մեջ ձգելով մի անբուժելի վերք: Յետագայում կասեմ, թե ինչ էր այդ հարվածը...

Օրը մինչև երեկո դեգերում էի փողոցներում: Առաջին մոնումենտը, որ այցելեցի, Notre dame de Paris-ն էր, Փարիզի նշանավոր տաճարը: Դա մի տուրք էր գոթական հոյակապ ճարտարապետության և Վիկտոր Զյուգոյի հանճարին, որ անմահին տվել էր կրկնակի անմահություն: Այնուհետև իմ հաճախման վայրերն եղան թանգարանները — Լուվրը, Կառնավալեն, Լյուքսեմբուրգը, Կյունին, հետո կենդանաբանական ու բուսաբանական այգիները, արձանազարդ պարտեզներն ու սկուարները, Բուլոնյան անտառը և այլն:

Կա մի գերմանացի մադճոտ գրող Մաքս Նորդաու անունով, որի «Փարիզ» վերնագրով գիրքը մի մեծ ապացույց է, թե ինչպես շովինիզմը կարող է Նույնիսկ տաղանդավոր մարդկանց կուրացնել և ձգել սև նախանձի և ատելության փոսի մեջ: Այդ ճիպոտ դիտողը, Փարիզի արտաքինը նկարագրելով, միայն մի գեղեցիկ բան է գտնում այնտեղ — Ռիվոլի փողոցը և երեք միլիոն բնակչության մեջ միայն մի հազար մարդ է գտնում իր ուշադրության արժանի:

Փարիզը մի թանգարան է, սկսած միջնադարյան պալատներից և այլ շենքերից — մինչև Նորագույն վայրերը: Չկա գրեթե մի պարտեզ կամ հրապարակ, ուր չլինեն գեղարվեստատերի ուշադրության ու հիացման արժանի գործեր: Բավական է միայն կուլտեմբուրգ այգին անցնել մի ծայրից մինչև մյուսը, տեսնելու համար, թե Փարիզը արձանագործության ինչ հրաշալիքներ ունի: Դա մի ամբողջ դպրոց է գեղարվեստական ճաշակի նրբացման համար: Այդտեղ են ի միջի այլոց, Շոպենի, Գուստավ Ֆլորբերի, Ժորժ Սանդի և ուրիշ շատ նշանավոր մարդկանց արձանները:

Փարիզի գլխավոր հատկանիշն այն է, որ այցելուի առջև նա միանգամից չի բացում յուր շքեղությունն ու գեղեցկությունը: Նա նման է այն քմահաճ գեղեցկուհուն, որը չի ուզում առաջին իսկ վայրկյանին ժպտալ Նոր ծանոթին: Նա լավ գիտե յուր հմայքի արժեքը: Ամիսներ, Նույնիսկ տարիներ պետք է ապրել Փարիզում նրան լավ ճանաչելու համար: Ես շատ ճամփորդներ եմ տեսել, որոնք առաջին օրերը պարսավել են Փարիզը, ժխտելով նրա գեղեցկությունը, իսկ հետո հափշտակվել են և տխրությամբ հեռացել նրանից:

Շատ օրեր խլեցին ինձնից թանգարանները, բայց միայն առաջին տարին: Երկրորդ տարուց այլևս չէի այցելում, բացի կուլտեմբուրգ թանգարանից: Այստեղ գրեթե ամեն ամիս Նոր գլուխ-գործոցներ են ավելանում և, ով ուզում է հետևել նկարչության ու արձանագործության ընթացքին, պիտի հարատև այցելե այդ թանգարանը: Կառավարությունը այդտեղ է ժողովում Փարիզի երկու սալոններում և այլ ցուցահանդեսներում գնած գործերը: Իսկ գնվում են, իհարկե, միայն ընտիրները: Յուրաքանչյուր նկարչի կամ արձանագործի բարձրագույն բաղձանքն է իր գործերից գեթ մեկը տեսնել կուլտեմբուրգ թանգարանի մեջ: Այստեղ է տաղանդների համբավը բարձրանում: Տասը տարի արտիստի մահից հետո նրա գործը կուլտեմբուրգից տեղափոխվում է Լուվր, ուր և արժանանում է անմահության կնիքին:

Ես հետաքրքրվեցի գիտենալ՝ արդյոք կուլտեմբուրգի մեջ որևէ հայ արտիստի գործ կա և տեսա միայն Նատուրմորտիստ Չաբարյանի մի քանի ոչ մեծադիր գործերը: Ռուս նկարիչներից կամ արձանագործներից ոչ ոքի գործ չեմ տեսել այնտեղ:

Ոչ մի զբոսանք կամ աշխատանք մարդուն այնչափ չի հոգնեցնում ֆիզիկապես ու հոգեպես, որչափ թանգարաններում դեգերելը: Մելոման պիտի լինել երկու կամ շատ-շատ երեք անգամից ավելի անցնել ծայրեծայր դիցուք Փարիզի Լուվրը կամ Զոռվմի Վատիկանը: Մարդ հոգնում է ոչ միայն այն պատճառով, որ ստիպված է մի քանի տասնյակ կիլոմետր ճանապարհ կտրել հազարավոր սենյակների մեջ, հոգնում է դիտողությունից, ուշադրության լարումից: Աչքերի հոգնածությունը մտքի գործողության հետ ներգործում են մարմնի ամբողջության վրա, և այցելուն թանգարանից դուրս է գալիս ֆիզիկապես միանգամայն կազմալուծված:

Աննման են, իհարկե, Ֆիդիասին ու Պրաքսիտելին, Ռաֆայելին ու Ռեմբրանտին կամ Ռուբենսին ու Տիցիանին նվիրված ժամերը, բայց երբ չափազանցության ես հասցնում հետաքրքրությունդ, հոգիդ ու մարմինդ ճնշվում են տպավորությունների հորձանքի տակ: Միևնույն ժամանակ ուղեղիդ մեջ առաջանում է մի տեսակ քաոս, և երկար օրեր չես կարողանում տպավորություններդ բաժանել իրարուց ու դասավորել: Գուցե դրա պատճառն այն է, որ մեր աչքերը մանկությունից չեն ընտելացել նման տեսարանների ու մեր հոգին նման տպավորությունների, և մենք, շտապելով ամեն բան միանգամից տեսնել, բռնադատում ենք մեզ մեր պատրաստությունից և ուժերից վեր լուծ վերցնել մեզ վրա:

Ես գրեթե համոզված եմ, որ ֆրանսիացին կամ իտալացին, մանավանդ վերջինը, այնքան չի ճնշվում թանգարանների տպավորությունների տակ, որքան մենք:

Երբ ես թափառում էի Փարիզի և հետագայում Չռոմի ու Նեապոլի հրապարակներում ու պարտեզներում, նախանձում էի մեկը մյուսից զմայլելի արձանների ու կիսարձանների տակ վազվզող մանուկներին, հիշելով մերոնց: Լյուքսեմբուրգ պարտեզը, Լատինական արվարձանի այդ գեղեցկագույն անկյունը, գլխավորապես մանուկների զբոսավայրն է: Օրը մինչև երեկո նրանք, իրանց դայակների կամ մայրերի հսկողությամբ ծառերի ստվերներում խաղալով, շատ բան են տեսնում ու շատ բան սովորում: Փույթ չէ, որ մանկան մայրը կամ դայակը ոչ միշտ ձեռնհաս է տեսածները բացատրելու, ինքը մանկան հոգին լուռ խոսում է այդ սթալեյի արձանների ու կիսարձանների հետ և անգիտակցաբար ծծում է նրանց իմաստը: Նեապոլի քաղաքային պարտեզն այնպիսի հրաշալիքներ ունի, որոնք լավագույն թանգարանների զարդերը կարող են լինել: Նույնը և Չռոմի Վոգեզը և Փարիզի Պարկ-Մոնսոն: Իսկ ի՞նչ են տեսնում մեր մանուկները Թիֆլիսի կամ Բաքվի փողոցներում: Համենայն դեպս, ոչ այն, ինչ որ կարող է կրթել նրանց ճաշակը և նրբացնել նրանց միտքը:

Երբ բացվեցին Փարիզի երկու հռչակավոր սալոնների աշխանային ցուցահանդեսները՝ գնացի տեսնելու: Վերնիսաժի օրն էր: Ինձ ուղեկցում էր անդրիագործ Անդրեաս Տեր-Մարուքյանը, խաչատուր Աբովյանի արձանի հեղինակը, որ այնպես վաղաժամ մահացավ թոքախտից կամ, ճիշտն ասած, անոթաթրոնոսից: Դժբախտ մարդ, որպիսի տառապանքներ ու զրկանքներ կրեց նա հանուն գեղարվեստի և հանուն անհաղթելի փափագի մի նեղ ուղի բանալ իր համար արվեստների մայրաքաղաքում և կյանքի քաոսում:

Երբ մտա սալոններից չեմ հիշում որի արձանների գալերեան, մի գործ առաջին իսկ հայացք շքմեցրեց ինձ, և ես մի քանի վայրկյան մնացի բևեռված իմ տեղը: Դեմուդեմ մեջքի կողմով կանգնած էր մի վիթխարի մարդ առանց գլխի: Օգյուստ Ռոդենի վերջին գործն էր I Homme qui marche (Մարդ, որ ընթանում է, կամ ընթացող մարդը): Նրա բոբիկ ոտների խոշոր ջլերը ձգվել էին երկաթյա լարերի պես, նրա մարմնի բոլոր մասերը ֆիզիկական զորության գերբնական թափն էին արտահայտում: Թվում էր, որ մարդը կանգնած չէ, այլ իրավ ընթանում է, և այդ դեպքում գլուխն արդարև ավելորդ է:

Ես առաջ էլ տեսել էի հանճարեղ ծերունու ստեղծագործությունները: Լյուքսեմբուրգ թանգարանում դիտել էի նրա հուզիչ «Համբույր»-ը, «Վիկտոր Յյուզո»-ն իր հանճարեղ ու բարեհամբույր դեմքով և Պանթեոնի կուրծքը լուսավորող հոյակապ Le Penseur-ը (Մտածող, խորհող): Բայց այդ գործերից ոչ մեկն ինձ վրա այն զորեղ տպավորությունը չէր գործել, որպիսին գործեց «Ընթացող մարդը»: Իմ ազդվումն այնչափ խորն եղավ, որ ես մի քանի անգամ վերադարձա նորեն ու նորեն դիտելու ու սթալեյանալու: Հետագայում, երբ մի քանի անգամ այցելեցի մեծ վարպետի արհեստանոցները, տեսա նրա ոչ պակաս ընտիր գործերը, դարձյալ այդ գործն էր, որ մնաց գերազանց իմ հիշողության մեջ:

— Գիտե՞ք, — դարձավ ինձ Տեր-Մարուքյանը, տեսնելով իմ մանկական հիացումը, — Ռոդենն անպայման մեր ժամանակի ամենահանճարեղ արտիստն է, բայց հազիվ թե նա ունենա հետևողներ:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև դժվար է նրան աշակերտելը: Այն, ինչ ներվում է նրան, մի ուրիշին չի ներվիր: Դուք գիտե՞ք, որ Ժյուրին չընդունեց նրա «Բալզակը» բայց այդ Ժյուրիի մեջ կար ոչ պակաս տաղանդավոր Ֆալգիերը, որին աշակերտելու բախտ ես էլ եմ ունեցել:

— Սակայն չէ՞ որ նույն Ֆալգիերը, ապագայում զոջալով, կամեցավ իր սխալն ուղղել և շինեց Ռոդենի արձանը:

— Դա զոջում չէր, այլ ֆրանսիական galanterie. Ռոդենն էլ իր կողմից շինեց Ֆալգիերի արձանը: Ամենքը նախանձում են Ռոդենի համբավին, բայց ոչ ոք չի հետևում նրան, բացի սկսնակ երիտասարդներից:

— Այդ շատ բնական է և, ով գիտե, այժմ քանի-քանի ապագա ոռոգիչներ կան նրա արհեստանոցներում:

Հայ արձանագործը արձակեց մի խորը և երկարատև հառաչանք ու ասաց՝

— Այո, դուք իրավացի եք, ֆրանսիական ազգը մեծ ազգ է, իսկ մենք...

Նա չավարտեց իր խոսքն և, ձեռը օդի մեջ թոթափելով, առաջ գնաց: Իմ հիշողության մեջ այսօր էլ կենդանի է նրա գյուղացու գծագրությունն ունեցող հողագույն դեմքը, որ ծանրը մտահոգության և հարատև կարիքի ոգին էր արտացոլում: Կովկասի այն ժամանակվա խուլ անկյունից, Երևանից գալով, նա աշխարհի ամենաթանձր քառուի մեջ բախտ էր փնտրում և մահ գտավ: Եվ ահա այսօր Աբովյանի արձանը միակ գործն է, որ պետք է մոռացումից փրկե նրա անունը:

Ռոդենի մեծագույն արժանիքն այն էր, որ արձանի կամ մոնումենտի վրա ժխտում էր աքսետուարի անհրաժեշտությունը, նա պնդում էր և ապացուցեց, թե մարդու կամ առարկայի ներքինը պիտի դրսևորել առանց արտաքին ատրիբուտների: Ահա ինչու նրա le Penseur-ը առողջ, մերկամարմին, հաղթանդամ մի մարդ է, որ մակերեսորեն դիտող մեկը կարող է կարծել, թե ըմբիշ է կամ բոքսյոր: Նրա վիրթսարի մարմինը մեջքից թեքվել է մտքի ծանր գործողության ներքո: Ֆիզիկականը հաղթահարվել, ընկճվել է մտավորի զորությամբ: Շատ հավանական է, որ մի թեկուզ ոչ պակաս տաղանդավոր, բայց շաբլոնային արտիստ, Penseur-ին կներկայացներ վտիտ մարմնով, հյուճված կերպարանքով մեկը կամ այրում մեկուսացած մի ճգնավոր, գուցե և նրա առջևը կղևեր ահագին ֆոլիանտներ կամ ձեռը կտար մի գրիչ: Բայց Ռոդենն այդպես չի երևակայել մտածողին: Նա չի ուզեցել և չէր կարող իր նախորդների ու ժամանակակիցների հարթած ուղիով գնալ: Նա իր համար նոր ուղի էր գտել: Նույնն է արել նաև Բալզակի արձանի վերաբերմամբ, ներկայացնելով մեծ գրողին առանց որևէ աքսետուարի, գրեթե մերկ:

Ռոդենը խորը հոգեբան է, և որպես այդպիսին, նա չի կարող ռեալիստ չլինել և զուր չեն ականավոր քննադատները և ակադեմիկոսները նրա անունը խոշորագույն ռեալիստների ցանկի մեջ մտցրել, վերջապես նա ինքը հպարտությամբ և պարծանքով ընդունեց այդ կոչումը...

Բայց ինչ որ էլ ասեն քննադատներն ու բծախնդիր դիտողները, Ռոդենը տասնուհիններորդ դարի վերջին քառորդի և քսաներորդ դարի առաջին քառորդի խոշորագույն ստեղծագործողներից մեկն է, եթե ոչ ամենախոշորը արվեստների ասպարեզում: Նա նույնն է արձանագործության մեջ, ինչ որ վիպասանության մեջ Բալզակը, Ստենդալը, Դոստոևսկին, Տոլստոյը:

Չեմ հիշում, նույն աշխատն էր, թե՞ հաջորդ տարին, երբ առաջին անգամ այցելեցի «Անկախ արտիստների» մի ցուցահանդեսը: Այդ ընկերությունը մեծ սալոնների հետ կապ չունի և նույնիսկ նրանց հակառակ ուղղությամբ է կազմված: Այդ ընկերության մեջ կարող են անխտիր մասնակցել ամենքը, այսինքն և պրոֆեսիոնալ արտիստները, և ամատերները: Նրա ցուցահանդեսների դռները բաց են ամենքի համար: Այդտեղ է, որ այցելուն հանդիպում է արտառոց երևույթների: Պատմեմ նրանցից մեկը, որի մասին ես ժամանակին գրեցի մի հայ լրագրում:

Բավական անվանի մի նկարիչ, կամենալով ծաղրի ենթարկել ցուցահանդեսը և լրագրական քննադատությունը, կանչում է իր արհեստանոցը իր բարեկամներից մի քանիսին, ի միջի այլոց, և մի նոտարի: Նա բերում է մի էշ, կապում է նրա պոչին մի վրձին: Նա սկսում է իշի սանձը քաշել աջ ու, ձախ, ետ ու առաջ, էշը շարժվում է, նրա պոչը խաղալով, կտավը ներկում է վրձինով: Նկարը պատրաստ է, մնում է խորագիրը, հնարագետ նկարիչը նրա տակ գրում է «Արեգակի մուտքը (թե ելքը-չեմ հիշում) Ադրիատիկյան ծովի վրա»: Նոտարը արձանագրություն է կազմում, ներկա եղողները ստորագրում են:

— Դուք կտեսնեք, — ասում է նկարիչը, — իմ իշի ստեղծագործությունը ոչ միայն կցուցադրվի, այլև կգովվի լրագրերում:

Այդպես էլ լինում է: Լրագրների մի մասը գովում է իշի նկարը, այցելուների մի խոշոր մասը հիանում է նրանով: Գուցե գտնվեր և մեկը, որ գներ իշի ստեղծագործությունը, եթե կատակասեր նկարչի բարեկամները չշտապեին հայտնել նրա կատակը: Այդտեղից է առաջացել «իշի պոչով» ծաղրական խոսքը, որ այժմ էլ գործ է ածվում մամուլի մեջ, երբ պետք է լինում ծաղրել այս կամ այն նկարը:

Այդ նույն ցուցահանդեսում տեսա, ի միջի այլոց, մի շատ խայտառակ նկար. Վիլիելմ երկրորդը մերկ և Նիկողայոս երկրորդը նրա առջև կանգնած... ուռած փորով... Շուտով ոստիկանությունը գրավեց այդ նկարը...

Ֆրանսիացին հաճախ ցինիկ է. բայց երբեք նրա ցինիկությունը զուրկ չէ իմաստից, նաև սրամտությունից: Ոչ ոք չգիտե այնպես ծաղրել, որպես ֆրանսիացին, նրա հատու լեզուն ոչինչ չի խնայում, նույնիսկ ինքն իրան: Լատինական արվարձանի Noctembule կաբարեում ամեն գիշեր դուք կլսեք ֆրանսիական հումորի կծու և հատու նմուշները: Այստեղ ծաղակոծվում է հասարակական բարք ու վարքից սկսած մինչև ընտանեկան ու անհատականը, պառլամենտի անդամներից, մինիստրներից ու հանրապետության նախագահից սկսած մինչև վերջին քաղաքացին, հարկավ, եթե նրա դեմքն ունի հասարակական որևէ արժեք: Միևնույն ժամանակ ֆրանսիացին գիտե երևույթների իմաստն անմիջապես գունավորել երկու-երեք, երբեմն մի բառով և տալ նրանց ճշգրիտ ու սրամիտ անուն ու տարածել ամենուրեք: Միայն մի դեպքում նա նեղվեց և չկարողացավ բնորոշել: Դա Լև Տոլստոյի ընտանիքից փախչելն էր մահվան նախօրյակին: Այդ ժամանակ ես Փարիզումն էի: Հիշում եմ ինչպես մեծ գրողի անվան ծանոթ ֆրանսիացիները իրարու հարցնում էին.

— Այդ ի՞նչ է նշանակում:

Վերջապես մի ֆելիետոնիստ գրեց.

— Այդ նշանակում է ռուսական «Ничего»: Թանգարաններից ու ցուցահանդեսներից ժամանակավորապես կշտացած, սկսեցի այցելել թատրոնները: Մի բան, որ շռայլություն էր իմ նիհար գրպանի համար: Ես ստիպված եղա ախորժակս մի փոքր սանձահարել և թատրոն գնալ շաբաթը մի կամ երկու անգամ: Այդ դեպքում ես ինքս ինձ միսիթարում էի այն իրողությամբ, որ փարիզեցիները շատ չեն հաճախում թատրոնները և սեզոնի ընթացքում մի տասն անգամ թատրոն գնալն արդեն համարվում է բուրժուական շռայլություն: Ես կարող էի, որպես թատերագիր, եթե ոչ ամենուրեք, գոնե «ազգային» կոչված երկու թատրոններում ունենալ ձրի աթոռ: Բայց դրա համար անհրաժեշտ էր մի բանի տեղեր դիմել, բացատրել, խնդրել մի բան, որ հակառակ էր իմ բնավորությանը, ուստի և ատելի: Տեղն է ասել, որ այն ժամանակ հայ թատրոնի ճակատագիրը գտնվում էր Բաբվի մի խումբ բուրժուականների ձեռքում: Այդ խումբը խնդրել էր ինձ, որ հետևեմ Փարիզի ռեպերտուարին և եթե մեր բեմին հարմար պիես տեսնեմ, թարգմանեմ կամ ուղարկեմ թարգմանելու: Ես իմ մի նամակում ակնարկեցի, թե դրա համար դրամ է պետք: Պատասխանս եղավ լռություն: Բայց և այնպես, երկու սեզոն ես հետևեցի ֆրանսիական ռեպերտուարին, տեսա տասնյակ պիեսներ, կարդացի հարյուրներ, և թարգմանության արժանի երկ չգտա: Այդ տարիներին առհասարակ ֆրանսիական գրականությունը ճգնաժամի մեջ էր, մանավանդ թատերականը: Ասպարեզի տերերն էին Էդմոն Ռոստանը իր մինչև կոկորդը ձանձրացրած «Սիրանո դը Բերժըրակ»-ով, սենտիմենտալ «Արծվիկ»-ով, իսկ հետո իր ռեկլամներով ուռեցված «Chantecler»-ով, Բաթայլն իր հղիացած բուրժուազիայի ընտանեկան կյանքի ինտրիգները որոճող կոմեդիաներով: Բեռնշտայնը իր ներվեր վրդովող մելոդրամներով և մի խումբ երիտասարդ թատերագիրներ, որոնց անուններն այսօր չեմ հիշում, վասնզի մի օր փայլում էին, մյուս օրը չքանում:

Մտում էր կլասիկ ռեպերտուարը, Եսթիլեսը, Կոռնելյը, Ռասինը, Մոլիերը, Comedie Francaise-ի հավիտենական տերերը: Մունե Սյուլլին դեռ կենդանի էր, Կոկլենները նույնպես: Առաջինն ես տեսել էի դեռ յոթ տարի առաջ, 1899 թվականին Օդեսայում, ուր ես աքսորված էի ցարական հրամանով: Միջահասակ, նիհար ու գունատ ծերունի էր ավելառը մորուքով: Տեսել էի «Էդիպ թագավոր»-ի, «Համլետ»-ի և «Օթելլո»-ի դերերում: Նա այն չէր Եսթիլեսի և Շեքսպիրի երկերում,

ինչ-որ տեսա ֆրանսիական կլասիկների գործերում է: Այստեղ գեղեցիկ դեկլամասիոն էր հարկավոր, և Մունե Սյուլիին Ռասինի ու Կոռնեյի բանաստեղծություններն արտասանում էր ինչպես միայն և միայն ֆրանսիական հանճարը կարող էր արտասանել — զմայլելի:

Մունե Սյուլիին իր հայրենիքի ամենամեծ դերասանն էր: Երկրորդ սյունը բեմական արվեստի՝ Կոկլեն-անդրանիկն էր: Երկուսի տարբերությունը ամպլուանների մեջ էր: Մունե Սյուլիին երգելով էր խոսում: Այդպես էր հին դպրոցը և ֆրանսիական կլասիկ ռեպերտուարը: Կոկլեն-անդրանիկի արտասանությունը պարզ էր ու բնական, նույնպես և ռեպերտուարի պահանջմամբ: Նա ռեալիստ էր բառիս լավագույն իմաստով: Առհասարակ սխալ է ասել, թե ամբողջ ֆրանսիական դերասանությունը խոսում է երգելով և խաղում է կեղծ պաթոսով: Comedie Francaise-ում ժամանակակից պիեսները խաղացվում ու արտասանվում են ոչ պակաս ռեալ տոնով, քան դիցուք Մոսկվայի առաջնակարգ թատրոններում: Չպիտի մոռանալ, որ հենց ինքը ռեալիզմը արվեստների, ինչպես և գրականության մեջ ծնունդ է առել ֆրանսիայում և այնտեղից է տարածվել:

Ինչ տարբերություն կար Մունե Սյուլիի և Կոկլեն-անդրանիկի մեջ, նույնն էր ու Սառա Բեռնարի ու Ռեթաֆի մեջ, թե՛ խաղի և թե՛ ռեպերտուարի վերաբերմամբ: Սառա Բեռնարը դրամատիկ դերասանուհի էր, Ռեթանը՝ կոմիկ: Երկուսն էլ ունեին սեփական թատրոն, երկուսն էլ ապրում էին ծերության տարիները, ճգնելով դանդաղեցնել իրանց աստղերի թեթումը: Եվ մասամբ այդ հաջողվում էր նրանց: Տեսնելով Սառա Բեռնարին Դյումայի «Կամելիազարդ տիկնոջ» դերում և Ռեթանին Սարդուի «Մադամ Սանժենի» դերում, ո՞վ կարող էր ասել, որ թե մեկի և թե մյուսի տարիքը 30-ից ավելի է, մինչդեռ երկուսն էլ արդեն վաղուց էին թևակոխել կես դարը: Մանավանդ զարմանալի էր Սառա Բեռնարի ախորժալուր, արծաթահնչուն ձայնը: Մի ձայն, որ տասնուհինգ տարուց հետո լսելիս էլի ինձ հիացրեց իր երիտասարդական թարմությամբ:

Թանգարաններից ու դրամայից հետո իմ հետաքրքրությունն անցավ երաժշտության, բայց ոչ հավասար չափով ու ոգևորությամբ: Grand opera և Opera Comique գնում էի շատ քիչ անգամ: Այդտեղ իմ ժամանակ լավ երգիչներ ու երգչուհիներ չկային, բացի տենոր Ալվարեսից: Լավագույն երաժշտությունը լսում էի Կոլոնի և Լամուրիի կոնցերտներում, նաև այս կամ այն բացառիկ երեկոյթներում, երբ մասնակցում էին իտալական հայտնի երաժիշտներ կամ երգիչ-երգչուհիներ: Իսկ գալիս էին նրանք շատ հաճախ: Հարկավ, ես ոչ այնքան միջոցներ ունեի և ոչ էլ ժամանակ ամենքին լսելու և տեսնելու: Փարիզն այնքան հարուստ է գեղարվեստական հաճույքներով, որ չկա մարդկային հնարավորություն ամեն տեղ գնալու ու ամեն բան տեսնելու: Փարիզը մարդկության ներվերի կծիկն է, այնտեղ մարդը շուտ է հոգնում: Չուր է այն կարծիքը, թե ֆրանսիացին, ինքն իր վրա սիրահարված լինելով, կույր ու խուլ է օտարազգի տաղանդների ու հանճարների վերաբերմամբ: Ճշմարիտ է, ֆրանսիացին իր արվեստները, իր գրականությունը և առհասարակ իր քաղաքակրթությունն է համարում ամենից բարձրը, և շատ բաներում ունի իրավունք, բայց նա գիտե յուրաքանչյուրի գնահատականը տալ բավական անկողմնապահ և ճիշտ: Հազարավոր փաստեր կարելի է բերել ասածս ապացուցանելու համար, բայց բավական է և մեկը: Ով եղել է գեթ մի անգամ Փարիզում և առիթ է ունեցել ֆրանսիացիների հետ խոսելու, գիտե, թե ինչ հափշտակությամբ են խոսում նրանք ռուս գրականության (Դոստոևսկու, Տոլստոյի և Նույնիսկ երկրորդականների), մանավանդ ռուս երաժշտության (Մուսորգսկու, Բորոդինի, Գլինկայի, Դորգոմիժսկու և Ռիմսկի-Կորսակովի) մասին: Հիշում եմ այն օրերը, երբ Փարիզը ծայրեծայր լեցնում էր ռուս օպերաները ռուս երգիչների բերնիս լսելու և ռուս բալետները ռուս արտիստների պարով տեսնելու: Հիշում եմ մամուլի առատորեն շռայլված գովասանքները առանձնապես ռուս բալետին: Միակ առավելությունը, որ այդ դեպքում ֆրանսիացին պահում էր իր համար, այն էր, թե ինքն է առաջին անգամ բալետը Ռուսիա տարել Եկատերինայի օրերում:

Նախքան իմ հիշողությունների ներկա գլուխը փակելը, մի փաստ, թե ինչպես ճամփորդները շտապում են հապճեպ արտահայտվել ֆրանսիացու մասին: Սորբոնի պրոֆեսորներից մեկի դասախոսության առարկան էր մի սեզոն «Օտարների տպավորությունները ֆրանսիայից»:
Հիշում եմ նրա բերած օրինակներից, ի միջի այլոց, հետևյալը: Ոմն ռուս ճամփորդ-հրապարակախոս փարիզյան թղթակցության մեջ գրում է. «Փարիզում բոլոր բժիշկները շառլատաններ են փոթրիկներից սկսած մինչև հոչակավոր Պաստերը»:

— Այդ թղթակցությունը, — ասաց պրոֆեսորը հեզկորեն ժպտալով, — գրված է նույն տարին և նույն ամսին, երբ Պաստեորը, իր նորագյուտ շիջուկը սրսկելով Կալուզայի նահանգում կատաղած գայլից խածնված և Փարիզ եկած տասնյոթ ուսաների, փրկել էր նրանց կատաղությունից և մահից:

III

ՓԱՐԻԶԸ ԳԻՇԵՐԸ

Գիշերվա տասնումեկուկես ժամն է. Թատրոնները դատարկվում են, կաֆեները լեցվում են: Գեղարվեստական վայելքից հետո մարդիկ զգում են մի բան ուտելու կամ մի բաժակ սուրճ խմելու պահանջ.

Յուրաքանչյուր փարիզաբնակ իր սիրեցյալ կաֆեն ունի, որին երբեք չի դավաճանում, օրը երկու անգամ այցելելով սովորական «ապերետիվն» ընդունելու համար: Բայց թատրոնից դուրս գալիս նա հապճեպ մտնում է առաջին պատահած կաֆեն, նա շտապում է, ժամանակ չունի խտրություն ղնելու, ուղիղ տասներկուուկես ժամին «Մետրո»-ն (ստորերկրյա երկաթուղի), դիլիժանները (այժմ բացառապես օթորոյուններ) և տրամվայները դադարում են գործել: Շատերը կենում են մեծ թատրոններից հեռու, իսկ մասնավոր «տաքսի» (ինքնաշարժ) շատ քչերն են վերցնում. Փարիսեցին առհասարակ ժուժկալ է և խնայող, հաճախ ժլատության չափ. Եվ ունի իրավունք այդպես լինելու, նրա եկամտի յուրաքանչյուր սանտիմը չափի տակ է: Նա չի կարող այդ սանտիմը դեն շարտել:

Մոտ երկու ժամին սկսում են փակվել և կաֆեները: Չէ որ «գարսոն»-ներն էլ (տղա, սպասավոր) հանգստի պահանջ ունեն. Եվ ահա նրանք արտակարգ աղմուկով և իրարանցումով աճապարում են տեռասների վրայից վերցնել ու ներս տանել նստարաններն ու աթոռները, «մետրոօթելի» դրակոնային հսկողության ներքո:

Նրանք հոգնած են անսահման: Շատերը հագիվ կարողանում են քայլել, շշուկներով անիծելով իրանց ճակատագիրը: Նրանք ծառայության եկել են առավոտյան ութ ժամին և աշխատել են գիշերվա մինչև երկու ժամը, տասն և ութ ժամ: Եվ ինչպե՞ս են աշխատել — մի՛շտ ոտքի վրա, նրանք ծառայության ժամանակ չունին իրավունք նստելու, բացի այն կես կամ մի ժամից, որ տրվում է նրանց նախաճաշի կամ ճաշի համար: Եվ ի՞նչ են ստանում նրանք իրենց տիրոջից, ոչինչ: Շատ կաֆեներում սպասավորներն իրենք են վճարում կաֆեի տիրոջը, օրական 2 — 3.5 ֆրանկ «ջարդի», այսինքն ափսե կամ բաժակ կոտրելու համար: Վճարում են, մինևույն է, կոտրել են, թե չէ: Բացի դրանից, կաֆեներում այցելուների գործածած թուղթը, ծրարն ու գրիչն էլ նրանց հաշվին է: Միակ նրանց վարձը «պուրբուարն» է, այն տասը տոկոսը, որ այցելուն շարտում է նրանց, շատ անգամ մտքում տրտնջալով: Ծառայության ժամանակ նստելը նրանց արգելված է ընդունված սովորությամբ: Չպետք է, որ այցելուներն ու անցորդները սպասավորներին տեսնեն նստած: Հակառակ դեպքում կաֆեի վարկը կարող է նսեմանալ. «Սպասավորը նստած է, ուրեմն գործերն անաջող են», — այսպես կը մտածե տեսնողը:

Երկու ժամն է: Այլևս ամայի են մեծ ու փոքր բուլվարներն ու պողոտաները: Այս ու այնտեղ հագիվ երևում են հատ-հատ ուշացած անցորդներ, այս ու այն քառուղիի վրա, գազային լապտերի ստվերում նշմարվում է կարճ ուսնոցի մեջ ցրտից կծկված ոստիկանի գորշագույն կերպարանքը: Մերթ ընդ մերթ ասֆալտյա սալահատակով սրընթաց սլանում են գիշերային պահակները վելոսիպեդներով, երկուսը, երեքը, երբեմն չորսը միասին: Մթության մեջ կանք վիթխարի չղջիկների տպավորություն են գործում իրանց լուռությամբ և սառն օդի մեջ գալարվող ոռնոցներով: Կարծես երկրի վրա չեն, այլ օդի մեջ:

Այն տարին այդ գիշերային վելոսիպեդավոր պահակները Փարիզի համար նորություն էին, Դա պրեֆեկտ Լեպինի, այդ փոքրահասակ, աղվեսանման և իր արտաքին ոչնչության տակ ծայր

աստիճան դաժան ոստիկանապետի վերջին հնարագիտությունն էր: Բանն այն է, որ «ապաշ» կոչված գողերը, սրիկաները ու մարդասպանները շատ էին «լրբացել»: Գիշեր չէր անցնում, որ նրանք մի քանի մարդ չկողոպտեին կամ չսպանեին, նույնիսկ կենտրոնական բուլվարների ու փողոցների վրա, Փարիզը դարձել է ծայր աստիճան վտանգավոր գիշերային մենավոր անցորդների համար: Մամուլը աղմկում էր, ոճիրները տասնապատիկ խոշորացնելով և ամենամռայլ գույներով նկարագրելով: Այդ կողմից առանձին եռանդ ու խանդ էին գործադրում բորժուական թերթերը: Բայց ի՞նչ օգուտ, հնարագետ Լեպինը, որ մեծ վարպետ էր բանվորական խաղաղ ցույցերը կամ հակապետական ժողովները հետապնդելու և իր բյուրավոր աժանների կրունկների տակ ձգելու աբվիստի մեջ, այս անգամ չկարողացավ իր գլխի տեր բուրժուազիայի հանգստությունն ապահովել, Ապաշները կային, մնացին և այժմ մանավանդ կան ու «գործում» են:

Ովքե՞ր են նրանք: Այս մասին մի քանի խոսք:

Ապաշները Փարիզի քառասային կյանքի գունագեղ ծնունդն են, նրա արգանդից ելած, նրա արյունից ու ոսկորից բաղկացած, նրա ճարպակալած մարմնի խոցը:

Ապաշը խուլիգանի ամենահանդուգն ու ամենավտանգավոր տեսակն է: Նրա միակ արհեստն է կողոպուտն ու սպանությունը հանուն կողոպուտի: Նրա գոյության գործիքն է աջ ձեռով վարտիքի գրպանում բռնած դանակը և շատ քիչ դեպքերում ռևոլվերը, որովհետև այս վերջինը թանկ է նրա համար:

Ապաշը ծայր աստիճանի խուժադուժ է, բայց ոչ քաջ: Նա մենավոր անցորդի վրա մեծ մասամբ կռնակից է հարձակվում ու, նախքան կողոպտելը, երկաթե գավազանով կամ ստիլետով հարվածում է նրա գլխին ու ուշաթափեցնում: Պատահում է, որ դեմոնդեմ էլ է հարձակվում: Այս դեպքում նա, մենավորին հանդիպելով, հեռվից արդեն իրան հարբած է ձևացնում, մոտենում է երերվելով և հանկարծ գլխով զարնում է իր զոհի որովայնին: Նա գիտե որ կողմին հարվածել: Չոհն ուշաթափվում է, և ապաշը դատարկում է նրա գրպանները: Վայ, եթե զոհը արթնանա և ընդդիմադրի, կայծակի արագությամբ դանակը կխրվի նրա սրտի մեջ:

Յուրաքանչյուր ապաշ ունի հարճ, որին նա կոչում է amie, երբեմն մի քանիսը: Նա ամենքի հովանավորն է, կատաղի պաշտպանը և ամենքին շահագործում է յուրաքանչյուրի ձիրքի և ընդունակության համաձայն: Գլխավորապես նա amie-ների միջոցով է զոհերին իր ուռկանը որսում: Մի կին, որ մի անգամ ընկել է ապաշի ձեռքը, չունի այլևս ոչ մի հնար նրա ճիրաններից ազատվելու, իսկ եթե փորձե ազատվել, անմիջապես կարժանանա նրա դանակի հարվածին, որ մեծ մասամբ մահացու է: Ապաշը վերին աստիճանի խանդոտ է, և վայ այն կնոջը, որ կդավաճանի նրան: Եվ այս ռոմանտիկ հողի վրա օր չի պատահում, որ Փարիզում տեղի չունենա որևէ դրամա, մեծ մասամբ սպանություն:

Ապաշներն ունեն իրենց երգերը, իրենց երաժշտությունը, իրենց գրականությունն անգամ: Դա մի առանձնակի և ինքնահատուկ մշակույթ է. Կան երաժիշտներ ու բանաստեղծներ, որ հատկապես նրանց համար են հորինում կամ նրանց կյանքը և վարքն ու բարքերն են երգում ու դրվատում: Շատերն այդ երգերից ու ռոմանսներից անցնում են բուրժուական սալոնները: Ճաշարաններ ու սրճարաններ կան, որոնց հաճախորդները գրեթե բացառապես ապաշներ են: Շատ վտանգավոր է կողմնակի անձանց համար այդ վայրերում երևալը: Մի քանի անգամ ես առիթ եմ ունեցել զնայու, բայց միշտ մի խումբ ընկերներով: Դժվար է անտարբեր նայել հմուտ ապաշի աչքերի բիբերին, այո, բիբերին, վասնզի նրանց մեջ դուք տեսնում եք ոճիրի դրոշմը ու սերը, այնտեղ եք կարողում մարդու հոգին, եթե միայն մնացել է որևէ հոգի այդ ալքոհոլից թունավորված և շվայտությունից վաղաժամ հյուժված ու կազմալուծված մարմնի մեջ: Շատ կարճ է տևում ապաշի գործունեությունը և նույնիսկ կյանքը: Մինչև 28-30 տարեկան հասակը նա կամ գլխատված է, կամ աբսորված: Կան ապաշներ, որոնք իրանց արտաքինով ոչնչով չեն տարբերվում սովորական քաղաքացիներից: Հագնվում են այնպես, ինչպես առօրյա բուրժուաները - հարուստ, մաքուր և միշտ ճաշակով: Ավելի վտանգավորները դրանք են: Նրանց գործողության վայրերը փողոցները չեն, այլ թատրոնները, վարիետները, մանավանդ թանկագին խանութները, բանկերը կամ բորսան: Դրանք ավելի խոշոր ոճրագործներ են, ավելի նրբացած և ավելի սուկալի: Նրանց հոգու

ղեկավարը միայն շողշողուն ոսկու հմայքը չէ, այլև անասնական տարփանքը դիվային վավաշոտության: Պատմեմ մի ցցուն դեպք վերջին տեսակի ոճրագործների կյանքից: Որքան հիշում եմ, Սուլեյան էր նրա անունը: Քսանևուրթ-երեսուն տարեկան երիտասարդ էր, արդեն ամուսնացած և այժմ այրի: Նա ծանոթանում է իր հարևան այրի կնոջ հետ: Այրին ունի 8-9 տարեկան մի սիրուն ու խարտյաշ աղջիկ, միակ զավակը: Իր համեստությամբ, իր արտաքին հեգիկ ձևերով, իր նվերներով ու գուրգուրանքով Սուլեյանը գրավում է այրի կնոջ համակրանքն ու հավատը: Մի օր նա խնդրում է այրիին՝ թույլ տալ իր փոքրիկին նրա հետ արվարձանի թատրոնը գնալու: Այրին թույլ է տալիս ուրախությամբ: Թող փոքրիկը առաջին անգամ թատրոն տեսնի և զվարճանա: Աղջիկը գնում է: Մայրը նրան սպասում է ամբողջ երեկո, ամբողջ գիշեր: Լուսաբաց է, իսկ աղջիկը չկա: Մայրը վազում է Սուլեյանի մոտ:

— Ո՞ւր է իմ երեխան:

— Ահ, տիկին, ես հուսահատության մեջ եմ: Թատրոնից դուրս գալու ժամանակ փոքրիկը հանկարծ բաց թողեց իմ ձեռը և մնաց ամբոխի մեջ: Փնտրեցի երկար ժամանակ, չգտա, վազեցի ամբողջ գիշեր դեռ ու դեռ, չկա ու չկա: Այժմ հոգնած եմ սաստիկ և ուժասպառ, — ավարտում է իր խոսքը Սուլեյանը և դռները փակում է հուսահատ մոր առջև:

Այրին վազում է ոստիկանատուն, պատմում է եղելությունը:

Հիշում եմ այն օրերը, երբ կորած աղջկանը փնտրում էին: Ամբողջ ոստիկանությունը ոտքի էր կանգնել: Պրեֆեկտ Լեպինը հայտարարեց, թե 10000 \$րանկ կստանա նա, ով կգտնե աղջկան: Ռեկլամամուլ «Martin»-ը նույնպես իր կողքից հայտարարեց 10000 \$րանկ: Հասարակությունը հուզվել էր, մամուլը անասելի աղմուկ էր բարձրացրել: Ես ինքս ամեն առավոտ զարթնելուս պես շտապում էի առավոտյան լրագրները գնելու: Չեմ հիշում չորս թե հինգ օր տևեցին որոնումները: Վերջապես, մի օր հարևաններից մեկը հայտնեց ոստիկանությանը, թե նա երեք օր առաջ Սուլեյանի սենյակի լուսամուտներից մեկի մեջ նկատել է մի դեռահասակ աղջիկ, որ տխուր դեմքով նայում էր դեպի տան գավիթը: Եվ ոստիկանությունը վճռեց անել այն, ինչով պիտի սկսեր խուզարկել Սուլեյանի բնակարանը: Խուզարկեց և այնտեղ գտավ վառարանի մեջ աղջկա մի ազդրը կիսով չափ այրված, իսկ մարմնի մյուս մասերը կտրտած և այս ու այնտեղ թաքցրած:

Բժշկական քննությունը հաստատեց, որ Սուլեյանը, նախքան սպանելը, աղջկան բռնաբարել էր: Ոճրագործը ձերբակալվեց: Դատարանը նրան դատապարտեց գլխատման: Հանրապետության նախագահն այն ժամանակ Ֆալիերն էր, գիլիոտինի սկզբունքային հակառակորդը: Նա դատավճիռը վերածեց տաժանակիր աքսորի: Բուրժուազիան բողոքեց, առանձնապես կանայք, որոնք մի բողոքագիր ներկայացրին նախագահին:

Լեպինն առանց վարանման ասաց լրագրերին.

— Թող գիլիոտինը թռցնի մի քանի գլուխներ, սուլեյանները կքչանան:

Պառլամենտում խնդիր հարուցվեց, արդյոք ինքը նախագահը ամեն անգամ աճիր չի գործում մահավճիռները փոխելով: Սոցիալիստները հեգնորեն ժպտացին: Հիշում եմ ժան ժոռեսի զայրացկոտ ճառը պառլամենտում: Մահվան դատավճիռը: Դա ֆիկցիա է: Գիլիոտինը: Նա, որպես պալիատիվ, անգոր է ոճիրների դեմ: Հասարակական իրավակարգերը պիտի արմատապես փոխեր: Կրթության սիստեմն է հողի, պետք է նրան դնել ուրիշ հունի մեջ: Միայն սոցիալիզմը կարող է մարդկային զագրելի բնագույները սանձահարել:

— Գլխատե՛լ, գլխատե՛լ, — չէր դադարում աղաղակել սոցիալիզմի կատաղի թշնամի Լեպինը բուրժուազիայի ծայնակցությամբ:

Եվ Ֆալիերին ստիպեցին Սուլեյանի հաջորդներին գլխատել: Մի քանի տարի հետո վիճակագրությունը ապացուցեց, որ սուլեյանների թիվը ոչ թե պակասում է, այլ, ընդհակառակը, աճում է:

Որքան ապաշն զգաստ ու երկչոտ է մենավոր անցորդներին կողոպտելու կամ սպանելու ժամանակ, նույնքան անվեհեր է բանտի, աքսորի, այո, նույնիսկ գիլիոտինի վերաբերմամբ: Խզել են 20-22 տարեկան պատանիներ, որ կառափնարան են բարձրացել անտարտամ, ամուր քայլերով, երբեմն նույնիսկ ժպտալով ու սրախոսելով, որպես օրվա նախանձելի հերոսներ: Եղել են այնպիսիները, որ հրաժարվել են բանտային քահանայի առաջարկած հաղորդությունից:

Ինչո՞վ բացատրել առեղծվածը: Ո՞վ գիտե, գուցե նրանով, որ յուրաքանչյուր ապաշ պատանեկությունից արդեն մտքով ընտելանում է բանտի, աքսորի ու գլխատման գաղափարին: Արդարև, ի՞նչ է բանտը նրա համար: Նա արդեն տասն անգամ եղել է այնտեղ և բարեկամացել է հոչակավոր ոճրագործների հետ: Ի՞նչ է աքսորը: Չբոսանք դեպի Ալժիրիա կամ Մարոկկո: Ի՞նչ է գիլիոտինը, եթե ոչ ապաշի հերոսային վախճանը, նրա պերճանքը: Չէ որ երեկ գլխատեցին ժակ-ծիծաղկոտին, իսկ անցյալ տարի Էտիեն-Կադին: Վաղ թե ուշ ամեն մարդ մեռնելու է. հիմարություն: Քանի-քանի անգամ «բաջարի ու բարի Գեբլերը», որ դահիճի արհեստն իր հորից ու պապից է ժառանգել, լրագիրների թղթակիցներին ասել է. «Բոլոր մահերից ամենամարդասերը գիլիոտինն է, կացինս շաչեց բարձրից, ընկավ և քրթ լսրեց դատապարտյալի գլուխը, ու մի վայրկյանում ամեն ինչ վերջացավ առանց երկար տանջանքների»:

Ո՞րտեղ է ծնվում և ո՞ր է դաստիարակվում ապաշը: Հարցրեք յուրաքանչյուրին, և հազիվ թե շատերը կարողանան պատասխանել, թե ովքեր են եղել իրանց ծնողները: Իհարկե, անվիճելի է, որ շատ երևույթների հետ ապաշն էլ տիրապետող դասակարգերի ծնունդ է: Մի օրինակ միայն և միայն մեկը շատերից:

Փարիզում կա «Assistance Publique» (հասարակական օգնություն) անունով մի հաստատություն: Նրա նպատակներից մեկն է, ի միջի այլոց, անտեր ու անտիրական մանուկներին ու աղջիկներին ինամելը: Ոստիկանությունն այդ հաստատության շենքն է ուղարկում փողոցներում գտնված անտեր երեխաներին, նրա դռների առջև են ձգում մայրերը Ապոլինի և Լորադիններին, երբ վճռում են ազատվել նրանց կերակրելու հոգսից կամ իրանց ամոթը թաքցնել: Այնտեղ դռները բաց են «բոլոր թշվառների համար», այսպես է ասում բուրժուական մամուլը:

Այնտեղ բերված կամ ձգված երեխաներին լվանում են, մաքրում, հագցնում, ապա սկսում են սնուցանել ու «կրթել» մինչև տասնուհինգ տարեկան հասակը: Տարրական գրագիտության հետ ինամյալներին սովորեցնում են և որևէ արհեստ — կար ու ձև, հյուսնություն, արկղաշինություն, էլ չգիտեմ ինչ, բայց բոլորը մակերեսորեն, ավելի ձևի և ռեկլամի համար, քան թշվառների ապագան ապահովելու նպատակով: Տասնուհինգ տարին լրացած, հաստատության դռները բացվում են և «ինամվածը» շարտվում է փողոց: Թող գնա և ինքը հոգա իր ճակատագրի մասին, պետք է տեղ բանալ ևորեկների համար: Ահա կյանքի այդ խորթ գավալների շրջանից են զգալի քանակությամբ դուրս գալիս ապաշները: Այդ շրջանն է մասամբ նյութ մատակարարում զանազան անունների ու վարագույրների տակ պարուրված անառականոցներին: Ասում եմ մասամբ, որովհետև պոռնիկության պահանջը չափազանց մեծ է Փարիզում, որպեսզի մի որևէ, միջավայր կամ դասակարգ կարողանար նրան լիովին բավարարել: Չարիքի գլխավոր ծննդանոցը կարիքն ու չբավորությունն են, ուր ևս կան նրանք:

Բայց դառնանք Փարիզի գիշերին:

— Գնանք Մոնմարտր, — ասաց ինձ կովկասցի մի ծանոթ, երբ ճաշից հետո Բուլմիշի կաֆեներից մեկում սուրճ էինք խմում:

— Գնանք, — համաձայնվեցի ես:

Առաջին օրը չէր, եղել էի մի քանի անգամ և արդեն բավական ծանոթացել Մոնմարտրի կյանքին: Ծանոթս հայ էր. թիֆլիսեցի: Կլորիկ մարմնով աշխույժ, տակավին բավական երիտասարդ մեկն էր, թեև վաղուց ամուսնացած և արդեն մի չափահաս աղջկա հայր: Հարուստ էր, ուներ թիֆլիսում մի քանի տներ հորից ժառանգած: Չվարճասեր, ուսող-խմող և վերին աստիճանի վավաշոտ մեկն

Եր, ինչպես առհասարակ մեծամասնությունը իմ հայրենակիցների: Առաջին անգամն Եր Փարիզ գալը, ուստի նորելուկի փոփոխությունը անապարում Եր որքան շուտ, այնքան Էլ շատ վայելել նրա «հաճույքները», որոնց մասին լսել Եր շատ առասպելներ:

Նա ասում Եր.

— Ինչո՞ւ Մանթաշովը կյանքը կվայելե, ես չեմ վայելիլ, եթե նա միլիոնատեր Է, ես Էլ ունեմ իմ չափ:

Մանթաշովը նրա իդեալն Եր:

Մոնմարտրում կյանքը դեռ չէր սկսվել, բայց ծանոթս շտապում Եր: Նա ուզում Եր ամբողջ երեկոն ու գիշերը, առանց ժամավաճառ լինելու, նվիրել զբոսանքների:

— Տոլի Բերժեր, — ասացի ես կառապանին, երբ Փարիզի աշնանային սովորական մառախուղի մեջ տեղավորվեցինք միաձի փակ կառքում:

— Լսեցի, — ասաց գերամարմին ու զվարթադեմ կոշեն, երկայն մտրակը շաչեցնելով ձիու գլխի վրա:

Այն ժամանակ Փարիզում օթոմոբիլներ շատ քիչ կային, փողոցներում երթևեկն այնքան խճողված չէր, որքան այժմ, երբ, ինչպես Ամերիկայի, Նույնպես և Եվրոպայի քաղաքներում օթոմոբիլը վերջնականապես դուրս Է մղել ձիակառքերը: «Ֆոլի Բերժեր»-ը ընթացիկ ամսվա ամենաշատ ռեկլամված զբոսավայրն Եր: Եկել Էին անգլիացի դեռահաս աղջիկների մի խումբ պարուհիներ: Այս առիթով շատ Եր խոսվում Ֆոլի Բերժերի մասին: Իբր թե պարուհիների խումբը բաղկացած Եր բացառապես Լոնդոնի հայտնի ընտանիքների աղջիկներից, իբր թե նա եկել Է ոչ դրամի, այլ իր արվեստը ցուցադրելու համար: Իբր թե խումբը գտնվում Եր դայակների հոգածության տակ, որոնք պաշտպանում են նրա անմեղությունն ու անմատչելիությունը: Մեկը անպատկառ ռեկլամներից, որոնք միայն օտարներին են կարողանում խաբել և որոնց վրա փարիզեցին հեզնորեն ժպտում Է:

— Ասում են, այդ աղջիկները վարդի կոկոններ են, — կրկնում Եր հայրենակիցս, անդադար պտույտվելով կառքի մեջ, ինչպես լարված խաղալիք:

Ինձ համար հետաքրքրականը «կոկոնները» չէին և ոչ «Ֆոլի Բերժեր»-ը, այլ ինքը, ծանոթս: Նա ժամանակակից բուրժուալի կատարելատիպերից մեկն Եր: Շատ Էլ տգետ մարդ չէր: Գիմնագիտը ավարտած Եր, քիչ թե շատ կարդացած, բավական ճամփորդած և բավական շփված ինտելիգենտ մարդկանց հետ: Նա Թիֆլիսի քաղաքային ինքնավարության անդամ Եր, մասնակցում Եր զանազան խորհրդակցություններում, ուր քննվում Էին քաղաքի տնտեսական, կրթական նաև բարոյական կացության խնդիրները: Վերջապես շատ Եր սիրում պտտել մտավորականների շրջանում, որպեսզի ինքն Էլ մտավորական համարվեր:

Զգիտեմ ինչու, նա ինձ խնդրում Եր, որ ես իրան Սոմիկո անվանեմ և հետը եզակի դեմքով խոսեմ:

Առաջին բանը, որ անմիջապես գրավեց Սոմիկոյի ուշադրությունը, երբ մտանք «Ֆոլի Բերժեր»-ի պրոմենուարը (զբոսավայրը), դռներից ոչ հեռու կանգնած ծաղկավաճառ աղջիկն Եր, ոչ այնքան գեղեցիկ, որքան նուրբ ու բարեձև ինչպես միջին փարիզուհին: Սոմիկոն իսկույն մոտեցավ նրան, և, մի փունջ ծաղիկներ վերցնելով, սկսեց հոտոտել, վավաշոտ պավիանի պես իր փոքրիկ աչքերը ճաճալով ու աղջկան ժպտալով:

— Դու գնա քո բանին, ես հետո կգամ, — ասաց խորհրդավոր եղանակով այնպես, որ, կարծես, մի շատ կարևոր գործով պիտի զբաղվեր:

Նա մի քիչ գիտեր ֆրանսերեն, կարող Եր նեղություն չգգալ: Փարիզում առհասարակ շատ դյուրին են հասկանում անլեզու օտարականի միտքը և մեծ ճարպիկություն Էլ հարկավոր չԷ նրա գրպանը

դատարկելու համար: Այդ տեսակետից առաջին դափնին պատկանում է հանրային կանանց: Մի քիչ դժվար է հասկանալ օտարականի գրպանի զորությունը և մանավանդ նրա առատաձեռնության չափը, բայց այդ էլ շուտով պարզվում է, եթե օտարականն առաջին անգամն է Փարիզ եկել: Փորձված և աչալուրջ օտարականներն աշխատում են այս կամ այն կերպ թաքցնել իրանց հարստությունը դիմացինի ախորժակը չգրգռելու համար: Սոմիկոն այդպիսիներից չէր: Նա իր ձախ ձեռի մատներից մեկի վրա էր կրում էր մի խոշոր ադամանդ շողջողուն փայլով: Նա ամեն անգամ ծխելիս, ծխախոտի ոսկե տուփը, որ զարդարված էր տասնյակ գոհարներով, դիտմամբ թողնում էր սեղանի վրա, որպեսզի կանայք տեսնեն:

Սոմիկոն երկու-երեք վարդերի համար սեղանի վրա ձգեց մի ոսկի: Աղջկա դեմքը շառագունեց ուրախությունից: Նայեց Սոմիկոյի երեսին ու սև մազերին և մտքում որոշեց, թե դա կամ եգիպտական փաշա է, կամ հնդկական ռաչա, իսկ ես նրա քարտուղարն եմ:

Ես մտա խուռը բազմության մեջ, սպասելով ներկայացման սկսվելուն: Ինձ ևս հետաքրքրում էին դեռահաս անգլուհիների ռեկլամված պարերը: Որովհետև առաջին անգամը չէր, որ գտնվում էի այդպիսի մի զբոսավայրում, ուստի գիտեի յուրաքանչյուր ինձ մերձեցող ու թեև մտերմաբար բռնող աղջիկներից մի քիչ թե շատ սրամիտ կամ հաջող խոսքով ինձ ազատել: Բայց աղջիկներն այնքան բազմաթիվ են, այնքան սիրալիր ու այնքան համառ իրանց հետապնդման մեջ, որ այցելուն շատ շուտ է հոգնում:

Ես բաշվեցի մի անկյուն և այնտեղից դիտում էի ամեն երկրի, ամեն ցեղի, ամեն գույնի ու հասակի կանանց այդ խառնիճադանջ և երանգավոր բազմությունը, որին անշուշտ անոթությունն է բերել թափել այդ թեթևակի վարագուրված պոռնկատունը: Միջավայրը ոչ այնքան եղկելի է, որքան կարեկցելի: Օդը տոգորված է էժանագին անուշահոտ յուղերի բուրմունքով, ծխախոտի թանձր ծխով, կիսամերկ մարմինների շոգիով ու հոտով: Մերթ ընդ մերթ ընդհանուր ծիծաղի ու քրքիջների միջից ուշադիր լսելիքը որսում էր խուլ հառաչանքներ, երբեմն նույնիսկ հեծկլտանք: Ո՞վ գիտե դա որ «սիրականից» խաբված կամ կողոպտված էակի հոգու խռովահույզ ճիչն է...

Ինձ մոտենում է մի շատ բարձրահասակ և շատ գեղեցիկ կին պղնձագույն մորթով և թանձր ու սև մազերով, կատարյալ մի Կլեոպատրա: Անշուշտ արևելցի է: Նա ինձնից ծխախոտ է խնդրում: Տալիս եմ, ասում է «մերսի» և չի հեռանում: Նա իր փարթամ ու հոտավետ ստիկները ցցել է ուղիղ դեմքիս ու ժպտում է: Ես չեմ ժպտում, նա բարձրաձայն ծիծաղում է: Եվ ի՞նչ ծիծաղ, ի՞նչ ձայնով, ուղղակի ջարդված զանգ, սուր ու գրգռիչ: Անշուշտ, նա գիտեր, իր գլխավոր հմայքը այդ չէ և ոչ էլ գեղեցկությունը, այլ մարմնի պղնձյա գույնը, վաճառիկ նա դրանով է տարբերվում հազարավորներից:

Ո՞րտեղից է նա եկել կամ բերվել: Գուցե Մարոկկոյից կամ Ալժիրիայից, համենայն դեպս նա եվրոպուհի չէ: Տասնուհինգ տարի անցած ես այդ տեսակ գեղեցկուհիներ միայն եգիպտոսում տեսա...

Տարօրինակ բան, այդ աղջիկը ինձ փոխանակ համակրանքի կամ կարեկցության, երկյուղ է ներշնչում: Թվում է ինձ, որ այդ զարմանալի կանոնավոր կառուցված մարմնի մեջ բուն է գրել արևելյան նենգությունը: Թվում է ինձ, որ ստվերի մեջ կանգնած է նրա դաժան հովանավորը, մի ապաշ կամ «սուռըներ», դանակը սրած: Ընդունիր նրա առաջարկած հյուրընկալությունը գնալ նրա սենյակը, «մի գավաթ սուրճ խմելու», և դու արդեն կորած ես: Այնտեղ դու կմորթվես կողոպտվելու համար: Չէ՞ որ լրագիրներից օր չի անցնում, որ չհաղորդեն նման դեպքեր:

Ես շտապում եմ հեռանալ գեղեցկուհուց առանց մի բառ արտասանելու: Ինձ ուղեկցում է նրա սևաթույր աչքերի կայծակը ու կատաղի հայացքը, կարծես ես նրան կողոպտեցի:

Ներկայացումը սկսվել էր. բազմությունը ճեղքելով, մոտենում եմ Սոմիկոյին: Բարեկամս արդեն երջանկության գագաթումն է: Նա սեղանի վրա ձգել է տասնյակ ոսկիներ, վերցրել է անթիվ ծաղիկներ և մեկիկ-մեկիկ ձգում է անցնող աղջիկների վրա: Նա հմայված է, որ հետաքրքրություն է շարժել, որ նրան ամեն կողմից շրջապատել են և բարձրաձայն ծիծաղում ու քրքջում են. Ոմանք

փաթաթվում են նրա պարանոցին և համբուրում են: Իսկ ծաղկավաճառը, ոսկիները գրպանը ձգելով, հրճվում է: Վաղը նա այդ բոլորը, կպատմե իր ընկերուհիներին, և ամենքը կթրթջան և օտարականի մասին կասեն. «Ահա մի իսկական տխմար»:

Ես թողեցի Սոմիկոյին իր դրախտային վայելքի մեջ, մտա սրահ ու նստեցի մեր օթյակում: Շատ չանցած նա եկավ երկու մաշված ու տաշված գեղեցկուհիների ուղեկցությամբ, երկուսի հետ էլ թևանցուկ:

— Մեկը քեզ, մյուսն ինձ, — ասաց նա հաղթական եղանակով:

— Շնորհակալ եմ, երկուսն էլ քեզ:

Նա վշտացավ: Ես հետաքրքրվեցի գիտենալ, ինչպես բաժանվեց ծաղկավաճառից:

— Այցետոմսս տվեցի, վաղը կգա ինձ մոտ: Վերջապես, մի շարք ելույթներից հետո, բեմ դուրս եկան «կոկոնները»:

Սոմիկոն իր դամբիրին մոռացավ և, կռնակը նրանց դարձնելով, սկսեց ուշադիր դիտել պարուհիներին, այնպես, ինչպես ձիասերն է դիտում արշավի ելած անծանոթ նժույգներին: Անգլուհիները, իհարկե, կոկոններ չէին: Բայց պարում էին հիանալի, հակառակ այն ընդհանրացած կարծիքին, թե անգլոսաքսոնյան ցեղի կանայք առհասարակ համրաշարժ են և չունեն ֆրանսուհու կամ իտալուհու թեթևությունն ու ճկունությունը:

Սակայն Սոմիկոն չհավանեց պարուհիներին:

— Բանի պետք չեն, — ասաց նա, երեսը դարձնելով իր դամբիրին, — ոտները խիստ երկար են, կուրծք ու... Էլ չունեն: Վերջին մի բառի ֆրանսերենը չգիտեր, ուստի երկու ձեռները դրեց թե մեկ և թե մյուս դամայի որոշ տեղերի վրա: Այդ անսթող ժեստը մեծ հույս ներշնչեց գուրգուրանքի կարոտ էակներին, բայց ես վճռել էի բարեկամիս ազատել նրանց թավշյա ճանկերից: Ավաղ, այդ այնքան էլ դյուրին չէր: Թշվառներն անոթի էին և միանգամայն համոզված, որ մեզ հետ պիտի ընթրեն: Սոմիկոն հակառակ չէր դրան: Ես տվեցի երկուսին կես-կես լուխոր, ասելով «կառքի համար», և նրանք գոհ մնացին: Այնուամենայնիվ, Սոմիկոն չվարանեց տալ նրանց իր այցետոմսը և վաղվա համար ժամադրություն նշանակել, մոռանալով ծաղկավաճառին: Առհասարակ նա յուրաքանչյուր պատահողի, կին թե տղամարդ, տալիս էր իր այցետոմսը: Երևի վճռել էր Փարիզի քառսում լայն ժողովրդականություն վաստակել:

Մոնմարտրում, ի միջի այլոց, կան իրարուց ոչ հեռու երեք կաբարեներ՝ «նեյան» (չիք կամ չբություն), «Անֆեր» (դժոխք) և «Սիել» (երկինք):

Դրանք, թեև արտաքուստ բավական օրիժինալ, ըստ Էուբայան չնչին բաներ են, բայց ոչ մի եկվոր առանց այդ կաբարեները տեսնելու չի հեռանում Փարիզից:

Սոմիկոն լսել էր նրանց մասին, ուստի ինձ խնդրեց առաջնորդել իրան այնտեղ:

Գնացինք առաջինը «Չթություն»: Նա գտնվում է մի մեծ տան ներքին հարկում: Նրա մուտքը փողոցի կողմից քողարկված է սև ու թանձր վարագույրով ճիշտ այնպես, ինչպես վարագուրվում են կաթոլիկ ննջեցյալի տան դռներն ու եկեղեցու մուտքը, երբ այնտեղ դիակ կա:

Մեզ դիմավորեց դռների մոտ կանգնած մեկը, որ հագած էր դիակառք ուղեկցողի համազգեստ, մոտավորապես հետևյալ խոսքերով.

— Ահա եկան չբության դատապարտված նոր թշվառներ: Եկեք, եկեք, բարի գալուստ: Դավիտենականության դռները պատրաստ են ձեզ գրկաբաց ընդունելու:

Խոնավ ու մութ սենյակ է կամարածև առաստաղով:

Պատերի վրա կախված են մարդկային գանգեր և զանազան ոսկորներ: Առաստաղից ձգված է, որպես լապտեր, մի կմախք, մեջը մի վառ մոմ: Սեղանների փոխարեն դրված են դագաղներ, որոնց վրա տնկած եկեղեցական մոմերը հազիվ հազ փարատում են խավարը: Մեզ առաջարկում են նստել մի դագաղի քով:

— Արդյոք ինչո՞վ եք փափագում սատկել, շան կաթով, թե՞ կատվի մեզով:

— Երկու գավաթ գարեջուր, — պատվիրում եմ ես սովորական սրճարաններում այն ժամանակ գարեջրի բաժակն արժեք 40-50 սանտիմ, իսկ այստեղ 2 ֆրանկ: Եվ ի՞նչ գարեջուր — կատարյալ լվացքի հեղուկ: Ես գիտեմ ինչ է չեմ խմում: Սոմիկոն փորձում է և իսկույն դեմքը թթվեցնելով գավաթը հեռացնում է իրանից, հայերեն մի պատկերավոր հիշոց ուղղելով մատակարարի երեսին:

Բացի մեզնից կան և ուրիշ այցելուներ: Հինգ ամերիկացիներ, դագաղի քով նստած են դիք-դիք, անշարժ, կարծես, գերեզմանատան ցցուն քարեր են: Պատերից մեկի վրա կախված է մի մեծ նկար: Մի ինչ-որ երջանիկ և առողջադեմ բուրժուա իր բարեկամների հետ զվարճանում է: Մեր ուշադրությունը դարձնում ենք այդ նկարի վրա: Հանկարծ բուրժուան կապտում է, գունատվում: Նրա մարմինը սկսում է աստիճանաբար փտել, թափվել: Մնում է չոր կմախքը:

— Այս է կյանքը, — լսվում է մի մռայլ ձայն: Սոմիկոն սկսում է ներվայնանալ և ինչ-որ մրմնջալ: Մեզ վրա ձգում են մանիշակագույն լուսո ճաճանչներ — որտե՞ղից է, չեմ տեսնում: Մեկը տալիս է մեզ մի հայելի, ասելով.

— Հիացե՛ք ձեզնով:

Նայում եմ. դեմքս կատարյալ դիակի գույն ունի: Սոմիկոն սարսափած հայելին շարտում է գետին ու փշրում:

Նայում է արձանացած ամերիկացիներին, ոտքի է ելնում, գոռալով.

— Գնանք, գնանք, ես էլ չեմ կարող այստեղ մնալ... Ես աշխատում եմ նրան հանգստացնել ասելով, թե այդ բոլորը ուրիշ ոչինչ է, եթե ոչ էլ եկտորական գունավոր լուքսերի խաղը: Նա մի քիչ հանգստանում է, հետո, ամաչելով իր ահաբեկությունից, ասում է.

— Ես չվախեցա, հանաք էի անում:

Բայց կեղծում է: Նա վախեցավ և շատ սաստիկ: Այդ երևում էր նրա դեմքի գունատությունից, ձայնի հուզումից ու ձեռների դողոցից:

Մի քանի նման շառլատանություններից հետո մեզ քարե տամուկ կամարների տակով տանում են կաբարեի խորքը: Այնտեղ, սեմի մթության մեջ մեզ դիմավորում է մի ծերունի շատ բարձրահասակ, շատ նիհար, այնպես նիհար, որ կարծես, կաշի էլ չի մնացել նրա վրա: Նրա ճաղատ ու լերկ գլուխը կատարյալ գանգ է, խորն ընկած քունքերով ու այտերով: Ո՞րտեղ են գտել այդ կենդանի կմախքը: Ակամա մտածում եմ, որ մարդուն արվեստական միջոցներով են այդ դրությանը հասցրել, անոթությամբ կամ դեղերով: Մարդը մեզ ողջունում է անդրգերեզմանային ձայնով, իր գոս ձեռներից մեկը մեզ պարզելով, մյուսով նվազելով կրծքին սեղմած գարմոնիկի պես մի գործիք:

Մենք նրան տալիս ենք մի քանի սու և անցնում վերջին կամարի տակ. դարձյալ կմախքներ ու ոսկորներ: Բայց այստեղ բեմ էլ կա: Դուրս են գալիս գիշերային հագուստով մի երիտասարդ և մի սիրուն կին: Սկսում են սիրաբանել անխոս, միայն շարժումներով: Բայց հենց որ սիրաբանությունը հանգում է վերջաբանին, և գործող անձերը սկսում են մերկանալ, հանկարծ չքանում են:

Սոմիկոն հիասթափված գոչում է.

— Վայ, ափսո՛ս...

Դուրս գալու ժամանակ նրանից պահանջում են կոտրած երկու ֆրանկանոց հայելու համար քան ֆրանկ: Նա տալիս է անտրտուն: Առհասարակ նա դրամ չի ինսայում, ծախսում է առատորեն, ինքն իրան արդարացնելով.

— Ֆրանկ է, ռուբլի չէ...

Կամ.

— Փարիզ եկողը փող չափտի ինսայի...

Չնացինք «Դժոխք»: — Այստեղ կենդանի մարդուն ձգում են խարույկի մեջ, այրվում է, մոխիր է դառնում, հետո նորեն կենդանանում է: Բայց Սոմիկոյի համար ամենահետաքրքրականը, իհարկե, «Երկինք»-ն է: Այդտեղ «երջանկություն» է տիրում: Բեմի վրա պարում ու երգում էին շատ թեթև զգեստավորված, գրեթե մերկանդամ աղջիկներ, իսկական աղջիկներ և ոչ լույսերի խաղ:

— Էլ այստեղից ոչ մի տեղ չգնանք, — ասաց Սոմիկոն զվարթացած:

Բայց քիչ անց ավելացրեց.

— Քաղցած եմ, մի բան ուտենք:

Ես ևս քաղցած էի: «Երկինք»-ում ճաշարան չկար: Մենք դուրս եկանք և գնացինք մերձակա ռեստորաններից մեկը — Rat mort...

Այն տարին Rat mort (Սատկած առնետ) Փարիզի մոդային ու թանկ ռեստորաններից մեկն էր: Իմ գրպանի թեթևությունը, կամ, ավելի ճիշտն ասած, թեթևամտությունը, իհարկե, թույլ չէր տալիս ինձ հաճախ այցելելու այդ տեսակ ճաշարաններ, բայց անհրաժեշտ էի համարում գոնե մի քանի անգամ թույլ տալ ինձ այդ շքեղությունը բարբերի ուսումնասիրության տեսակետից: Տեղն է ասել, որ ես միշտ այն կարծիքի եմ եղել, թե ռեալիստ գրողը մեծ գեղարվեստական սխալ է գործում, երբ հանձն է առնում նկարագրել անձամբ չուսումնասիրած, մանավանդ չտեսած բաները: Եթե գրողը ուզում է հավատ ներշնչել ընթերցողին, այսինքն նրա վրա ճշմարտության տպավորություն գործել, հապա նա երբեք չի հասնիլ իր նպատակին, եթե սոսկ իր երևակայությամբ է ղեկավարվել: Ուզում եմ ասել, իրականությունը չէ, որ պիտի ընթանա երևակայության ետևից, այլ ընդհակառակը՝ երևակայությունը պիտի ղեկավարվի իրերի ճիշտ ուսումնասիրությամբ: Ես ամաչելու չափ վատ եմ զգում, երբ մի շարքային պարզ ընթերցող իմ այս կամ այն երկի մեջ ցույց է տալիս ինձ իմ սխալը իրականության դեմ, թեկուզ այդ սխալը վերաբերվի մի որևէ տեսարանի նկարագրությանը: Այդ տեսակ սխալ ես հեղինակի համար համարում եմ նույնքան աններելի, որքան գրվածքի հոգեբանական սխալը:

«Սատկած առնետ»-ի ծաղրելի պատմությունը բավական բնորոշ էր փարիզյան բարբերի համար: Առաջ նա եղել է փոքրիկ գիշերանոց: Մի ինչ-որ օտարական մի անգամ այնտեղ գիշերելիս իր անկողնի մեջ գտնում է մի սատկած մուկ: Նա կանչում է հյուրանոցի տիրոջը և, մուկը ցույց տալով, ասում է.

— Պարոն, ես քո հյուրանոցի անունը փոխեցի, այսուհետև ես նրան անվանելու եմ սատկած մուկ ու այդպես էլ գրելու եմ լրագրում: Ես թղթակից եմ:

Ֆրանսիացին չի շփոթվում: Նրա գլխում մի նոր միտք է հղանում: Նա ասում է.

— Շատ գեղեցիկ, ես համաձայն եմ, թող այդպես լինի, միայն խնդրում եմ չգրել *Souris mort* (սատկած մուկ), այլ *Rat mort* (սատկած առնետ), այդ ավելի քաղցրահնչյուն է:

Այդ անվան տակ հնարագետ ֆրանսիացին հյուրանոցին ավելացնում է մի սրճարան վարի հարկում և մի գիշերային ռեստորան վերի հարկում: Ձեռնարկը հաջողվում է, ռեստորանը համբավ է վաստակում իր տարօրինակ անվան շնորհիվ:

Այդ տեսակ ճարպիկ աֆերիստները առհասարակ մեծ քաղաքներում հազարավոր միջոցներ ունեն հարստանալու կամ անուն շահելու համար: Այս տեսակետից Փարիզն առաջին տեղն է բռնում: Ոչ մի մեծ քաղաք չունի ամենուրեք կողոպտման դատապարտված ճամփորդների այնպիսի հոծ բազմություն, որպիսին ունե բուրժուական «ազատության, եղբայրության, հավասարության» սբանչելի մայրաքաղաքը: Փարիզը մի լիճ է, որ սնվում է մի կողմից ներս հոսող, մյուս կողմից դուրս հոսող լայնատարած մի գետով: Այնտեղ մշտապես կա միլիոնի չափ ժամանակավոր այցելուների մի բազմություն, որ երբեք չի պակասում, այլ ընդհակառակը:

Ինչ համբավ և ինչ հրապույր ևս ունենա Փարիզը, նրա գլխավոր գեներ ռեկլամն է, ավելի ճիշտն ասած, ռեկլամի ձևը, վասնզի ֆրանսիացին այդտեղ ես լավագույն վարպետն է: Նրա ռեկլամը ձեզ չի խլացնում միլիարդների կոպիտ, աններդաշնակ թմբկահարությամբ, ինչպես այդ անում է ամերիկյան ռեկլամը: Նա երգում է մեղմիկ, քաղցրահնչյուն: Ամերիկացու ռեկլամն ապաշ է. իր միլիարդների մուրճով մի հարվածով շշմեցնում է իր գոհին և այնպես կողոպտում: Ֆրանսիացու ռեկլամը անուշ ժպտալով, շոյելով, փաղաքշելով, մանավանդ սրախոսելով է մտնում գրպանդ ու դատարկում: Բացի այդ, նա այնքան ազահ ու անկուշտ չէ, որքան ամերիկյանը: Շատ անգամ նա սանտիմներով է բավականանում:

Իմ բարեկամ Սոմիկոն երևելի գաստրոնոմ էր և շատակեր, իսկ խմելու մեջ շատ քիչ մրցակիցներ ուներ իր հայրենիքում: Քանի անգամ տեսել էի նրան տնային խնջույքներում իր արծաթապատ «հազար փեշա»-ն դատարկելիս:

Երբ մենք մտանք «Սատկած առնետ»-ի սեղանատունը, երբ Սոմիկոն տեսավ թարմ ծաղիկներով պնկված և պես-պես ըմպելիքներով ծանրաբեռնված ձյունափայլ սեղանները, նրա կլորիկ, տանձաձև դեմքը պսպղաց հղկված պղնձի պես, իսկ փոքրիկ կիսանիրի աչքերը արտացոլեցին ներքին հուրը, որպես շիկացած ածուխի փշրվածք:

— Նստենք, նստենք շուտ, — ասաց նա և վազեց առաջ:

Բայց նստելու տեղ չկար, բոլոր սեղանները բռնված էինք Կանայք բացառապես դեկորտե էին, իսկ տղամարդկանց միայն մի մասը ֆրակավոր, իսկ մյուս մասը մեզ նման պարզ հագնված, թեն, իհարկե, սև գույնով: Կային և՛ այնպիսիները, որ ճամփի մոխրագույն հագուստներով էին: Անշուշտ դրանք այն անգլիացիներից էին, որոնք ամեն շաբաթ օր գալիս են երկու գիշերով Փարիզի զբոսանքները վայելելու: Նրանք ժամանակ չեն ունեցել իրանց հագուստը փոխելու և եկել են այստեղ ուղղակի երկաթուղու կայարանից: Վաղը կիրակի է, ամբողջ օրը և ամբողջ գիշեր կզվարճանան, այն ժամանակ, երբ նրանց հայրենակիցները պարտավորված են նստել իրանց տներում, աղոթել, ավետարան կամ աստվածաշունչ կարդալ:

Ռեստորանի առաստաղը բարձր չէր: Օդը տոգորված էր ուտելիքների և ըմպելիքների հոտով ու շոգիով և գլանակների թանձր մառախուղով: Սեղանների նեղ միջանցքում զարմանալի ճարպիկությամբ թռչկոտում էր մի պարուհի չորս հոգուց բաղկացած օրկեստրի նվագածուկությամբ: Չնայելով ֆրանսիացու բնական թեթևությանն ու վարպետությանը, սպասավորները հազիվ կարողանում էին իրենց համար ճամփա գտնել գրեթե իրարու սեղմված սեղանների միջև: Սոմիկոն ընդհարվեց նրանցից մեկի հետ, բայց ճարպիկ սպասավորը հաջողեց զարմանալի մի շարժումով փրկել անկումից անթիվ բաժակներով ու շիշերով լեցուն մատուցարանը: Հետո բարեկամս դիպավ մի իր պես կլորիկ մարմնի, որ իսպանացու էր նման, և երկուսն էլ միաժամանակ ասացին *pardon* ու ժպտացին իրարու: Ահ, ի՛նչ նման են նրանք իրարու:

Կերջապես, ժերանը մի անկյունում դնել տվեց մի նոր սեղան, և ինքը ցցվեց մեր առջև անձեռոցիկը թևի տակ բռնած:

Սոմիկոն պատվիրեց մի քանի տեսակի կերակուրներ, և, իհարկե, շամպայն: Ես բավականացա խոզի ապխտով և մի քանի բաժակ կոնյակով: Ես շամպայն չէի սիրում և այժմ էլ չեմ սիրում:

Դատարկելով առաջին շիշը, նա պահանջեց երկրորդը, իսկ երրորդն ուղարկեց երաժիշտներին: Ուտում էր նա գայլի ախորժակով, հեալով և փսփսալով, ինչպես դարբնի հնամաշ փուբս: Կերակուրը նրա թանձր ու վար պառկած բեղերից թափվում էր կրկի վրա, փրփրադեզ շամպայնը դուրս էր հոսում բերանի անկյուններից, ինչպես հորդառատ աղբյուրից:

Օրկեստրը նվագեց սեզոնի կաֆեշանտանային նորագույն պարերգը matchich: Մի քանի անգլիացիներ սկսեցին սուլել իբրև թե ներդաշնակությամբ և դանակ-պատառաբաղներով թմբկել շամպայնի գավաթների վրա: Մեկը նրանցից նույնիսկ փորձեց երգել այն անճոռնի եղանակով և այլանդակ ձայնով, որ միայն անգլիացուն է հատուկ: Ես զարմանում եմ, որ այդ մարդիկ չեն զգում, որ երգ ասված բանը բրիտանացու համար չի հորինված:

«Մաչիչ»-ը շատ դուր եկավ Սոմիկոյին: Նա ժերանի ձեռքով մի լուփոր ուղարկեց դիրիժորին և պատվիրեց կրկնել: Պարուհին, ոսկու փայլը տեսնելով, ընդոստելով մոտեցավ և նրա առջև պարեց նույն եղանակը, առաջ մեկնակ, հետո մի շատ նիհար ու շատ երկայն ամերիկացու հետ: Սոմիկոն նրան էլ պարզեց մի ոսկի, կանխապես ոտքի ելնելով և սալոնային կավալերի ժեստով համբուրելով պարուհու ձեռքը: Մի բան, որ երբևէ ընդունված չէր, և արժանացավ ընդհանուր ծիծաղի: Բայց Սոմիկոն չփորձեց: Նա ուրախ էր, որ ուշադրություն էր գրավել և, որպեսզի ավելի մեծ սենսացիոն առաջացնի, ինքն էլ կամեցավ պարել: Պարուհուն գրկելով, նա մի անհաջող շրջան արավ և դարձյալ մի ոսկի դրեց նրա քրտնած ձեռքի մեջ:

Պարող ամերիկացին մոտեցավ մեզ և ուղիղ Սոմիկոյի քթի առաջ բռնեց իր ձմերուկի չափ կռուկը: Ես կարծեցի, որ ուզում է սկանդալ անել: Բայց չեղավ, նա բռունցքը բաց արավ, և սեղանի վրա թափվեցին մի բուռ ոսկիներ: Նա հրամայեց սպասավորներին ոսկիները ժողովել և իրանց գրպանը դնել: Սոմիկոն, որ գունատվել էր ամերիկացու բռունցքից, ուշքի եկավ, գրկեց նրան և կամեցավ հետը համբուրվել, բայց ամերիկացին հրաժարվեց, ցույց տալով նրա թաց բեղերը:

Ես աշխատում էի Սոմիկոյին համոզել, որ մի փոքր զսպե իրեն և շատ էլ չշռայլե իր սիրո զեղումները, մանավանդ դրամը: Բայց նա համառ էր և կրկնում էր,

— Թող աշխարհը տեսնի, որ հայ ազգն էլ ապրել գիտե: Սոմիկոն «ազգասեր» էր: Ինձ միայն հաջողվեց նրան համոզել, թե կան ավելի զվարճալի վայրեր, թե պայմանավորվել ենք այս գիշեր այդ տեղերն էլ այցելել: Նա պահանջեց կերած-խմածի հաշիվը և սպասավորին ընդունված տասը տոկոսի փոխարեն տվեց քսան տոկոս: Նա կամեցավ ժերանին էլ փող բաշխել և տվեց մի ոսկի, կանխապես աջ ու ձախ, նայելով համոզվելու համար, որ իր առատաձեռնությունը տեսնողներ կան: Ավաղ, ոչ ոք նրա շռայլությունը ուշադրության չարժանացրեց, բացի սպասավորներից, պարուհուց ու երաժիշտներից: Մնացյալների համար բարեկամիս անսահման հուզումն էր հետաքրքրական ու ծիծաղելի...

Երբ ես իմ կերած-խմածի համար վճարեցի իմ գրպանից, Սոմիկոն շատ վիրավորվեց:

— Այդ լավ չէ, դու ինձ խայտառակում ես օտարների մոտ, — ասաց նա հանդիմանաբար:

Թե ինչու էի խայտառակում, չգիտեի, բայց զգում էի, որ հոգու խորքում նա շատ գոհ է, որ ես չեմ ծանրանում նրա քսակի վրա:

Ես հոգեպես հոգնել էի: Առհասարակ Փարիզի գիշերային ռեստորաններում ես մի առանձին հաճույք չէի զգում, նույնիսկ ծանծրանում էի, ինձ ղեկավարողը միայն ծանոթանալու և դիտելու անհագ սովորությունն էր:

ԲՈՐՈՏՆԵՐԸ: ՓԱՐԻԶԻ ՈՐՈՎԱՅՆԸ

Երբ մենք դուրս եկանք «Սատկած առնետ»-ից, Մոնմարտը դեռ եռուզեռի մեջ էր: Կառքերն ու օթամոբիլները շարան-շարան կանգնած էին բյուրավոր գույնզգույն լապտերներով ու վենետիկյան ճրագներով լուսավորված կաբարետների, ռեստորանների, դասսինգների այլ բազմատեսակ զվարճարանների առջև: Ցիլինդրավոր կոշիկները և «կեպի» դրած ու մորթե վերարկու հագած շոֆերներն իրենց ցրտահար ձեռները տաքացնում էին այս ու այնտեղ վառվող խարոյկների կամ շագանակ բովոլների մոտ, ոտները թաց գետնին զարկելով և աջ ու ձախ երերվելով: Կրակի արյունագույն ճաճանչները փայլեցնում էին նրանց կարմրակապույտ երեսները, որոնք իրենց արտաքին նախանձելի երևույթի տակ ով գիտե ինչ հիվանդություններ էին թաքցնում: Շատերը մտել էին «Բիստրո»-ները (փոքրիկ կաֆե) և այնտեղ էին ջերմանում Էժանագին աբսենտի, ամպերիկոնի, վիսկիի, Դյուբոնեի և այլ ըմպելիքների ալկոհոլով: Ոմանց գլուխն արդեն տաքացել էր: Նրանք մտերմաբար կատակաբանում էին հարյուրավոր գիշերային թռչնիկների հետ միայն իրենց հասկանալի ժարգոնով: Ոչ ոքի այնչափ հայտնի չէ այդ լքված և արհամարհված Էակների կյանքի ողբերգական պատմությունը, որքան նրանց: Յուրաքանչյուրը նրանցից կարող է հետաքրքրվողին պատմել մանրամասնորեն, թե այս կամ այն թշվառը ինչ պատճառներով և ինչպես է ընկել այդ դրության մեջ: Կա՞րողյոք նրանց հոգու մեջ որևէ կարեկցություն դեպի այդ թշվառները: Ըստ երևույթին — այո, որովհետև նրանց արտաքին կոպտության ներքո դիտող աչքը նշմարում էր մարդկային հոգուն հատուկ ներողամտությունը:

Ա՛հ, այդ հարյուրավոր ու հազարավորները: Նրանք են Փարիզի ամենից անհանգիստ, ամենից ժիր ու հուզումնալի տարրը: Միևնույն ժամանակ նրանք են ամենից հևարագետը և ամեն բանից Էժանը: Մոնմարտում նրանց տեղը բիստրոներն են ու փողոցները: Թանկագին կաբարետների և ֆեշենեթել ռեստորանների դռները փակ են նրանց առջև և եթե փորձեն մտնել այնտեղ առանց տղամարդու ուղեկցությամբ, դռնապանը թույլ չի տալ, որովհետև պճրանքով չեն հագնված: Նրանք դեկլոտե չեն, թատրոնից կամ օպերայից չեն գալիս, նրանք հայտնի են ռեստորանի ամենավերջին սպասավորին, և պատրոնը թույլ չի տա, որ իր հռչակավոր «հաստատության» վարկը նսեմանա: Նրանք իրենց ընթացիկ գիշերվա «երջանկությունը» կարող են որսալ կաբարետների և այդ ռեստորանների առջև: Աշխարհից լքված և մարդկանցից արհամարհված մուրացիկներ են: Նրանք պետք է կերակրվեն շոպյուրության և գեխության աստվածուհու ճոխ սեղանի փշրանքներով: Մի տեսակ խոցավորներ են կյանքից վռնդված, ինչպես բորոտները Պարսկաստանի մեծ ճանապարհների եզրերում: Բուրժուազիայի առօրյա ապականության, կեղտերի ու ոճիրների զոհերն են, նույն բուրժուազիայից հալածված: Սակայն այդ փողոցային թշվառները շատ լավ են ճանաչում այնտեղ, բարձրում, այդ լուսավառ ու ծաղկազարդ դահլիճների տաքության մեջ զվարճացողներին: Գիտեն, որ այդ ցիլինդրավոր ու ֆռակավոր գործարանատերերի, վաճառականների, բանկային դիրեկտորների, բորսային գիշատիչների կամ նապաստակների, rastaguouere ու հազար ու մի անուն կրող ոճրագործների մեջ կան և այնպիսիները, որոնք իրենց հարստության վերջին լուիդորներն են շոպյուրում: Գիտեն, որ այդ բարոյապես վաղուց, շատ վաղուց, իսկ նյութապես երեկ կամ այսօր սնանկացած պարոնները շուտով պիտի փողոց դուրս գան և այնտեղ փնտրեն իրենց գիշերվա Էպիլոգը: Նրանք գիտեն նաև, որ կան և այնպիսիները, որոնք բուրժուական կամ արիստոկրատիկ ճաշակը վաղուց է կշտացել թանկարժեք պարուհիների, երգչուհիների, գրիգետկանների անուշահոտ մարմիններից և այժմ հոտոտում է արտասովորը, թեկուզ այդ արտասովորը լինի փողոցային կեղտի մեջ... Նույնիսկ կոյանոցում... Քանի՛-քանիներին են նրանք վարակել իրենց մարմնավոր ախտերով ու կործանելով խղճի առանց որևէ խայթի և հաճախ գիտակցաբար կամ գիտակցելով, որ մարդկությանը վերադարձնում են այն, ինչ որ ստացել են նրանից:

Մենք հրեցինք մի քանի տասնյակ թշվառներ և, շուտով դուրս գալով լույսերի ավազանից, ընկանք Փարիզի մի շարք նեղ, դարիվեր և կիսախավար փողոցները: Մենք երկյուղ չունեինք քայլելու, գիտեինք, որ ապաշները շատ քիչ դեպքերում են հարձակվում ոչ մենավոր անցորդների վրա:

Ես վճռել էի մի անգամ ևս տեսնել կենտրոնական շուկան les Halles, «Փարիզի որովայնը», որ այնպես մանրամասնորեն ու վարպետորեն նկարագրել է հանճարեղ Էմիլ Զոլան1:

«Փարիզի որովայնը» գետեղված է ճիշտ նրա որովայնում, այսինքն կենտրոնում: Նա բռնում է մի շարք նեղ և մշտապես խոնավ փողոցներ, կազմելով մի տեսակ աստղաձև հրապարակ:

Գիշերվա կեսից սկսած, երբ մի քանի ժամով նիհիում է փողոցային թոհուբոհը, երբ մանավանդ դադարում է տրամվայների և օթամոբիլների երթևեկը, քաղաքի բոլոր շրջակայքից սկսվում է բեռնակիր սայլերի անընդհատ թափորը: Կատարյալ թափոր-հանդիսավոր, տարտամ, լուռ, որպես գիշերային ուրվականների մի երթ մթնոլորտի մեջ: Ժամանակներ են գլորվել, սերունդներ են փոխանակվել, բայց այդ հնադարյան, կոպտաշեն միաձի սայլերի միապաղաղ ընթացքը չի փոխվել: Նա մնացել է նույնը, ինչ որ եղել է նապոլեոնների և Բուրբոնների օրերում: Նույնիսկ նորամույժ ինքնաշարժների, այդ ահռելի հրեշների աղմկայի ու միշտ սպառնալի արագությունը մազաչափ չի ազդել նրանց դանդաղության վրա: Եվ քնահարթ սայլապանները, ձիերի սանձը թուլացրած անշարժ ու անդորր նիհիում են գետնախնձորի, ցորենի ու գարու տոպրակների, կաղամբի, բողկի, ճակնդեղի, պռասի, կոտեմի և այլ ու այլ բանջարեղենի ճերմակ, կարմիր ու կանաչ խուրձերի մեջ այնպես որ շատ անգամ նրանց չես տեսնում և կարծում ես, որ ձիերն ընթանում են ինքնաբերաբար, ըստ ավանդական սովորության, ինչպես առմիշտ մարզված և մի անգամ լարված մանեկներ:

Ով գեթ մի անգամ ամառը կամ աշնան ուշ գիշերին զբոսնել է Սեն-Միշել բուլվարում, անկարելի է, որ ճաշակած չլինի ծայրեփծայր տարածված մի անուշ բույր: Դա թարմ մրգեղենի ու ծաղիկների հոտն է գյուղերից ու ագարակներից բերվող: Այնտեղ գիշերվա մի ժամից հետո տրամվայները իրենց երկաթյա գծերը հանձնում են երկաթուղային գնացքներին: Այդ բուլվարով մթերքները քաղաք են բերվում վագոններով, որոնցից շատերը բացօթյա են, և դրանց վրա են բարձրվում վարդերի ու շուշանների, հասմիկների, մեխակների ու մանուշակների, հիացինտների ու խրիզանտեմների խայտաբղետ դեզերը: Կարծես այնտեղ, հեռվում տեղի ունի ինչ-որ փառահեղ խրախճանք, և ծաղիկները շտապում են հանդեսը պնդավորելու:

Շուկա հասնելով, ձիերը ինքնաբերաբար, առանց սանձահարման, կանգ են առնում մեքենայաբար, որպես զինվորներ: Սայլապանները դանդաղորեն իջնում են պատվանդաններից և, իրենց մարմինների թմրությունը թողափելով, սկսում են բեռները վար իջեցնել և դասավորել: Յուրաքանչյուրը նրանցից ունի իր գնողը, իր տեղը, կանխավ որոշված, և ոչ մեկը մյուսին չի խանգարում իր գոռում-գոչուններով, հայիոյանքներով, մտրակի սպառնալիքով, ինչպես այդ կարող էր լինել Թիֆլիսի կամ Երևանի շուկայում, եթե նա լիներ տասն անգամ պակաս բազմամարդ, որքան «Փարիզի որովայնը»: Շատ-շատ լսվում են ֆրանսիացու կատակները, բարձրաձայն ծիծաղն ու քրքիջները: Լսվում են և հայիոյանքներ, իհարկե, բայց որքան մեծ տարբերություն կա ֆրանսիացու և հայ ու առհասարակ արևելցու հայիոյանքների մեջ: Ֆրանսիացին հայիոյելիս երբեք չի հիշում իր հակառակորդի ծնողներին ու պապերին, կամ կնոջը, քրոջը, զավակներին և «յոթը պորտը»: Նա անարգում է միայն հակառակորդի անձնավորությունը: Նրա սովորական հայիոյանքներն են, տխմար, կոպիտ, անկիրթ կամ ուղտ և ամենազորեղը՝ *salaud* (կեղտոտ կամ անքաղաքավարի):

Էմիլ Զոլան իր նկարագրության մեջ ֆրանսիական ճաշակի նրբությունը պատկերացրել է նույնիսկ այդտեղ, բազմատեսակ մթերքների դասավորման, այդ առօրյա պրոզայի մեջ: Այստեղ մթերքների յուրաքանչյուր դասավորում ունի իր գեղեցկությունը, յուրաքանչյուր շարժում իր ռիթմը:

Վաճառքը շուկայում սկսվում է առավոտյան ճիշտ չորս ժամին, բայց մի ժամ առաջ արդեն Փարիզի բոլոր կողմերից եկել է մրգավաճառների, ծաղկավաճառների, մսավաճառների մեծ ու փոքր հյուրանոցատերերի, ճաշարանների և սանտիմներ խնայող մասնավորների գնող բազմությունը: Որոնք եկել են բեռնակիր ինքնաշարժներով, — դրանք խոշոր գնողներ են: Մեծամասնությունը եկել է ձիաշարժ սայլերով, մարդաշարժ երկանիվներով կամ մի-մի տոպրակ

ձեռներում: Գերակշռում են խոհարարուհիները, այդ ամենից աղմկարար և ամենից կռվասեր տարրն ամբողջ աշխարհում: Մթերքները դասավորվում են երկաթե վիթխարի բարակների տակ, ահագին դարակների կամ ուղղակի մերկ գետնի վրա: Բանվորները հարյուր կիլոգրամանոց տոպրակներն այս ու այն կողմ են նետում այնպիսի արագությամբ, որ կարծես խաղի գնդակներ են: Այստեղ նրանց աշխատանքը ներկայացնում է մի սթանչեյի օլիմպիադա, ու մասնակցողների միակ մրցանակը միջին բանվորի սովորած կան օրավարձն է 4 — 5 ֆրանկ (այն ժամանակ 1 ռուբլի 50 կ. — 1 ռ. 80 կոպ.): Մի օրավարձ, որ հագիվհազ փրկում է նրանց սովամահ լինելուց: Դեռ լավ է, որ նրանց թույլ է տրվում աշխատանքից հետո ժողովել դարակներից դեռ շարտված մսի անպետք կտորները կամ ձկների հոտած գլուխներն ու պոչերը:

Իսկ տերե՞րը: Ահա նրանք: Կանգնած են դարակների հետևում իրենց իրավունքների գիտակցությամբ գոռոզ: Նրանք արգոսի աչքերով հսկում են, որ ոչ մի կտոր մթերք չփչացվի, կաղամբի ու սոխի ոչ մի գլուխ չկորչի: Նրանք իրենց սովորական հագուստի վրա կրում են երկայն կտավյա շապիկներ:

Առանձին տպավորություն են գործում մսավաճառները: Գրեթե ամենքն ունեն միևնույն կերպարանքը — հաստափոր, հաստապարանոց, կարմրերես: Նրանք իրենց երկայն ու լայնասայր դանակներով և արյունաներկ շապիկներով նմանվում են պարսկական ֆարրաշների: Նրանք դանակի մի հարվածով կիսում են կովերի ու ոչխարների առաստաղից կախված դիակները: Չարմանալի վարպետներ են իրենց գործում: Մի գործ, որ համարվում է շատ շահավետ, նույնիսկ նախանձելի: Ճիշտ է, թե ոչ, չգիտեմ, բայց պատմում են, որ այդ մսավաճառներից ոմանք մեծահարուստ տնատերեր կամ բանկիրներ են: Մի ժամ հետո նրանք պիտի դեն ձգեն իրենց արյունաշաղախ շապիկները և գնան նստեն իրենց անկիզգեյի մնդուկների առջև և այնտեղ հաշվեն իրենց առավոտյան վաստակը:

Անցանք շուկայի բոլոր բաժինները երկայնությամբ ու լայնությամբ, այսինքն՝ մի շարք խաչաձև փողոցներ: Ամենուրեք գետինը ծածկված է կաղամբի տերևներով, փտած գետնախնձորով, ոչխարի ու տավարի անպետք փորոտիքներով: Եվ այդ կեղտի ու ապականության մեջ են որոնում իրենց օրվա պարենը մուրացկաններից շատերը անտեր շների ու կատուների և առնետների ընկերակցությամբ: Բայց որքան ծաղիկներ: Ոչ մի բան այնքան շատ չէ, որքան նրանք: Ամբողջ դեզեր ու բլուրներ են, դասավորված ուղղակի գետնի վրա: Նրանք են, որ երանգավորում են շուկան, տալով նրան տոնական տեսք: Միևնույն ժամանակ նրանք են, որ բողբոջում են շրջապատող ապականության դեմ, բայց շատ չի անցել, ընդամենը մի կամ շատ-շատ երկու ժամ և բոլորը, բոլորը կտեղափոխվեն մեծ քաղաքի հարյուրավոր ու հազարավոր ծաղկավաճառանոցները: Այնտեղ նրանք երիտասարդ աղջիկների ճկուն մատներով կմաքրվեն, կդասավորվեն և կբռնեն իրենց արժանավոր տեղը: Հետո՞: Հետո կցրվեն թատրոնները և սալոնները...

Անշուշտ Փարիզն աշխարհի ամենաճաղկառատ և ամենաճաղկասեր քաղաքն է: Գոնե ես ոչ մի տեղ չեմ տեսել ծաղիկների այդպիսի առատություն, ոչ նույնիսկ ծաղիկների ոստան Նիցցայում:

— Այ մարդ, — խոսեց հանկարծ Սոմիկոն, որ լուռ և հորանջելով հետևում էր ինձ, — լսել եմ, որ այստեղ, գետնի տակ ճաշարաններ կան:

— Այո՛, կան:

— Ասում են այնտեղ խաշ էլ են պատրաստում, ճի՞շտ է:

— Միանգամայն:

— Դե ի՞նչ ենք զուր տեղը թրև գալիս, գնանք մի-մի բաժին ուտենք:

— Հեր օրինած, նոր ընթերցիկք, է՞լի ես ուզում ուտել:

— Չէ, լուսաբացին խաշը լավ բան է: Գնա՛նք:

— Լա՛վ, գնանք, — համաձայնվեցի ես բարեկամիս սիրտը չկոտրելու համար:

Ես Սոմիկոյին առաջնորդեցի շուկայի ներքնահարկերից մեկը, որ ինձ ծանոթ էր: Այդ ստորերկրյա ճաշարանները համաշխարհային համբավ ունեն: Յուրաքանչյուր օտարական հետաքրքրվում է գեթ մի անգամ տեսնել: Ֆրանսիացիներն ասում են, թե Ռոմանով մեծ իշխաններն են տվել նրանց այդ համբավը և առաջին անգամ կյանքից հղփացած Վլադիմիրն է մտել այնտեղ:

— Բայց գիտես, — ասացի ես մի քիչ Սոմիկոյին շփոթեցնելու նպատակով, — ասում են այդ ճաշարանները հա էլ անվտանգ չեն այցելուի համար:

— Ես գրպանումս ռևոլվեր ունեմ, ահա, — պարծեցավ նա, ցույց տալով իր նազանը:

— Այդ ոչինչ, ավելի լավ է մատանուդ ադամանդը շուռ տաս դեպի ներս, իսկ ծխախոտիդ ոսկե տուփը գրպանիցդ դուրս չբերես:

— Ի՞նչ է, ապաշնե՞ր կան:

— Ավելի վատ, քան ապաշները — ընդհատակյա կավատներ, ապաշներին իսկ շահագործողներ... բայց մի վախենար, լույսը բացվելու վրա է, ամենաքաշ եղեռնագործն անգամ սարսափում է լույսից:

Մենք քարե սանդուղքով իջանք վար և մտանք մռայլ լուսավորված մի նկուղ շատ ցածր առաստաղով, հողե հատակով և ծխից ու մուխից սևացած պատերով: Գաշարան անուն կրող այդ նկուղը մեկն էր այն որջանոցներից, որոնց մասին օտար այցելուներին զգուշացնում են Փարիզի ուղեցույցները:

Մեզ դիմավորեց միջին տարիքի մի վիուկ, ոչ նիհար, ոսկրոտ, ավելառն մազերը զգազված, ինչպես սովորաբար մեր երևակայությունը պատկերացնում է վիուկին, այլ հաղթանդամ, գեր, ինչպես լավ սննդված գվիցերական մի կով, և կարմիր, ինչպես ճակնդեղ: Նա առաջարկեց մեզ փայտե սեղանի քով երկու տաբուրետ և ինքը, ձեռները դնելով փարթամ կողերին, սպասեց պատվերի:

— Երկու փորոտիք, — ասացի ես և մի հայացք ձգեցի իմ շուրջը:

Սխալված չէի: «Գաշարանում» գրեթե ոչ ոք չկար, բացի մի խումբ մթերաբեր սայլապաններից, որոնք եկել են այդտեղ իրենց մարմինները տաքացնելու մի մեծ երկաթե վառարանի քով և մի տաք բան ուտելու անխուսափելի արեսնտից հետո:

Հաղթանդամ վիուկը մեր առջև դրեց երկու փոքրիկ երկաթյա կրակարաններ (մանղալ) վառ ածուխով լեցուն, նրանց վրա տեղավորեց մի-մի մեծ ափսե մատնաչափ հաստությամբ և իսկույն լցրեց տավարի թե ոչխարի փորոտիքներից պատրաստած հեղուկը: Դա իսկական մեր ավանդական խաշը չէ, բայց բավական հիշեցնում է նրան, մանավանդ երբ սխտորով է ուտվում:

Ես չկարողացա ուտել, կուշտ էի, իսկ Սոմիկոն մի թուպեում խորթալով, դատարկեց իր ափսեն և ասաց.

— Դա զահրումար է, խաշ չէ...

— Ինչո՞ւ ուշ եկաք, — հարցրեց կին համարվածը, աշխատելով, իբր թե աննկատելի, ցույց տալ իր հոյակապ ծծերի ձյունային ճերմակությունը: Այս գիշերն առանձնապես զվարճալի անցավ: Շատերն էին եկել, ամերիկացիներ, անգլիացիներ, երկու ռուս իշխաններ: Դուք, երևի, թուրքեր եք կամ եգիպտացիներ: Անցյալները Մարոկկոյի իշխանն էր եկել: Անճաշակ մեկն է, առաջնակարգ գեղեցկուհիներ առաջարկեցի, մերժեց: Ափսոս մի քիչ ուշացել եք: Բայց եթե կամենաք, էլի

կգտնվեն: Ազնիվ հյուրերի համար միշտ կարելի է գտնել, միայն պետք է կրկնակի վճարել, մի քիչ ուշ է, ցրված են, օթումոբիլ պիտի ուղարկել:

Սումիկոն ընդհատեց նրա երկարաբանությունը, դառնալով ինձ.

— Հետաքրքրական է, թող բերի տեսնենք...

— Դո՞ւ գիտես, բայց ես կզևամ, — ասացի ես դիտմամբ և ոտքի ելա:

— Ես լսել եմ, որ... — փորձեց հակաճառել բարեկամս:

— Դու շատ բաներ ես լսել, — ընդհատեցի ես, — բայց ոչ այն, ինչ կա իրապես: Այդ քաֆթառի առաջարկած երջանկությունը որոգայթ է, իսկ նրա գեղեցկուհիները ահա նրանք են, որոնց տեսար փողոցներում: Չեմ թողնիլ, որ մնաս այստեղ, ռևուվերո քեզ չի օգնիլ: Խելք է հարկավոր, զգաստություն: Կարդա ամեն օր առավոտյան լրագիրները և կտեսնես: Գնա՛նք:

Ասացի և դուրս եկա:

Սումիկոն հետևեց ինձ:

Երբ մենք դուրս եկանք նկուղից, մեծ շուկան դատարկվել էր, բայց ոչ ամայացել: Արդեն նա հարյուրավոր ու հազարավոր փողոցներով տարածել էր քաղաքի բոլոր արվարձաններն ամեն ինչ, որ ստացել էր գյուղերից ու ագարակներից, ինչպես սիրտն է տարածում արյունը դեպի բոլոր մասերը մարմնի: Մակընթացության ու տեղատվության գործողությունը սկսվել ու վերջացել էր ընդամենը 3-4 ժամում, այժմ շուկան հանգստանում էր վաղվա համար:

Այս ու այնտեղ երևում էին հատ-հատ ուշացած գնողներ: Նրանք տակավին հույս ունեին ձեռնուևայն չվերադառնալ տուն: Երևում էին նաև կեր որոնող թշվառները, բայց նրանք էլ շուտով կզևան կամ, ճիշտն ասած, կցրվեն փողոց մաքրողների երկաթյա ավելներով: Այս է նրանց վիճակը դարերից ի վեր և մարդկային աչքն այնքան ընտելացել է նրանց, որ այլևս ոչ ոքի կարեկցությունը չեն շարժում և ոչ իսկ արժանանում են ուշադրության:

V

ՓԱՐԻԶՆ ԱՌԱՎՈՏՅԱՆ

Աշնանային անձրևը տեղում էր փոշու պես մանր, դանդաղ, գրեթե աննշմարելի: Կարծես երկնքի մազը շուռ տվող ձեռք թուլացել էր և չէր ուզում գործել: Բայց մոխրագույն նոսր մառախուղը տակավին չէր փարատվել:

Որքան զմայլելի է Փարիզն արեգակի առավոտյան նորածին և երեկոյան մահամերձ ճառագայթների տակ, որքան ծիծաղկոտ է, երբ լողում է լույսերի ավազանում, նույնքան անբարեհամբույր, տխուր ու մռայլ է անձրևների տակ, մշուշի մեջ: Քաղաքներ կան, ուր ամենաթանձր մառախուղն իսկ այնպես չի տխրեցնում, այնպես չի ներվայնացնում մարդուն, որպես Փարիզը մշուշի նոսր շղարշի մեջ: Այդպես են Նյու-Յորքը, Լենինգրադը, այդպես է մանավանդ մառախուղների աշխարհ Լոնդոնը, որ ես չեմ տեսել, ճիշտ այն պատճառով, որ սարսափել եմ այդ մառախուղներից:

Փարիզն այն բացառիկ գեղեցկուհիներից է, որոնց պայծառ ու ժպտուն երեսին չի սազում գորշագույն շղարշը, որքան ևս սա նոսր լինի: Գոնե ինձ այդպես էր թվում, գոնե ես միշտ գրգռվում ու թթվում էի անդադար պատժված մանկան պես, երբ Փարիզն անձրևում էր: Իսկ անձրևում էր նա շատ հաճախ, երբեմն օրվա ընթացքում հինգ-վեց անգամ: Կարծես, բնությունը նախանձում էր նրան և խանդոտ սիրականի պես չէր ուզում, որ իր գեղեցկությամբ շատ հպարտանա:

Վաղ առավոտ էր. Մոնմարտը դեռ շարունակում էր պարել ու երգել, շնանալ ու պոռնկանալ, բայց բուն Փարիզն արդեն զարթնել էր: Ոչ հղկված, շպարված, ոչ արյուն ծծող, ոչ ըստ արհեստի ոճրագործ, ըստ Էուբյան վտի ու անպատկառ Փարիզը — բուրժուազիան, այլ աշխատավոր Փարիզը — պրոլետարիատը: Այն, որ արեգակի ծագումից սկսած մինչև նրա մուտքը և Էլի ավելի տքնում է աշխատանքի երկայթյա լծի տակ: Այն, որ շինում է և չի շահվում, ստեղծագործում է և չի վայելում, այն, որ տալիս է ոսկու բեռներ և ստանում է պղնձյա գրոշներ:

Ահա նա, այդ գորշ բազմությունը: Մտեք «Փարիզի գոտի» կոչված երկաթուղու առաջին հանդիպած կայանը և դուք կտեսնեք նրան, այդ հազարավոր և տասնյակ հազարավոր բանվորներին, որոնց մի մասը դրսից քաղաք է գալիս, մյուս մասը քաղաքից շրջակայքն է շտապում, ամենքը դեպի գործարաններ: Ոմանք, նախքան գործի գնալը, մտնում են Էժանագին ու կեղտոտ «Բիստրո»-ները մի-մի բաժակ խմելու այն պղտոր հեղուկից, որ, կարծես, ծաղրի համար կոչվում է cafe au lait (կաթով սուրճ). Փոյթ չէ, նրանք գոհ են և այդքանով, վասնզի հաճախ այդ Էլ չեն ունենում: Եվ ծիծաղում են, քրքջում, իրարու բարեկամաբար բոթում ու սրախոսում, ինչպես դպրոցականներ: Բայց մի խաբվեք արտաքինից, նրանք թեթևամիտ պատանիներ չեն: Յուրաքանչյուրը նրանցից իր ուղեղի մեջ ունե մի միտք, իր սրտի մեջ մի հավատ, թե այդ այդպես չպիտի շարունակվի, թե մարդկությունը չի կարող երկար ժամանակ մնալ այդ փխրուն ու փտած կամրջի վրա, թե նա պետք է անցնի և շուտով կանցնի դեպի լավագույն ապագան: Թե որն է այդ լավագույնը, նրա համար այդ տակավին այնքան էլ պարզ չէ, բայց զգում է, որ նրա ստեղծագործողն ու հասունացնողն ինքը պետք է լինի իր կոշտացած ձեռներով...

Փողոցները մաքրվում ու լվացվում էին: Վիթխարի ինքնաշարժերին կպած երկայթյա գլանաձև ավելները ցեխն ու աղբը սալահատակներից քշում տանում էին մայրերի կողմ: Դռնապանները բաց էին անում ջրմուղի ծորակները, և ջուրը, վանդակը խորտակած վագրի պես, դուրս ցատկելով, ամեն ինչ մղում ու տանում էր վար, Փարիզի հռչակավոր կոյանոցը, իսկ տներից դուրս բերված աղբերի արկղները դրվում էին դռների առջև: Շուտով կգան սանիտարային սայլերը նրանց դատարկելու և աղբը տանելու քաղաքից դուրս այրելու համար: Առայժմ նրանք chiffonniers-ների (լաթեր որոնող) տրամադրության տակ են: Ահա նրանք, նստած կամ պառկած են թաց նստարանների վրա և համբերությամբ սպասում են իրանց բախտին: Դա էլ մի առանձին դասակարգ է: Դա էլ մարդկային թշվառության մի պատկերն է, միայն մեծ քաղաքներին հատուկ:

Յուրաքանչյուր շիֆֆոնիե իր հատուկ փողոցն ունի ու նստարանը: Ոչ մեկը չպիտի գրավե իր արհեստակցի տեղը, եթե չի ուզում ծեծվել կամ ծեծել, պատահել են դեպքեր, երբ ընդհարումը վերջացել է արյունահեղությամբ, որովհետև այդ է պահանջել մարդկային Էուբյան ամենապահանջկոտ մասը-ստամոքսը:

Ես ցանկացա խոսել այդ խեղճերից մեկի հետ: Դա մի փոքրահասակ մարդ էր, արդեն ճերմակած մազերով: Ըստ երևույթին որոշ ճաշակի տեր մեկն էր, վասնզի նրա հնամաշ պիջակն ու պանթալոնը լավ էին կարկատված, օձիքն էլ կեղտոտ չէր, դեմքն էլ մաքուր էր:

— Շա՞տ բան եք գտնում, — հարցրի ես, մի ծխախոտ առաջարկելով:

— Կախված է բախտից, — պատասխանեց նա, հաճույթով ընդունելով ծխախոտը և, իհարկե, չմոռանալով ասել «մերսի»:

— Ի՞նչ եք անում գտնված լաթերը:

— Վաճառում ենք:

— Ո՞ւմ:

— Գործարաններին, որ թուղթ են պատրաստում: Մի՞թե չգիտեք, որ ամենաընտիր թուղթը լաթերից է պատրաստվում:

— Պատահո՞ւմ է, որ նոր, չպատառոտված կտորներ գտնեք:

— Ի՞նչու չէ:

— Ի՞նչ, օրինակ:

— Ո՞վ գիտե, ինչ կամենաք, անձեռոցիկ, սփռոց, խոհանոցի իրեր:

— Ի՞նչ եք անում:

— Օհո՛, ի՞նչ ենք՝ անում, — հեզկեց մարդը ֆրանսիացուն հատուկ հեզկանքով, — լվանում ենք, չորացնում, արդուկում և վաճառում կամ ինքներս ենք գործածում մեր տանը. Մի անգամ, — ավելացրեց ծերունին ծիծաղելով, — ես մի կանացի մետաքսյա կոմբինեզոն գտա:

— Ի՞նչ արիք:

— Յե՛, ի՞նչ արի: Կնոջս տվեցի: Այժմ էլ վրեն է: Է՛հ, չէ որ լաթավաճառի կինն էլ մի անգամ պիտի մետաքսյա շապիկ ու վարտիկ հագնե... Ի՞նչ կասեք, հե՛, պարոն:

— Ավելի թանկարժեք բաներ է՞լ եք գտնում: Օրինակ, ոսկյա կամ արծաթյա իրեր:

— Այդ էլ է պատահում, բայց շատ քիչ անգամ: Անցյալ ամիս գտա մի արծաթյա գդալ, իսկ մի տարի առաջ մի ոսկյա մատանի, առանց գոհարի: Այդ կողմից ես շատ էլ բախտավոր չեմ: Իմ շրջանը հարուստ չէ: Այստեղ չկան մոռացկոտ կամ անուշադիր սպասավորներ ու խոհարարներ: Գլխավոր բանը նրանցից է կախված. Մեր գործը սովորաբար ավելի հաջողվում է այն առավտները, երբ նախընթաց գիշերն այս կամ այն հարուստ տանը եղել է բազմամարդ ընթրիք կամ այդպիսի մի հանդես: Բայց այն էլ պետք է ասել, որ առհասարակ հարուստ մարդիկ կորցնելու մեջ ժլատ են, — ավելացրեց ծերունին փիլիսոփայաբար:

— Դուք ամբողջ օրը լաթեր փնտրելո՞ւմ եք զբաղված:

— Ոչ, ինչպե՞ս կարելի է ամբողջ օրը. Միայն գիշերվա կիսից մինչև առավոտ:

— Իսկ հետո՞:

— Յետո, ծխախոտի մնացորդներ եմ հավաքում:

— Ո՞րտեղ:

— Իհարկե, կաֆեների առջև, դուրսը, տերրասների վրա, ներս չեն թողնում մտնել:

— Քանի՞ տարի է, որ այդ գործերով եք զբաղված:

— Շատ չէ, տասներեք տարի:

— Իսկ առա՞ջ:

— Ավա՛ղ, առաջ երիտասարդ էի, — հառաչեց ծերունին, — ուժ ունեի, կարողանում էի մաքուր գործով զբաղվել:

— Ի՞նչ գործով:

— Կաֆեի գարսն էի, մեծ բուլվարների վրա:

— Ինչո՞ւ թողեցիք այդ գործը:

— Ինքս չթողեցի, հանգամանքները ստիպեցին թողնել:

— Ի՞նչ հանգամանքներ:

— Ոտներիս թուլությունը, մեջքիս ցավերը: Ես ոսկրացավ ունեմ:

— Երևի խոնավ կացարաններում եք ապրել:

— Հապա ուրիշ ո՞րտեղ, Ռոդչիլդի պալատո՞ւմ, հե՛, հե՛, հե՛, — քրքջաց ծերունին զարմանալի անհոգությամբ և զվարթությամբ: Բայց, ներեցեք, — փոխեց նա հանկարծ իր տոնը, — սայլերը շուտով կգան, իսկ ես դեռ չեմ վերջացրել իմ գործը: Բարի եղեք, մի հատ էլ ծխախոտ տվեք:

Ես ծերունու ձեռի մեջ մի բուռը ծխախոտի հետ սեղմեցի և մի հինգ ֆրանկանոց: Այդ նրա համար անսպասելի էր:

— Մերսի, մերսի, պարոն, դուք շատ բարի եք, — գոչեց նա և թույլ քայլերով մոտեցավ աղբարկղին...

Ես արթնացրի Սոմիկոյին, որ ամբողջ ժամանակ նիրհել էր նստարանի վրա: Նա բարկացած էր:

— Չեմ հասկանում, դուք ինչ տեսակ մարդ եք, — ասաց նա խորին կշտամբանքով, — ամեն մի դատարկ բանով հետաքրքրվում եք, ամեն մի անպետք մարդու հետ խոսում եք ու ժամանակ կորցնում: Բազարումն էլ մուրացկանների հետ էիք զրույց անում: Դրա համա՞ր եք Փարիզ եկել: Մեզ մոտ մուրացկաններ քի՞չ կային: Հիմա էլ բռնել եք այդ կեղտոտ աղբավաճառի օձիքը: Ես այստեղ ցրտից դասաբխանի շան պես դողում եմ, իսկ դուք այնտեղ... Գնանք, ի սեր աստծո, ես սառել եմ: Գնանք մի տեղ, մի բան լակենք, տաքանանք...

Առհասարակ բարեկամս երբեմն սիրում էր ինձ խրատել: Նա կրկնում էր, թե Փարիզն ինձ նման մարդկանց տեղը չէր, թե Փարիզը շինված է միայն և միմիայն լավ ապրելու և լավ քեֆ անելու համար: Չուր չեն այդքան կանայք հավաքվեք այդտեղ և այլն և այլն...

Մենք հասել էինք բուլվարներին: Նրանք գրեթե ամառի էին տակավին: Նոր-նոր բացվում էին միայն լրագրավաճառ քիոսկերը, այն էլ առավոտյան լրագիրներն ընդունելու համար, որ բերվում էին սայլերով կամ ինքնաշարժներով: Մտանք այնտեղ, պահանջեցինք մի-մի գավաթ տաք սուրճ ու բիսկվիտ...

Կաֆեն լեցուն էր հաճախորդներով: Նրանց մի մասը նստած էր մարմարյա կլորիկ սեղանների քով, մյուսը ոտքի վրա էր, բուֆետի առջև: Դրանք բանվորներ չէին, ոչ մեկի դեմքի կամ ձեռների վրա չէր երևում աշխատանքի դրոշը: Ամենքը հազնված էին մաքուր, բոլորն էլ վերջին մոդայով: Մի քանիսի վերարկուի օձիքը թանկարժեք մաշկերից էր, գրեթե յուրաքանչյուրի ժիլետի վրա փայլում էր ժամացույցի ոսկե շղթան: Մի երկու-երեքի ծախ ձեռքի ցուցամատը կրում էր ադամանդազարդ մատանի:

Սոմիկոն, այդ տեսնելով, շտապեց մի ծխախոտ վառել և ոսկյա տուփը դնել սեղանի վրա: Միևնույն ժամանակ, նա շուռ տվեց դեպի դուրս իր մատանու ադամանդը և ինքնագոհ դեմքով նայեց իր շուրջը...

Գրեթե առանց բացառության, բոլոր հաճախորդները գունատ էին և արտահայտում էին անքնություն և հոգնածություն: Բայց հուզված էին, խոսում էին արագ-արագ, բառերը արձակելով գնդացիի նման: Խոսում էին ֆրանսերեն, բայց տարբեր արտասանությամբ: Մի բառ կրկնվում էր հաճախ rafale:

Նրանք դատարկում էին սուրճի գավաթները շտապով և իսկույն դուրս էին վազում, հայհոյելով ոստիկանությանը, մինիստրներին, նույնիսկ հանրապետության նախագահին: Հեռացողներին փոխարինում էին նորերը, ավելի գրգռված ու բորբոքված: Ես նկատեցի, որ մեծամասնությունը գալիս է դեմոկրատի երեքհարկանի մի տնից: Թե խոսակցություններից և թե մանավանդ rafale բառից հասկացա, որ տունը ուրիշ ոչինչ է, եթե ոչ գաղտնի թղթախաղի «կլուբ»:

Այն ժամանակ այդ «կլուբ»-ները մերթ ընդ մերթ ենթարկվում էին ոստիկանության հանկարծակի արշավին և կողոպտվում, իսկ խաղացողները ձերբակալվում էին առերես և շուտով արձակվում: Ոստիկանության տեսակետից կարևորը նրանք չէին, այլ գրավված դրամը, որ անցնում էր պետական գանձարանը:

Այդպես էր իմպերիալիստական մեծ պատերազմից առաջ: Այլ է այժմ, երբ շատ բաներ են փոխվել Ֆրանսիայի տնտեսական կյանքում: Այժմ կառավարությունն ինքն է խրախուսում ազարտ խաղերը: Մի ժամանակվա առերես ոճի համարվածն այժմ պետական գանձարանի եկամտային աղբյուրներից մեկն է: Եվ ոչ պակաս արդյունաբեր աղբյուր, քան որևէ մի ուրիշը: Այդպես, օրինակ, նշանավոր խաղատներից Haunssmann կոչված կլուբն իր եկամուտներից պետությանը տալիս է որպես հարկ օրական ոչ պակաս, քան կես միլիոն ֆրանկ: Հարկի չափերը կախված են կլուբի շրջանառությունից — 40-ից սկսած մինչև 80 տոկոս: Haunssmann-ն մեկն է այն բախտավորներից, որոնց ամենօրյա շրջանառությունը, այսինքն խաղացողների տանուկ տվածն ու տարածը հասնում է տասնյակ միլիոնների: Այնտեղ խաղում են ոչ միայն պրոֆեսիոնալ բախտախնդիրները, անգործ ու անարվեստ երիտասարդները, կյանքից խաբված ծերունիները, անցյալ և ներկա կավատները, ապաշները, գողության համար պաշտոնից զրկվածները, գրպանահատները, սրիկաները, այլև շատ գրողներ, բանաստեղծներ, հայտնի և անհայտ նկարիչներ, դերասաններ, երգիչներ, երաժիշտներ, արձանագործներ, նույնիսկ պատկառելի գիտնականներ ու պրոֆեսորներ: Այնքան գայթակղեցուցիչ է մի գիշերվա մեջ հարյուր հազարներ շահելու անպատկառ հույսը: Խաղում են նաև նրանք, որոնց անկիզբի սնդուկներն առանց այդ էլ ճարճատվում են ոսկու ծանրությունից — ամերիկյան միլիարդերները: Ինչո՞ւ: Այն պարզ հոգեբանական պատճառով, որ ազարտ խաղը նրանց տալիս է հոգեկան խորին բավարարություն, որ նրանց համար երջանկության չափ հաճելի է տասնյակ հիմարներին և ապուշներին կողոպտել և փողոց նետել:

Խաղամոլները ցրվեցին, կաֆեն դատարկվեց: Սոմիկոն ակյա տուփը գրպանը դրեց, դուրս եկանք:

Մանր անձրևը շարունակվում էր գրգռեցուցիչ համառությամբ, որպես կամակոր ու երես առած մանկան անախորժ լացը: Քաղաքային բանվորները երկայն ձողերով հանգցնում էին գազային լապտերների լույսը: Բուլվարները հետզհետե կենդանանում էին 4-5 ժամվա նիրհից հետո: «Մետրոն» արդեն բաց էր արել իր մթին բերանը, և կլանում էր հազարավոր ուղևորների, ինչպես մի անհագ հրեշ:

Երևացին դիլիժանները, նորամուծ հատ-հատ օթբուսները ու տրամվայների առաջին վագոնները: Թաց մթնոլորտը լեցվեց զանգերի ու փողերի խառնաշփոթ հնչյուններով: Առայժմ նրանք գրավված էին բանվորներով և մանր ծառայողներով: Հետո կգա մանր բուրժուազիան: Գերակշռող տարրը խոհարարուհիներն են: Նրանք իրենց լիք զամբյուղներով տեղավորվել են դիլիժանների «իմպերիա»-ում, այսինքն վերին հարկում: Անձրևը նրանց չի վրդովում, սովոր են վաղուց: Նստած են հպարտ, ինքնագոհ, որպես արևելյան իշխանուհիներ պատգարակների վրա: Փորձեցեք նրանց հետ զրույց անել, և դուք կտեսնեք, թե որքան հպարտ են իրանց վիճակով: Շատ-շատերը նրանցից գիտեն վարպետորեն շահագործել իրանց պաշտոնը, գնած պարենի արժեքի մի մասը սեփականացնելով: Կան այնպիսիները, որ, այդ ուղղությամբ գործելով, հազարներ են շահել:

Երկու ոստիկան մի աղքատ հագնված երիտասարդի օձիքից բռնած, քաշքշեցին տարան ոստիկանատուն, վզակոթին տալով: Դատարկ բան է. մի սովորական գրպանահատ է, ձեռք խոթել է մի խոհարարուհու գրպանը և չի կարողացել ժամանակին դուրս բերել փողամանը:

— Գլխոտին, գլխոտին պիտի ուղարկել այդպիսիներին, ուրիշ պատիժ չկա նրանց համար, — գոռում է կինը, չնայելով, որ գրպանը փրկվել է:

Կա արդյոք մի ուրիշ ժողովուրդ, որի հոգում սեփականության զգացումն այնքան խորն ու արմատացած ու այնքան սրբագործված լինի, որքան ֆրանսիացու մեջ վերից ի վար:

Ես գնեցի օրվա Martin-ը ու Journal-ը, երկու առավոտյան լրագրներ, երկուսն էլ բուրժուազիայի բերանը, երկուսն էլ վաճառքի ելած պոռնիկներ և միակ անկաշառ թերթը ժան-ժոռեսի «l'Humannite»-ն, ինչպես միշտ առաջին հերթին կարդացի ոստիկանական քրոնիկոնը: Ոչինչ անսպասելի բան. գիշերվա ընթացքում պատահել են ընդամենը երեք արկած — մի ինքնասպանություն անոթության պատճառով, երկու սպանություն, մեկը սիրային հողի վրա, մյուսը կողոպուտի համար: Կան նաև մի շարք ավելի հուզումնալի արկածներ, բայց ես, որ արդեն ծանոթ եմ փարիզյան մամուլի բարբերին, գիտեմ նրանց արժեքն այն է, որ այդ սենսացիոն քրեական ոճիրները բուլվարային ռեպորտյորների երևակայության ծնունդն են, որ վաղը պիտի հերթվեն նույն լրագրներում:

— Այ մարդ, դուք իմ հոգին բերանս բերեցիք ոտքով քայլեցնելով, — բողբեց նորեն Սոմիկոն, կանգ առնելով մեծ բուլվարներից մեկի վրա:

— Ի՞նչ եք ուզում:

— Կառք վերցնենք, հոգնել եմ...

— Ոչ, ոտքով ավելի հետաքրքրական է, — հակառակեցի ես, հիշեցնելով մեծագույն վիպասան Չառլզ Դիկկենսին, որ այնքան սիրում էր անձրևների տակ ոտքով շրջել Լոնդոնի փողոցներում:

Եվ իրավ, հաճելի էր ինձ համար: Հարկավ, ես ամեն օր չէի կարող կատարել այդպիսի զբոսանքներ, որքան ևս Փարիզը լիներ հետաքրքրական իր գիշերային և վաղ առավոտյան կյանքով, բայց քանի որ դրականապես որոշել էի մի անգամ ևս ենթարկվել կնոջս հանդիմանությանը, թող գոնե վարձս մի քիչ արժանանար սպասվելի նախատինքին:

Սակայն Սոմիկոյի դժկամակության հիմնական պատճառը ոտքով քայլելը չէր, այլ ուրիշ բան: Այն, որ ես ավրել էի նրա գիշերվա Էպիլոգը այդքան դրամ ծախսելուց հետո, զգալով մի տեսակ պատասխանատվություն հայրենակցիս կյանքի և առողջության վերաբերմամբ: Եթե ես նրան թողած լինեի իր կամքին, սատանան գիտե այժմ որտեղ կլիներ և լավագույն դեպքում ինչ պարզևով կվերադառնար իր կացարանը: Թող հետո անե, ինչ որ ուզում է, միայն թե ոչ իմ ներկայությամբ:

Անցանք գլխավոր բուլվարները, հասանք Սենայի ափերին: Ֆրանսիայի փոթորկալի պատմության հավիտենական ականատեսը իր մշտապես պղտոր ջրերը մղում էր խուլ մրմնջալով, որպես ծանր ու միատեսակ աշխատանքից հոգնած բեռնակիր: Թվում էր, որ նա բողբում է իր ճակատագրի դեմ, Էյֆելյան աշտարակի գագաթը մշուշի մեջ էր: Փարիզը վաղուց էր դադարել հետաքրքրվել նրանով: Այլևս նրա 300 մետր բարձրությունը ոչ ոքի չէր հիացնում, ոչ մանավանդ «Մեծ Անիվը», որ իր 40 վագոններով 1600 մարդ էր պատեցնում իր շուրջը մինչև 100 մետր բարձրություն, ոչ նաև «Մեքենաների պալատը» ինժեներային արվեստի վերջին պարծանքը, որ արժանացավ 1889 թվականի համաշխարհային ցուցահանդեսի առաջին մրցանակին: Երեքն էլ նույն ցուցահանդեսի բեկորներն էին, որոնցից երկուսը շուտով քանդվեցին որպես ավելորդ բաներ: Մնաց «Գրան Պալեի» և Տրոկադերոյի հետ Էյֆելյան աշտարակը, Փարիզի դրոշակը, որ ամենից առաջ է ողջունում հեռավոր ճամփորդներին: Եվ Գյուլստավ Էյֆելը, ծերունի մետեորոլոգը շարունակեց պաշտպանել իր ստեղծագործությունը, ամեն օր նրա բարձունքից անեծք թափելով Անատոլ Ֆրանսի գլխին, որ չէր դադարում աղաղակել:

— Հեռացրեք աչքիցս այդ երկաթե խրտվիլակը, նա վիրավորում է իմ ճաշակը, վասնզի այլանդակում է իմ պաշտելի Փարիզի գեղեցկությունը:

Բայց ավաղ, ծերունի Եսթետի ձայնը ասվեց, և «խրտվիլակը» այսօր էլ կանգուն է և ծառայում է համայն աշխարհին որպես կենտրոնական ռադիոկայան: Նրա ամենօրյա հաղորդագրությամբ է այժմ կանոնավորվում բոլոր երկրների ժամացույցների ընթացքը: Դա ժամանակակից տեխնիկայի նշանավոր հաղթանակներից մեկն է զառամյալ Եսթետիզմի դեմ:

Սոմիկոն 831 անտարբեր էր դեպի ամեն ինչ և քայլում էր ինձ հետ լուռ: Պարզ էր, որ նրա միտքը զբաղված էր ուրիշ բանով: Միայն մի անգամ նա արթնացավ — Ալեքսանդր երկրորդ Ռոմանովի անվամբ շինված կամուրջը տեսելով:

— Վա՛, վա՛, — գոչեց նա հիացած, — ոսկեգօծ ձիեր, ով գիտե քանի միլիոն է ծախսված այդ կամրջի վրա:

— Սոմիկո, նայիր ետ, դա համաձայնության պատմական հրապարակն է, ուր 1793 թվականի հունվարի 21-ին գլխատեցին Լուդովիկոս 16-ին: Տես, որքան գեղեցիկ է նա իր արձաններով և եգիպտական օբելիսկով: Սոմիկո, նայիր դեմուռեմ, դա Բուրբոնների պալատն է, այժմյան պառլամենտը: Այս օրերս քեզ հետ պիտի մի անգամ գնամ այնտեղ լսելու Ֆրանսիայի նշանավոր հռետորներին: Յետաքրքրական է, չէ՞: Սոմիկո, նայիր դեպի ձախ, դա Տյուլլրին է իր սքանչելի պարտիզով, և անցյալի զորավորների եղեռնալի գործերով, նայիր Լուվրին, տես ինչ գեղեցիկ է նրա շինվածքը, դա միջին դարերի ֆրանսիական ճարտարապետության հրաշալիքն է... Իսկ ներսը, դու դեռ չե՞ս եղել այնտեղ, այդ ներքին չէ... մի օր քեզ պիտի տանեմ արվեստների այդ մեծագույն տաճարը... նայիր ավելի հեռու...

— Յամբերի՛ր, համբերի՛ր, — գոչեց Սոմիկոն իմ ոգևորության դեմ, — թույլ տվեք ինձ մի բան ասել, այդ բոլորը, ինչ որ ձեզ հիացնում է, իմ կարծիքով այս րոպեին չարժե մի սիրուն կնոջ տաք անկողնին... ես գնացի...

Եվ նա, վազելով, նստեց առաջին պատահած ֆիակրը և անհայտացավ...

Սենան շարունակում էր իր տրտունջները: Որքան վար, այնքան ավելի ու ավելի էին պղտորվում նրա ջրերը: Ափերի մոտ իրարու սեղմված նավերը թեթևակի երերվում էին, և դեղնագույն ջուրը զուր էր աշխատում լվանալ նրանց քարածխի փոշիով սևացած կողերը: Նավային աշխատավորները զարթնել էին և տախտակամածների տակից դուրս էին սողում, ինչպես մողեսներն իրանց ստորերկրյա բներից: Կայքին կանայք և երեխաներ, բոլորը քարածխի մրից սևացած:

Ափերի վրա նստած էին մի խումբ պատանիներ և մի քանի ծերունիներ: Ձկնորսներ էին, որ, կարթը ջրի մեջ ձգած, անհամբեր կամ դժոխային համբերությամբ սպասում էին բախտի ժպտին — օրվա պարենին: Նրանք էլ ունեին իրանց որոշ տեղերը որսի համար և մեկը գոնե իրավունք մյուսի տեղը բռնելու: Լուռ ու անշարժ նրանք գամվել են հողին կոճղերի պես և թվում է, որ պիտի մնան այնտեղ հավիտենապես: Մերթ ընդ մերթ մեկը կամ մյուսը բարձրացնում է կարթը և, ձկնիկը պոկելով նրա ծայրից փիլիսոփայական սառնությամբ, ձգում է քովը դրած զամբյուղի մեջ:

Մի հնաշեն քարե կամրջի տակից դուրս եկան մի խումբ մարդիկ կանանց ու երեխաների հետ: Գործագուրկ բանվորներ էին իրենց օթևանի տերերից դուրս վռնդված, որպես անճշտապահ կենողներ...

Ես հոգևած էի մինչև անզորություն...

VI

ՀԱՅԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Փարիզ եկող հայր, եթե ուզում է իր հայրենակիցներին հանդիպել, ստիպված է կիրակի օրը եկեղեցի գնալ: Այդպես է աշխարհի բոլոր կողմերում, ուր կան գեթ մի բուռը հայեր (իսկ ո՞ր չկան, մանավանդ այժմ):

Հայ եկեղեցիները գաղութներում կատարում են կյուբների դեր: Այնտեղ են գալիս գաղթականները իրարու հանդիպելու համար, այնտեղ են լուրեր առնում իրենց հայրենիքից ու ազգականներից, այնտեղ են վաճառվում լրագիրներ, գրքեր, երբեմն նույնիսկ հայրենիքի նպարներ, պանիր, խավիար և նման բաներ:

Առհասարակ հայ եկեղեցին վաղուց է կորցրել իր արժեքը, որպես աղոթավայր, որպես հավատի սիմվոլ, որպես պաշտամունքի առարկա, որպես իմացական սրբություն, Թիֆլիսի քսանուչորս եկեղեցիները տարենը տասներկու ամիս դատարկ են, և զանգերի կիրակնօրյա դողանջներն այլևս այնպես չեն գրավում հավատացյալներին, որպես մեր հայրերի ու նախահայրերի օրերին: Առերես կրոնամոլությունը, այսինքն կեղծիքը, փարիսեցիությունը փայլում են միայն Քրիստոսի ծննդյան, մկրտության, խաչելության և հարության օրերը: Այնուհետև ամբողջ տարին նրանք մնում են խորանների մեջ և հոգևորական սքեմի տակ:

Այդպես է և գաղութներում, այն տարբերությամբ, որ հայը երկուսի փոխարեն հիսուներկու անգամ է եկեղեցի (այսինքն կյուբ) գնում, հիսունուերկու կիրակի: Նաև այն տարբերությամբ, որ այդտեղ, գաղութներում փարիսեցիությունը մի աստիճան թույլ է, շատ էլ բարձրաձայն չի աղաղակում: Մարդիկ գալիս են և մեծ մասամբ եկեղեցի չեն մտնում, մնում են նրա գավթում կամ փողոցում: Սխալ է կարծել, թե բոլորն էլ աղոթելու են եկել: Բարձրաձայն խոսակցություն, ուրախ կամ տխուր զրույցներ, սրախոսություններ, գրախոսություններ, ցինիկ անեկդոտներ, ծիծաղ, քրքիջ, իրարու հրել ու արմունկել, իրարու ծաղրել կամ բռթել, հաճախ Թուրքիայի կամ Կովկասի փողոցներից բերած հայիոյանքներ, կուսակցական կոիվներ բռունցքներով, սպառնալիքներ ատրճանակով, այո, երբեմն նույնիսկ սպանություն: Այս բոլորը կատարվում է պատարագիչ քահանայի «խաղաղություն ամենեցուն»-ի, շարականի երգեցողության, կնտրուկի հեղձուցիչ բուրմունքի, «հոգու փրկության համար» տնկված մոմերի դժգույն լույսերի, ծխի ու մխի ներդաշնակությամբ:

Այո, հայ եկեղեցին վաղուց է կորցրել իր հմայքը և վաղուց է զրկվել ժողովրդի երկյուղածությունից ու ակնկալությունից, ահա ինչու այսօր ինձ բնավ չի զարմացնում նոր սերնդի ըմբոստությունը դեպի նա, ահա ինչու ես ընդունում եմ այն միտքը, թե հայ եկեղեցին ապրում է իր դարավոր գոյության վերջին փուլը: Ինչ փույթ, որ նա դեռ շնչում է, դա նրա վերջալույսի մահաբեր ցնցումներն են: Հայ եկեղեցին դարեր կատարեց իր դերերը մերթ ողբերգական, մերթ կոմիկական, և այժմ նա զառամել է, այժմ նրա ատամները փտել են, նրա խռպոտ ու քայքայված ձայնն այլևս չի հասնում ժողովրդի լսելիքին և չի շարժում նրա սրտի և հոգու ոչ մի թելը գոնե այնպես, ինչպես գուցե երևակայում է ինքը: Նա պիտի հեռանա հայ կյանքի բեմից և արդեն հեռանում է, իհարկե, ոչ ինքնահոժար, այլ պատմության անողոք մտրակով, ժամանակի խստաշունչ փոթորիկով... Այդպես է բնության դաժան օրենքը, ապարդյուն է նրան դիմադրել:

Փարիզի հայ եկեղեցին գտնվում է Շանգելիզյան շրջանի գեղեցիկ փողոցների մեկի վրա, որ կրում է XVI դարի նշանավոր արձանագործ-ճարտարապետ Ժան Գուժոնի անունը: Փոքրիկ է այդ փողոցը, բայց հայտնի է իր մերձավոր անցյալի մի ողբերգությամբ: Անցյալ դարի վերջին քառորդի չգիտեմ ո՞ր թվականին այդ փողոցի վրա բացվում է բարեգործական նպատակով մի ցուցահանդես, կամ, ինչպես ասում են, բազար, չգիտեմ ինչից, հրդեհ է ծագում, բազարն այրվում է ամբողջովին, այրվում են և մոտ 150 հոգի, մեծ մասամբ արիստոկրատ և բուրժուա ընտանիքներից: Ահա այդ հրդեհի տեղում է շինված հայ եկեղեցին, մի կաթուղիկ եկեղեցու հարևանությամբ:

Ես գնացի եկեղեցի մի քանի փարիզաբնակ հայ մտավորականների հանդիպելու համար և հանդիպեցի մի խումբ ռուսահայ բուրժուաների: Տարական կառավարության ձեռնարկած և դաշնակցականներից ու մուսավաթիստներից հրահրված հայ-թրքական եղեռնը ստիպել էր նրանց իրենց կաշվի փրկությունն ապահովել Եվրոպայում, մանավանդ Փարիզում:

Պետք է ասեմ, որ ես անձնական ծանոթություններ ունեցել եմ Թիֆլիսի և Բաքվի բուրժուազիայից միայն մի քանիսի հետ: Բայց ճանաչել եմ ամենքին իրենց անցյալով ու ներկայով, և այսօր էլ յուրաքանչյուրի պատկերը վառ կենդանի է իմ հիշողության մեջ իր գեղարվեստական ամբողջությամբ: Իհարկե, նրանք էլ ինձ են ճանաչել... և ատել են, ատել են ավելի, քան ես նրանց: Ատել են այն սուր ատելությամբ, որով կարող էր ատել Միդաս թագավորը իր սափրիչին, եթե սա հանդգներ ճշմարտությունը փոսի մեջ թաղելու փոխարեն, ասեր նրա երեսին «տեր, ներիր, քո ականջները իշի ականջներ են»: Ես չէի վախենում հայ բուրժուազիային ականջներից բռնելով հրապարակ քաշել և ապագա սերունդների անարգանքին մատնել այն, ինչ նա չէր համարձակվում երեսիս արտահայտել իր ցասումը, ռիսակալ ուղտի պես ռիսը պահելով իր հոգու խորքում, մինչև որ կգար վրիժառության հարմար ժամը:

Ես բարևեցի նրանցից միայն մի քանիսին, որոնց դեմքը շատ էլ մուրոտ չէր, մյուսներից երես դարձրի այն խստությամբ, որը հատուկ է ինձ և որի համար իմ բարեկամներն ու մերձավորները միշտ կշտամբել են ինձ, ասելով.

— Դու չես կարողանում քո արհամարհանքն ու ատելությունը քողարկել:

Սխալ է ասել, թե չէի կարողանում: Չէի ուզում, գիտենալով հանդերձ, որ դա գործնական կյանքում չափազանց վտանգավոր մի հատկություն է մարդու համար: Ի՞նչ արած, անկարող էի բժշկվել իմ հայրական ժառանգությունից:

Հեռվից լսելի եղավ ծանոթ, շատ ծանոթ ձայն: Նշանավոր երգչուհի Նադեժդա Պապայանն էր, ուս օպերային թատրոնների առաջին աստղերից մեկը, եթե ոչ ամենաառաջինը: Չնայելով իմ ատելությանը դեպի նրան շրջապատող բուրժուաները, մոտեցա և բարևեցի: Տասուհինգ տարվա ծանոթներ էինք, և ես մեկն էի նրա այն երկրպագուներից, որոնք ամենից առաջ գնահատեցին նրա տաղանդը դեռ 1891 թվականին, երբ նա առաջին անգամ Թիֆլիս եկավ դեբյուտ տալու: Դա հաշտարիսանցի մի համեստ հայուհի էր, ոչ այնքան գեղեցիկ, որքան հրապուրիչ:

— Երկա՞ր ժամանակով եք եկել Փարիզ, — հարցրի ես-խմբից մի կողմ հրավիրելով նրան:

— Ոչ, մի քանի օրից հետո պետք է գնամ:

— Ո՞ւր:

— Մոսկվա:

Մի անբացատրելի նախազգացում ինձ թելադրեց ասելու.

— Մի՛ գնաք, օրհորդ, մի՛ գնաք, մնացեք առայժմ այստեղ:

— Ինչո՞ւ:

— Ինձ թվում է, որ ձեր կյանքը վտանգի եք ենթարկում, — չթաքցրի ես իմ չար նախազգացումը:

— Եթե ձեր ակնարկը վերաբերվում է Ռուսաստանում տեղի ունեցող հեղափոխությանը, — ասաց նա, ծիծաղելով իր արծաթահնչուն ձայնով, — արտիստի կյանքն ապահով է էքսցեններից: Ժողովրդի աչքում նա անձեռնմխելի է:

— Ժողովրդի և ոչ խուլիգանների աչքում: Մի մոռանաք, որ հեղափոխությունը դժբախտաբար ճնշվել է, և այժմ ռեակցիայի խուլիգաններն են ասպարեզի տերը: Այսպես թե այնպես, իմ բարեկամական խորհուրդն է չգնալ:

— Բայց ես արդեն պայմանավորվել եմ Մոսկվայի օպերայի հետ և հեռագրել եմ ուղևորությանս օրը. պարտավոր եմ գնալ:

Ես լռեցի և հրաժեշտ տվեցի:

Նա գնաց և կործանվեց...

Պատմեմ ինչպես: — Մոսկվայում մի օր օրիորդ Պապայանն իր ընտանիքից հեռագիր է ստանում, թե հայրը մահամերձ հիվանդ է և փափագում է աղջկան տեսնել: Պապայանը, արհամարհելով ծմբոնային սառնամանիքը, շտապում է իր ծննդավայրը — Յաշտարխան: Հիվանդը չի մեռնում, առողջանում է: Քաղաքում արդեն լուր է տարածվել, թե Պապայանն իր հետ մեծ քանակությամբ թանկարժեք ադամանդներ է բերել: Երկու-երեք սրիկաներ՝ մեկը հայ, երկուսը թուրք, հարձակվում են Պապայանների տան վրա, պահանջում են ադամանդները: Օրիորդի հայրը դիմադրում է, տեղի է ունենում կռիվ, օրիորդը մեջ է ընկնում հորն օգնելու և ստանում է դաշույնի մահաբեր վերքեր ու մի քանի օրից հետո վախճանվում է: Հետագայում լսեցի, որ գմայելի երգչուհին իր մահվան օրը երգել է իր արիան «Տրավիատա» օպերայից: Ով գիտե, գուցե ճիշտ է, որ ասում են, թե սոխակն երգելով է մահանում:

Կործանվեց երիտասարդ հասակում մի աննման երգչուհի, որի հավասարը մինչև այսօր էլ չի ծնել հայ ժողովուրդը և չգիտեմ, երբ պիտի ծնե:

Պապայանն այսօր էլ այն միակ հայուհին է, որ ճեղքեց միջակության պողպատյա պատնեշը և անցավ բարձրագույն ընտրյալների տաճարը գեղարվեստների աշխարհում: Տասնուհինգ տարի այդ հեգիկ աղջիկն իր անզուգական ձայնի հմայքի տակ պահեց Լենինգրադի (այն ժամանակ Պետերբուրգի) ու Մոսկվայի, Բաքվի ու Թիֆլիսի ամենաերաժշտագետ բազմությունը: Եվ երբ նրա ողբերգական մահվան լուրն ստացվեց, ամենուրեք և բոլոր լեզուներով լսվեց՝ «Կորավ Վերդիի և Չայկովսկու սոխակը»:

Սակայն նա իր կյանքում բախտավոր չէր: Բեմի վրայից ուրիշներին հուզող ու արտասպանող, բեմի ետևում ինքն էր լալիս: Այնտեղ նա դժբախտ էր և տառապում էր: Քանի-քանի անգամ տեսել եմ նրա դառն արցունքները և լսել եմ նրա սիրտ մորմոքող հառաչանքներն իր փառքի առաջին տարիները: Հիշում եմ նրա մի հուսահատական օրը, երբ նա վճռել էր ինքնասպանություն գործել: Ժամեր գործադրեցի նրան համոզելու համար, որ չկա ավելի մեծ հիմարություն, քան ինքնասպանությունը. — Կրեցեք ձեր վիշտը ձեր տաղանդին արժանի քաջությամբ և ապագայում ինքներդ կծիծաղեք ձեր այսօրվա տրամադրության վրա:

Արդարև, ապագայում նա ինքը մի քանի անգամ ծիծաղելով հիշեց իր անցյալի հուսահատությունը և բարեկամաբար սեղմեց իմ ձեռը:

Նա թուլություն էր ունեցել հափշտակվել Բ... Ա...-թյան անունով մեկով, որի միակ արժանավորությունն էր իր իշխանական ծագումը և հարստությունը: Մի մարդ, որ իր արտաքին սեթևեթ ձևերի, իր շինծու բարեսրտության, իր կեղծ պարզության, իր փքուն ֆրագների տակ պահում էր ծայրահեղ եսամոլի ու սնամոլի ճղճիմ հոգին: Նա խոստացավ և հետո մերժեց ամուսնանալ մի համեստ, ոչ հարուստ, բայց ազնիվ ընտանիքի աղջկա հետ, որ արժանի էր լավագույն ճակատագրի, առարկելով թե իր կամերգեր հայրը (Նիկոլայ երկրորդի փոքրագույն սպասավորներից մեկը) հակառակ է այդ տեսակ «մեզայանս»-ին: Իհարկե, ի՞նչպես կարող էր նա իր երկնագույն արյունը խառնել քաղբենիական արյան հետ:

Պապայանն անբախտացավ, և այնուհետև նա մերժեց շատ-շատերի առաջարկը, հրաժարվելով ամուսնական կյանքից առմիշտ: Բայց հոգեկան տառապանքները չազդեցին նրա տաղանդի վրա, և նա մինչև մահ մնաց մուսանների փայփայվածը:

Մինչ ես աջ ու ձախ փնտրում էի իմ ցանկացած մարդկանց, ինձ մոտեցավ մի պարզ հագնված փոքրահասակ մարդ, շիկավուն մազերով, կարճ ցանցառ մորուքով, սրածայր և քիչ արծվային

բթով: Նա մի թևի տակ բռնած ուներ մի քանի գրքեր, իսկ վերարկուի երկու գրպաններումն էլ լրագրեր: Կարելի էր կարծել, թե դա մի շրջիկ գրավաճառ է: Բայց դա հայտնի բանաստեղծ, գրական քննադատ, պատմագետ, իմաստասեր, հրապարակախոս, անխոնջ հասարակական գործիչ, մի խոսքով Արշակ Չոբանյանն էր:

— Բարի գալուստ, վաղուց կփափագեի տեսնել, — ասաց նա այն արագ տոնով ու առողջ ու հնչուն ձայնով, որ միշտ արթուն ու ժիր մարդկանց հատկանիշներն են:

Մենք, իհարկե, հեռվեն ծանոթ էինք իրարու և կարծեմ նամակներ էլ փոխանակել էինք, ուստի շատ քիչ խոսքեր էին պետք, որպեսզի անմիջապես բարեկամանայինք: Բայց, ըստ երևույթին, Չոբանյանը ինձ պես սիրում էր ամեն մի բարեկամություն սկսել ուսուցիչից: Ես հաճույքով ընդունեցի նրա հրավերը՝ միասին նախաճաշելու:

Երկու ժամվա մեր խոսակցության նյութն եղան գլխավորապես հայ-թրքական ընդհարումները: Ես պատմեցի, ինչ որ գիտեի:

— Եղբայր, եղբայր, — գոչեց Չոբանյանը, ձեռը զարկելով սեղանին, — այդ ի՞նչ աղետ է, բավական չէ՞ր թրքահայերինը, այժմ էլ ռուսահայերինը: Ի՞նչ պիտի ըլլա այս թշվառ ազգին վիճակը, ի՞նչ պիտի ըլլա:

— Ի՞նչով եք զբաղված այժմ, — հարցրի ես տխուր խոսակցությանը վերջ տալու համար:

— Ա՛հ, ինչով ըսեք զբաղված եմ, — պատասխանեց նա, հեգնորեն ժպտալով, — Չոբանյան հոս, Չոբանյան հոն, տեսակ մը Ֆիգարո դարձեր եմ: Մենակ եմ, հոգնել եմ, ջղերս ալ ավրվել են: Մտադրություն ունեմ Կովկաս երթալու, Էջմիածին այցելելու: Հոնի գրադարանը խիստ կզբաղեցնե միտքս, քանի մը ձեռագրեր նայելու պետք կզգամ աշխատության մը համար:

— Ե՞րբ եք մտադիր գնալու:

— Տակավին որոշած չեմ, թերևս գարնան սկզբին կամ ամառը, եթե ջղերս ներեն: Առայժմ ժամանակս սուղ է, կջանամ շուտով լույս ընծայել քանի մը գրական գործեր: «Անահիտ»-ս ալ չեմ կրնար մեկդի դնել:

— Ի՞նչպես է «Անահիտ»-ի նյութական վիճակը: Չոբանյանը փոթկաց, հազիվ կարողանալով գինու բաժակը բերնից անվտանգ հեռացնել:

— Լսելու բան չէ, — ասաց նա, բերանը սրբելով, — «Անահիտ» հարյուր ֆրանկ ամսականի կնայե: Սակայն հոգ չէ, կերթա, դուք ալ գործ մը պիտի տաք, կաղաչեմ...

— Ուրախությամբ, — խոստացա ես ամենայն անկեղծությամբ: — Ասացեք, Չոբանյան, ի՞նչ վիճակումն է հայկական դատը Ֆրանսիայում:

Չոբանյանի դեմքը մռայլվեց, աչքերը սքողվեցին տրտմության շղարշով, ճակատը կնճռոտվեց: Պարզ էր, որ ես դիպա մարդու սրտի ամենազգայուն լարին:

— Էհ, բարեկամս, — գոչեց նա, մի ծանր հառաչանք արձակելով կրծքի խորքից, — գեշ է, շատ գեշ մեր դատին վիճակը, Ֆրանսիան զբաղված է իրմով, իրավունք ալ ունի, հազար ու մի տեսակի ներքին ու արտաքին կնճռոտ խնդիրներ: Մեզի համակրող դեպյուտետներ կըսեն. «Այս խնդիրը լուծենք, այն լուծենք, հետո զբաղվենք հայկական դատով»: Մինչև հիմա սեպարատիստի խնդիրն էր, ան ալ վերջացավ, այժմ տեսնենք ինչ պիտի ընեն: Կլեմանսոն ամեն անգամ բոլտադ մը կը թռցնե բերնեն: Այս օրերս ֆրանսիացի բարեկամներես մեկուն ըսեր է. «Ա՛հ, ալ ինձ արյունոտեց հայկական արյունոտ խնդիրը»:

— Եվ դարձյալ շարունակում եք դիմել այդ մարդկանց օգնությամբ, — գոչեցի ես վրդովված:

— Ի՞նչ ընենք, բարեկամս, ի՞նչ ընենք, բացի դիպլոմատից, ուրիշ ճամփա չունենք, այն դաշնակցականներն, որոնք տղայաբար կկարծեն, թե կրնան Թուրքիան տապալել Էհ, ձգենք, ադ մասին շատ խոսելիք ունեմ, կը հուսամ, որ երկար ժամանակով եք Փարիզ ժամանել:

— Այո, պիտի մնամ, մինչև որ որդիներս ավարտեն իրանց ուսումը:

— Ահ, շատ ուրախ եմ, կը փափագեմ հաճախ հանդիպել ու ձեզի հետ գործել: Գաղութին մեջ գործ շատ կա ընելու, գործողներ չունիմք: Հոգներ եմ, ջղերս ալ ուժ չունին:

Մենք բաժանվեցինք: Ավելի քան հինգ տարի մենք տեսնվում էինք առնվազն շաբաթը մի անգամ: Նա միշտ զբաղված էր ոչ այնքան իր, որքան ուրիշների գործերով, այս ինչ ուսանողի համար պիտի թռչակ գտնել, այն ինչ արվեստագետին պիտի օգնել: Բավական է, որ կարիք ունեցողը հայ է, և Չոբանյանը միշտ պատրաստ էր ձեռքից եկածն անելու երբեմն լավ չտեղեկանալով, դիմողն արժանի է օգնության, թե ոչ, նրա ձեռներեցությամբ և ջանքերով կազմվել էր մի նպաստամատույց ընկերություն, որի նպատակն էր օգնել արվեստագետներին և ուսանողներին: Նրա վարչության մեջ ես էլ կայի, փոխ-նախագահի կոչումով: Ամենից շատ ու ամենից արդյունավետ գործողը դարձյալ մեր քարտուղարն էր — Արշակ Չոբանյանը: Նա էր, որ, ի միջի այլոց, մեր ընկերության նյութական աջակցությամբ, կազմակերպեց Կոմիտասի առաջին համերգը Փարիզում: Նա էր, որ Վաշինգտոն հոյակապ դահլիճը լեցրեց բազմությամբ և բերեց մի շարք հայտնի ֆրանսիացի երաժշտագետներ: Մի բան, որ միայն նրա համառ տոկոսությունը կարող էր անել:

Քսան տարի անցած, երբ ես Ամերիկայից վերադառնալով, աչքերիս հիվանդության պատճառով, ստիպված էի Փարիզում մնալ նորեն երկար ժամանակով, Արշակ Չոբանյանին, այդ մարդ-սնդիկին, տեսա գրեթե անփոփոխ: Նա նույն Էստուգիաստն էր, նույն մաքրարյուն ռոմանտիկը և, միևնույն ժամանակ, նույն աննկուն աշխատավորը հասարակական կյանքի ասպարեզում: Չէր պակսել և նրա բեղմնավոր գրչի թափը: Չնայելով իր աջ ձեռի վնասմանը, նա շարունակ գրում էր, գիշեր-ցերեկ: Նա նոր էր լույս ընծայել (հին հայ բանաստեղծությունների ժողովածու) երկու ստվար և շքեղազարդ հատորները: Ճշմարիտ է, ծերությունը բավականաչափ ազդել էր նրա ֆիզիկական կարողության վրա, և նա այժմ ավելի հաճախ էր կրկնում «ջղերս, ջղերս», բայց, տրտնջալով հանդերձ, չէր հրաժարվում ոչ մի հասարակական գործից ու իրան դիմող արվեստագետներին և ուսանողներին բարոյական օգնություն մատուցանելուց:

Մի օր երեկոյան գնացի Միլաս Չերազին տեսնելու Closerie de Lilas կոչված սրճարանում, որ գտնվում է Սեն-Միշել և Մոնպարնաս բուլվարների անկյունում: Փոքրիկ է այդ սրճարանը, բայց մեկն է լատինական արվարձանի արտիստիկ կաֆեներից: Նրա հաճախորդները մեծ մասամբ բանաստեղծներն են, երաժիշտներ, նկարիչներ: Ճանապարհիս վրա լինելով, ես ամեն անգամ անցնում էի նրա մոտով և ամեն անգամ կանգ էի առնում նրա առջև հիանալու Ֆրանսուա Ռյուդի նշանավոր գործերից մեկով — մարաշախտների արձանով: Այստեղ է գնդակահարվել Նապոլեոն առաջինի աջ թև ժեներալը, որը կրում էր Մոսկվայի իշխանի մականունը: Այդ արձանը Փարիզի հրաշալիքներից մեկն է և բոլոր արվեստագետների նախանձի առարկան: Հազիվ թե պատերազմի արյունառուշտ ոգին երբևէ ավելի գեղարվեստորեն, ավելի խտացյալ արտահայտված լինի, քան այդ ամեն մի ֆիգուրայի մեջ:

Միլաս Չերազը նստած էր կաֆեում, առջևը մի գավաթ թեյ: Ես նրա հետ ծանոթացել էի տասն ու վեց տարի առաջ, երբ նա ճամփորդում էր Կովկասում: Այն ժամանակ այդ բավական բարձրահասակ, նիհար մարդը տակավին երիտասարդ էր: Չնայելով, որ խրիմյանի պատգամավորությունը Բեռլինում ձախողել էր, Միլաս Չերազը լիահույս էր, որ Ռուս-թրքական դաշնագրության չարաբախտ 61-րդ հոդվածը պիտի իրագործվի: Չնայելով նույնիսկ խրիմյանի սրամիտ ծաղրին:

— Մեզ ուղարկեցին Բեռլին թանե սպաս ուտելու, չկրցանք, հոն ամենքը երկաթե գդալներ ունեին, իսկ մենք թղթի կտոր մը:

Այժմ Մինաս Չերազի ողնաշարը ծովել էր, նա ընկճվել էր ու գրեթե խեղճացել: Մարդը Բեռլինի դաշնագրության 61-րդ հոդվածը դարձրել էր ոչ միայն ազգի, այլև սեփական կյանքի հանգրվանը և հանկարծ տեսնում էր, որ այդ ժանգոտված ու բթացած զենքն էլ խլում են նրանից: Կարելի բան է, որ մարդկությունը այդչափ անարդար ու քարասիրտ լինի: Պետք է շարունակ խնդրել, աղերսել. և Մինաս Չերազն աղերսում էր. Ով կարդացել է նրա թերթը, չի կարող չհիշել, թե որքան միապաղաղ, միահնչյուն ու ձանձրալի էր մուրացկանի աղերսը՝ «ողորմեցեք»: Ինքը Մինաս Չերազը շատ լավ զգում էր, որ իր թույլ ձայնը չի հասնում և անզոր է հասնելու Եվրոպայի խուլ ականջներին: Եվ ահա մի օր, վերջապես, վճռեց լռել և լռեց: Ամենախելոք գործն այդ էր, որ նա արավ:

Այս անգամ նա ինձ վրա թողեց ցավալի տպավորություն: Հիսունուհինգ տարեկան մարդու համար հիասթափումը կես մահ է: Նախկին Չերազից մնացել էր միայն կեսը — բնածին հումորը, իրերի և մարդկանց ծաղրելի կողմերը ցուցադրելու ձիրքը: Հիշում եմ նրա չիրապարակված, օրիժինալ անեկդոտները, նրա ծայր աստիճան հետաքրքրական պատմվածքները սուլթանների և փաշաների կյանքից ու բարթուկարքերից: Տխուրը նա պատմում էր Էպիկական հանդարտությամբ, կարծես նրա բերանով խոսում էր մի ճակավոր: Ծաղրելին պատմելիս, նա ինքը երբեք չէր ծիծաղում Պետրոս Ադամյանի պես: Եվ նրա դեմքի արտահայտությունն ու աչքերի հեզանքը համապատասխանում էին նրա պատմվածքներին:

Չարմանալի երևույթ, կյանքումս տեսել եմ մեկից ավելի մարդիկ, որոնք գիտեն բերանացի սքանչելի պատմել, բայց հենց որ գրիչ են վերցնում, ձիրքը չբանում է: Այդպիսի տպավորություն թողեց ինձ վրա Մինաս Չերազի ֆրանսերեն պատմվածքների մի ժողովածուն:

Թուրքիայի 1908 թվականի հեղափոխությունը մի փոքր թևավորեց Մինաս Չերազին: Սահմանադրությունը հրատարակվելուց անմիջապես հետո նա շտապեց գնալ Պոլիս, նորից այնտեղ հաստատվելու համար: Բայց մի քանի ամիս անցած վերադարձավ ավելի հուսալքված: Երիտասարդ Թուրքիայի կառավարությունը նրան հավատ չէր ներշնչել: Կարծես նախազգում էր, թե իր հայրենակիցներին սպասում էր մի նոր կատակիլով, ոչ պակաս սոսկալի, քան սուլթան Չամիդի գերիշխանության օրերին: Նորեն հոգեկան թմրությունը պաշարեց նրան և նորեն վերսկսեց իր միալար երգը. «Հուսանք, որ օր մը Եվրոպա կը ճանչնա իր մարդկային պարտականությունը»... Խեղճ մարդ, նա խաբում էր ինքն իրեն, հոգու խորթում զգալով, որ իր երազներն անիրագործելի են:

Տասներկու տարի հետո, երբ ես նորեն Փարիզ եկա, Մինաս Չերազին չտեսա: Այս անգամ նա, իր տկարության պատճառով, հաստատվել էր Մարսելիայում: Այնտեղ, կարծեմ, 1926 թվականին տոնվեց նրա մանկավարժական-գրական և հասարակական գործունեության վաթսուևամյակը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, երբ Փարիզի հայ ինտելիգենցիայի լավագույն մասը հրապարակորեն արտահայտեց իր համակրանքը դեպի հորհրդային Հայաստանը, Մինաս Չերազը Մարսելիայից հեռագրեց, թե ինքն էլ միանում է համակրողներին: Բացի դրանից, նա իր հոբբեյանից գոյացած համեստ գումարը նվիրեց հորհրդային Հայաստանում մի Ուսումնարան բանալու նպատակին:

Մահվան անկողնում նրա վերջին խոսքերից մեկն է եղել.

— Ուրախ եմ, որ հոն կա փոքրիկ և ազատ Հայաստան մը: Նա դաշնակցության անհաշտ թշնամին էր... Նա կրկնում էր.

«Մեր մեծագույն աղետն այդ կուսակցությունն էրավ»:

Ինչ ասել կուզե, որ դաշնակցականներն էլ իրանց կողմից չէին սիրում նրան և հեզանքով էին գրում ու խոսում նրա գործունեության մասին: Այդպես են մարդիկ, սեփական թերություններն ուրիշների մեջ են փնտրում և այնպես հարվածում իրանք իրանց:

ԴԱՐՁՅԱԼ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆՆԵՐ: ՆՈՐ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐ: ՍԻԱՄԱՆԹՈՆ

Առաջին թափառումներից հետո, երբ բավական կշտացել էի Փարիզի ժխորից, ինձ պաշարեց մի ծանր թախիժ, որի հավասարը կյանքիս ամենադառը ժամերին էի միայն ունեցել: Անգործությունն էր դրա պատճառը թե հայրենիքի կարոտը, այդ մասին չէի հարցնում ինքս ինձ: Սիրտս հեծեծում էր կապարյա ծանրությունից: Համաշխարհային կյանքի բովում ես ինձ զգում էի մի տեսակ սառցարանում, նույնիսկ ընտանեկան շրջանում: Մի՞թե այդ էի սպասում Փարիզից: Չէ՞ որ իմ երևակայության մեջ նա եղել էր լավատեսության օրրան:

Գլուխս չէր դադարում գործել, բայց գործում էր միայն մի ուղղությամբ — ի՞նչ է սպասում հայ ժողովրդին, ի՞նչ նոր աղետներ: Թուրքիայից ամեն օր գալիս էին մեկը մյուսից ավելի հուսահատիչ լուրեր: Կովկասում հայ-թրքական ընդհարումները սպառնում էին՝ մի նոր ձև ու թափ ստանալ: Ամեն անգամ Թիֆլիսի լրագրները բանալիս սիրտս տրոփում էր, թե ահա-ահա պիտի կարդամ նոր եղեռնների մասին: Այդ այն ժամանակ էր, երբ Կորոնցով-Դաշկով փոխարքայի նախագահությամբ տեղի ունեցող «միջազգային» ժողովները ստով ու կեղծիքով մոլորեցնում էին թե հայ և թե թուրք ազգաբնակչությանը: Հիշում եմ այդ ստերից մեկը: Նրա անամոթությունն ավելի, քան որևէ մեկը, ես գիտեի: Ժողովներից մեկում թուրք հրապարակախոս Ահմեդ-բեգ Աղաևը դաշնակցականներին հարցնում է.

— Ինչո՞ւ միջոցներ չձեռնարկեցիք մեր եղբայրասպան ընդհարումների առաջն առնելու, երբ Շիրվանզադեն Բաբվի կոտորածներից երկու ամիս առաջ ձեզ նախազգուշացրեց այդ մասին:

— Մենք միջոցների դիմեցինք, բայց ոստիկանությունը մեզից զորավոր եղավ, ի՞նչ կարող էինք անել, — պատասխանեց ժողովականներից մեկը:

Եթե այդպես ստեր մի ուրիշը դաշնակցականներից, պատկերն այնքան այլանդակ, այնքան անամոթ չէր լինի: Բայց խոսողը Կոնստանդին Խատիսյանն էր: Այն մարդը, որ իմ նախազգուշացմանը պատասխանել էր մի տարի առաջ:

— Մենք թուրքերից երկյուղ չունենք, նրանք իմ կոշիկների տակին չարժեն:

Մի պահ ես կամեցա հեռագրով հերքել այդ անպատկառ սուտը և հրապարակորեն մերկացնել Խատիսյան «գործիչի» դեմքը, բայց մտածեցի, ի՞նչ օգուտ բացի վնասից, քանի որ դրանով կարող էի մի աստիճան հրահրել փոխադարձ երկպառակությունները երկու ազգությունների մեջ, որ հավաքել էին իբրև թե եղբայրական դաշինք կապելու: Բավական էր, որ առանց այդ էլ տառապում էր իմ հոգին:

Հաճախ ինքս ինձ կշտամբում ու ամբաստանում էի, որ հեռացել եմ այն երկրից, որի կյանքովն էի սնվել ու ապրել, որի հետ կապված էի իմ հոգու բոլոր թելերով: Ես ինձ համարում էի մի տեսակ դասալիք և ոչ ընտանիքիս ֆիզիկական փրկությունը, ոչ զավակներիս կրթության ապահովությունը չէին արդարացնում իմ աչքում իմ վարմունքը: Չկա մարդու համար ավելի դաժան բարոյական տանջանք, քան այն, երբ նա ինքն է իր եղունգներով բզկտում իր հոգին: Բայց չկա և ինքնամեղադրանք, որից ազատվելու համար մարդ չգիտե միջոց, թեկուզ սովից ստոկոսությամբ: Ես ինձ աշխատում էի մխիթարել այն մտքով, թե ինձ նման մի խաղաղասեր հոգի չունի ոչ մի դեր այնտեղ, ուր սրեր են խաչաձևվում:

Դաշնակցությունն ուղարկել էր երկուսին իր ղեկավարներից՝ Կարո Բաստրմաճյանին ու Հովհաննես Քաջազնունուն, Փարիզում ապաստանված ռուսահայ հարուստներից դրամ պահանջելու:

— Ինչո՞ւ համար է այդ հանգանակությունը, — հարցրի ես Կարո Բաստրմաճյանին:

Չենքի համար:

- Ո՞ւմ դեմ պիտի գործածենք զենքը:
- Կովկասյան թուրքերի դեմ:
- Ուրեմն պիտի շարունակեք կռիվը:
- Պիտի շարունակենք:
- Մինչև ե՞րբ:
- Մինչև կատարյալ հաղթություն:
- Ասացեք, մինչև կատարյալ պարտություն, այդ ավելի ճիշտ կլինի:
- Երկուսից մեկը, կամ մենք պիտի ապրենք, կամ թուրքերը:
- Հաշտության ոչ մի միջոց չե՞ք գտնում:
- Չենք գտնում:
- Եվ չեք գտնելու աշխատում գտնելու, իհարկե:
- Այո: Հայ և թուրք հակառակ բևեռներ են, որ երբեք չեն միանալ...

Եվ այդ լեզվով խոսում էր այն մարդը, որ դաշնակցության շեֆերի մեջ ամենամեղմն ու ամենաբարին էր համարվում: Ճիշտ նույն լեզվով էին խոսում կարաբեկովներն ու սուլթանովները:

Ինքը դաշնակցությունն էր կանխավ որոշել, թե որ հարուստը որքան պիտի տա: Պահանջը միլիոնների էր հասնում: Հիշում եմ միայն Ալեքսանդր Մանթաշյանի վրա դրված տուրքը — 400 հազար ռուբլի: Եվ սկսվեց մի ինքնատեսակ սակարկություն հայ բուրժուազիայի ու դաշնակցության մեջ: Եվ այլանդակ ու ամոթալի վաճառքին ենթարկվեց երկու դարավոր հարևան ժողովուրդների անմեղ արյունը:

Չեմ հիշում, սակարկությունն ինչ գումարի հանգեց, բայց լավ հիշում եմ, որ դաշնակցության պատգամավորները Փարիզից հեռացան գոհ սրտով...

Օրն երկու անգամ այցելում էի լատինական արվարձանի ամենահին սրճարանը՝ Café Souffet: Այդ կաֆեն պատմական էր ռուս Էմիգրանտների համար: Հերցենի և Լավրովի օրերից սկսած նա էր եղել նրանց ժամադրավայրը Փարիզում:

Այժմ այցելում էին 1905 թվականի հեղափոխության ղեկավարները և Շլիսելբուրգի ու Պետրոպոլսկի ղեկավարները: Այնտեղ էր մերթ ընդ մերթ լինում և Լենինը, նայելով այդ հեգնական աչքերով, համեստ դեմքով մարդուն, ո՞վ կարող էր ասել, թե մի տասը տարուց հետո նա է լինելու աշխարհի մի վեցերորդական մասի հիմնիվեր հեղաշրջողը և համայն մարդկության ապագա ճակատագրի կերտողը, և մանավանդ ո՞ր հայը կարող էր գուշակել, թե այդ մարդու կամքն ու գաղափարն են լինելու Կովկասի աշխատավոր ժողովուրդների փրկության և ազատագրման խարիսխը:

Մարդիկ գալիս էին, նստում միշտ միևնույն որոշ տեղում, պահանջում էին մի-մի բաժակ կաթով սուրճ կամ մի գավաթ գարեջուր և ժամերով վիճաբանում: Նրանք միշտ հուզված էին, միշտ ներվային, բայց ոչ ոքի դեմքի վրա չէր երևում պարտվածի հուսահատությունը: Ի՞նչ էին խոսում,

չգիտեի, և իհարկե, չէի կարող գիտենալ, բայց պարզ էր, թե ինչն է Նրանց մտքերի կենտրոնական առանցքը... Պարզ էր նաև յուրաքանչյուրի նյութական կարիքը: Եվ ամենքն իրենց նեղ օրերը կրում էին ռուս հեղափոխականին հատուկ պարզությամբ և հումորով: Ապշեցուցիչ էր այդ մարդկանց կամքի զորությունը:

Մեծամասնությունը ռուս ուսանողներ էին: Նրանք կենում էին Moufetter անունով մի աննշան փողոցում: Ծայրեիծայր ռուս լեզուն էր տիրում այդ փողոցի վրա, և ամեն անգամ այնտեղից անցնելիս ինձ թվում էր, թե Ռուսիայի մի որևէ քաղաքումն եմ գտնվում...

Մի պահ Նրանք հրավառվեցին սովորականից ավելի: Ի՞նչ էր պատահել, ի՞նչ նոր ավելածում: Ոչինչ. դատարկ բան: Ցարական կառավարությունը մի միլիարդ ֆրանկի փոխառություն էր խնդրել Ֆրանսիայից: Չգիտեմ թվով դա քանիերորդ դեպքն էր, բայց վաղուց արդեն դարձել էր սովորական: Եվ ֆրանսիական բուրժուազիան միշտ հաճույթով էր պարպել իր քսակը: Ինչո՞ւ չէ: Չէ որ Նրա շայրկյան պայմանները միշտ ընդունվում էին առանց սակարկության: Այս անգամ փոխառությունը Նիկոլայ երկրորդին հարկավոր էր գլխավորապես հեղափոխական շարժումները մի անգամ առ միշտ Ռուսիայում խեղդելու համար: Այսպես էին կարծում, հեղափոխականները և այս էր, որ ավելածել էր Նրանց: Մաքսիմ Գորկին իր խիզախ ոճով գրեց մի ցասկոտ հոդված: Այնտեղ Նրա խորապես վշտացած գրչից շեշտակի սպորդել էր մի կծու դարձվածք՝ «Թքում եմ գեղեցիկ Ֆրանսիայի երեսին»:

Ամենքը գիտեին, որ թուրք ուղղված է բուրժուազիայի և միմիայն բուրժուազիայի երեսին, բայց չէին ուզում խոստովանել: Այս էր պատճառը, որ ռեպտիլ մամուլը կատաղել էր համբավավոր բեյլետրիստի դեմ:

«Սուֆլե» սրճարանը գալիս էին և ոչ հեղափոխականներ, թե՛ ռուս և թե՛ հայ ու վրացի: Հիշում եմ հայտնի գիտնական Մաքսիմ Կավալևսկուն, գրող Ամֆիտեատրովին, պրոֆեսոր Յուրի Ղամբարյանին և Թիֆլիսի առևտրական բանկի վարիչ Միքայել Թամամյանին: Չգիտեմ ինչպես, այժմ այդ մարդն էլ պրոֆեսորի կոչում էր կրում:

Այդ չորսն էլ զարմանալի գեր մարդիկ էին, մանավանդ Միքայել Թամամյանը: Նա հարյուր ու հիսուն կիլոգրամ կշիռ ուներ: Հիշում եմ այն օրը, երբ Նրանք թանձր մուշտակների մեջ պարուրված կաֆե մտան, ներկա եղողները միաբերան բացականչեցին.

— O la-la, o la-la...

Իսկ մի ֆրանսիացի սրախոսեց.

— Այժմ ինձ հասկանալի է, թե ինչու Ռուսաստանն այդքան լայնածավալ է:

Չորս պրոֆեսորները դասախոսում էին ռուս էմիգրանտների համալսարանում, կարծեմ, ձրիաբար: Այդ ժամանակ Նրանց և ուսանողների մեջ խռովություններ էին ծագել: Ինձ ասացին, թե Մաքսիմ Կավալևսկին իր բերնից թոցրել է մի անզգույշ խոսք — «Ես Ֆրանսիայում հանրապետական եմ, իսկ Ռուսիայում միապետական»: Ուսանողները կատաղել էին և Կավալևսկուն բոլկոտի էին ենթարկել: Նրանք աղաղակում էին.

— Անկցի Պետական խորհրդի անդամը, մենք չենք ուզում Նրա դասերը:

Թամամյանն իր պաշտոնակցին պաշտպանում էր կովկասյան տաքարյունության ամբողջ թափով ու զորությամբ: Մի բանակցության ժամանակ նա թանաքաման էր արձակել ուսանողների վրա, ինչպես Մարտին Լյուտերը Բեհեզգեբուրդի վրա:

Դժգոհություններ կային և Ամֆիտեատրովի դեմ: Հիշում եմ այն հրապարակական բազմամարդ ժողովը, երբ ռուս գրողը ճգնում էր իրան արդարացնել ուսանողների առջև: Խեղճ մարդն այնքան հուզված էր, որ խոսքերը խեղդվում էին կոկորդում: Ինձ թվում էր թե ահա-ահա, այդ

բարձրահասակ, զարմանալի գեր և կարճապարանոց մարդը կաթվածահար պիտի լինի: Վերջը նա արտասովոր, և նրա կինը, թևից բռնելով, քաշեց տարավ դուրս, ինչպես կրկեսում վիրավորված մի ցուլի: Երբեմն Կավալևսկուն և Ղամբարյանին հանդիպում էի բժիշկ Լոռիս-Մելիքյանի մոտ, Երկունսն էլ կատարյալ եվրոպացիներ էին արդի բուրժուական մտայնությամբ: Կավալևսկին դարձել էր կես փարիզաբնակ: Սեն-Միշել բուլվարի վրա, Լուսեմբուրգ պարտեզի դեմուդեմ նա ուներ մի կոկիկ մշտական բնակարան:

Մի անգամ իմ ներկայությամբ մի ծերունի ֆրանսիացի բժիշկ նրան հարցրեց.

Ասացե՞ք, պարոն պրոֆեսոր, ռուս ժողովրդի ամենաբնորոշ հատկությունը ի՞նչն է:

Կավալևսկին առանց տատանվելու պատասխանեց.

— Դիմացկունությունը, տոկունությունը:

Նա այն համոզմունքի էր, որ ռուս մարդը կարող է դիմանալ ամեն բանի, ուստի չէր հավատում, թե երբևէ ռուս գյուղացին կըմբոստանա ցարիզմի դեմ.

Այդ օրերը Փարիզի փողոցներում ու կաֆեներում հաճախ հանդիպում էի դաշնակցականների, նրանք էլ երբեմն գալիս էին «Սուֆլե» սրճարանը, հիշում եմ մեկին — Վարդ Պատրիկյան անունով: Այդ մարդը Բուլղարիայում երկար տարիներ հրատարակել էր մի դաշնակցական թերթ, եթե չեմ սխալվում, «Ռազմիկ» անունով: Այժմ նա գժտվել էր իր կուսակցության հետ և հուր ու կայծակ էր թափում նրա գլխին, մեղադրելով իր երեկվա գաղափարակիցներին ու ընկերներին յոթ անգամ յոթ մեղքերի մեջ: Որովհետև ես վաղուց էի դադարել հետաքրքրվել դաշնակցության գործերով, ուստի գրեթե միշտ անուշադիր էի լսում նրան և այսօր էլ չգիտեմ ի՞նչ էր իսկական նրա դժկամության պատճառը: Գիտեմ միայն, իր շատ ժամանակ չանցած՝ դաշնակցությունն այդ հեգ վարդապետին մահվան դատապարտեց և Բուլղարիայում սպանեց. ինդիրը վերջ ի վերջո վերաբերվում էր 20000 ֆրանկ մի գումարի, որ իբրև թե վատնել էր «Ռազմիկ»-ի խմբագիրը: Բժիշկ Յովհաննես Լոռիս-Մելիքյանը, դաշնակցության գլխավոր հիմնադիրներից մեկը, նույնպես հեռացել էր կուսակցությունից, հանձնելով Պիեր Քիարին թե՛ «Pro Armenia» թերթի խմբագրությունը և թե՛ իր մոտ գտնված կուսակցական դրամը մինչև վերջին սանտիմ: Նա պնդում էր, թե Ավետիք Ահարոնյան, Ակնունի, Միքայել Յովհաննիսյան, մանավանդ այս վերջինը և չգիտեմ էլ ովքեր, իր դեմ որոգայթներ էին լարել և ոչ մի միջոց չեն խնայում իրան տապալելու ու վարկաբեկելու համար: Ես լավ էի ճանաչում բժշկի բնավորությունը, նա մի քիչ կասկածամիտ մարդ էր: Բայց ներկա դեպքում նրա կասկածն իրավացի էր, ինչպես և այդ ապացուցվեց ապագայում, մի անգամ նա ինձ ցույց տվեց Սիմեոն Չավարյանի մի ընդարձակ նամակը Կ. Պոլսից գրած և ինդրեց թարգմանել: Այսօր ես բառ առ բառ չեմ կարող մտաբերել այդ նամակը, բայց լավ հիշում եմ, որ սրա բովանդակությունը բավական անմխիթար էր: Այն հայտնի դաշնակցականների վարքուբարքերի համար, որոնց մասին գրում էր Չավարյանը:

Ինքը Լոռիս-Մելիքյանն ավելի արհամարհանքով էր խոսում իր նախկին գաղափարակիցների մասին, քան ատելությամբ: Դաշնակցությունից հեռանալով, նա չէր դադարել զբաղվել այսպես կոչված «Հայկական խնդրով» և զբաղվում էր միևնույն ուղղությամբ, այսինքն պառլամենտի բարեկամ ու ծանոթ անդամների բերնով հասարակական կարծիքը և մամուլը հետաքրքրում էր կարմիր սուլթանի գազանություններով: Միջոցը միևնույնն էր. հրավիրում էին մի քանի «հայասեր» հռետորներ — Ժոռես, Պրեսանես, Պելլուտան, Սըմբա, Պիեր Քիար Societe Savante-ի անշոգ դահլիճը լեցվում էր խուռը բազմությամբ (իհարկե, մեծ մասամբ հայերով): Հռետորները մեկը մյուսի հետևից պերճախոս նկարագրում էին վերջին massacre-ը (կոտորած), ունկնդիրներին հուզում էին ու ցրվում: Մյուս օրը մեկ կամ երկու լրագիր տալիս էին մանր տառերով երեկույթի նկարագիրը մի քանի տողերով, և դրանով վերջանում էր ամեն ինչ, մինչև մի նոր մասակր: Հաճախ հռետորներից կարևորները չէին գալիս միտինգներին, երևի, ձանձրացած միևնույն անսամբլով կատարվող միևնույն կոմեդիայով: Իսկ չգալու համար միշտ կար արդարացուցիչ խոսք — «հիվանդ եմ»: Ամենից շատ «հիվանդանում» էր Ժան Ժոռեսը:

Այս էր ոչ միայն դաշնակցության, այլև ամբողջ եվրոպաբնակ հայ մտավորականության «ազգային գործունեության» ալֆան և օմեգան, այլուս այս ու այն մինիստրի կամ դեպուտատի դռներ ծեծելը: Հետաքրքրականն այն է, որ ոչ մեկը գոհ չէր մյուսի արածով, ոչ մեկը մյուսի աչքում «խոհեմ ու խելոք» չէր: Թող թույլ տրվի ինձ այս առիթով պատմել երկու կոմիկական, բայց շատ բնորոշ դեպքեր:

Երբ Անատոլ Ֆրանսը Եգիպտոսում էր, Ալեքսանդրիայում թե Կահիրեում, գալիս են նրա մոտ երեք «ազգային ներկայացուցիչներ» շնորհակալություն հայտնելու, որ մեծ գրողը բարեհաճում է հետաքրքրվել «Թուրքահայերի վիճակով»: Հազիվ մի քանի խոսքեր են ասում, երեք պատգամավորների մեջ սկսվում է վիճաբանություն և մեկը հերքում է մյուսի ասածը: Վերադառնալով Փարիզ, Անատոլ Ֆրանսը դեպքը պատմում է մի ծանոթ հայի ու ավելացնում է:

— Չարմանալի կռվասեր մարդիկ եք դուք հայերդ: Երկրորդ դեպքը պատահում է Լոնդոնում պարսկական Մուզաֆֆար Էդրին շահի այնտեղ եղած ժամանակ: Տեղական հայ գաղութն ընտրում է երեք պատգամավոր և հանձնարարում է նրանց գնալ շահի մոտ և երախտագիտություն հայտնել, որ նա թույլ չի տալիս, որ պարսիկները կոտորեն իր հպատակ հայերին: Պատգամավորների մեջ է լինում և՛ Մինաս Չերազը, բայց խոսելու իրավունքը տրվում է պարսկահպատակ Ներսես խան Ներսիսյան ակնավաճառին:

— Ձանրմ, — պատմում էր ինձ այդ խանը, — ընդունարան մտնելուն պես Մինաս Չերազ ընդառաջ եկավ ու ֆրանսերեն լեզվով ըսավ. «Տերդ մեծություն, շնորհակալության ճառ ես պիտի ըսեի, բայց որովհետև ընկերս Ներսես խան Ներսիսյան ձեր հպատակներից է ու ֆարսերեն խոսել գիտե, պարտքս անոր գիջեցի»: Ձանրմ, աղ որ լսեցի, լեզուս պապանձվեց, Էլ չը կրցա խոսել, ու ամոթահար դուրս ելանք:

Ամենից շատ դռները մաշողները դաշնակցականներն էին, որովհետև թե թվով և թե ժամանակի ազատությամբ նրանք ամենից հարուստ էին: Սրանք ունեին պրոֆեսիոնալ «գործիչների» մի ամբողջ բանակ, որ ցիրուցան թափառում էր Եվրոպայի բոլոր քաղաքները, ամենուրեք կատարելով իր «միսիան»: Կային նրանց մեջ մարդիկ, որ երկնային պատգամներով էին բարբառում: Անհնարին էր նրանց հետ վիճաբանել, ոչ մի քննադատություն չէին ընդունում և նկատողություն անողին բռունցքով էին սպառնում: Բայց կային և մարդիկ, որոնք, կարծես, հոգնել էին դաշնակցության միալար երզը երգելուց և երբեմն չէին վարանում կողմնակի անձանց մոտ գանգատվել իրանց կուսակցության դեմ ու պարսավել նրանց քաղաքական գործելակերպը: Այդպիսիներից էր, ի միջի այլոց, բանաստեղծ Սիամանթոն, որի հոգին թեևակոխել էր պայմանականը: Մարդը երբեմն տառապում էր արտասովոր չափ, երբ խնդիրը գալիս էր եվրոպական տերությունների վերաբերմունքին: Նա ասում էր.

— Ամեն ինչ կորցրիմք, խնայենք գոնե մեր ազգային պատվասիրությունը ու թեքենք այդ պառլամենտներուն ու մինիստրներուն վրա:

Ես Սիամանթոնին պատահում էի Լատինական արվարձանի սրճարաններում: Բավական բարձրահասակ, մի փոքր կորամեջք երիտասարդ էր, գեղեցիկ աչքերով և ժպտուն դեմքով: Սովորություն է դարձել բանաստեղծների գլուխը որակել «առյուծային» ածականով: Նույնը չեմ կարող ասել Սիամանթոնի մասին, նրա գլուխը տո՛ւ էր և ջարդված սեխի էր նմանվում, երբ բաց էր: Նա միանգամայն այլափոխվում էր, երբ գդակը դնում էր գլխին: Հմայիչ էր նրա բարիտոնական ձայնը, մանավանդ խոշոր աչքերի պսպղուն արտացոլումը: Հաճախ ես նրան տեսնում էի Մինասյան ազգանունով մի շատ համեստ ու հեզաամբույր երիտասարդի հետ: Երկուսի էլ ընկերակցությունը վայելում էի հաճույքով: Ոչ մեկն երկուսից չունեի այն տխմար ինքնահավանությունը, այն զագրելի ամբարտավանությունը, որ շատ դաշնակցականների հատկանիշն էր և որի պատճառով ես խուսափում էի նրանց ընկերակցությունից:

Մի անգամ Սիամանթոն և Մինասյանն անհայտացան: Մոտ երկու շաբաթ ես նրանց չէի տեսնում ոչ մի տեղ: Կարծում էի, որ Փարիզից հեռացել են: Վերջապես, մի օր հանդիպեցի նրանց Սեն-

Միշտի վրա: Չարմանալի փոխվել էին արտաքուստ: Նիհարել էին և գմգունել, ինչպես հիվանդանոցից նոր ելածներ:

— Ժնև՞ էիք գնացել — հարցրի ես, ի նկատի ունենալով, որ նրանք հաճախ «գործով» այնտեղ էին գնում:

— Այո, — պատասխանեց Սիամանթոն, և, նայելով ընկերոջը, ժպտաց այն մանկական ժպիտով, որ հատուկ է սուտ ասելուն անսովոր մարդուն:

Ես զսպեցի իմ հետաքրքրությունը: Մի քանի օր հետո Սիամանթոն ասաց.

— Գիտե՞ք, ես այն օրը ասեցի, ասելով, թե ժնև էինք գնացել: Մենք ոչ մի տեղ չէինք գնացել:

— Հապա ինչո՞ւ չէիք երևում:

— Որովհետև դրամ չունեինք սրճարան մտնելու համար և Սեն-Միշելից էլ խուսափում էինք:

Ես նրան բարեկամաբար կշտամբեցի: Մի՞թե չէր կարող ինձ ասել: Եթե ես չունենայի էլ, կարող էի որևէ մեկից փոխ վերցնել և տալ նրանց:

— Իսկ ա՞յժմ, — հարցրի ես:

— Այժմ մի երկու շաբաթով ապահով ենք: Միևսայանը ժնևից ստացավ իր ամսականը: Գիտե՞ք, մի օր մեր հուսահատությունն այն աստիճան էր, որ հիմարաբար մտածում էինք նետվել Սենայի մեջ և վերջ տալ մեր այս հիմար կյանքին: Միայն Միևսայանի մի բառը փրկեց մեզ: «Իսկ մա՞յրդ», — ասաց, — և իսկույն մորս ողբը հնչեց ականջիս: Միևսայանն ինձմե խոհեմ է...

Սիամանթոն միշտ նյութական կարիքի մեջ էր, միևնույն ժամանակ ինչ որ ձեռքն էր ընկնում, անմիջապես ծախսում էր, առանց վաղվա մասին մտածելու: Բանաստեղծ էր ոչ միայն իր տաղանդով, այլև սրտով: Թող իմ այս դարձվածը տարօրինակ չհամարվի: Տաղանդավոր ստեղծագործողներ եմ տեսել, որոնք կարող էին մրցել անմահ Հարպագոնի հետ: Այլ է ստեղծագործությունը, այլ է կյանքը: Մեծագույն բանաստեղծությունն արհամարհանքն է դեպի սեփականությունը. Ով մամոնային պաշտում է, նա Ապոլոնին անարգում է... Ժլատությունն ախտավոր հոգու նշան է...

Թուրքական հեղափոխությունից հետո Սիամանթոն ուղևորվեց Ամերիկա, այնտեղ նա դաշնակցական լրագրերում գրեց մի շարք ոտանավորներ, որոնցով նա գաղթականներին կոչ էր անում հայրենիք վերադառնալու: Այդպես էր նրան պատվիրել դաշնակցությունը. Ես նրանից ստացա մի քանի նամակներ բավական զվարթ բովանդակությամբ: Բանաստեղծը հավատում էր թուրքահայ ժողովրդի ազատագրմանը: Սահմանադրական Թուրքիայի գազանությունների ժամանակ ես նրան չհանդիպեցի: Միայն 1913 թվականին տեսա նրան Թիֆլիսում, երբ Պոլսից ուղեկցել էր Սիմեոն Չավարյանի դիակին: Նա նորեն մռայլվել էր և ավելի հուսալքված էր, քան Փարիզում, Բայց Կովկասը նրան գրավել էր, -եթե հնար ունենայի, — ասաց նա մի օր ինձ, — ուրախությամբ հոս կը կենայի:

Հոգեպես նա դաշնակցությունից վաղուց էր անջատվել: Այդ նա չէր թաքցնում ինձնից. Այժմ փափագում էր ամեն մի կապ խզել այդ կուսակցության հետ, որ այնքան շահագործել էր նրա բոցավառ տաղանդը: Այժմ նա երագում էր նվիրվել ազատ ստեղծագործության:

Այդ օրերին ես որոշել էի ժամանակավորապես տեղափոխվել Մոսկվա: Մտադիր էի այնտեղ կազմակերպել մի մեծածավալ զուտ գրական ամսագրի հրատարակություն բոլոր անվանի հայ գրիչների և մի քանի ռուս հայտնի գրողների աշխատակցությամբ: Այս առթիվ ես ունեի արդեն ոմանց հոժարությունը: Ամսագրի նյութականը խոստացել էին ապահովել մի քանի բաբվեցի բարեկամներ, գլխավորապես իմ բարեկամ Արսեն Բուդաղյանն ու իր հայրը: 1914 թվականի

հունվարին ես ուղևորվեցի Մոսկվա մտադրությունս իրագործելու համար: Սիամանթոյին խոստացա շուտով հրավիրել այնտեղ: Ես վճռել էի ամսագրի հրատարակությունն ապահովելուց հետո խմբագրությունը հանձնել Սիամանթոյին և Վահան Տերյանին: Ընտանեկան պայմաններս ինձ թույլ չէին տալիս Մոսկվայում հաստատվելու, իսկ Թիֆլիսի մթնոլորտը ես համարում էի աննպաստ մի լուրջ գրական հանդեսի աջող գոյության համար: Ասում եմ գրական, որովհետև բոլորովին չունեի ձգտում մի նոր Ստեփաննոս Նազարյան դառնալու:

Պատահեց, որ մի երկու ամիս ստիպված եղա զբաղվել ընտանեկան գործերով, մանավանդ հիվանդ որդու ճակատագրով: Իսկ երբ ազատվեցի այդ գործերից, բարեկամներս խորհուրդ տվեցին ամսագրի հրատարակությունը սկսել սեպտեմբերին: Ես ստիպված էի վերադառնալ Կովկաս: Հուլիս ամսին հայտարարվեց պատերազմը, և ամեն ինչ հեղաշրջվեց:

Մինչև իմ Կովկաս վերադառնալը, Սիամանթոն ուղևորվել էր արտասահման: Այլևս նրան չտեսա:

Հինգ տարի անցած, երբ ես Պոլիս եկա, այնտեղ միայն լսեցի նրա եղեռնալի վախճանի մասին: Դաշնակցության «մտերիմ» բարեկամ Թալաթ-բեյը բելետրիստ Գրիգոր Չոհրաբի, բանաստեղծ Վարուժանի, Չարդարյանի, Ակնունու, Խաժակի և մի քանի ուրիշ մտավորականների հետ Սիամանթոյին էլ աքսորել էր Այաշ, որպեսզի այնտեղ նրանց կոտորեն:

Ինձ մտում էր միայն դժվարագույնը՝ գնալ բանաստեղծի մորը տեսնելու և իմ վշտակցությունը նրան արտահայտելու....

VIII

ԱՅՍ ՈՒ ԱՅՆՏԵՂ

Սեն-Միշել բուլվարի վրա կար մի փոքրիկ կաֆե, որ գիշերը մինչև լույս բաց էր: Նրա տերը մի պառավ բրետանուհի էր, մի շատ սիրուն աղջկա հետ:

Գիշերվա երկու ժամին, երբ սովորական սրճարանները փակվում էին, այդ կաֆեն լցվում էր գիշերասեր այցելուներով:

Երբեմն ես էլ էի գնում այնտեղ: Գրեթե միշտ պրոֆեսոր Միքայել Թամամյանի հետ: Այդ մարդն անքնությունից տառապում էր և շարունակ թախանձում էր սրան ու նրան իրան մենակ չթողնել:

— Ես սարսափում եմ իմ ննջարանից, այնտեղ ես տանջվում եմ, անկողնիս մեջ տրորվելով, — ասում էր խեղճ մարդը:

Ես ինքս, գիշերասեր լինելով, հաճախ լուսաբացին էի տուն վերադառնում, բայց դժբախտաբար: Այդ մարդու առասպելական գիրությունն ինձ էլ երբեմն անախորժ դրության մեջ էր դնում: Ես աշխատում էի հնարավորության չափ խույս տալ նրա ընկերությունից: Սակայն այդ այնքան էլ դյուրին չէր այն պարզ պատճառով, որ մարդը մեղության մեջ տառապում էր բառիս կատարյալ իմաստով: Ցավալի էր տեսնել այդ ծայր աստիճան ընկերասեր, կենսախիղ, սրամիտ և գրական-գիտական ահագին պաշար ունեցող մարդուն այն թուլություններ, երբ կաֆեի սպասավորները սկսում էին սեղաններն ու աթոռներն իրարու վրա ժողովել, մանավանդ երբ մենք երկու ժամից թեկուզ մի կես ժամ առաջ էինք գնում: Նրա աղերսալի հայացքը ուղեկցում էր մեզ մինչև դռները: Մարդու հոգին տառապում էր մարմնի ծանրությունից, դա նրա համար կատարելապես մի դրամա էր, որից ազատվելու ոչ մի հնար չկար:

Մի անգամ երբ միասին տուն էինք վերադառնում (մեր բնակարանները շատ մոտիկ էին իրարու), եղանակն անձրևային էր, կառքերը փակ: Թամամյանը մի ոտը բարձրացրեց ու դրեց կառքի մեջ, ավա՛ղ, երկրորդ ոտը մնաց գետնի վրա և ոչ մի կերպ չկամեցավ բարձրանալ վեր: Պետք է այն էլ ասել, որ այդ կամակոր ոտը երկու անգամ ավելի հաստ էր, քան մյուսը — չգիտեմ դա ինչ

հիվանդությունն էր: Իհարկե, ես օգնում էի կեսը ներս և կեսը դուրս մնացած վիթխարիին, բայց ապարդյուն: Կառապանն ապշած նայում էր վարից վեր: Ես դիմեցի նրա օգնությանը: Բարի մարդը վար իջավ, օգնեց, և մենք վերջապես կարողացանք հարյուր հիսուն կիլոն խորթել կառքի մեջ, կաֆեի առջև խմբված սպասավորների քրքիջների ուղեկցությամբ:

Չնայելով այս և նման դեպքերի անախորժությանը, Թամամշյանը երբեք չէր շփոթվում կամ վշտանում: Չարմանալի գվարճախոս էր և միշտ կրկնում էր.

— Խեղճ իմ բարեկամներ, որ դիակս պիտի ձեր ուսերի վրա դուրս բերեք տնից: Անշուշտ դուք պիտի անիծեք ինձ:

Երբ նա անցնում էր փողոցով, ամենքը կանգնում էին և զարմացած նայում: Մի անգամ երբ ես նրա հետ անցնում էի փողոցով, ամենայն սառնասրտությամբ իր գլխարկը վերցրեց և աջ ու ձախ նայելով ասաց.

— Տիկիներ և պարոններ, ինձ տեսնելն արժե երկու սու: Նա գիտեր, որ հումորը ֆրանսիացու ամենասիրելի անուշեղենն է: Ամենքը բարեսրտաբար ծիծաղեցին և ամենից ավելի ինքը: Յոգեբան էր, գիտեր, որ ուրիշների ծաղրի դեմ պաշտպանվելու ամենալավ միջոցը ինքն իրան ծաղրելն է: Աշխատիր ամենից առաջ ինքդ ծիծաղել քեզ վրա և ուրիշներին զինաթափ կանես:

Չնայելով իր ծանրությանը, այդ մարդը չէր ծուլանում ժամերով շրջել Սենայի ափերում, կանգ առնելով յուրաքանչյուր բուկինիստի առջև: Նա մի բացառիկ բիբլիոման էր: Նա իր եկամտի մեծ մասը ծախսում է գրքերի վրա: Թիֆլիսում նա ուներ մի հարուստ գրադարան, որի հավասարը հագիվ թե ունենար մի ուրիշն ամբողջ Կովկասում:

Այս անգամ գիշերային փոքրիկ կաֆեում մենք հանդիպեցինք մի խումբ ռուս արվեստագետների, այսօր նրանցից հիշում եմ միայն համբավվոր արձանագործ Սուդբինիևին, որ հաջողել էր Փարիզի մեջ ևս անուն վաստակել: Թամամյանն ինձ ծանոթացրեց նրանց հետ: Փոքր անցած ներս մտավ մի գույգ, թև-թևի տված: Կինը սևազգեստ, շատ նիհար և շատ գունատ էր: Երկայն սև մազերով մի էակ էր, ոչ բարձրահասակ և, կարծես, թափանցիկ որպես ստվեր: Տղամարդը շիկահեր էր, մինչև թիկունք երկայն մազերով, զգզված ցանցառ մորուքով, հիվանդոտ աչքերով, անճաշակ հագնված և վատ սանրված կամ բոլորովին չսանրված: Երկուսն էլ հարբած էին. հայտնի չէր, թե որն է որին պահում անկումից, տղամարդը կնոջը, թե հակառակը:

— Օօ՛, Բալմոնտ, Բալմոնտ — գոչեցին միաբերան իմ նոր ծանոթները: — Յամեցե՛ք, համեցե՛ք...

Ես տակավին ծանոթ չէի այդ բանաստեղծի երկերին, բայց անունը լսել ու կարդացել էի: Ինչ ուզում եք ասեք, մարդու արտաքինը ազգում է դիտողի վրա: Իմ առջև կանգնած էր ոչ ախորժալի դեմքով ու կեցվածքով մի մարդ, որ շրջիկ լաթավաճառի էր նման: Նա ոչ միայն չընդունեց իր հայրենակիցների սիրալիր հրավերը, այլև բարևի անգամ չարժանացրեց նրանց, չբաշվելով նույնիսկ կանանց ներկայությունից: Նա մոտեցավ բուֆետին և, ձեռք զարկելով սեղանին, պահանջեց երկու բաժակ չգիտեմ ինչ ալքոհոլ, ապա, գլուխը կռվասեր աթաղաղի պես բարձրացնելով, արտասանեց.

— А кто посмеет сказать, что не Бальмонт король всех современных поэтов -n՞ով կհամարձակվի ասել, թե Բալմոնտը չէ ժամանակակից բանաստեղծների թագավորը: Իհարկե, ոչ ոք չհամարձակվեց այդ ասել: Իսկ մի ներվային պառավ աղջիկ, որ կարծեմ նկարչուհի էր, գոչեց.

— О, великий поэт, мы все гордимся вами! — օ՛օ մեծ բանաստեղծ, մենք ամենքս պարծենում ենք ձեզով:

Ասում են այն, ինչ որ մարդու հոգու մեջ է արթուն ժամանակը, շրթունքների վրա է հարբած ժամանակը:

Տարիներ անցած ես այդ բանաստեղծին մի անգամ ևս տեսա դարձյալ Փարիզում: Սորբոնի ամֆիտատրոններից մեկում մի խումբ հայ մտավորականներ ուսանողների հետ միասին Յովհաննես Թումանյանի մահվան առթիվ սգահանդես էին կազմել: Բալմոնտն էլ հրավիրվել էր իր խոսքն ասելու հայ բանաստեղծի մասին: Ես որպես երեկույթի նախագահ, վախենալով մի գուցե այլ կերպ վիրավորեմ նորին թագավորական գոռոզությունը, առաջին խոսքը նրան տվեցին:

Ինքնագոհության ոգուց շատ քչերն են ապահովված, այս ճիշտ է, բայց կա մի բան, որ ամենուրեք և կյանքի բոլոր խավերում ատելի է: Դա ինքնապաշտման ցուցադրումն է: Ամենագեղեցիկ կինն անգամ հակակրեյի է, երբ նրա երեսի վրա կարդում ես. «Տեսեք, որբան գեղեցիկ եմ ես»:

Անշուշտ ֆրանսիացին էլ գերծ չէ ինքնահավանության ախտից և գուցե ավելի է վարակված նրանով, քան մի ուրիշը, բայց գոնե արտաբուստ համեստ է: Նա իր ճակատի վրա աֆիշ չի կրում: Փարիզի կաֆեներում դուք ամեն օր կհանդիպեք շատ համբավավոր բանաստեղծների, նկարիչների, արձանագործների և այլն, բայց երբեք չեք կարող նրանց արտաքինից ու կեցվածքից գիտենալ մարդն ինչ է, վաճառակա՞ն, թե՞ արվեստագետ, թե՞ գիտնական: Ֆրանսիացին որբան համբավավոր է, նույնքան անսերևեթ է ու համեստ՝ գոնե արտաբուստ:

Կաֆե «Սուֆլե» հաճախ ճաշից հետո գալիս էր մի հեզահամբույր ծերունի, նստում էր մի անկյունում, խոսում էր բարեկամաբար իրան սպասարկող զարսնի հետ, կարդում էր երեկոյան լրագրերը, խմում էր իր մի բաժակ սուրճը կամ գարեջուրը և տասը ժամին գնում էր:

Մի անգամ նա չեկավ, և մի բանի օր ես նրան չտեսա:

— Պիեր, — հարցրի ես ծերունուն սպասարկողին, — ո՞ր է ձեր բարեկամ ծերունին, որ այլևս չի գալիս:

— Վախճանվեց, մի՞թե չգիտեք:

— Ինչպե՞ս կարող էի գիտնալ:

— Ահ, — զարմացավ սպասավորը, — չգիտենալ, թե ով էր նա, որին այնպիսի շքով թաղեցին անցյալ օրը:

Պարզվեց, որ ծերունին հռչակավոր քիմիկոս, ակադեմիկոս Բերթըլոն էր, որի թաղմանը ես էլ ներկա էի եղել Արշակ Չոբանյանի և բժիշկ Ավետիք Բաբայանի հետ որպես պատգամավոր Փարիզի հայ գաղութի կողմից¹:

Անատոլ Ֆրանսը չտատանվեց կարդալ և իր հեղինակավոր հառաջաբանով շուկա բանալ Արմեն Օհանյանի La danseuse de Chemakha շնորհալի գրքի համար: Իսկ ո՞վ էր Արմեն Օհանյանը նրա համար, — Կովկասի խուլ անկյունից, Շամախուց եկած մի պարուհի:

Այո, ֆրանսիացի գիտնականը, գրողը, արվեստագետը համեստ է, թող այդ համեստությունը լինի արտաքին, բայց դա կուլտուրա է, ուստի և համակրելի հատկություն: Բալմոնտների մեծությունն իրանց մեծամտության մեջ է:

Միայն մի դեպքում իմ միտքը մի փոքր շփոթվեց ֆրանսիացու համեստության մասին: Հայտնի բանաստեղծ Փան Մորեսը ամեն անգամ «Կլոզրի դե Լիլա» էր մտնում արքայական քայլվածքով, գլուխը բարձր պահած, հագիվիազ պատասխանելով իր բարեկամների բարևներին: Կարծես, ուզում էր ասել, թե եկողն ինքն Ապոլլոնն է: Եվ, նստելով սեղանի գլուխը, ձեռք բարձրացնում ու արտասանում էր իր ոտանավորներից որևէ մեկն, ապա ինքնագոհ դեմքով հարցնում էր.

— Սքանչելի է, այնպես չէ՞:

Նա մեռավ, կարդացի կենսագրությունը, և այն ժամանակ գիտցա, որ Ման Մորեասը ֆրանսիացի չէ, այլ հույն, իսկական անունը — ինդրեմ արտասանեք, եթե կարող եք — Պապադիամանտոպոլլոս:

Քանի որ խոսքս մեծամտության մասին է, թող թույլ տրվի ինձ առաջ բերել մի փոքրիկ դիպված, որ բավական բնորոշ է:

Փարիզի շքեղ սրահներից մեկում մի մեծ բարեգործական երեկույթ էր: Գեղարվեստական բաժնին մասնակցելու համար հրավիրված կին «Կոմեդի Ֆրանսեզ»-ի և «Օդեոն»-ի առաջնակարգ արտիստները, նաև մի խումբ անվանի երգիչներ և երաժիշտներ: Չգիտեմ ով, իր կողմից հրավիրել է Օդեսայից եկած մի անհայտ ջութակահարուհի: Մինչ բեմի ետևում ֆրանսիացի արտիստները համբերությամբ սպասում էին իրանց հերթին, հանկարծ ներս վառեց Օդեսայի աստղը մի ճիպոտ պառավի հետ:

— Ովքե՞ր են այս երեկույթի կարգադրիչները, — գոռաց նա վրդովված:

— Ի՞նչ կիրամայեք, — հարցրի ես որպես մեկը երեկույթի կարգադրիչներից:

— Այդ իսկ անկարգությունն է, ինչո՞ւ ոչ ոք ինձ չդիմավորեց դռների մոտ:

— Ներողություն, տիկի՛ն, դուք արդեն ուշացել եք ձեր հերթին, չգիտեիք որք եք բարեհաճելու շնորհ բերել: Բացի դրանից, մենք ոչ ոքի դռների առջև չենք դիմավորել, ահա, տեսնում եք, այդ ականավոր արտիստներից ոչ մեկին:

— Այդ ինձ չի վերաբերվում, իմ պահանջն իմ մասին է:

— Ներեցե՛ք, չէի՞ք նախատեսել, ասացեք, ինչպե՞ս ուղղենք մեր սխալը:

— Նախ և առաջ ուղեկցեցեք մորս՝ սրահը և առաջին կարգում տեղ տվեք նրան:

— Պատրաստ եմ ծառայելու, — ասացի ես, ճիպոտ պառավի թևն առնելով: Ուրի՞շ:

— Վերցրե՛ք ջութակս և պահեցեք մինչև պահանջելս:

— Խնդրե՛մ:

— Մի մոռանաք, որ դա հասարակ գործիքներից չէ, և արժե երեսուն հազար ռուբլի:

— Այո՞, — արտասանեցի ես հեգնական զարմացումով, — երևի Ստրադևարիուսի գործերից է:

Եվ շտապեցի ճիպոտ պառավին քարշ տալ սրահ:

Առաջին տարին Փարիզում իմ կյանքը շատ անկանոն էր, ուզում եմ ասել, որ չունեի ոչ մի ծրագիր իմ օրերի և ժամերի օգտագործման վերաբերմամբ: Փոփոխական տրամադրությանս ստրուկն էի, անում էի այն, ինչ որ թույլտես էր թելադրում: Ավա՛ղ, այժմ էլ ես նույնն եմ:

Չէի գրում և գրելու ցանկություն էլ չէի զգում, իսկ լրագրական թղթակցությունն ինձ վաղուց էր զզվեցրել անօգուտ և տխմար աշխատանք էր, որից բարեբախտաբար շատ շուտ հրաժարվեցի:

Բայց կարդում էի և շատ էի կարդում, օրական 3-4 լրագիր և գրեթե բոլոր գրական ամսագրերն և կիսամսագրերը, չհաշվելով, իհարկե, առանձին լույս տեսած հետաքրքրական գրքերը: Կարդում էի ոչ այնքան տանը, որքան սրճարաններում:

Չգիտեմ ինչո՞ւ, մեզ մոտ Փարիզի սրճարանների մասին կազմվել է մի վատ գաղափար: Կարծվում է, թե նրանք ուրիշ ոչինչ են, եթե ոչ շվայտության ու անառակության վայրեր: Այդպես չէ: Կաֆեն ֆրանսիացու երկրորդ ընտանեկան հարկն է և առաջին ժամադրավայրը: Այնտեղ են գլխավորապես իրարու հանդիպում բարեկամները, գործի մարդիկ և անգործ ռանտիները, արվեստագետները, գիտնականները, պառլամենտի անդամները: Նույնիսկ ընտանիքների փոխադարձ ընդունելությունները հաճախ այնտեղ են լինում:

Շատ բանաստեղծներ ու գրողներ կաֆեներում են հորինում իրանց երկերը երաժշտության, կանանց բրեքիշների, սիրային շշուկների և սպասավորների աղմկալի իրարանցման ներդաշնակությամբ: Այնտեղ միշտ կա տաք անկյուն, հարմար բազմոց, գրիչ, թուղթ և մի բաժակ ըմպելիք, որը սիրում ես:

Ես սիրում էի արսենտը, երկչոտների ահն ու սարսափը, Նիցշեի անուրջը, Վեռլենի տեսիլքը: Խմում էի սովորաբար իրիկնադեմին ճաշից առաջ, երբեմն էլ միջօրեին, երբ տանը չէի նախաճաշում: Խմում էի հաճախ երկու բաժակ, և տրամադրությունս բարձրանում էր, բարձրանում մինչև Եյֆեյան աշտարակի գագաթը: Մեր լիրիկոսները կարող են ասել, «Այդ շատ էլ մեծ բարձրություն չէ»: Բայց, ինչ արած, աստղերը շատ են հեռու ինձնից:

Այո, արսենտը ըմպելիքների աստվածուհին է, թող նա լինի վնասակար մարմնի համար, բայց հոգու փրկությունն է կյանքի առօրյա հոգսերից ու տվայտանքներից: Ահա ինչու ես անկեղծորեն վշտացա, երբ վերջին այցելությամբս իմացա, որ այդ սքանչելի հեղուկի գործածությունն արգելված է ֆրանսիական պառլամենտի որոշմամբ: Բուրժուական կառավարության կեղծիքի և փարիսեցության մի ապացույց ևս. արսենտն արգելելով, թույլատրել է մի նոր «թույն», որ պակաս զորավոր չէ, քան առաջինը... Ոչինչ, ես դրանով էլ գոհ էի:

Իմ աննպատակ թափառումների ամենասիրելի վայրերը Փարիզի շրջակայքն էին: Բելվյու, Մեդոն, Սեվր, Սյուրեն, Սեն-ժերմեն, Սեն-Կլոս մի-մի գմայլելի անկյուններ են մեծ քաղաքի փոթորկալի աղմուկից հոգևած ներվերի հանգստության համար:

Ես գերադասում էի Սեն-Կլոս: Գնում էի այնտեղ շաբաթը երկու-երեք անգամ և մեծ մասամբ մենակ: Գնում էի շոգեխափով և շատ քիչ դեպքերում տրամվայով կամ երկաթուղով: Ինքնըստիսթյան Սեն-Կլոսն հետաքրքրական չէ, գավառական քաղաքի պես մի բան է 15000 բնակչությամբ, ոչ այնքան մաքուր և ոչ այնքան գեղեցիկ: Բայց նա ունի մի պարկ, որի հավասարը գեղեցկության տեսակետից հազիվ թե ունենա մի ուրիշ երկիր: Նա թեք տարածվում է մի լայնատարած սարալանջի վրա: Այդտեղից տեսնում ես Փարիզի ամբողջ պանորաման իր հոյակապ կոթողներով, անթիվ պարտեզներով և Բուլա դը Բուլոնի միշտ կանաչագարդ անտառներով: Մարմարյա սքանչելի արձաններով զարդարված քարե ընդարձակ սանդուղքներով բարձրանում ես վեր և մտնում ես դարավոր վիթխարի ծառերի աշխարհը: Այդտեղ անմիջապես քեզ գրավում են բազմաթիվ թռչունների երգեհոնը և ծաղկանոցների բուրմունքը: Ավելի ու ավելի վեր բարձրանալով, հասնում ես մի դալարագարդ քարուղի, ուսկից աստղածև տարածվում են մի շարք ծառուղիներ հեռու ու հեռու, մինչև անհայտություն, մինչև մթություն:

Նստելով մի քարե նստարանի վրա, դիտում էի զմայլելի պանորաման և տխրում էի, միշտ տխրում: Թե ինչու — չգիտեի և չէի կարողանում բացատրել, միևնույն ժամանակ չունեի ուժ բաժանվելու այդ տարօրինակ, այդ անհասկանալի, այդ դաժան տխրությունից: Չգուցե միայն, որ ես ունենալու եմ ծանր վիշտ, մի մեծ դժբախտություն: Ապագայում, երբ այդ դժբախտությունը վրա հասավ, այն ժամանակ հասկացա, թե ինչ նախագգուշացման հետևանք էր իմ թախիծը... Երբեմն Սեն-Կլուից վերադառնում էի ոտքով, անտառների և դալարագարդ մարգագետինների մաքուր օդը ծծելով: Ճամփին մեկ-մեկ մտնում էի Սևրի նշանավոր պետական գործարանը, որ հռչակված է իր ֆարֆորյա անոթներով: Դիտում էի նրբաճաշակ բրուտների վարպետությունը: Նրանց ճարպիկ մատների տակ մի կտոր կավը մի բոլորում դառնում էր սքանչելի վազա կամ սափոր: Ա՛հ, հրաշալի վարպետներ, դուք ձեր հայրենիքի պարծանքներից մեկն եք և ամենայն իրավամբ:

Քաղաքի մեջ հաճախում էի գրական ու գիտական կոնֆերանսները, քաղաքական միտինգները: Ման-ժոռեսի ոչ մի ելույթը բաց չէի թողնում: Սոցիալիզմի մեծ քարոզիչը, բուրժուազիայի սարսափն իր փառքի գագաթնակետումն էի այդ ժամանակները: Եթե Կլեմանսոն վագր էր, ժոռեսը առյուծ էր և նրա ամեհի ախոյանը: Բրիանին նա չէր արժանացնում իր արհամարհանքի բարձրությանը: Պառլամենտը սարսափում էր նրա որոտալի ձայնից, երբ զգում էր իր հանցանքը կամ սխալը: Երբ նա բարձրանում էր իր տեղից, ամենքն անխտիր, թե՛ աջակողմյան, թե՛ ձախակողմյան կուսակցություններն ու կենտրոնը, լարում էին իրանց ուշադրությունը, արդյոք ժամանակի Ցիցերոնն ի՞նչ նոր փոթորիկ է պատրաստել տիրող հասարակարգերի փտող ու քայքայվող հիմքերի դեմ:

Ժոռեսը միջահասակ էր, թիկնեղ, ամրակազմ, նա նման էր ավելի կալիֆորնյան երկրագործի կամ ռուս մուժիկի, քան պրոֆեսորի, քան գիտնականի, որի պատմական Երուդիցիան ապշեցնում էր ունկնդիրներին: Բայց որքա՞ն մեղմ ու բարեհամբույր էր այդ արտաքուստ անտաշ մարդու դեմքի արտահայտությունը, ո՞րքան գրավիչ էր նրա պայծառ աչքերի փայլը, որ մարդու բյուրեղյա հոգին էր արտացոլում: Եվ ոչ մի կոպիտ դարձված, անձնավորությունների ուղղված ոչ մի վիրավորական խոսք չէր թռչում նրա բերանից նույնիսկ կատաղության ընթացքում: Նրա կռիվը միշտ գաղափարական էր, միշտ տիրող օրենքների անարդարության ու ապականության դեմ: Այդ տեսակետից նա իր գաղափարակից Լաֆարգի հակապատկերն էր: Այդ էր պատճառը, որ ամենակատաղի հակառակորդներն անգամ պատկառանքով ու հարգանքով էին վերաբերվում դեպի նա, նրա յուրաքանչյուր ճառը փիլիսոփայական մտածողության և անհաղթելի տրամաբանության արդյունք էր, նրա սքանչելի էլոզանսը միշտ հիմնված էր անողոք փաստերի վրա, և նրա ամեհի ձայնի յուրաքանչյուր շեշտը ուղղված էր որոշ նշանի դեմ և երբեք չէր վրիպում նպատակից, ինչպես Դիանայի նետը. Երբ նա զգացումների թափից բորբոքվում էր, խոսքերը ժայթքում էին Վեգուվի լավայի պես, նրա մոնչող ձայնի դիապազոնին հետևում էին ձեռների այնպիսի ուժգին շարժումներ, որ երբեմն շապկի թևերն օդն էին ցնդում, բայց երբեք չէր ընկնում ինքնամոռացության մեջ, ինչպես այդ պատահում է շատ հափշտակվող հռետորների հետ: Մի անգամ սոցիալիստների մի ճաշկերույթում, ուր ես ևս ներկա էի իմ բարեկամ Վասիլի Դավիդովիչ Զորդանյանի հետ, ժոռեսը բարձրացավ խոսելու, նրա մոտ նստած էր Ժյուլ Գեդը, նա դարձյալ ոգևորվեց, դարձյալ նրա հուժկու բազուկները սկսեցին ճոճալ օդի մեջ, դարձյալ շապկի թևերը օդը ցնդեցին, բայց այս անգամ արկածով — նրա ձեռը դիպավ Գեդի գլխին, խեղճ գիտնականը ցավ զգաց և, ետ նայելով, ժպտաց բուն փիլիսոփայի մեղմիկ ժպտով, որ բարձր մտքի արտացոլումն է: Ժպտաց և՛ ժոռեսը, և՛ արկածը փարատվեց ֆրանսիացու հումերական քրքիջով:

Տասնուհինգ տարի անցած, երբ ես երկրորդ անգամ դարձյալ երկար ժամանակով Փարիզ էի եկել, ժոռեսին սպանող սրիկան ազատ շրջում էր փողոցներում խայտառակության դրոշմը ճակատին, և ֆրանսիական բուրժուազիան անտարակուսորեն արդարացնում էր ոճրագործին: Սակայն հիշում եմ նրա ահն ու սարսափն այն պատմական օրը, երբ հանճարեղ սոցիալիստի աճյունը Մոնմարտրի գերեզմանոցից տեղափոխում էին Պանթեոն: Դա մի չտեսնված թափոր էր, ոչ պակաս փառահեղ, քան Գամբետտայի, քան Վիկտոր Զյուգոյի թաղման հանդեսը: Քառասուն բանվորներ, հսկայական կատաֆալկը պառլամենտի շինությունից դուրս բերելով, Սեն-ժերմեն բուլվարի ամբողջ երկարությամբ տանում էին իրանց ուսերի վրա: Դիակին հետեվում էին տասնյակ հազարավոր կարմիր դրոշակներ, թե որքան մեծ էր թափորին մասնակցողների թիվը — դժվարանում եմ ասել, բավական է նկատել, որ երբ դիակն արդեն հասել էր Պանթեոն և թաղման արարողությունը վերջանալու վրա էր, ամբոխի վերջին ծայրը դեռ պառլամենտի մոտ էր, այսինքն՝ առնվազն 3 կիլոմետր հեռավորության վրա:

Այդ օրը բուրժուազիան փախել էր քաղաքից, ինչպես այդ լինում է ամեն անգամ, երբ նա սարսափում է ամբոխի ելույթից: Սեն-ժերմեն արիստոկրատիկ բուլվարի բոլոր բնակարանների լուսամուտները փակ էին, Ամբողջ ոստիկանությունը հեծելազորքի հետ ոտքի վրա էր: Իմ աչքերի առջև մի քանի բուրժուական բնակարաններ քարկոծվեցին մի խումբ ոստիկանների հետ: Մի քանի հարյուր բանվորներ ձերբակալվեցին:

Մյուս օրը բուրժուական լրագրները հեգնանքով գրեցին, թե թափորը բաղկացած էր 20-25 հազար մասնակցողներից, մինչդեռ առնվազն քսան անգամ ավելի էր:

ՍՈՄԻԿՈՆ

Ֆրանսիացիներն ունեն երկու ավանդական տոներ, որոնք վայելում են ոչ պակաս ժողովրդականություն, քան հուլիսի 14-ը, մեծ հեղափոխության տոնը:

Մեկն այդ տոներից կոչվում է Mardi gras, որ բարեկենդանյան կառնավալի վերջին օրն է, այն է՝ մեծ պասի առաջին երեքշաբթին, մյուսը կոչվում է Mi-careme և տոնվում է նույն պասի երրորդ շաբաթվա հինգշաբթի օրը:

Այդ օրը Փարիզի ազգաբնակչությունը վաղ առավոտից սկսած մինչև երեկո զվարճանում է փողոցներում: Բարձր բուրժուազիան չի մասնակցում: Շատերը նույնիսկ հեռանում են քաղաքից, ինչպես և հուլիսի 14-ի օրը: Առհասարակ բուրժուազիան ժողովրդական ցույցերից վախենում է այն պարզ պատճառով, որ նա բնագրաբար զգում է, թե ինքը խորապես ատված է ժողովրդից: Երբ մի որևէ հաստափոր և հաստապարանոց պարոն ասում է «Ես արահամարիում եմ ամբոխը», անտարակույս ստում է: Նա քաջություն չունի ասելու «վախենում եմ»: Եթե նա հավատացած լինի, որ ամբոխին երևալով — կարժանանա նրա համակրանքին, ուրախությամբ կընդունե նրա ծափերը ու կպարծենա անգամ նրանցով: Բայց նա շատ լավ գիտե, թե քանի-քանի կռուփներ պիտի սպառնան իրեն և քանի-քանի անոթի բերաններ պիտի անիծեն, եթե համարձակվի ցույց տալ ժողովրդի արյուն-քրտինքով հղիացած իր կերպարանքը:

Mi-careme-ի օրը Սոմիկոն առավոտյան եկավ ինձ մոտ և խնդրեց, որ այդ օրը միասին անցկացնենք: Ես բավական ժամանակ էր նրան չէի հանդիպել մեր այցելած սրճարաններում, կարծում էի, Փարիզից հեռացել է:

— Որտե՞ղ էիք, — հետաքրքրվեցի ես:

— Գործ ունեի, հետո կպատմեմ, — պատասխանեց նա մի տեսակ խորհրդավորությամբ, որ ցույց էր տալիս, թե արտաքո կարգի մի բան է պատահել:

— Կառնավալին այստե՞ղ էիք:

— Այո:

— Տեսա՞ք:

— Տեսա՞ք:

— Ո՞նց էր:

— Չհավանեցի, դատարկ բան է: Զո Ֆրանսիացիները տուտուց են: Մի մեծ եզ չաղացրել են դրել են ծաղիկներով զարդարված սայլի վրա ու փողոցներում պտտեցնում են խաչ ու խաչվառի պես: Մի քանի ուրիշ սայլեր էլ մասխարաներով լիք ետևից գնում են հարայ-հրոցներով, թե տեսեք-տեսեք, բե՛՛ք ենք անում: Ափսոս չէր մեր Թիֆլիսի դեյնոբան, որ այդ շան որդի Գալիցիևը արգելեց:

— Սոմիկո, այսօրվա տոնն էլ համարյա թե միևնույնն է, չարժե տեսնել:

— Ո՞նց թե նույնն է, — բարկացավ Սոմիկոն, — հապա աղջիկները:

— Ի՞նչ աղջիկներ:

— Ուրեմն դու չգիտե՞ս: Ասում են, այսօրվա համար քաղաքի այն մեծ բազարը, որ տեսանք, մի շատ սիրուն աղջիկ պիտի ցույց տա: Ասում են այդ աղջիկը Փարիզի առաջին գեղեցկուհին է և պիտի թագուհու պատիվների արժանանա:

— Գիտեմ, Սոմիկո, կարդացել եմ լրագրներում: Թագուհու հետ միասին ընտրված են և մի խումբ շատ սիրուն աղջիկներ, որ պիտի ուղեկցեն նրան: Թագուհին իր շքախմբով և մեծ թափորով պիտի գնա հանրապետության նախագահի մոտ, արժանանա նրա համբույրին, պիտի նվեր ստանա և հետո շրջի քաղաքի գլխավոր բուլվարներում:

— Դե որ գիտեք, էլ ինչո՞ւ եք տանը նստել:

— Բայց ի՞նչն է ձեզ հետաքրքրում: Թափո՞րը:

— Տո, քո թափոր-մափոր հնարողի հերն եմ անիծել, ինչիս է պետք: Ինձ հետաքրքրողն այդ թագուհին է և նրա ընկեր աղջիկները: Մի տեսնենք, ինչ արմաղան բաներ են, որ այդքան գովում են:

Ես սիրում էի Սոմիկոյի ընկերությունը: Իհարկե, ոչ միշտ, այլ այն ժամանակ, երբ զգում էի գլուխս չհոգնեցնող մեկի ընկերության պահանջը: Այդպիսի մեկն էր Սոմիկոն: Հաճելի էր ինձ համար նրա խառնվածքի անմիջականությունը: Մարդն իր խելքով կյանքի բոլոր խնդիրները մի անգամ առմիշտ լուծել էր և այլևս իր գլուխը չէր հոգնեցնում և, որ ամենագլխավորն է, ոչ ոքի էլ չէր ձանձրացնում իր մտքի գործողությամբ: Երբեք նա ինձ չէր հոգնեցնում իր հարցերով և ոչ էլ հետաքրքրվում էր իմ կարծիքով այս կամ այն բանի մասին: Նա ուներ իր սեփական բարոյական ու մտավոր չափանիշը, որի արդարության և ճշգրտության վերաբերմամբ ոչ մի կասկած չուներ: Երբ խոսում էր, կարծես, ամենևին չէր հոգում, արդյոք լսողը ուշադի՞ր է, թե ոչ դեպի իր ասածները, և ես նրա ընկերության մեջ զգում էի միանգամայն ազատ: Կարող էի մնալ ամփոփված իմ մտքերի մեջ, առանց նեղվելու նրա ներկայությունից: Երբեմն նույնիսկ չէի զգում նրա ներկայությունը: Ես մտածում էի, թե եթե մի մարդ իր գոյությամբ չի ձանձրացնում մյուսներին, ինքնըստինքյան չի կարող վատ համարվել: Մեզնից յուրաքանչյուրն ունե կյանքի վերաբերմամբ իր աշխարհայացքը, իր պահանջները, իր ճաշակը, ապրում է իր ստեղծած կամ հորինված հոգեկան աշխարհում, և, եթե մենք մեկգմեկու չխանգարենք մեր անկոչ միջամտությամբ, դրանով արդեն մասամբ կատարած կլինենք մեր մարդկային տարրական պարտականությունը:

Իհարկե, Սոմիկոն այնքան հիմար կար թեթևամիտ չէր, որ չհետաքրքրվեր իր տեսածներով: Բայց նրա մտածողության ալֆան և օմեգան կինն էր կամ, ավելի ճիշտն ասած, կնոջ մարմինը: Նրա փիլիսոփայության՝ կյանքի մեջ չկար ավելի բարձր հաճույք, քան կնոջ մարմին տիրանալը: Այո, միայն և միմիայն մարմին: Նա չէր հավատում, թե որևէ այդ մարդ, եթե նա կատարյալ ապուշ չէ, կարող է բավարարվել կնոջ պղատոնական սիրով կամ անմարմին բարեկամությամբ:

— Ինչի՞ս է պետք, — ասում էր նա, — կնոջ հոգին կամ սիրտը, նրա խելքը կամ բարոյականությունը, եթե նրա մարմինն իմը չէ:

Մինչև Փարիզ գալը Սոմիկոն ճամփորդել էր Իտալիայում: Նրա հիշողության մեջ ամենից խորը տպավորվել էր Պոմպեյի իր բաղնիքների Էրոտիկ ֆրեսկոներով ու պատերի նկարներով: Այդ մասին նա խոսում էր առանձին ոգևորությամբ և հեղինակավոր գնահատողի լրջությամբ:

— Անցյալի մարդիկ ավելի լավ են վայելել կյանքի քաղցրությունը, քան մենք, — ասում էր նա փիլիսոփայական եղանակով, — հասկացել են, որ ամեն ինչ, գիտություն, փիլիսոփայություն, օրենքներ և արվեստներ, էլ չգիտեմ ինչ, չարժեն մի գեղեցիկ կնոջ համբույրին:

Ես, իհարկե, չէի հակաճառում նրան այդ մասին և եթե հակաճառեի էլ, ոչ մի կերպ չէի կարող դուրս բերել նրա գլխի մեջ ցցված բևեռը: Առհասարակ Սոմիկոն անուղղելի մեկն էր: Հայ բուրժուազիայի միջին հավաքական տիպարն էր և միայն այդ տեսակետից հետաքրքրական և ուսանելի: Նա իր անհողորդ համոզմունքով գտել էր կյանքի կվինտ-Էսենցիան և վայելում էր:

Երբ մենք փողոց ելանք, օրվա տոնական երթն արդեն սկսվել էր: Գլխավոր բուլվարները, որոնցով պիտի «թագուհին» անցներ, վխտում էին բազմությամբ: Անցուդարձը դժվարացել էր, մենք հագիվ կարողանում էինք առաջ շարժվել: Մայթերն ու սալահատակներն արդեն ծածկվել էին գույնզգույն կոնֆետիների թանձր շերտերով: Սոմիկոն շտապեց իր կոնֆետիների առաջին տոպրակը դատարկել մի հաստամարմին կնոջ փարթամ կրծքի վրա: Դժբախտաբար, կինը տրամադիր չէր սովորական խաղը սիրալիր ընդունելու: Նա բարկացավ և հայիոյեց բարեկամիս, գոռալով «խոգ, ուղտ»: Անշուշտ փարիզուհի չէր: Սոմիկոն, չվիրավորվեց և, նոր տոպրակներ գնելով, սկսեց կոնֆետին սփռել աջ ու ձախ, իհարկե, բացառապես կանանց վրա: Նա շատ ուրախացավ, երբ տեսավ, որ այդ անհայտ աղջիկները ոչ միայն չեն բողոքում, այլև հաճույքով են ընդունում նրա կատակը: Ընդհանուր ծիծաղներին ու քրքիջներին նա պատասխանում էր օդային համբույրներով և երինջի պես հրճվում էր, երբ կանայք իր սիրային ցույցերն ընդունում էին անուշ ժպիտներով կամ փոխադարձ օդային համբույրներով: Ես հավատացած էի, որ այդ պահին նա իրան զգում էր աշխարհի ամենաերջանիկ մարդը: Նա ուրախությունից բարձրաձայն քրքջում էր, ինչպես նժույգը մատակների մեջ: Շուտով նա իր վրա դարձրեց ամբոխի ուշադրությունն իր արտասովոր զվարթությամբ: Նրա երջանկությունը հասավ իր գագաթնակետին, երբ մի խումբ աղջիկներ, շրջապատելով նրան, խնդրեցին իրանց համար կոնֆետիներ գնել: Նա միանգամից գնեց մի տասնյակ տոպրակներ և բաժանեց: Անմիջապես աղջիկները հարձակվեցին նրա վրա ճանճերի պես, և նա մի րոպեում չքացավ իմ աչքից գույնզգույն թղթիկների հեղեղի մեջ: Նրա ցիլինդրը գլխից ընկել էր և պիտի տրորվեր ոտների տակ, եթե ես ժամանակին չկարողանայի այն վերցնել: Վերջապես, իմ օգնությամբ նա մի կերպ ազատվեց չարաճճիների ձեռքից որոնք, նրան բաց թողնելով, փախան և խառնվեցին ամբոխին:

— Վա՛հ, քիչ մնաց, որ խեղդեիր ինձ տո, — ասաց նա հեկուլով, — բայց մի երկուսին լավ պաչեցի:

Նա ձեռք տարավ ծոցի գրպանը, որ թաշկինակը դուրս բերի երեսի քրտինքը սրբելու համար և հանկարծ գոչեց.

— Վա՛, ի նչ եղավ, տո:

— Ի՞նչ պատահեց:

— Պորտմանս:

— Գողացա՞ն:

— Չկա, տո, թռցրին, — պատասխանեց նա, բոլոր գրպանները տնտղելուց հետո:

Նրա տրամադրությունն ավրվեց.

— Շուկ-շան աղջիկներ, — արտասանեց նա, մի քանի ավելի գունավոր հիշոցներ ևս ավելացնելով.

Շուտով նա սկսեց ինքն իրան մխիթարել: Պորտմանի մեջ մեծ գումար չի եղել, ընդամենը 150 ֆրանկ:

— Լավ է, որ երեկ բանկից չվերցրի պերեվոդս, — ասաց նա ժպտալով, — ոչինչ, մոտս էլի մի քանի ոսկի կա, մինչև Էգուց հերիք է:

— Իսկ ծխախոտի տո՞ւփդ, — հարցրի ես, զարմանալով, որ այդ մասին չմտածեց:

Նա մի փոքր շփոթվեց և կմկմալով պատասխանեց.

— Տո՞ւփս, հա, տուփս հյուրանոցումն եմ թողել... Ոչինչ, ոչինչ, Այդ ո՞ւր մնացին քո գեղեցկուհիները, տո, — շտապեց ավելացնել նա, կարծես խուսափելով իմ հարցին պատասխանելուց:

Ես զգացի, որ նա ստում է:

Հեռվից երևաց թագուհու ամբիոնը: Օրվա հերոսուհին իր բարձրությունից աջ ու ձախ ծաղիկներ էր սփռում ամբոխի վրա, հաղթական ժպիտն երեսին, որպես երջանկագույնը բոլոր կանանցից: Չնայելով եղանակի բավական զգալի ցրտությանը, նա բարվոք էր համարել մրսեյ, քան քաղաքի կողմից ստացած իր մետաքսյա բաց վարդագույն նորածն զգեստը թաքցնել վերարկուի տակ, Հագարավորների միջից ընտրվածը տասնութ տարեկան մի աղջիկ էր բանվոր դասակարգից: Միջին ֆրանսուհու կատարելատիպն էր իր կազմվածքի նրբությամբ և դիմագծերի գեղեցկությամբ: Թեթև մետաքսյա թասակի տակից նրա բաց շագանակագույն գանգուր մազերը, սփռվելով շուշանի նման ճերմակ ուսերի վրա, հագիվհագ սքողում էին նրա բաց կուրծքը: Հոգեկան հաճույքից նրա այտերը կարմրել էին, և երկնագույն աչքերը պսպրում էին ադամանդների պես: Պակաս գեղեցկուհիներ չէին նրա ընկերուհիները: Նրանք թվով վեց էին և նույնպես ծաղիկներ էին ձգում ամբոխի վրա, փոխարենն աջից ու ձախից նետվող փնջիկները որսալով:

Ամբոխը ծափահարում էր «թագուհուն» առանց ջերմ ոգևորության, կարծես, քաղաքավարության մի պարտք կատարելու համար: Երիտասարդները տալիս էին իրանց գնահատականը երբեմն սրամիտ, հաճախ բանալ համեմատություններով: Ոմանք պարսավում էին ժյուրիի ճաշակը, մյուսները ընդհակառակը գովաբանում էին: Ծերունիները, մանավանդ պառավ կանայք, դժգոհ էին և պնդում էին, թե փարիզուհին կորցրել է իր առաջվա գեղեցկությունն ու նրբությունը և հիացմամբ էին հիշում անցյալի «թագուհիներին»: Նրանց ասելով, նույնիսկ ամբողջ տոնակատարությունը չունի իր վաղեմի շուքն ու հանդիսավորությունը:

— Այդպե՞ս էր միթե կայսրության ժամանակը, — ասում էր քուս կանգնած ութսուն տարեկան մի ծերունի, — ոչ, տիկիներ և պարոններ, մի վիճեք, հանրապետությունն ամեն ինչ աղավաղեց ու փչացրեց: Ֆրանսիան կործանվում է:

Սոմիկոն մի քանի վայրկյան հեղինակավոր հայացքով դիտեց գեղեցկուհիներին և, հառաչելով, ասաց.

— Էհ, ինչ ասեմ, երանի այն տղամարդկանց, որ պիտի վայելեն այդ աղջիկներին: Թող մենք էլ գոնե ծաղիկներով զովացնենք մեր այրող սրտերը:

Ասաց և, անմիջապես գնելով մի խուրձ ծաղիկներ, վազեց դեպի թափորը: Չնայելով ոստիկանների արգելքին, նա կարողացավ մոտենալ «թագուհուն» ամբիոնին և, ցիլինդրը վերցնելով, ծաղիկները ձեռքից ձեռք տվեց «թագուհուն»:

— Լսեցի՞ր, — ասաց նա անսահման ինքնագոհությամբ, — «մերսի», ասաց, «մերսի»: Հիմա կարող եմ ասել, որ Փարիզում էլ բան չմնաց, որ չտեսնեի:

Շուտով ամբոխը մեզ հոգնեցրեց: Անոթի էինք: Մտանք Դյուվալի ճաշարանը:

— Դեհ — դարձա ես Սոմիկոյին, — Հիմա պատմեցեք, թե որտեղ էիք կորել, որ երկու շաբաթ չէիք երևում:

— Էհ, եղբայր, մի հարցնեք, գլուխս փորձանքի մեջ եմ գցել:

— Ի՞նչ է պատահել:

— Սիրահարվել եմ, — պատասխանեց Սոմիկոն անսովոր լրջությամբ:

- Դո՞ւք, — գոչեցի ես, ծիծաղելով:
- Այո , ես ինքս, ինչո՞ւ եք ծիծաղում, ես մա՞րդ չեմ:
- Բայց չէ որ դուք սեր ասված բանը չեք ընդունում և ծաղրում եք այդ մասին խոսողներին:
- Չենց ցավն էլ այդ է, որ առաջ ծաղրում էի, իսկ հիմա չեմ կարող ծաղրել:
- Պատմեցե՞ք, տեսնե՞ք:
- Պատմելու բան չկա: Պատահել էմ մի խելոք, կրթված, ինտելիգենտ կնոջ, ծանոթացել էմ ու խելքս կորցրել, պրծավ գևաց:
- Ֆրանսո՞ւզի է այդ կինը:
- Դեն կորցրե՞ք ձեր ֆրանսուզիներին, աստված սիրե՞ք, ես նրանցից կշտացա:
- Չապա ո՞վ է, ի՞նչ ազգից է:
- Լեհուհի է: Միլիոնատերի աղջիկ է: Չայրը Վարշավայում մանուֆակտուրայի մեծ ֆաբրիկա ունի:
- Օրիո՞րդ է:
- Ոչ:
- Ամուսի՞նը:
- Գվարդեյսկի օֆիցեր է:
- Այստե՞ղ է:
- Ոչ, դեռ չի եկել, շուտով գալու է:
- Լավ, դուք ամուսնացած, նա ամուսնացած, այդ ո՞նց կլինի:
- Ես գիտե՞մ, որ ասեմ:
- Թե դուք սիրահարվել եք, այդ երևում է, բայց նա էլ սիրում է ձեզ:
- Տո, ի՞նչ եք ասում, ես տուտո՞ւնց եմ, որ ինքս սիրեմ առանց սիրվելու:
- Չիմա այդ կինը ո՞րտեղ է:
- Գնացել է Նիցցա: Ես տարա նրան: Ինքը խնդրեց ուղեկցել, ես էլ գնացի հետը:
- Չապա դուք ինչո՞ւ վերադարձել եք, իսկ նա մնացել է այնտեղ:
- Որովհետև այդպես վճռեցինք անել, երկու շաբաթ միասին մնալուց հետո: Մարդուց հեռագիր ստացավ, որ արդեն ճանապարհ է ընկել Պետերբուրգից, անհարմար էր, որ ես մնայի Նիցցայում:
- Ձեր ծախքո՞վ տարաք նրան Նիցցա:

— Այո՛: Ինքը չէր ուզում, որ փող ծախսեմ, ես խնդրեցի, աղաչեցի, մի կերպ համաձայնվեց:

— Սոմիկո, ճշմարիտն ասեք, այդ կինը ձեզնից փող վերցրե՞լ է ձեռնապարտ:

— Տո, ի՞նչ եք ասում, ինչ ձեռնապարտ, ասում եմ քեզ միլիոնատերի աղջիկ է, Վարչավայում երկու մեծ տներ ունի, որ իբրև օժիտ հորից է ստացել: Միայն ամուսնու ուշանալու պատճառով փողը մի քիչ պակասել էր: Ես ինքս համոզեցի, որ գոնե մի հինգ հարյուր ֆրանկ վերցնի ինչպես պարտք:

— Եվ վերցրե՞ց:

— Ոչ: Բարկացավ, վիրավորվեց: Բայց ես թաքուն դրեցի նրա բարձի տակ և դուրս եկա: Հիմա խիղճս ինձ տանջում է, որ մի հազարանոց չդրեցի: Բայց վաղն էլի մի հինգ հարյուր կամ հազար ֆրանկ պիտի փոխադրեմ հեռագրով:

— Սոմիկո, մի՛ փոխադրեք, բավական է որքան տվել եք:

— Ինչո՞ւ:

— Հենց այնպես, ով գիտե ինչ է, ով է այդ կինը:

— Տո, ինչ թերահավատ մարդ եք, — բարկացավ Սոմիկոն — ահա թե ով է, ինչ է...

Այս ասելով նա ծոցի գրպանից դուրս բերեց մի շքեղ այցետոմս ոսկեգօծ կողերով և տվեց ինձ:

«Բարոնեսսա Իրինա Սիգիզմունդովնա Ռեբլենս, ծնյալ Սենչուկովսկայա», — կարդացի ես և այցետոմսը վերադարձրի Սոմիկոյին:

— Հիմա հասկացաք ո՞վ է, բարոնեսսա, — ասաց նա հպարտությամբ: — Ես մի չտես մարդ չեմ, որ հափշտակվեմ առաջին պատահած կնոջով... Բա-րո-նես-սա, հանաք բան չի հասկացեք... Բարոնեսսա...

— Քանի՞ տարեկան է այդ բարոնեսսան:

— Քսանութ:

— Գեղեցի՞կ է:

— Անտիկա է:

— Լուսանկարն ունե՞ք:

— Դեռ ոչ: Խոստացել է հատկապես ինձ համար նկարվել և փոստով ուղարկել ծխախոտի տուփի հետ միասին:

— Ոնց թե ծխախոտի տուփիդ հետ, — զարմացա ես, — չէ որ դուք ասացիք, թե տուփը հյուրանոցումն էք թողել:

— Հա, դե խոսք էր, ասացի էլի... Բայց թողել եմ բարոնեսսայի մոտ:

— Ինչո՞ւ:

— Ինքը խնդրեց: Ուզում է իր անունը բռնիվանտով մակագրել նրա վրեն, ինչպես հիշատակ, էլի: Հը, ինչո՞ւ եք ծիծաղում...

— Ոչինչ, Սոմիկո, ոչինչ, ծիծաղս ձեզ չի վերաբերում, — պատասխանեցի ես, չկամենալով իմ կասկածները շատ էլ պարզել — Թույլ տվեք խմել ձեր սիրահարության կենացը:

Սոմիկոն ոչ այնքան պարզամիտ էր, որքան դյուրահավատ, չնայելով իր քառասունուհինգ տարեկան հասակին: Չարմանալի էր, որ նրա վաճառական հայրը, թողնելով նրա համար բավական խոշոր հարստություն, մոռացել էր ավանդել նրան գեթ մի մասը իր գլխավոր հատկություններից — խորամանկությունից և ժլատությունից: Եվ, շնորհիվ այդ թերության, նրա որդին սպառնում էր կարճ ժամանակում վատնել քառասուն տարվա խաբեբայությամբ և խեղճերի ու ապիկարների արյուն-քրտինքով վաստակած հայրական ժառանգությունը: Այսպես էր հայ բուրժուազիայի նոր սերունդը:

Մի քանի օրից հետո Սոմիկոն նորեն անհետացավ: Ես երկար ժամանակ չէի հանդիպում և արդեն գրեթե մոռացել էի նրան, երբ մի գարնանային առավոտ տեսա Բուա դը Բուլոն ավելյուում: Նա հեռվից գալիս էր դեմոնտեմ գլուխը կրծքին թեքած և, կարծես, անուշադիր դեպի շուրջը: Երբ, գլուխը բարձրացնելով, ինձ նկատեց, թվաց ինձ, ինձ, որ մի տեսակ շփոթվեց: Նա փորձեց մի կերպ խուսափել հանդիպումից և շեղվեց իր ճանապարհից: Բայց ես մոտեցա նրան առանց նեղվելու: Նա իմ բարևն ընդունեց ոչ այնքան սառնությամբ, որքան այլայլվելով:

Մի քանի րոպե մենք ընթանում էին քով-քով լուռ: Որքան ես հետաքրքրված լինեի գիտենալու, թե որտեղ է եղել և ինչ է արել իր մի ամսվա բացակայության ընթացքում, չկամեցա այդ մասին խոսք բանալ, լավ զգալով, որ վերջ ի վերջո նա ինքն է խոսելու: Այդպես էլ եղավ:

— Բիարրիցումն էի, — ասաց նա քթի տակ:

— Ինչո՞ւ էիք գնացել:

— Յենց այնպես, քեֆս տվեց, գնացի, — պատասխանեց նա մի եղանակով, որ թույլ չէր տալիս խոսակցությունը շարունակելու:

Վերջապես, նա ինքը ձանձրացավ լռությունից և ամեն ինչ պատմեց իր բնավորությանը հատուկ պարզությամբ: Չայտնվեց, որ բարոնեսսա կոչվածն ուրիշ ոչ ոք է եղել, եթե ոչ մեկն այն կոսմոպոլիտ ավանտյուրիստներից, որոնք տարենը տասներկու ամիս թափառում են Եվրոպայում, անցնելով երկրից երկիր, քաղաքից քաղաք, ամեն տեղ երևալով մի նոր անունով և նոր տիտղոսով: Նրանք գիտեն բոլոր եվրոպական լեզուները, լավ թե վատ խոսում են ազատ, և ոչ ոք չգիտե, թե իրոք ինչ ազգից և որ երկրի ծնունդ են: Այդպիսի մեկն էր բարոնեսսան, լսելով Սոմիկոյի պատմածները, բայց ինքը Սոմիկոն համառում էր մնալ իր նախկին համոզման մեջ, այն է, թե բարոնեսսան իրապես բարոնեսսա է ու մեծահարուստ ֆաբրիկանտի դուստր:

— Իսկ փողե՞րը, — հարցրի ես, — ետ ստացա՞ք:

— Ո՛չ:

— Ծխախոտի տո՞ւվը:

— Մի հարցնեք:

— Այնուամենայնիվ:

— Չազար ֆրանկը փոխադրելուց մի քանի օր հետո սիրոս կարոտեց, վճռեցի գնալ Նիցցա: Մտածեցի, նրա մարդու հերն են անիծել, թող այնտեղ լինի, չեմ վախենում, պիտի անպատճառ տեսնեմ իմ սիրածին: Այո, այո, իմ սիրածին, զուր եք ծիծաղում: Գնացի և տեսա: Երբ նա ինձ ընդունեց հյուրանոցի սալոնում, մոտը նստած էր լպստած երեսով մի մարդ: Կարծեցի ամուսինն է: Նա ներկայացրեց ինձ այդ մարդուն, ասելով, թե իր եղբայրն է: Նա ասաց, թե ամուսինը

Փարիզում է մնացել մի շաբաթով և թե շուտով գալու է, հետո եղբայրը դուրս գնաց, և նա ինձնից ներողություն խնդրեց, որ իր պարտքն ուշացնում է:

— Դուք, իհարկե, ասացիք «ոչինչ» և նորից փող տվեցիք:

— Իսկ դուք ո՞րտեղից գիտեք այդ:

— Ենթադրում եմ: Ինչքա՞ն տվեցիք:

— Մոտս երեք հազար ֆրանկ կար, կեսը տվեցի նրան:

— Կեցցե՛ք, — ասացի ես ծիծաղելով: — Յետո՞:

— Յետո ներողություն խնդրեց, որ եղբոր գալու պատճառով այն օրը չի կարող ինձ հետ ազատ ժամանակ անցկացնել և խնդրեց, որ մյուսը օրը միասին նախաճաշենք և ամբողջ օրը զբոսնենք:

— Մյուս օրը, իհարկե, գնացիք:

— Երանի ոտս կոտրվեց, չգնայի — բարկացավ Սոմիկոն, պատառաքաղն ուժգին զարկելով ափսեին:

— Չկար, հե՞՞:

— Չկար տո, կորել էր:

— Ո՞րտեղ:

— Սատանան էլ չգիտեր որտեղ:

— Յասցեն չէ՞ր թողել հյուրանոցում:

— Չէր թողել: Յյուրանոցի վարիչին ու դռնապանին հարցուփորձ արի, ոչինչ, չգիտեին, միայն ենթադրեցին, որ գնացել է Բիարրից, որովհետև բազաժը երկու օր առաջ այնտեղ էր ուղարկել: Ես առանց երկար մտածելու անմիջապես գնացի Բիարրից:

— Յետո՞:

— Յինգ-վեց օր պտտեցի բոլոր հյուրանոցները, բոլոր պանսիոնները, ոչ բարոնեսսա կար և ոչ նրա եղբայրը:

— Այսինքն սիրականը և ավանտյուրայի ընկերը:

— Թող ձեր ասածը լինի, չեմ վիճում:

— Բայց դուք էլի չասացիք, ի՞նչ եղավ ոսկե տուփի իր թանկագին ադամանդներով:

— Մորս նվերն իմ պսակադրության օրը, — արտասանեց Սոմիկոն, կրծքի խորքից արձակելով մի խորը հառաչանք:

— Տարա՞վ:

— Տարավ անիրավը, տարավ և լավ տարավ: Տալուս օրն աստված խելքս խլել էր ինձնից ու հիմարացրել:

— Միայն ա՞յդ օրը, Սոմիկո, միայն ա՞յդ օրը, — ասացի ես ոչ առանց կծու հեգնանքի:

— Այդ բոլորը ոչինչ, փողերս էլ, տուփս էլ, խելքս էլ, ինձ միայն մի բան է կատաղեցնում:

— Ի՞նչը:

— Այն, որ մինչև այդ բարոնեսսային հանդիպելս կին ասած բանը ինձ համար ուրիշ ոչինչ էր, եթե ոչ փողով գնելու մի ապրանք, այսօր լավը, վաղը վատը: Եվ հանկարծ մի օր խելքիս փչեց բացի մարմնից կնոջ մեջ փնտրել սիրտ, հոգի, խելք: Թյո՛ւ բո տղամարդությանը, Սոմիկո, թյո՛ւ...

— Բայց ոչինչ, — հարեց նա մի քանի վայրկյան անցած, — թող դա լինի իմ առաջին և վերջին դասը, այսուհետև ինքը եվան էլ չի կարող ինձ խաբել:

Մենք բաժանվեցինք իրարուց: Յետևյալ օրն իսկ նրան տեսա բոլորովին մոռացած իր բարոնեսսային և առաջվա պես ուրախ ու կենսախինդ: Միայն ասաց, թե կարոտել է իր ընտանիքին և փափագում է Կովկաս գնալ:

— Կգնամ երկու ամսով, կարոտս կառնեմ, աշնանն էլի կգամ, — ավելացրեց նա:

Նա չէր գուշակում, որ Փարիզը նրա համար պահած ունի մի նոր արկած: Մեկն այն ինքնըստինքյան աննշան փորձանքներից, որոնք սակայն Սոմիկոյի տիպի մարդկանց կյանքում որոշ դարագլուխ են կազմում:

Վաղ առավոտ էր, երբ մի որ նրանից ստացա մի օդային նամակ: Նա գրում էր, թե, տկար լինելով, ինքը չի կարող ինձ մոտ գալ և խնդրում էր այցելել իրան մի «կարևոր գործի» համար: Ես շտապեցի գնալ: Նա պառկած էր անկողնում ճակատը թաշկինակով կապած և երեսը նկատվելու չափ ուռած ու տեղ-տեղ կապտած:

— Նստեցեք, եղբայր, նստեցեք ու լսեցեք: Բարեկամս եք, միայն ձեզ կարող եմ գլխիս եկած փորձանքը պատմել:

— Փորձա՞նք, — կրկնեցի ես զարմացած:

— Փորձանք, բա ինչ, չե՞ք տեսնում սիփաթս...

Եվ նա պատմեց: Նախընթաց օրը նա մեծ բուլվարներից մեկի վրա, մի փոքրիկ սրճարանում տեսնում է մի շատ «համեստ ու համակրելի դեմքով» կին և իսկույն ծանոթանում է հետը, հրավիրում է ճաշի: Կինն ընդունում է նրա հրավերը մի քիչ դժվարությամբ, ասելով, թե ամուսին ունի և չի կարող իրան շատ էլ ազատ պահել: Ճաշից հետո Սոմիկոն նրան տանում է ցիրկ և կեսգիշերին հրավիրում է իր նոմերը:

Կինը չի համաձայնվում գնալ երդվելով, թե իր կյանքում հյուրանոցի երես չի տեսել, թե ինքը բնակարան ունի, եթե պարոնը շատ է փափագում գիշերը նրա հետ անցկացնել, կարող են այնտեղ գնալ:

— Իսկ ամուսի՞նդ, — հարցնում եմ ես, — շարունակեց Սոմիկոն: — «Ամուսինս, ասում է, հինգ օրով գործով գնացել է Դիժոն:» Ես, իհարկե, ուրախությամբ ընդունում եմ նրա հրավերը: Գնում ենք: Իսկ որ երեք սենյակից բաղկացած մի օրինավոր բնակարան բավական ճաշակով կահավորված, մինչև անգամ պիանինոյի պես մի բան էլ մի անկյունում: Քեֆս բացվում է, սկսում եմ սիրաբանել, գրկել, համբուրել ոչ ինչպես մի պոռնիկի, այլ ինչպես մի օրինավոր ընտանեկան կնոջ: Նա էլ ինձ է համբուրում, բայց մի քիչ կոտրատվելով և դժվարությամբ: Երդվում է, որ առաջին անգամս է թույլ տալիս իրան մի ուրիշ տղամարդի հետ սիրաբանելու, որ ես շատ եմ դուր եկել նրան, առաջինն եմ, որ արժանանում եմ նրա համակրությանը և այլն: Մեկ էլ հանկարծ, գրկիցս դուրս թռչելով, սարսափած գոչում է.

— Այ դժբախտություն, նա գալիս է, նա գալիս է:

— Ո՞վ է գալիս, — հարցնում եմ:

— Ամուսինս, չե՞ս լսում ոտների ծայրը:

— Բայց չե՞ որ ամուսինդ Դիժոնումն է, — գոռում եմ ես կատաղած, զգալով, որ այստեղ անպատճառ մի սատանայություն կա:

— Լռիր, մի գոռա, — սաստում է ինձ շան աղջիկը, — շուտ արա թաքսվիր, ես նրան կտանեմ մյուս սենյակ, դու մի կերպ դուրս կսլկվես:

— Ես հիմարի պես վերցնում եմ գլխարկս ու վերարկուս և մտնում եմ անկողնակալի տակ:

Այդտեղ ես չկարողացա ծիծաղս զսպել և փոթկացի:

— Ծիծաղեցեք, եղբայր, ծիծաղեցեք, — չվիրավորվեց Սոմիկոն, — ունեք իրավունք, բայց լսեցեք մինչև վերջը — Շան աղջիկը բաց արավ դռները, մարդը ներս մտավ: Շունչս զսպած սպասում եմ, թե ինչ պիտի լինի և անկողնակալի տակից մտիկ եմ անում գող կատվի պես: Տեսնում եմ, որ մարդը հարբած է, ոտքի վրա երերվում է: Նա գոռում է «ո՞ւմ հետ էիր, ասա, ո՞րտեղ թաքցրիր սիրականիդ»: Սատանայի ծնունդը երդվում է, թե «ոչ ոք չկա, թե սիրական չունի» և, միևնույն ժամանակ վազում կանգնում է անկողնակալի առջև, պարզ հասկացնելով մարդուն, թե որտեղ եմ թաքսված: «Յեյ, այդտեղ է ուրեմն», — գոռում է մարդը և, կնոջը մի կողմ հրելով, թեքվում է և ձեռքիցս բռնելով, ինձ դուրս է քաշում: Դողդողալով ոտքի եմ կանգնում: Առջևս կանգնած է մի հսկա տղամարդ, թիկունքն իմից երկու անգամ լայն և ռևոլվերը ձեռքին: Ես էլ ուզում եմ ռևոլվերս դուրս բերել, չկա: Հասկանում եմ, որ սատանի ծնունդը սիրաբանության ժամանակ, ճարպկությամբ դուրս է բերել գրպանիցս: Ինչ անեի դատարկ ձեռներով: Հանկարծ վրես մի ուժ եկավ, կրծքին խփեցի, ընկավ: Շան աղջիկը ետևիցս բռնեց ձեռներս, մարդը վեր կացավ ընկած տեղից և, տուր որ կտաս: Տեսնում ես էլի, ինչ երկարացնեմ, մարդ ու կին ինձ կողոպտեցին ոտքից մինչև գլուխ: Վերցրին փողերս էլ, ոսկե ժամացույցն էլ, ոսկե շոթայով մատանիս էլ, ռևոլվերս էլ, ամեն ինչ...

— Եվ դուք վերադարձաք հյուրանոց ո՞տքով:

— Ու այդ մեկը պետք է խոստովանել, կառքի փող տվեցին, քսան ֆրանկ:

— Այժմ ի՞նչ եք մտադիր անել, — հարցրի ես:

— Ոչինչ:

— Ինչպե՞ս թե ոչինչ: Պետք է հայտնել ոստիկանությանը:

— Տո ի՞նչ եք ասում, ո՞ւմ դեմ գանգատվեմ, անիծվածների ոչ անունը գիտեմ, ոչ տան նոմերը և ոչ էլ փողոցը:

— Այնուամենայնիվ այդպես թողնել չի կարելի, պետք է հայտնեք ոստիկանությանը:

— Գի՞ժ եք ինչ է, դուք ուզում եք, որ անունս ընկնի լրագրների բերանը, ամենքը կարդան և վաղ թե ուշ Թիֆլիս գնա և կնոջս ու երեխաներիս ականջին հասնի: Շնորհակալ եմ, ես ձեր ասած տուտուցներից չեմ, որ այդ թույլ տամ:

Արդարև, ներկա դեպքում բարեկամս տուտուց չէր, և ես համաձայնվեցի նրա հետ:

— Ավելի լավ է, — ավելացրեց նա, — մի քանի օր հյուրանոցից դուրս չգամ, մինչև որ երեսիս կապույտներն անցնեն: Հետո վեր կկենամ ու հայրա Կովկաս: Չէ, եղբայր, ես քո Փարիզից կշտացա:

— Երևի էլ Փարիզ չեք գալ, չէ՞:

— Իհարկե, չեմ գալ, գի՞ժ եմ:

Մի շաբաթ անցած Սոմիկոն ինձ հեռագրեց, թե գնում է և խնդրեց վերջին անգամ իր հետ տեսնվեմ: Ես ուղեկցեցի նրան մինչև կայարան:

Հրաժեշտի վերջին թուպեին նա ասաց.

— Գիտե՞ք, եղբայր, սիրտս տխրում է, որ Փարիզից հեռանում եմ:

— Եվ ափսոս, որ էլ չեք ուզում մեկ էլ տեսնել:

— Նետ, բրատ, շալիշ, կգամ, էլի կգամ, ամեն տարի: — գոչեց նա, — ցտեսություն:

X

ՉԿԻՏԵՐԻԱՅՈՒՄ

Փարիզ գալուս առաջին ամառը, այն է 1906 թվականին, որոշեցի մի կամ երկու ամսով ընտանիքիս հետ տեղափոխվել Չվիցերիա:

Ո՞վ չի կարդացել կամ լսել այդ երկրի բնական գեղեցկության և ժողովրդի բարթուլարքի մասին անվերջ դրվատներ: Յուրաքանչյուր ճամփորդ, հայտնիներից սկսած մինչև հայ ուսանողը, մի տեսակ սրբազան պարտականություն է համարել իր հիացման տուրքը նրան վճարելու: Գրիգոր Արծրունին մի տարի այնտեղ ապրելուց հետո «Մշակ»-ի բանասիրական բաժինը չորս-հինգ ամիս զբաղեցրեց Չվիցերիայի փառաբանությամբ: Կարդալով նրա նկարագրությունները, ես այն տպավորությունն էի ստացել, թե աշխարհը չունի ավելի գեղեցիկ վայր, ավելի կուլտուրական ժողովուրդ, ավելի մաքուր ու բարոյական վարքուբարքեր, քան այդ, ինչպես ինքն էր ասում, «օրինած» երկիրը:

Փարիզից մինչև ժնև Գիժոն քաղաքի վրայով ընդամենը տասը ժամվա ճամփա է երկաթուղով: Ես վերցրի գիշերային գնացքը, և լուսաբացին արդեն սահմանագլխումս էինք: Պոնտառլիե կայարանում գնացքը փոխվում է: Ճամփորդները ժամանակ ունեն դալարազարդ սարալանջի վրա, բաց օդում, առավոտյան արեգակի առաջին ախորժալի շողերի տակ զվիցերիական գովաբանված կաթն ու սերը կամ սուրճը ճաշակելու և իրենց ազահ հայացքը հագեցնելու գունագեղ լեռների ու դեղնագույն ապառաժների սքանչելի տեսարաններով:

Ժնևը փոքրիկ քաղաք է 130 հազար բնակիչներով: Չի կարելի ասել, որ ժան-ժակ Ռուսոյի և Պոռտիեի ծննդավայրն ունի մի առանձին գեղեցկություն: Բայց, շինված լինելով բնության զմայլելի ծոցում, նա մի բացառիկ հմայք է ներշնչում ճամփորդին: Դա գլխավորապես նրա առջև տարածված Լեման լիճն է, մանավանդ Ռոն գետը: Ես ոչ մի երկրում չեմ տեսել ջրերի այդչափ պայծառ ու զվարթ գույն, որչափ այդ լճի և այդ գետի մեջ: Ռոնի ջուրը, կարծես, ներկված է արվեստական բաց մանիշակագույն ներկով: Մարդ մի արտասովոր ուրախություն է զգում, նայելով նրա ընթացքին, և թվում է, թե տեսածն երազ է:

Մենք, իհարկե, ժնևում չպետք է մնայինք: Եկել էինք լեռների հստակ օդը շնչելու և Փարիզի աղմուկից ու իրարանցումից հոգնած մեր ներվերին հանգստություն տալու: Մի օրվա մեջ ես ժամանակ չունեցա հետաքրքրվելու. ժնևի փոքրիկ թանգարանով, նրա թատրոններով և ոչ նրա

մոնումենտներով: Միակ բանը, որ գնացի տեսնելու, Կալվինի հիմնած համալսարանն էր, այն էլ արձակուրդների պատճառով փակ էր: Գնացի կաֆե «Լիրիկ», որ հայ ուսանողների սիրած սրճարանն էր, ոչ ոքի չհանդիպեցի: Փարիզից հետո ժննն ինձ թվաց մի կիսամայի գյուղաքաղաք:

Շոգենավ նստելով, ուղևորվեցինք Լոզան: Բարեկամ մարդկանց ասելով, ավելի հարմար էր այնտեղ ընտրել մի լեռնային պանսիոն:

Նավային ճամփորդությունը Չվիցերիայում ամենահաճելի զբոսանքն է: Ձուրն ու հողը իրարու հետ մրցելով, մերթ մեկն է գրավում հայացքը, մերթ մյուսը: Չգիտես, որն է ավելի հմայիչ մարգարտագույն Լեմանի ջրերի անթիվ ձկնիկների խաֆը, թե՞ ավերի կանաչազարդ պարտեզները, այգիներն ու մարգերը գյուղական մաքուր տնակներով: Ինքը շոգենավը պակաս հետաքրքրական չէ ճամփորդների բազմությամբ և բազմատեսակությամբ: Ինչպես ամենուրեք, այստեղ ևս գերազանցում են անգլիացիներն ու ամերիկացիները: Շատ քիչ ֆրանսիացիներ և իտալացիներ են երևում: Նրանք կարիք չունեն Չվիցերիա գալու, նրանց հայրենիքի ամառանոցները պակաս զմայլելի չեն: Ֆրանսիա, Իտալիա, և Չվիցերիա, երեք երջանիկ քույրեր գրավել են Եվրոպայի ամենագեղեցիկ վայրերը և մրցում են իրարու հետ:

Հաճախ լսում եմ ռուսերեն լեզու, մեծ մասամբ հրեական առոգանությամբ: Նրանք են ամենից բարձրաձայն խոսում և ամենքից զորեղ շարժումներ անում:

Լողանում, ժամանակավորապես տեղավորվելով մի պանսիոնում, որդիներիս ուղարկեցի լեռները լրագրական հայտարարությունների ցուցմունքով մի հարմար և գրպանի համապատասխան պանսիոն ընտրելու:

Լոզանը ժննից երկու անգամ փոքր է թե տարածությամբ և թե՛ բնակիչների թվով: Բայց նա հին քաղաք է, ուստի և ավելի յուրատեսակ և, եթե կամենաք, ավելի գեղեցիկ իր զառիվեր փողոցներով, տների հնադարյան ոճով ու սիրուն աղբյուրներով:

Մեծ չէ Չվիցերիայի տարածությունը, ընդամենը 41 հազար քառակուսի կիլոմետր, այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանից միայն մի երրորդական չափով ավելի: Նրա բնակչության թիվն այն ժամանակ 3 միլիոն 700 հազար էր: Իր պատմության ընթացքում այդ երկիրն էլ տառապել է, ինչպես Հայաստանն իր անցյալում, և շատ է տառապել: Սկզբի դարերում նա կոչվել է Յելվեցիա կամ հելվետների երկիր, ապա հաջորդաբար ընկել է հռովմեացիների, բուրգունդների և ֆրանկների իշխանության տակ: Այնուհետև եկել է Ավստրիայի բռնակալությունը և տիրել է մինչև տասներեքերորդ դարի վերջը, երբ ժողովուրդը, այլևս չկարողանալով կրել իր տիրող պետության անողոք ներկայացուցիչների դաժանությունները ապստամբվել է: Չվիցերիան այդ ապստամբության հերոսությունը, ինչպես հայտնի է, մարմնացրել է Վիլիելմ Տելլի առասպելական անձնավորության մեջ, որի պաշտամունքն այսօր էլ այնքան զորեղ է երկրում և կմնա, քանի որ գոյություն ունի այդ ժողովուրդը: Ապստամբության առաջին հետևանքն է եղել Լյուցերն, Տյուրիխ, Գլարիս, Չյուր և Բեռն կանտոնների իրարու միանալն ու մի ֆեդերասիոն կազմելը: Շարունակելով քայլ առ քայլ ձեռք բերել իր ժողովրդի կատարյալ ազատությունը, տասնիինգերորդ դարում ֆեդերասիոնը կռվել է Կառլոս անխոհեմի և Մաքսիմիլիան կայսեր դեմ: Այս վերջինը ստիպված է եղել Բավի դաշնագրությամբ ճանաչել կանտոնների ազատությունը, որոնց թիվն ավելացել էր մինչև տասներեքի: Բայց Չվիցերիան, որպես անկախ պետություն, ճանաչվել է միայն տասնյոթերորդ դարի կիսին Վեսթֆալիայի դաշնագրությամբ: Ֆրանսիական մեծ հեղափոխության ազդեցությամբ նա հայտարարվել է «Յելվեցյան հանրապետություն», և միևնույն ժամանակաշրջանում երկիրը դարձել է ֆրանկո-ավստրիական և, ավելի ուշ, ֆրանկո-պրուսական պատերազմների թատերաբեմը: Վերջապես, 1803 թվականին, Նապոլեոն առաջինի կամքով և Վիեննայի դաշնագրությամբ Յելվեցյան միասնական հանրապետությունը դարձել է ֆեդերալ հանրապետություն:

Այժմյան Չվիցերիան ունի 22 կանտոն. ամեն մի կանտոն իր ներքին գործերի վերաբերմամբ անկախ է և ունի տեղական առանձին կառավարություն: Երկրի կենտրոնական, այսինքն՝ ֆեդերալ վարչության տեղը Բեռնն է, Չվիցերիայի մայրաքաղաքը: Գործադիր իշխանությունը

Ֆեդերալ խորհուրդն է, որի նախագահը միաժամանակ և ֆեդերացիայի նախագահն է:
Օրենսդրական մարմինը բաղկացած է երկու, խորհուրդներից ազգային և պետական:

Երկիրը բաղկացած է երեք մասերից — ֆրանսիական, գերմանական և իտալական: Լեզվի պատճառով մեզ համար իհարկե, գերադասելի էր ֆրանսիական Չվիցերիան:

Երկու օր փնտրելուց հետո գտանք մեր ցանկության և միջոցներին համապատասխան մի պանսիոն Լոզանի շրջակա լեռնային դաշտավայրում, ծովի մակերեսից 900-1000 մետր բարձրության վրա:

Պանսիոնն անշուք էր, բայց մաքուր և էժան, հինգ հոգու համար երեք ընդարձակ և լուսավոր սենյակներ, ուտելիքով հանդերձ, օրական 20 ֆրանկ (8 ռուբլի ոսկով): Առավոտյան մեզ տալիս էին սերով սուրճ, սպիտակ հաց, պանիր, կարագ կամ ձու, մեղր կամ մուրաբա, իսկ կաթ որքան ցանկանայինք: Կեսօրվա նախաճաշը բաղկացած էր երկու տեսակ կերակրից, մեկը միս, մյուսը բանջարեղեն և դարձյալ սուրճ, իսկ ճաշն իրիկնադեմին հինգ տեսակից ապուր, միս, ձուկ, բանջարեղեն, անուշեղեն կամ միրգ:

Պանսիոնի տերը մի գյուղական ընտանիք էր — մարդ ու կին և երկու դեռահաս աղջիկներ: Կինը, չնայելով իր կոշտ ու կոպիտ արտաքինին, վերին աստիճանի հեզ և սակավախոս մի էակ էր միշտ սիրալիր ժպիտն երեսին: Մարդը, ընդհակառակը, բավական տաշված ու հղկված արտաքինով, բայց բնավորությամբ կոպիտ, բծախնդիր և, ըստ երևույթին, կռվասեր մեկն էր, հենց առաջին օրերը նա ցուցադրեց իր կոպտությունը մի քանի անտեղի նկատողություններով ու պահանջներով: Ես երկու դեպքերում կարողացա ինձ՝ զսպել, բայց երրորդ անգամ, մտածելով, որ եթե թույլ լինեմ, մարդը շատ հեռուն կգնա, վճռեցի մի անգամ առ միշտ ցույց տալ նրան իր տեղը. Ես նրա գոռոցին պատասխանեցի իմ ձայնի ոչ պակաս դիպացունով: Մարդն անմիջապես լռեց և քթի տակ ինչ-որ փնթփնթաց: Այնուհետև նա մեր վերաբերմամբ զգույշ էր և աշխատում էր ինձ չհանդիպել, թեև մոտովս անցնելիս չէր մոռանում բարևելու:

Այդ միակ օրինակը, իհարկե, ինձ չէր կարող խանգարել շատ շուտով տեսնելու և համոզվելու, որ Չվիցերիացիներն առհասարակ վերին աստիճանի հանգիստ և խաղաղասեր ժողովուրդ են: Թեև շատ են սիրում խոսել պատերազմների և կռիվների մասին և մի քիչ էլ պարծենկոտ են: Երբեմն նրանք վախկոտ են ծաղրվելու չափ: Առանձնապես նրանք վախենում են իտալացիներից, որոնք կազմում են ճանապարհներ շինող բանվորների մեծամասնությունը: Յուրաքանչյուր իտալացի իր գրպանում ունի մի դանակ և չի վարանում տեղի ու անտեղի ցույց տալ այդ դանակը, մանավանդ, երբ հարբած է, իսկ հարբում են իտալացի բանվորները շատ հաճախ:

Ես վճռել էի, քանի որ գեղեցիկ բնության ծոցումն եմ, ոչ գրել և ոչ կարդալ: Ինձ համար ամեն մի տեսարան մի դիրք էր և ամեն մի դեմք մի ամբողջ մարդկություն. Առավոտից մինչև երեկո որդիներիս հետ կատարում էի երկարատև զբոսանքներ. Այցելում էի շրջակա գյուղերը, մտնում էի անտառները, իջնում էի ձորերը, բարձրանում էի լեռնային շալտները, այնտեղ վայելելու Չվիցերիայի հրաշալի կաթն ու սերը և հիանալի գյուղացիների տոկուն ու համառ աշխատասիրությամբ:

Հագիվ թե գտնվի մի ուրիշ երկիր, ուր ոտքով ճամփորդելն այնքան ոյուրին և հաճելի լինի, որքան Չվիցերիայում: Դուք կարող եք, մի փոքրիկ ճամփարկղ վերցնելով, մեն-մենակ անցնել երկրի մի ծայրից մինչև մյուսը, միանգամայն վստահ, որ ձեզ ոչ մի վտանգ չի սպառնում, բացի ձեր այս կամ այն անխոհեմությունից: Անցնելով գյուղից գյուղ կամ կանտոնից կանտոն, եթե հոգնել եք, ձեր հանգստության համար ամենուրեք կա գյուղական մի փոքրիկ հյուրանոց, որ օբերժ է կոչվում: Այնտեղ կարող եք և գիշերել, և՛ կերակրվել մի չնչին վարձով:

Չվիցերիայում մեծ ճանապարհի ավազակություն չկա, չկա և խուլիգանություն, որ այնքան սովորական է մյուս երկրներում: Հետևաբար ձեր անձը և գրպանն այդ կողմից միանգամայն ապահով են վտանգներից: Անտառների խորքերում դուք, բացի նապաստակներից և ճագարներից, չեք հանդիպի ոչ մի գազանի: Չկան թունավոր սողուններ: Գոնե ես, հինգ ամառ

անցկացնելով Չվիցերիայում, ոչ միայն չհանդիպեցի, այլև չլսեցի նրանց մասին: Բայց մի բան, որ ինձ զարմացրեց, թռչունների բացակայությունն է անտառներում: Գալով գողություններին, այնքան հազվագյուտ են, որ չարժե նրանց մասին խոսել, մանավանդ, որ նրանք բուն զվիցերիացիների ձեռքով չեն կատարվում: Չվիցերիայում շատ մեծ է սեփականության կուլտը: Գյուղից գյուղ անցնելով, դուք ճանապարհների եզրերում հանդիպում եք բազմաթիվ զանազան մրգերով ծանրաբեռնված ծառերի: Ոչ մի պահապան աչք չի հսկում նրանց, և հասուն պտուղները թափվել են գետնի վրա: Ով է նրանց տերը -չգիտես, բայց գիտես, որ սեփականություն է, ուրեմն մասնավորի համար անձեռնմխելի: Ամենահանդուգն մանուկն անգամ չի համարձակվում ուրիշի ծառից միոգ պոկել: Եվ նրան զսպողը ոչ այնքան չորս ֆրանկ տուգանքն է, որքան ամոթի զգացումը և ծնողների հանդիմանությունը:

Ով չի կամենում կամ չի կարող ոտքով ճամփորդել, նրա տրամադրության տակ են երկաթուղիներն ու շոգենավները: Քառասուն ֆրանկ վճարելով, դուք ունեք իրավունք ամբողջ կես ամիս ճամփորդել թե երկաթուղով և թե շոգենավով ուր կամենաք և որքան կամենաք:

Մեր պանսիոնում կենողները բոլորն էլ բնության սիրահարներ էին և օտար երկրացիներ զանազան ազգություններից: Նախաճաշի և ճաշի ժամանակ մեր զրույցների առարկան գլխավորապես երկրի գեղեցիկ տեսարաններն էին: Ի միջի այլոց, կար մի զվիցերիացի ինչ-որ արհեստավոր, որ իր ասելով տասնյոթ անգամ բարձրացել էր Մոնբլանի գագաթը: Իհարկե, ամենքից ավելի հետաքրքրությամբ նրա պատմածներն էին լսվում: Նա մի քանի անգամ ալպինիստներ էր առաջնորդել, ոչ ըստ պաշտոնի, այլ, ինչպես ինքն էր ասում, «ի սեր արվեստի»:

Մի անգամ, երբ նա նկարագրում էր իր կրած դժվարություններն ու վտանգները, կիսա հարցրեց.

— Ի՞նչ հաճույք եք զգում, պարոն, բարձրանալով լեռան գագաթը այդքան դժվարությունների ու տանջանքների գնով:

— Օ՛հ, տիկին, — պատասխանեց մարդը ոգևորվելով, — դուք երևակայել չեք կարող այդ հաճույքը: Դա աննկարագրելի է: Ամեն անգամ, երբ հասնում եմ լեռան վերջին բարձրությանը և նստում եմ մի սառցակույտի կամ ժայռի վրա, թվում է ինձ, որ բոլոր մահկանացուներից ամենաերջանիկն ես եմ, որովհետև միակն եմ այդ բարձրության վրա: Ինձ հետ շատ քչերն են կարողացել լեռան գագաթին հասնել: Մեծամասնությունը կես ճամփից ետ է դարձել, ոմանք նույնիսկ վերջին կետին մոտեցած: Պատահել են և ողբերգական արկածներ իմ աչքերի առջև: Հիշում եմ երեք երիտասարդ իռլանդացիների կործանումն, իրանց մանկական ինքնավստահության և անխոհեմության շնորհիվ: Ես նրանց ապահով առաջնորդել էի մինչև նախավերջին կետը: Այդտեղ նրանք սկսեցին արհամարհել իմ առաջնորդությունը և ցուցմունքները: Կամեցան ինձնից առաջ տեսնել գագաթը, ով գիտե, զուցե հետո իրանց հայրենակիցների մոտ պարծենալու համար: Եվ կործանվեցին երեքն էլ: Նրանցից երկուսը եղբայրներ էին:

— Եվ ի՞նչ արիք դուք, երբ մենակ մնացիք:

— Իջա վար օգնություն բերելու: Թշվառների դիակը գտանք մի ժայռի տակ, երեքն էլ արյունաշաղախ, այլանդակված:

Մարդը մի փոքր լռեց և ապա, հառաչելով, ավելացրեց.

— Բայց, չնախատեք ինձ, տիկին, եթե մի բան անկեղծորեն խոստովանեմ ձեզ:

— Ասացեք:

— Այն պահին, երբ ընկերներին հետ փնտրում էի կործանվածներին, ինձ պաշարել էր մի հանցավոր միտք, ափսոս, որ այս անգամ ես զրկվեցի իմ բարձրագույն հաճույքից, այսինքն՝ Մոնբլանի գագաթը ողջունելուց:

— Այո՛, ճիշտ որ հանցավոր միտք:

— Ինչ արած, տիկին: Երևի, նախախնամության օրենքն է, մարդը կա և կմնա միշտ Էգոիստ:

Ես տեսնում էի, որ երջանիկ ալպինիստի պատմվածքները խորապես ազդում են որդկերանցս վրա և հուզում են նրանց, մանավանդ Արմենին:

Մի անգամ ալպինիստը հարցրեց նրանց.

— Կկամենա՞ք Մոնբլան բարձրանալ:

— Այո՛, այո՛, — կրկնեցին անմիջապես երկուսը միասին:

Ես ծիծաղեցի, կինս գունատվեց:

— Երբե՛ք, երբե՛ք ես թույլ չեմ տալ, — գոչեց նա այնպես ահաբեկված, որ, կարծես, իր զավակներն արդեն ժայռերի ու սառույցների վրա են:

— Մի վախենաք, տիկին, — ծիծաղեց զվիցերիացին բարեսրտաբար, — ես նրանց Մոնբլանի գագաթը չեմ առաջարկում, այլ միայն մի մասը, դիցուք կեսը կամ մի երրորդականը: Դա շատ դյուրին մի էքսկուրսիա է, որ երեխաներն անգամ կարող են կատարել:

— Ձեր առաջնորդությամբ, իհարկե, — ասացի ես:

— Ո՛չ պարո՛ն, կարիք չկա, որ ես առաջնորդեմ: Դուք ինքներդ կարող եք նրանց ուղեկցել: Մեծ բան չէ: Խոսքս Մոնբլանի հռչակավոր սառցարանների մասին է: Դա մի զմայլելի էքսկուրսիա է ձեզ համար Էլ վերին աստիճանի հետաքրքրական:

Եվ նա իսկույն, մատիտ ու թուղթ վերցնելով, գրեց ու նկարեց մարշրուտը: Ես հրապուրվեցի, որդիներս ուրախացան: Ի՞նչ ավելի մեծ հաճույք կա, քան զավակներիդ հաճույք պատճառելը:

Չետևյալ առավոտ իսկ, մի կերպ հաղթահարելով կնոջս ընդդիմադրությունը վերցրի որդիներին և իջա Լոզան: Այնտեղից Ժնևի վրայով երկաթուղով անցանք բարձր — Սավուա: Գնացինք Շամոնի: Դա ալպինիստների սովորական ելակետն է, մի գյուղ Մոնբլանի ստորոտում, գլխավորապես հյուրանոցներից բաղկացած: Տեղ հասանք. երեկոյան: Եղանակը մառախլապատ էր, թեթևակի անձրևում էր, վախեցանք, միգուցե մեր փոքրիկ էքսկուրսիան չհաջողվի: Գիշերեցինք հյուրանոցներից մեկում, հետևյալ օրն ամբողջովին գործադրելու նպատակով: Առավոտյան հագիվ լույսը բացվել էր, երբ ոտքով ճանապարհ ընկանք: Չակառակ մեր սպասածին, եղանակը պարզվել էր, արեգակը լուսավորում էր Մոնբլանն այնքան պայծառ, որ ձյունների մակերեսը պսպրում էր բյուրավոր ավմաստներով: Թվում էր, որ մենք մի հարյուր քայլ հեռավորության վրա ենք և շուտով կհասնենք այնտեղ:

Կազմվել էր մեզ նման էքսկուրսանտների մի մեծ խումբ: Կային և մի քանի ալպինիստներ: Նրանցից յուրաքանչյուրն իր մեջքի վրա կրում էր պարանով լի մի տոպրակ և երկար պարան: Երևի նրանք պիտի բարձրանային գագաթը: Նրանք ունեին երեք առանձին առաջնորդներ, իսկ մերը մի հոգի էր միայն: Շամոնիից մինչև սառցարանները երկու կամ երեք ժամվա ճամփա է, նայելով էքսկուրսանտի ընթացքի արագությանը: Այն ժամանակ դեռ չէր ավարտված այժմյան Էլեկտրագիծը, որ այնքան թեթևացրել է վերելքը: Որդիներս ուրախությունից թռչկոտում էին: Նրանց հետ մրցում էր մոտ հիսուն տարեկան մի մարսելցի, նա շարունակ բարբառում էր, քրքջում և վազվզում տասը տարեկան մանկան պես: Եր ջանի՛կ մարդ:

Սառցարանը գտնվում էր ծովի մակերեսից 2200 մետր բարձրության վրա: Չետևելով մյուսների օրինակին, մենք ես գնեցինք մի-մի զույգ կոշտ գուլպաներ և հագանք մեր կոշիկների վրա,

որպեսզի սառույցների վրա չսայթաքենք: Միայն մի մոտ քսան-քսաներկու տարեկան, սևաչա, սևահեր և գեղեցիկ աղջիկ արհամարհանքով մերժեց իրան առաջարկված գուլպաները և վազեց դեպի սառցարանը բաց կոշիկներով: Նա չէր վախենում սայթաքումից: Այսքանը բավական էր, որ թեթևաուլիկ մարսելցին անմիջապես հափշտակվեր այդ աղջկանով և այլևս նրանից չհեռանար: Այն սառցարանը, որ պիտի անցնեինք, ուներ մոտ մի կիլոմետր լայնություն: Սկզբում մենք ընթանում էինք դյուրութայամբ և աներկյուղ, չնայելով մեր առաջնորդի նախազգուշացումներին: Բայց շուտով մեր գուլպաները տրորվելով — մաղվեցին, սահեցին մեր ոտներից և ընկան: Շարունակեցինք քայլել ավելի դանդաղ և զգուշությամբ:

Սառցարանը տափակ չէր և ոչ էլ հարթ: Նույն լեռնալանջն էր, միայն քարի փոխարեն սառցյա խորդուբորդեր, ձորակներ և բլրակներ: Դժվարագույնն այդ բլրակները բարձրանալն էր, մանավանդ իջնելը: Աջ ու ձախ բացված էին կապտագույն ջրերով լեցուն փոքրիկ խորխորատներ: Բավական էր մի անգույշ քայլ, մի թեթև սահում, և մարդ կարող էր վար թավալվել: Ո՞վ գիտե ով կարող էր նրան վեր քաշել, և կենդանի կբաշե՞ր արդյոք: Համենայն դեպս քիչ թե շատ խոր փոսի մեջ ընկնողի ջարդոտվելն անխուսափելի էր:

Սառցարանը սկսվում է Մոնբլանի աննշմարելի բարձունքից մի լայնարձակ ձորի ուղղությամբ և վար իջնելով մի որոշ տեղ, ընդհատվում է, բայց կանգ չի առնում, Չվիցերիացիներն ասում էին, որ նա աստիճանաբար երկայնանում է և կարող է շուտով սպառնալ ստորոտի գյուղերին ու ագարակներին: Պատմում էին, որ եղել են դեպքեր, երբ ամբողջ գյուղեր են կործանվել սառցային հոսանքների տակ: Սառույցները մշտական չեն, խորքում նրանք հալչում են, և փոխարենը վերի մակերեսը ծածկվում է նորանոր շերտերով: Սառցարանի տակից հոսող ջրերը կազմում էին ամբողջ գետակներ, որոնցով գյուղացիները ոռոգում են իրանց այգիներն ու ագարակները: Առհասարակ Մոնբլանը, հակառակ չոր ու ցամաք Արարատի, վերին աստիճանի բարեբեր լեռն է, շնորհիվ իր ջրերի առատության: Այդ տեսակետից նրա հետ մասամբ կարող է մրցել միայն մեր Արագածը:

Տեղ-տեղ ինչ-որ բարի մարդիկ սառցային բլրակների վրա երկաթյա բահերով փորում էին աստիճաններ՝ անցնողների ընթացքը դյուրացնելու համար: Յուրաքանչյուր էքսկուրսանտ տալիս է նրանց իր տուրքը — չորս-հինգ սու — ոչ ավելի: Այն ժամանակ Չվիցերիայում առհասարակ ամեն բան անհամեմատ էժան էր Ֆրանսիայի վերաբերմամբ: Այժմ հակառակն է ֆրանսիական ֆրանկի անկման պատճառով:

Մի սառցային սանդուղքով բարձրանալիս, թեթևամտություն ունեցա ետ նայելու, գլուխս պտտեց, ոտներս դողացին, և մնացի իմ տեղում գամված: Երկյուղը կաշկանդել էր ինձ, չէի կարողանում շարժվել: Որդիներս մոտեցան, և նրանց օգնությամբ բարձրացա վեր ու իջա մյուս կողմը:

Մի բլրակ բարձրանալիս մարսելցին, հետևելով սևաչա օրիորդին, սայթաքեց և ընկավ ձորակի մեջ: Բարեբախտաբար ձորակը խորը չէր և ոչ էլ այնքան լայն, որ նրա բավական գեր մարմինը ներս ընդգրկեր: Մարդը մնաց սրածայր բեկորների մեջ ինչպես թակարդ ընկած աղվես: Առաջնորդն իր ալպենշտոկի և պարանի օգնությամբ նրան դուրս բերեց ձորակի բերնից անվնաս: Սակայն նրա քիթը բավական ջարդվել էր և երեսն արյունոտվել: Մի բան, որ նրան չխանգարեց կրկնակի եռանդով հետամուտ լինելու սևաչա օրիորդին, աշխատելով կես քայլ անգամ ետ չմնալ նրանից: Դա նրա կողմից կատարյալ հերոսություն էր, աչքի առջև ունենալով նրա պատկառելի տարիքը և այժամի պես բլրակից բլրակ և ձորակից ձորակ ուստոստող աղջկա թեթևությունը:

Լավ չեմ հիշում, բայց կարծեմ մոտ մի ժամ տևեց մեր անցքը: Եվ ամենից առաջ անցնողը դարձյալ սևաչա աղջիկն եղավ: Նա արդեն դարձել էր մեր ամբողջ խմբի ուրախության և համակրանքի առարկան: Իսկ խեղճ մարսելցին չարաչար խանդում էր, երբ որևէ մեկը մոտենում էր աղջկան, թեկուզ կին լիներ մոտեցողը:

Ո՞վ էր այդ գմայլելի աղջիկը: Հագիվ այդ հարցը տվել էի ինձ, երբ նա ինքը հանկարծ մոտեցավ և ասաց ոռւսերեն.

— Պարոն, կարծեմ, դուք կովկասցի եք:

— Այո՛:

— Իսկույն գուշակեցի ձեր արտասանությունից, — շարունակեց նա ժպտալով և իր գեղեցիկ ճակատից ետ վանելով գանգուր ու թանձր մազերը:

— Ներեցեք, իսկ դուք ո՞ր երկրից եք, — հարցրի ես:

— Ես նույնպես կովկասցի եմ:

— Ո՞ր ազգությունից:

— Վրացուհի եմ, պարոն, Քութախից:

— Ճամփորդուհի՞ եք:

— Ոչ, այնպես, մի թեթև զբոսանք եմ կատարում: Ես ուսանողուհի եմ ժնևում:

— Ի՞նչ եք ուսանում:

— Հասարակական գիտություններ:

— Ներեցեք, ձեր ազգանունը:

— Բաբրաձե: Իսկ ձե՞րը:

Ես ասացի:

— Ա՛ա, — գոչեց օրիորդը, — ուրախ եմ ծանոթանալ: Ես ձեր մասին կարդացել եմ կովկասյան լրագրերում: Իմ հայուհի ընկերները գրականության մասին խոսելիս հաճախ հիշում են ձեր անունը: Գիտեք, ես միշտ կովկասցու հանդիպելիս ուրախանում եմ: Չէ՞ որ մենք հայրենակիցներ ենք: Ասացեք, երբ պետք է մեր երկիրը Չվիցերիա դառնա, — հարցրեց նա, հանկարծ դառնալով մտամոխիփ:

— Կդառնա, օրիորդ, կդառնա և ավելի առաջ կերթա, — գոչեցի ես մի տեսակ ներշնչված և հուզված:

— Ես էլ հավատում եմ, — արտասանեց օրիորդը նույնպես զգացված:

Նույն պահին, տեսնելով, որ ինքը մի քանիսից ետ է մնացել, ասաց.

— Ներեցե՛ք:

Եվ անմիջապես վազեց առաջ: Մինչև մենք խոսում էինք, մարսելցին տասը քայլ հեռվում սպասում էր օրիորդին, իր կարճ ծխամորճն ատամներով կրծոտելով և ոտները գետնին զարկելով, որպես անհամբերության նշան: Նրա ճարպոտ ու կարմիր երեսը փայլում էր արեգակի շողերի տակ: Երբ օրիորդը, առանց նրա վրա ուշադրություն դարձնելու, անցավ, իսկույն վազեց ետևից, ինչպես որսկան շուն: Հանկարծ օրիորդը կանգ առավ, ետ վազեց և ասաց.

— Աղաչում եմ, պարոն, պատվիրեցեք ձեր որդիներին, որ այդ ապուշ մարսելցուն զբաղեցնեն, նա ինձ ձանձրացրեց իր պարծենկոտությամբ:

Եվ ըստ չանցած, նա ամենքին առաջեց այնպես, որ խեղճ մարսելիցին այլևս չէր կարող իր դեր մարմինը նրա ետևից քարշ տալ:

Չորրորդան ճամփան քարքարոտ էր և լեցուն սրածայր ապառաժներով: Պետք է բարձրանայինք մի լեռան կուրծքը և անցնեինք հակառակ կողմ վար իջնելու համար, նախքան բարձրանալը, կանգ առանք մի փայտյա տնակի առջև և թարմ կաթով ու սերով կազդուրվեցինք: Գործնական Չվիցերիան գիտե որտեղ է ավելի գնահատելի իր բերքը:

Ուղին գծված էր ուղղահայաց և շատ բարձր ժայռի վրա: Ամենայն իրավամար նա կոչվում էր Manvais-Pas (վատ քայլ — վտանգավոր ճանապարհի նա այնքան նեղ էր, որ պիտի անցնեինք մեկ-մեկ, իրարու ետևից, կռունկների պես: Երկրի հոգատար կառավարությունը խոհեմություն էր ունեցել ժայռի կրծքով անցկացնելու երկաթյա պարան՝ ճամփի ամբողջ երկարությամբ: Մենք գնում էինք աջ ձեռով պարանը բռնած: Ձախ կողմը հիսուն մետր խորությամբ անդունդ էր, ուսկից բացվում էր մի ուրիշ անդունդ ավելի խոր: Մեզնից չորս օր առաջ այդ ուղիի վրա պատահել էր մի դժբախտ դեպք: Երկու ռուս երիտասարդ կանայք, մեկն օրհորդ, մյուսը երկու երեխաների մայր, ժնևում իրանց ընկերների հետ գրագ են բռնում, թե սառցարանն ու Manvais-Pas -ն կառող են անցնել գիշերով և առանց առաջնորդի: Նրանց աջողվում է առաջին անցնել անվտանգ, բայց երկրորդն անցնելիս երեխաների մայրը հանկարծ պոկվում է ժայռից և վար ընկնում: Խեղճ օրհորդը մինչև լույս մտնում է ժայռի վրա, օգնություն գոռալով: Միայն լուսաբացին գյուղացիները, լսելով նրա ձայնը, գալիս են և թշվառ կնոջ դիակը դուրս են բերում անդնդից: Մեր առաջնորդը ցույց տվեց մեզ նրա անկման տեղը:

Ես գնում էի միջին շարքում, շարունակ ետ ու առաջ նայելով, որդիներիս հետևելու համար: Հանկարծ նկատեցի, որ երկրորդ որդիս չկա: Կանգ առա և, ինձ հետևողներին չխանգարելու համար, ամուր սեղմվեցի ժայռին, որպեսզի թույլ տամ նրանց առաջ անցնելու: Մոտեցավ ավագ որդիս գունատ ու հուզված:

— Պապա, Արմենը չի երևում, ես վախենում եմ, մի գուցե ընկել է.

Մենք աղաղակեցինք «Արմեն, Արմեն» ոչ մի ձայն: Ես սարսափեցի: Վերջին ամիսներին այդ զվարթ ու կայտառ պատանին դարձել էր մտամոլոր, լուռ ու մռայլ: Վայրկենաբար ինձ կայծակեց մի չար կասկած: Ուժասպառ հենվեցի երկաթե պարանին, որպեսզի չընկնեմ, նույն վայրկյանին (Ռուբենը գոչեց.

— Ահա՛ նա, ահա՛, նայի՛ր ցած.

Ես նայեցի: Նա գնում էր վարի ձորով, որ սառցարանի ուղղությամբ տանում էր դեպի մի վիհ. գնում էր շտապ քայլերով, գլուխը կրծքին թեթած, առանց աջ ու ձախ նայելու: Հայր ու որդի աղաղակեցինք մեր ձայների ամբողջ ուժով «Արմեն, Արմեն»...

Նա, մեր ձայնից սթափվելով, կանգ առավ վիհից հագիվ մի քսան քայլ հեռավորության վրա: Մենք ձեռքով նշան արինք ետ դառնալու: Նա ուշադրություն չդարձրեց, բայց և տեղից չշարժվեց առաջ գնալու: Ռուբենը շտապեց, վար իջավ ձորը և նրա թևից բռնելով, բերավ մեր ուղին: Այդ վայրկյանից, իմ պատվերով, նա իր եղբորից չէր բաժանվում, քայլ առ քայլ հետևելով նրան:

Ապագայում, երբ պարզվեց թշվառ պատանու հիվանդությունը, ես շատ անգամ եմ մտածել և, այսօր էլ երբ հյուսերս վաղուց են խորտակված մտածում եմ այդ չարագուշակ վայրկյանների մասին, բայց երբեք չեմ հարցրել և չեմ կամեցել գիտենալ, արդյոք նա սխալմամբ էր իր ճամփից շեղվել, թե... գիտակցաբար...

Manvais-Pas-ն անցանք անփորձանք, իշանք մի ձոր: Մեր առջև բացվեց մեկը Չվիցերիայի նշանավոր տեսարաններից — մի շատ բարձր ջրվեժ, որ մոնչալով՝ ժայռի բեկորները թավալում էր կատաղի զորությամբ: Մենք կանգ առանք ջրվեժի ստորոտում և երկար ժամանակ հիացմամբ

դիտում էինք բնության հրաշալիքը, ուշադրություն չդարձնելով, որ, ջուրը զարնվելով վարի ապառաժներին, բարձրանում է վեր և մեզ հեղեղում անձրևի տարափով:

Իջանք Շամոնի հոգևած ու ուժասպառ: Նույն ժամին գնացք նստեցինք վերադառնալու:

Մինչև ժնև օրիորդ Բաբրաձեն մեզ հետ էր: Նա կարողացել էր, վերջապես, ազատվել մարսեցու ձանձրալի ընկերությունից:

— Ես նրան հավատացրի, — ասաց օրիորդը, — որ դուք իմ մորեղբայրն եք և շատ բարկացել եք, որ ես թույլ եմ տալիս մի օտարականի ինձ հետամուտ լինելու:

— Ինչ է սպասում նա ձեզանից, — հարցրի ես:

— Երևակայեցեք, առաջարկում էր, որ ես իր հետ ամուսնանամ: Հավատացնում էր, որ ինքը հայտնի կոմերսանտ է, Մարսելի Նշանավոր հարուստներից մեկը, որ բարի մարդ է, առատաձեռն: Գլխավորն այն է, որ անվերջ պարծենում էր իր քաջությանը և անվեհերությանը. Երդվում էր, թե երեք անգամ ճամփորդել է Ալժիրիայի խորքերում որպես որսորդ, թե երկու առյուծ է սպանել, երեք վագր, թե կարող է ինձ ցույց տալ նրանց խրտվիլակները, եթե ես համաձայնվեմ նրա հետ Մարսել գնալ, նա խոսում էր, խոսում, ես մտքումս ծիծաղում էի, նայելով նրա ուռած փորին: Կարո՞ղ եք երևակայել մեր ամուսնությունը, — շարունակեց օրիորդը բարձրաձայն ծիծաղելով, ես քսանումեկ տարեկան, նա իմ հորից հինգ տարով ծեր. Ինչ կասեն իմ ընկերուհիները. գիտեք նա հավատաց, որ դուք իմ մորեղբայրն եք: Նա մինչև անգամ ուզում էր ձեզ հետ խոսել իմ մասին և ձեր թույլտվությունը խնդրել, որ ես ամուսնանամ նրա հետ: Հետաքրքրական է գիտենալ, դուք ի՞նչ պատասխան կտայիք նրան, եթե ես կատակի համար թույլ տայի ձեզ հետ խոսելու:

— Ես նրան կասեի, որ դուք մի աննման ծաղիկ եք, որին ձեր գեղեցիկ հայրենիքը երբեք չի համաձայնվիլ իր ձեռքից բաց թողնելու:

— Ինչ է: Դուք Եվրոպա եկել եք կոմպլիմաններ սովորելո՞ւ, այդ լավ չէ,-արտասանեց օրիորդը կես կշտամբանքով ու կես կատակով: — Վերջը լսեցեք: Ես նրան ասացի, որ կովկասցիները կանանց վերաբերմամբ շատ խիստ են, որ նրանք թույլ չեն տալ կատակներ անելու: Ասացի, որ դուք շատ վտանգավոր մարդ եք, եթե համարձակվի ձեզ հետ իմ մասին խոսելու, գործը կարող է արյունահեղությամբ վերջանալ: Ես մտքումս ծաղրում էի նրան, բայց երևակայեցեք, առյուծների ու վագրերի հետ կռվող մարդը վախեցավ:

— Մի՞թե:

— Այո՛, այո՛, վախեցավ, հավատացնում եմ ձեզ, թեև պարծեցավ, ասելով, որ մարսեցիները արյունահեղությունից վախեցող մարդիկ չեն:

Մենք օրիորդ Բաբրաձեի հետ բաժանվեցինք բարեկամաբար: Նա խոստացավ մի օր գալ մեր պանսիոնը կնոջս հետ ծանոթանալու համար: Մենք էլ խոստացանք նրան այցելել ժնևում: Բայց, ինչպես սովորաբար այդ տեսակ պատահական ծանոթությունները վերջանում են, ոչ նա և ոչ մենք կատարեցինք մեր խոստումը:

Այնուամենայնիվ այսօր էլ օրիորդ Բաբրաձեի ուրախ ու պայծառ կերպարանքը վառ է իմ հիշողության մեջ:

Ես շաբաթն երկու անգամ որդիներիս հետ կամ մենակ Էլեկտրական երկաթգծով իջնում էի վար, Լոզանից կամ Վեվեից վայելելու Լեմանի հմայքը: Մի օր ամբողջ ընտանիքով գնացինք Մոնտրեո, որ Չվիցերիայի սիրուն ձմեռանոցներից մեկն է: Մեզ հետաքրքրողը նրանցից ոչ հեռու գտնվող Շիլլոնի բանտն էր, որ Չվիցերիայի Բաստիլոնն է համարվում:

Ի՞նչ սքանչելի վայր: Կարծես, միջնադարյան բռնակալությունն իր ոճիորը մարդկային ազատության դեմ ավելի անամոթաբար շեշտելու համար է հռչակավոր բանտը տեղավորել Լեմանի ափերից գեղեցկագույնի վրա: Անշուշտ Սավուայի բռնակալ Կառլոս Երրորդը չէր կարող գուշակել, որ մի օր կգա պոեզիան և Բայրոնի հանճարեղ գրչով նախատինքի կնիքը կդրոշմի նրա ճակատին, անմահացնելով ժնկյան հայրենասեր Բոնիվարի անունը «Շիլլոնի կալանավորը» անվան ներքո: Բանտը շինված է ուղիղ ջրի ափին, բայց ներքին հարկը ջրի մեջ չէ, ինչպես սխալմամբ նկարագրում է Բայրոնը:

Հազարավոր ճամփորդներ են ամեն ամառ այցելում այդ բանտը, հարկավ, մեծ բանաստեղծի մոայլ նկարագրությամբ հափշտակված: Եվ շատերը շտապում են իրանց անունը փորագրել կամ գրել նրա պատերի ու սյուների վրա:

Մի ապառաժի վրա ամենատեսանելի մի տեղ քառորդ մետր խոշորությամբ սև տառերով գրված էր.

Պռոշյանց:

Մենք ոչ գրիչ էինք բերել, ոչ փորագրիչ մեր անունն անմահացնելու համար: Բավականացանք միայն մեր հարգանքը մատուցանելով թշվառ կալանավորի հիշատակին:

XI

ՍՈՐԲՈՒՆՈՒՄ: Հ... Ա-ՆԸ: ԻՇԽԱՆՈՒԻՅԻՆԵՐԸ: ՄԱԳԱԶԻՆՆԵՐԻ ՀՐԱՊՈՒՅՐԸ

Փարիզի մթնոլորտն ինձ արբեցրել էր: Թվում էր, որ այսուհետև ինձ համար այլևս դժվար պիտի լինի շնչել մի ուրիշ օդ:

Հայրենիքի կարոտը չքացել էր, թեև նա առաջ էլ մի առանձին տեղ չուներ իմ հոգում: Երբեմն նույնիսկ մտածում էի, ունե՞մ արդյոք հայրենիք, և պատասխանը միշտ լինում էր բացասական: Այո՛, այո՛, ասում էի ես ինձ, ես հայրենիք չունեմ, այն անգնահատելի գանձը, որ բոլոր ազգերի բոլոր մարդկանց պարծանքն է: Եվ զարմանում էի, որ այդ պարզ ու պայծառ իրողությունը նոր եմ տեսնում կամ ավելի ճիշտ ասած, նոր եմ զգում:

Կովկասից ստացվող տխուր լուրերը (իսկ նրանք միշտ տխուր էին, միշտ հուսահատական) մի-մի աստիճան իջեցնում էին իմ սերը դեպի այդ երկիրը, որ ինձ կյանք էր ավել: Տկար այլևս ինքնադատապարտումը, որ մի ժամանակ այնպես կրծոտում էր իմ սիրտը: Այժմ ես իմ Եվրոպա տեղափոխվելը համարում էի միանգամայն իրավացի ու խելացի:

Բարեկամներս ինձ գրում էին.

— Վերադարձիր հայրենիք, ի՞նչ գործ ունիս օտարության մեջ:

Խեղճ մարդիկ, նրանք դեռ շարունակում էին մնալ մոլորության մեջ, թե հայրենիք ունեն:

Իմ պատասխանն անփոփոխ միևնույնն էր:

— Կվերադառնամ, երբ զավակներս կավարտեն իրենց ուսումը:

Կեղծում էի, իհարկե, ոչ միայն վերադառնալու փափագ չունեի, այլև մի տեսակ սարսափով էի մտածում, թե մի օր ստիպված պիտի լինեմ վերադառնալու: Ի՞նչ կա այդ կիսավայրենի, այդ հնից հեռացած, նորին չհասած երկրում: Ի՞նչ, բացի միջժողովրդյան խռովություններից, կռիվներից, կոտորածներից: Առանձին ատելությամբ հիշում էի մանավանդ հայ միջավայրը, նրա ընկերային

կյանքը երկպառակությունները, ինտրիգները, բարեկամը բարեկամի եղբայրը եղբոր ոտների տակ փորելը: Ահ, ինչ լավ կլիներ, եթե կարողանայի մոռանալ այդ անցյալը, խորտակել իմ ետևից բոլոր կամուրջները, վերածնվեի ու նոր կյանք սկսեի, նոր սկզբունքներով, նոր խելքով, նոր ճաշակով:

Այո, այստեղ, Եվրոպայում այն չէ, ինչ որ այնտեղ, ասիական խավար երկրում: Այստեղ մտքի աշխատավորս ապրում է համամարդկային կյանքով: Այստեղ, գիտությունների, արվեստների, մարդկային հոգու և մտքի նրբացման բոլոր հնարավորությունների ուստանում: Վերջապես, այստեղ իմ միտքն ազատ է ներքին ու արտաքին կապանքներից, և ես իմ Եուրոպան, իմ նվիրական խոհերի տերն ու տիրակալն եմ: Այստեղ ես ունեմ բոլոր միջոցներն ամբողջովին նվիրվելու գրականությանը, միմիայն գրականությանը, առանց որևէ վերապահումների: Այստեղ ոչ ոք ժամանակ-անժամանակ չի խուժիլ իմ բնակարանը, որպեսզի տակն ու վրա անի իմ գրասեղանը, գրավի իմ ձեռագիրները ու ինտիմ նամակները, որպեսզի իր լկտի մատներով քրքրի իմ ուղեղը փնտրելու համար, չկա՞ արդյոք նրա հատակում որևէ հանցավոր միտք ցարի կամ նրա սպասավորների դեմ:

Այսպես էի մտածում և այդպես զգում, այնինչ այլ էր իրողությունը: Մթնոլորտով արբեցած, ես ինձ խաբում էի անգիտակցաբար: Ես ուզում էի աշխատել, զգույշ էի մի բան գրելու, մի բան ստեղծագործելու պահանջ, և ավաղ, չէի կարողանում: Պատահե՞լ է ձեզ երագում տեսնել ձեր սիրո առարկային, որից երկար ժամանակ է բաժանվել եք: Դուք, իհարկե, ուրախանում եք, ուզում եք հարձակվել նրա վրա, գրկել, համբուրել, բայց չեք կարողանում, ուղղակի անզոր եք: Ինչ-որ մի բան խանգարում է ձեզ: Ձեր ձեռներն առաջ չեն շարժվում, ձեր շրթունքները մնում են օդի մեջ կախված, երևույթը հանկարծ չքանում է, և դուք արթնանում եք մի դառը կսկիծ ձեր սրտում: Այս վիճակում էի ես: Փորձում էի մի բան գրել և գրում էի, բայց ոչ մի էջ ոչ մի տող չէր գոհացնում ինձ, պատռում էի գրածս, ինքս իմ դեմ զայրացած, նորեն գրում էի և միշտ միևնույնը, շաբաթներ և ամիսներ շարունակ:

Վերջապես, երկար ջանքերից հետո, ես հոգնեցի հոգեպես ու մտավորապես, կարող եմ ասել նույնիսկ ֆիզիկապես, այն աստիճան, որ սկսեցի զգալ մի տեսակ զզվանք դեպի գիր ու գրականություն ասված բանը:

Ժամանակս քիչ թե շատ օգտավետ գործադրելու համար որոշեցի հաճախել Սորբոնի ազատ դասախոսությունները, ոչ որպես իսկական ուսանող — այդ չէր սազիլ իմ տարիքին — այլ այնպես, որպես սիրող, դիլետանտ: Ընտրեցի երեք առարկաներ՝ պատմություն, փորձնական հոգեբանություն և... դարձյալ անխուսափելին... գրականություն, Էսկանն այն է, որ ինձ համար պարզապես հաճելի էր նախաճաշից հետո օրվա մեջ երկու-երեք ժամ նստել մի կիրթ հասարակության մեջ, ուր պակաս չէին իմ հասակի մարդիկ: Հաճելի էր լսել ու հիանալ ֆրանսերեն լեզվի երաժշտությամբ ու նրբությամբ, մանավանդ, երբ դասախոսն Իպոլիտ Տենի և Իրյունետերի արժանավոր հաջորդ, ժամանակի լավագույն գրական քննադատ Էմիլ Ֆագին էր կամ հեղինակավոր պատմագիր Օլարը, այդ բարձրահասակ, վայելչակազմ և գեղեցկադեմ ծերունին:

Կար մի փոքրահասակ կաղ պրոֆեսոր: Մարթա էր նրա անունը: Երբեմն նրա դասախոսություններին էլ գնում էի: Այդ ժամանակ նրա դասախոսության նյութն էր լատինական պերճախոսությունը (eloquence latine): Ինձ համար ամենից համակրելի պրոֆեսորն այդ մարդն էր: Արտիստ էր բառիս լավագույն իմաստով, արտիստ իր ձևերով, շարժումներով, ձայնի ելևէջներով, դիմախաղով: Այս կամ այն կլասիկ հեղինակից հատվածներ արտասանելիս նա ոգևորվում էր ինչպես կրակոտ դերասան, մերթ նստելով, մերթ ոտքի ելնելով, բայց երբեք նյութից չէր շեղվում և ունկնդրին չէր ձանձրացնում ավելորդ մանրամասնություններով: Ես լսում էի նրան ոչ որպես պրոֆեսորի, այլ որպես տաղանդավոր դերասանի, որի խաղն ինձ պատճառում էր գեղարվեստական հաճույք:

Առհասարակ ամեն մի ֆրանսիացի բեմախոս, լինի՞ նա միտինգային հռետոր թե պրոֆեսոր, պառլամենտի անդամ թե փաստաբան, նախ և առաջ դերասան է: Նույնիսկ եկեղեցական

բարոզիչները Բոսյունեի օրերից սկսած, դերասաններ են: Բայց միայն այդ չէ ֆրանսիացի բեմախոսի արժանավորությունը: Նա օժտված է զարմանալի ընդունակությամբ ամենաչոր և ծանծաղիկ նյութն անգամ դարձնել զբաղեցուցիչ ու հետաքրքրական: Նա իր բնական հումորով, անսպասելի սրախոսություններով ու համեմատություններով գիտե ամենաչոր նյութին տալ գեղարվեստական ձև և երանգավորում:

— Չէի՞ք կամենալ արդյոք լսել Դարսոնվալին,-դարձավ ինձ մի օր մի ռուսահայ երիտասարդ Յ. Ա.-ն անունով:

Այսօր նա խոսելու է Մարկոնիի նոր գյուտի, անթել հեռագրի մասին:

— Ուրախությամբ, — ասացի ես:

Գնացի՞նք նշանավոր ֆիզիկոսի բանախոսությունը լսելու:

Ես նոր էի ծանոթացել Յ. Ա. -նի հետ, և նա առաջին վայրկյանից իսկ հետաքրքրել էր ինձ իր մի քանի գրեթե բացառիկ հատկություններով: Երեսուն տարին արդեն բուլորած, նա ինքն իրան համարում էր «հավիտենական ուսանող» և չէր վիրավորվում, երբ ուրիշներն էլ այդ ածականով էին դիմում իրան: Ոչ բարձրահասակ, նրբակազմ, եվրոպական կեցվածքը կատարելապես յուրացրած, նա նման էր ավելի մի ֆրանսիացու կամ իտալացու, քան հայի: Արդարև, ես կյանքումս շատ քիչ եմ հանդիպել հայերի մեջ այնքան բարեձև, բարեկիրթ և, միևնույն ժամանակ, այնքան բազմակողմանի զարգացած մեկին, որպիսին էր այդ «հավիտենական ուսանողը»: Տարեկը տասներկու ամիս նա թափառում էր քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր, ամենուրեք ուսումնասիրելով թանգարանները, գրադարանները, այցելելով թատրոնները: Նա ուներ այնքան մտավոր պաշար գիտությունների վերաբերմամբ, որ, եթե մի քիչ պատրաստվեր, կարող էր որևէ առարկայի համալսարանական դասախոս լինել և ուր կամենար որովհետև տիրում էր 3 — 4 եվրոպական լեզուների հավասար չափով: Եվ սակայն նա «հավիտենական ուսանողի» ածականը գերադասում էր պրոֆեսորի տիտղոսից:

Այդ օրն ինձ համար պարզվեց Յ. Ա.-նի մի ուրիշ ձիրքը, որի մասին մինչև այդ գաղափար չունեի: Երբ Դարսոնվալը ավարտեց իր բանախոսությունը, Ա.-նը գրեթե ստիպելով ինձ տարավ բեմ և ծանոթացրեց նրա հետ:

— Պարոն Ա.-նը ձեր հայրենակի՞ցն է, — հարցրեց ինձ անվանի ֆիզիկոսը:

— Այո՛, մենք միևնույն երկրից ենք, — պատասխանեցի ես:

— Խնդրում եմ, մի լավ կշտամբել նրան:

— Ինչո՞ւ և համար, վարպե՛տ:

— Ծուլության, պարոն, ծուլության և անհոգության համար: Ձեր հայրենակիցը բնությունից օժտված է գիտնականի ընդունակություններով: Նա նույնիսկ գյուտարարի ձիրք ունի, ինչպես այդ ցույց են տալիս նրա մի քանի հնարները: Եթե համառությամբ աշխատե, հավատացած եմ, որ մի օր էլ նա Մարկոնիի նման կտա ինձ մի նոր բանախոսության նյութ: Այո՛, այո՛, բարեկամս, — շարունակեց ֆրանսիացին, դառնալով Ա.-նին, — զուր եք շփոթվում ու կարմրում ամոթխած աղջկա պես: Դուք ինքներդ չգիտեք գնահատել ձեր դիրքը, որ ինձ համար անվիճելի է: Դա, եթե կամենաք, մի տեսակ ոճի է ձեր կողմից գիտությունների վերաբերմամբ:

Արտասանելով այդ խոսքերը, ծերունին ներողություն խնդրեց և սկսեց իր ապարատները ժողովել:

Երբ մենք դուրս եկանք սրահից, ես հանդիմանեցի Ա.-նին, որ ինձնից մինչև այդ օրը թաքցրել էր իր փորձերը ֆիզիկայի ասպարեզում:

— Դատարկ բաներ են, — ասաց նա, ժպտալով, — Դարսովալը բարեսիրտ մարդ է և բարեկամաբար գերագնահատում է իմ աշակերտական աշխատանքները:

— Այնուամենայնիվ ես պահանջում եմ, որ դուք ինձ ծանոթացնեք այդ աշխատանքների հետ:

Եվ Ա.-նը բացատրեց: Հիշում եմ նրա երկու գյուտը, մեկը մի փոքրիկ մեքենա էր, որ տներում գործածվող գազը ապահովում էր պայթումից, մյուսը մի գործիք էր ռազմանավային թնդանոթների նիշը ստուգելու և անփոփոխ պահելու համար: Մասնագետ չլինելով, իհարկե, չեմ կարող ասել, թե ինչ արժեք ունեին այդ գյուտերը, բայց երևի ֆրանսիական կառավարությունը մի բան տեսել էր նրանց մեջ, որ Ա.-նին տվել էր հեղինակի արտոնություն և պաշտոնական բյուլետենում հրատարակել էր նրա անունը:

Հ. Ա.-նն ինձ ցույց տվեց Գերմանիայի, Անգլիայի, Նույնիսկ Ամերիկայի զանազան գործարաններից գրավոր առաջարկներ՝ իր գյուտերը վաճառելու: Ոչ մի առաջարկի նա չէր պատասխանել և չէր ուզում պատասխանել:

— Այդ աններելի անհոգություն է, — ասում էի ես, — ապագայում կարող եք զոջալ: Բախտն ամեն օր չի ժպտում մարդուն:

Նրա հայրն եղել էր վաճառական և, մեռնելով, իր երեք որդիներին թողել էր բավական խոշոր ժառանգություն: Նա ամեն ամիս Բաբվից կանոնավորապես ստանում էր իր բաժինը ժառանգական եկամուտների և ապրում էր անհոգ, բնավ չմտածելով ապագայի մասին: Եվ դա նրա դժբախտությունն էր, իր համար անհասկանալի ու անզգալի:

Քսան տարի անցած ես մի ձմեռային օր հանդիպեցի Հ. Ա.-նին Խորհրդային Միության քաղաքներից մեկում: Նա եկել էր այնտեղ երկու օրով և, լսելով իմ մասին, շտապել էր ինձ հետ տեսնվելու: Նա արդեն ծերացել էր և զարմանալի կերպարանափոխվել, նախկին անփույթ ու զվարթ տաղանդավոր ու ծույլ, սրամիտ ու զվարճախոս, ընտիր ընկեր և պղերգ աշխատավոր մարդուց մնացել էր մի ստվեր: Մեր հանդիպումն եղավ շատ կարճատև, ընդամենը քառորդ ժամ: Նա ինձ ոչինչ չասաց իր ներկա վիճակի մասին, ես էլ ավելորդ համարեցի հարցնել: Ինձ համար ամեն ինչ պարզվեց հենց առաջին վայրկյանին, երբ մի ժամանակվա ֆրանսիական տեսա մաշված ու զգազված վերարկուի մեջ:

Ես միայն փորձեցի խոսք բանալ մեր անցյալ բարեկամության մասին և առհասարակ հիշել Փարիզը: Բայց առաջին իսկ բառերից նա կտրեց իմ խոսքը, ասելով.

— Թողնենք, թողնենք, ես ամաչում եմ իմ անցյալից: Մնաք բարով:

Ասաց և, ձեռք ամուր սեղմելով, շտապեց հեռանալ: Ո՞ր է նա այժմ, չգիտեմ: Ես ափսոսում եմ, որ նա ներկա նյութական նեղ վիճակում չէր այն ժամանակ, երբ նրա բնածին ձիրքերն իրանց թարմության և ստեղծագործական ուժի մեջ էին:

Սովորություն է դարձել ասել, թե նյութական անապահովությունը մտավոր աշխատավորի ճակատագրական չարիքն է: Այս ընդհանրացած կարծիքը շատերն ընդունում են որպես անվիճելի ճշմարտություն և հաճախ նրան են վերագրում այս կամ այն աշխատավորի անբեղմնավորությունը, այնինչ հարյուրավոր օրինակներ կարելի է բերել աշխատանքի բոլոր ճյուղերից, ապացուցանելու համար, որ շատ դեպքերում չբավորությունն է եղել ստեղծագործության խթանը: Ճիշտ է, նյութական կարիքը երբեմն ստեղծագործ տաղանդի բնականոն զարգացման ու ծավալման դեմ հարուցանում է խոչընդոտներ, բայց բյուր անգամ ավելի դյուրին է այդ խոչընդոտները խորտակել ու անցնել, քան հաղթահարել հարստության չարիքն, այն է՝ մտավոր աշխատավորի մեղկությունը: Երբ մի ստեղծագործող կարիք չունի իր և իր մերձավորների վաղվա ապրուստի մասին մտածելու, երբ մանավանդ նա ունի ավելին —

հարստություն, շատ անգամ թուլանում է նրա աշխատասիրության ու եռանդի ուժը, ուրեմն՝ ստեղծագործելու փափագը:

Երբ ես հարվածում էի Յ. Ա-նի անփութությունը և պղերգությունը, նա ինձ պատասխանում էր մոտավորապես այս խոսքերով.

— Ինչո՞ւ համար աշխատեմ, քանի որ բախտն ինձ հովանավորում է, քանի որ ես ունեմ կյանքի բոլոր բարիքները վայելելու հնարավորություն, շնորհիվ իմ հայրական ժառանգության: Փառքի, համբավի, մարդկանց հիացման և երախտագիտության՞ համար: Իհարկե, հաճելի է լինել հարգանքի ու երկրպագության առարկա, բայց ես վստահ չեմ, որ մի օր կարող եմ դառնալ Էդիսոն կամ Մարկոնի, ինչո՞ւ ուրեմն երիտասարդ կյանքս մաշեմ լաբորատորիայում, ինչո՞ւ իմ ներկայի երջանիկ ժամերը զոհաբերեմ ապագայի կասկածելի փառքին:

Ահա ինչու ես հավատացի նրա անկեղծությանը, երբ ասաց.

— Ես ամաչում եմ իմ անցյալից:

Սորբոնի դասախոսություններն ինձնից շատ մեծ ժամանակ չէին խլում — օրական երկու կամ երկուսուկես ժամ: Այն էլ ասեմ, որ ես շատ էլ ճշտապահ ու ջանասեր ունկնդիր չէի և հաճախ բարվոք էի համարում տանը զբաղվել ընթերցանությամբ կամ անել ավելի հաճելին — շարունակել իմ սովորական թափառումները:

Այս անգամ գնում էի Փարիզի ավելի հեռավոր շրջակայքը — Վերսայլ, Ֆոնտենբլո, Անգիեն:

Վերսայլը տուրիստներին գրավում է կուրյովիկոս 14-ի ոսկեգօծ պալատով և իր գմայլելի պարտեզով, մանավանդ այն օրերին, երբ բաց են թողնվում հռչակավոր շատրվանների ջրերը: Պալատին կցված է մի հարուստ թանգարան, ուր կան, ի միջի այլոց, Ֆրանսիայի պատմությանը վերաբերյալ շատ նշանավոր նկարներ և արձաններ: Մի անգամ երբ դիտում էի այդ թանգարանը, աչքիս ընկավ մի փոքրիկ կիսանդրի, որի տակ փորագրված էր՝ «Լևոն վեցերորդ, Կիլիկիայի թագավոր»: Ես կանգ առա ապշած, կյանքումս այդչափ հակագեղարվեստական և այլանդակ գործ չէի տեսել: Չգիտեմ ինքը թագավորն է եղել այդ աստիճանի տգեղ, թե անշնորհք անդրիագործի երևակայությունն է նրան այսպես ստեղծագործել, համենայն դեպս միանգամայն իրավացի էր քոլս կանգնած այն ռուս աղջիկը, որ հանկարծ բարձրաձայն արտասասնեց. Боже мой! Как он похож на обезьяну...

Ֆոնտենբլոն հայտնի էր իր սքանչելի անտառներով և Ֆրանսուա առաջինի պալատով, ուր 1814 թվականին Նապոլեոնը ստորագրեց իր պատմական հրաժարականը:

Անգիենը: Դա մի փոքրիկ քաղաք է կամ, ճիշտն ասած, ավան, որ չունի ոչ մի պատմական կամ ժամանակակից արժեք: Սակայն այն ժամանակ այնտեղ կար մի բան, որ Փարիզից շատ շատերին էր գրավում: Դա փոքրիկ լճի վրա գրահակիր նավի ձևով կառուցված ոչ շքեղ և ոչ գեղեցիկ մի տուն էր: Մի տուն, որ շատ տներ էր քանդել և շատ կյանքեր անբախտացրել: Կարճ ասած, դա խաղատուն էր, ուր թույլատրված էին ազարտ խաղի բոլոր տեսակները և որի մուտքը օրինական ձևով ապահովված էր ոստիկանական խույզերից ու արշավներից:

Ես լսել էի այդ տան մուտք պատմությունը, բնական է, որ հետաքրքրվեցի նրանով: Պատահեց այնպես, որ երկու կովկասեցի ծանոթ տիկիներ ինձ առաջարկեցին ընկերանալ իրանց: Նրանք շատ անգամ էին այնտեղ եղել իրենց բախտը փորձելու համար և ամեն անգամ որևէ ծանոթ տղամարդի հետ:

— Գիտե՛ք, — ասացին նրանք, — առանց կավալերի ուղեկցության մեզ համար ամոթալի է խաղատուն մտնելը:

Երկուսն էլ թե ծագումով և թե ամուսնությամբ իշխանուհիներ էին: Մեկը հազվագյուտ գեղեցկուհի էր, թեև բավական թառամած: Մյուսը գեր էր և վաղաժամ ճերմակած մազերով, բայց տակավին գրավիչ իր զարմանալի գեղեցիկ աչքերով և դեմքի թարմությամբ:

Երբ մենք մտանք խաղատան առաջին սրահը, ուր տեղի ուներ կոչված խաղը, երբ ծանոթներիս հայացքն ընկավ կանաչ սեղանի վրա կրուպիեի թիով այս ու այն կողմ փոխադրվող ոսկե լուփոդրներին, նրանց աչքերը շողողացին: Իրարու երեսի նայելով, միաժամանակ և լուռ բաց արին իրենց քսակները:

Եվ սկսեցին խաղալ, լուփոդր լուփոդրի ետևից ձգելով սեղանի վրա:

Ես մի կողմ քաշվեցի, որ չխանգարեմ նրանց, վաղուց գիտեի, որ խաղին չմասնակցողը ներվայնացնում է մասնակցողին, երբ կանգնում է կամ նստում նրա քով, մանավանդ երբ խորհուրդներ է տալիս: Բայց ես կարիք չուների մոտիկից դիտելու, արդեն հեռվից նրանց շարժումներից ու դեմքերի արտահայտությունից կարելի էր անսխալ գուշակել բախտի խաղը, ոչ մի դրության մեջ և ոչ որևէ պայմանում մարդն այնքան ճշգրիտ ուսումնասիրելի չէ, որքան խաղի մեջ, մանավանդ երբ խաղն ազարտ է: Այստեղ է, որ նա անգիտակցաբար դրսևորում է իր բնավորության ամենաթաքուն գծերը: Տեսաբանն առանձնապես հետաքրքրական է, երբ խաղացողը կին է: Ես նկատել եմ, որ խաղի ժամանակ այդ մարդն անհամեմատ ավելի հանդուրժելի, ավելի համբերողամիտ և սառնարյուն է, քան կին մարդը: Տարվելու դեպքում կինը դառնում է դյուրագրգիռ, բծախնդիր, գրեթե կռվարար: Նրա դեմքի գծերը փոխվում են, քթի պնչերը լայնանում ու դողդողում, պարանոցի ջղերը կապտում են ու ձգվում լարերի պես, ծայրը հնչում է սուր, անախորժ: Նա օգտվում է խաղընկերների ամենաչնչին սխալից, որպեսզի նրանց վերագրի իր բախտի թշնամությունը: Տանելու ժամանակ նա մարմնացած կեղծիք է: Նա ուրախ է և ուզում է իր ուրախությամբ վարակել ուրիշներին էլ: Նա տեղի-անտեղի ծիծաղում է, քրքջում է նույնիսկ շողոթորթում է դիմացինին, և թվում է, որ այդ պահին պատրաստ է ամենքի հետ գրկախառնվել...

Կես ժամ անցած իշխանուհիներն անհայտացան: Ես անցա հաջորդ սրահը: Այնտեղ նրանք նստած էին թղթախաղի սեղանի քով և chemin de fer էին խաղում: Նախաճաշի ժամանակ էր. հրավիրեցի, մերժեցին: Խաղը հափշտակել էր նրանց: Ստիպված էի սպասել մի ամբողջ ժամ, թափառելով սրահից սրահ հուզված ու այլալված ամբոխի մեջ: Վերջապես, նրանք երևացին: Գունատ էին ինչպես դիակ, դողում էին սառցահարների պես: Հարցնելն ավելորդ էր. երկուսն էլ տարվել էին մինչև վերջին լուփոդրը: Իհարկե, ես նրանց չկշտամբեցի և ի՞նչ իրավունքով այդ անեի, սակայն այդպիսի դեպքերում կշտամբանքն այնքան ազդեցիկ չէ, որքան լռությունը:

Ճերմակահեր իշխանուհին ասաց մյուսին.

— Այժմ ես ի՞նչ պիտի պատասխանեմ խեղճ Նորայիս, առավոտյան ես նրան խոստացա այսօր անպատճառ նրա համար նոր կոշիկներ ու գլխարկ գնել:

Նորան նրա տասներկու տարեկան աղջիկն էր — միակ զավակը:

— Ամուսինս գրում է, թե մայիսից առաջ չի կարող ինձ փող ուղարկել, — շարունակեց նա, — կնշանակե երկու ամիս էլ պարտքով ապրիր, գոնե խելք ունենայի բնակարանիս տրիմեստորը 1 վճարեի հետո խաղալ:

— Իսկ ես այժմ բացի ձմեռվա մուշտակիցս ոչինչ չունիմ Mont de piété տանելու. — գանգատվեց թառամած գեղեցկուհին: — Եղբայրս գրում է, որ գյուղացիներն էլի ըմբոստացել են և չեն ուզում իրենց կապալավարձը վճարել:

Նրանք ավելի նողկանքի էին արժանի, քան կարեկցուցության, նրանք վատնում էին գյուղացու դառը քրտինքի վաստակը:

Մի շաբաթ անցած, մի առավոտ ես նրանց հանդիպեցի մեծ բուլվարների վրա: Շքեղ խանութներից մեկի առջև կանգնած՝ նրանք մոլոր հայացքով դիտում էին ցուցափեղկի արդուզարդերը:

— Երկրակից, — դարձավ ինձ ճերմակահեր իշխանուհին, — դուք ունիք շատ հարուստ ծանոթներ, մի՞թե չեք կարող համոզել նրանցից մեկին, որ մեզ փոխարինաբար տա գոնե տասը հազար ֆրանկ: Տոկոսների մասին չենք սակարկիլ. որքան պահանջի, կտանք:

— Եթե այդ գումարն այսօր-վաղը չգտնեք, — ավելացրեց նախկին գեղեցկուհին, — ստիպված կլինենք ոճիր գործել:

Թե ինչ ոճիր-չասաց:

Ես, իհարկե, հրաժարվեցի այդ տեսակ միջնորդությունից, պատճառաբանելով, որ իմ հարուստ ծանոթները բոլորն էլ վերին աստիճանի ժլատ են ու քարասիրտ: Ես միայն թույլ տվեցի ինձ ասել.

— Տիկիններ, որքան ինձ հայտնի է, երկուսդ էլ ունիք այնչափ եկամուտ, որ կարող եք առանց փոխառության էլ ապրել ուր կամենաք...

— Ուր կամենանք, այո, — պատասխանեց նախկին գեղեցկուհին, — գուցե Ռուսիայում կամ Կովկասում, բայց ոչ Փարիզում:

— Ինչո՞ւ:

— Ահա ինչու, — ասացին միաձայն երկուսն էլ, ցույց տալով շքեղազարդ ցուցափեղկի վրա ճաշակով դասավորված վերջին մոդայի գլխարկները և կանացի այլ ու այլ պճրանքներ...

— Եվ դրա համա՞ր էիք դուք փորձում ձեր բախտը Անգիենի խաղատանը:

— Իհարկե:

— Բայց չէ որ, ինչպես ասում եք ինքներդ, մինչև այժմ մի զույգ ձեռնոցների փող չեք տարել, ինչո՞ւ եք շարունակում խաղալ:

— Բախտը փոփոխական է: այսօր չենք տանում, մի օր կարող ենք տանել:

— Կարող է պատահել, — շարունակեցի ես դիտմամբ, որպեսզի ավելի մերձենամ նրանց մտայնությանը, — միայն ցավալի է, որ խաղացողի այդ սովորական հույսը շատ թանկ է նստում ձեզ ոչ միայն նյութապես, այլև, բարոյապես:

— Ի՞նչ եք ուզում ասել դրանով, — գոչեց ճերմակահեր իշխանուհին:

— Այն, որ ձեր ինքնասիրությունը տառապում է:

— Ի՞նչպես:

— Ինձ ասացին, որ դուք երեք օր սրանից առաջ դիմել եք մի բաքվեցի նավթարդյունաբերողի, փոխառություն եք խնդրել, և նա մերժել է ձեզ:

Երկու իշխանուհիները շփոթվեցին ու կարմրեցին:

— Այո ճիշտ է, — ասացին նրանք, մի փոքր տատանվելուց հետո, — բայց ինչու եք կարծում, որ մի նախկին խանութպանի, մի անկիրթ ռամիկի, մի լիրբ բուրժուայի մերժումը մեզ կարող է վիրավորել: Մենք արհամարհում ենք այդ տեսակ մարդկանց:

— Տանկալի է գիտնալ, ձեր ամուսիններն էլ նույնը կասեին, եթե այդ անկիրթ ռամիկի, այդ նախկին միգավաճառի մերժումը նրանք ստանային:

— Նրանք ավելին կանեին, — գոչեց նախկին գեղեցկուհին, — գոնե իմ ամուսինը կթափեր լրբի երեսին:

— Իսկ իմ ամուսինը, — ավելացրեց ճերմակահերը, — կապտակեր նրան, ինչպես մի անգամ ապտակեց մի հայտնի վաճառականի, որ համարձակվել էր նրա մուրհակը նոտարին հանձնելու:

— Թուքն ու ապտակը, հարգելի իշխանուհիներ, — ասացի ես, չկարողանալով զսպել իմ հեզնանքը, — ծայրահեղ վրդովմունքի ամենագռեհիկ արտահայտությունն է, իսկ արհամարհանքն արտահայտվում է լռությամբ և անտարբերությամբ: Ինձ շատ լավ հայտնի է, հարգելի տիկիններ, որ ազնվականությունն ատում է և թշնամաբար է վերաբերվում բուրժուազիային, բայց արհամարհանք ես չեմ տեսնում, որովհետև արհամարհողը երբեք չի դիմում արհամարհվածի օգնությանը, այն ինչ ես գիտեմ հարյուրավոր դեպքեր, երբ ազնվականի ավանդական և դասակարգային գոռոզությունը խոնարհվել է և խոնարհվում է խանութպանի գռեհկության առջև: Մի վրդովվեք, հարգելի իշխանուհիներ, ես ձեզ ամենևին չեմ մեղադրում, որ ներկա նեղ դրության մեջ դիմել եք մի վաշխառուի օգնությանը, դա մի հանցանք չի, միայն թե...

— Մենք օգնություն չենք խնդրել, — զարմացած ընդհատեց խոսքս ճերմակահեր իշխանուհին, — այլ փոխառություն:

— Մենք այդ անպիտանին առաջարկեցինք իբրև գրավական մեր կալվաքծի մի մասը:

— Եվ նա այնուամենայնիվ մերժե՞ց: Ներեցեք, այդ ինձ. մի քիչ զարմացնում է:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետև ազնվականության հողային կալվածքն այժմ կապիտալիզմի ամենահամեղ յուղապատառն է: Այդպես օրինակ, Բաբվի նավթարդյունաբերողների համար այժմ չկա ավելի հրապուրիչ երագ, քան տիրանալ ազնվականության հողերին և ոմանք նրանցից արդեն տիրացել են: Տանկալի է գիտնալ այդ անպիտանն ինչո՞վ բացատրեց իր մերժումը:

— Նա ասում է, բերեք ձեր ամուսինների կողմից լիազորություն, հանձնեցեք ինձ ձեր կալվածային փաստաթղթերը, այն ժամանակ միայն ձեզ փող կտամ: Կարո՞ղ եք երևակայել ինչ ավազակ է համարձակվում է մեր ազնիվ խոսքին չհավատալ:

Եվ պատկառելի տիկինները մի շարք ոչ այնքան փափուկ հիշոցներ ուղղելով բոլոր կապիտալիստների հասցեին մտան մեծ մագաղիներից մեկը, համաձայն իրենց ամենօրյա սովորության:

Փարիզի շքեղ խանութները մի տեսակ գայթակղության տաճարներ են կանանց համար: Կինը ինչ հասակի ևս լինի, կամքի անսովոր զորություն պիտի ունենա, որպեսզի անտարբեր անցնի մի պճնազարդ վիտրինայի առջևով, մանավանդ, երբ նա Rue de la Paix-ի, համայն աշխարհին տոն ու ճաշակ տվող այդ փոքրիկ փողոցի վրա է: Ես ինքս, կին չլինելով, քանի-քանի անգամ կանգ եմ առել և թռվեներով հիացել կանանց արդուզարդի ու գեղեցկության համար շռայլված մեկը մյուսից հրապուրիչ արվեստներով և քանի անգամ լսել եմ նայող կանանց հառաչանքները, որպես վիշտ, որ չեն կարող գնել իրանց հավանածը:

Ունիվերսալ մագազիններում առավուտից մինչև երեկո պտտող հարյուր հազարավոր բազմության մեջ կան շատ շատերը, որ գնողներ չեն: Նրանք եկել են իրանց կանացի հետաքրքրությանը հագուրդ տալու համար: Բաժանմունքից բաժանմունք անցնելով և բոլոր հարկերը բարձրանալով, նրանք վերցնում են գեղեցիկ իրերը, տնտղում են, փորձում են ամրությունը, նայում են գնին և ետ դնում, միշտ հառաչելով, միշտ անիծելով իրանց քսակի անզորությունը: Երբեմն հմայքը մթազնում է մեկի կամ մյուսի ուղեղը, և ահա գայթակղությունը պաշարեց թշվառին: Կան անուղղելի գողեր, որոնց հանցանքը համարվում է հիվանդություն: Կլեպտոմանիա է այդ հիվանդության անունը: Չարմանալի է, որ նրանով վարակված են գլխավորապես կանայք և այն էլ բուրժուա դասակարգից: Օրենքն ավելի ներողամտաբար է վերաբերվում այդ «հիվանդներին»: Այրերը գիտեն իրենց կանանց այդ թուլությունը, և շատ անգամ նրանք, որոնք հարուստ են, հրապարակորեն չխայտառակվելու համար, զգուշացնում են խանութատերերին:

— Բարեկամ, իմ կինը հիվանդ է, հիշողությունը թույլ է, կարող է հանկարծ մոռացմամբ մի բան վերցնել ու թաքցնել, բարի եղեք չհիշեցնել նրան այդ անմեղ սխալը, հաշիվն ուղարկեցեք ինձ, ես արժեքը կվճարեմ:

Եվ վճարում է. ինչ փույթ, որ «սխալմամբ» գողացված իրը երբեմն ոչ մի բանի պետք չէ:

Մեծ մագազիններում ապրանքները թափված են խուրձերով ու բլուրներով, ինչպես ցորենն ու գարին մեզ մոտ: Թվում է, որ ոչ ոք չի հսկում նրանց, և յուրաքանչյուր անցորդ իր հավանած իրը կարող է վերցնել ու դնել գրպանը: Թվում է, բայց այդպես չէ: Կան հատուկ նշանակված գործակալներ, որոնց պաշտոնն է Արգոսի աչքերով հետևել հաճախորդներին, և այնպես, որ ոչ ոք չզգա կամ չնշմարի նրանց ներկայությունը: Երբ գողությունը կատարվում է, գործակալն իսկույն և եթե չի բռնում գողին, այլ թույլ է տալիս նրան դուրս գալ խանութից, անցնել մի կամ երկու փողոց, և հետևելով նրան, հանկարծ մոտենում է ու գլխարկը վերցնելով քաղաքավարի ձևով ասում է.

— Տիկին, կարծեմ, դուք մի փոքր առաջ «Գալլրի Լաֆայետ»-ումն էիք, ճի՞շտ է:

— Այո՛:

— Բարեհաճեցեք հետևել ինձ: Դիրեկտարը հրավիրում է ձեզ իր գրասենյակը:

Եթե տիկինը կամ օրիորդը համառի, առաջին պատահած ոստիկանական գործակալի տրամադրության տակ է:

Դիրեկտորի գրասենյակում գողին խուզարկում են, անմիջապես ձերբակալում են ու դատարանին հանձնում: Պատիժը սովորաբար լինում է մի քանի օրվա կամ շաբաթվա բանտարկություն և չորս հինգ հարյուր ֆրանկի տուգանք:

Այդպիսի դժբախտությունն իմ ժամանակ պատահեց կովկասցիներից երեքի հետ: Մեկը պատկառելի տարիքով մի տիկին էր բուրժուա ընտանիքից: Մյուս երկուսը քույրեր էին, ինտելիգենտ հոր զավակներ, որ Փարիզ էին եկել կրթություն ստանալու: Տիկինը գողացել էր մի ոսկե ժամացույց, իսկ քույր օրիորդները երկուական մետաքսյա կանացի շապիկներ: Օրիորդների համար տուգանք վճարեց և երաշխավորությամբ նրանց բանտից ազատեց մի բարեսիրտ ֆրանսուհի, իսկ տիկնոջը դատարանում հաջողությամբ պաշտպանեց մի հայ աղջիկ, որ նոր էր ավարտել Փարիզի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Այն էլ ասեմ, որ այդ տաղանդավոր աղջիկը եղավ երկրորդ կին-փաստաբանը ամբողջ Ֆրանսիայում, մի լեռուհի օրիորդից հետո: Դժբախտաբար շուտով նա վախճանվեց թոբախտից, նա Թիֆլիսից էր, մի համեստ ընտանիքի զավակ...

XII

ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ: ՀԻՆԸ ԵՎ ՆՈՐԸ: ԱՆԴՐԱՆԻԿԸ:

ԳՐԻԳՈՐ ՉՈՅՐԱԲԸ

Այն տարիները (1905 — 1910 թթ.), որոնց վերաբերվում է հիշողությունների ներկա մասը, Փարիզի հայ գաղութն այնքան ստվար և այնքան խայտաբղետ չէր, որքան այժմ, իմպերիալիստական պատերազմից հետո: Այժմյան գաղութը ոչ միայն իր խոշոր քանակով է տարբերվում անցյալի գաղութից, այլև բնութագրով: Ես իր ժամանակին կաշխատեմ տալ նրա նկարագիրը, իսկ առայժմ մի քանի խոսք անցյալի մասին:

Հայտնի է, որ դարերից ի վեր հայ գաղթականության, մանավանդ, հին ու հեռավոր գաղթականության (Հնդկաստան, Եգիպտոս, Եվրոպա) Կարապետը վաճառական տարրն է եղել, և օտարները նրա բարոյական նկարագրով են գաղափար կազմել հայ ժողովրդի վարքուբարքերի, հոգեկան կարողությունների ու մտավոր ձգտումների վերաբերմամբ: Այդ մասին ես իմ գրական գործունեության ընթացքում գրել եմ մեկից ավելի անգամ, ուստի այստեղ ավելորդ եմ համարում ասածներս կրկնել:

Փարիզի նախապատերազմյան հայ գաղութը բաղկացած էր երեք տարրերից — վաճառականներից, ուսանողներից և արհեստավորներից, որոնց թվումն են հաշվում և արվեստագետներին:

Ես միանգամայն ծիծաղելի աշխարհայեցողության արդյունք եմ համարում այն ընդհանրացած կարծիքը, թե հայ վաճառականությունը հեռավոր երկրներում կուլտուրական դեր է կատարել: Խնդիրն այն է, թե ով ինչպես է ըմբռնում կուլտուրա ասված բանը: Եթե մի վայրկյան հաշտվենք այն տղայական կարծիքի հետ, թե մի մատուռ կառուցանելը, մի ապարան բանալը, մի քանի կրոնական կամ վաճառականական բովանդակությամբ գրքեր հրատարակելը կուլտուրական գործ է, ի՞նչպես կարող ենք մոռանալ այն ծանր ու տխուր հակակշիռը, թե օտարները հայ ժողովրդի բարոյական պատկերի մասին այնքան վատ և մեզ համար վերին աստիճանի վիրավորական գաղափար են կազմել միայն և միմիայն վաճառականության շնորհիվ: Այդ մասին ես ունեմ հարյուրավոր ապացույցներ և օրինակներ, որոնք կարող են մի ամբողջ հատորի նյութ դառնալ: Այստեղ ես կբավականանամ միայն մի նորագույն փաստով, որ ինքնըստինքյան ավելի քան բնորոշ է: Դեպքը տեղի ունեցավ սրանից ընդամենը հինգ-վեց տարի առաջ Հյուսիսային Ամերիկայում: Մի ինչ-որ հայ գորգավաճառ, որի անունը դժբախտաբար մոռացել եմ, մի ամերիկյան դատավորի եղբորը վաճառում է խաբեբա գներով մի քանի գորգեր: Երբ խաբեբայությունը բացվում է, և ամերիկացին ուզում է գորգերը, երկու կողմերից ընդունված պայմանով, այն է 25 տոկոսի գիշումով վերադարձնել վաճառողին, հայ վաճառականի ախորժակը բորբոքվում է, և նա մերժում է ապրանքը ետ ընդունել, չբավականանալով 25 տոկոս շահով: Ամերիկացին առժամանակ լռում է: Գալիս է մի օր, երբ հայ վաճառականը պարտավոր է վերցնել ինչ-որ առևտրական վկայագիր, կառավարությունը մերժում է տալ նրան այդ վկայագիրը, այլ խոսքով ասած զրկում է նրան առևտրականի իրավունքից: Գործը դրանով չի վերջանում, հարց է ծագում, արդյոք հայերն առհասարակ ունե՞ն իրավունք առևտրով պարապելու կամ Ամերիկայում ապրելու, այլ խոսքով ասած, նրանք ճերմակ ցեղ են, թե սևամորթ: Հարցը դրվում է պարբերական մամուլի մեջ: Եվ ահա Ամերիկայի հայ վաճառականները հարկադրվում են իրենց քսակները լայն բանալ հայտնի գիտնականներ, փաստաբաններ, նույնիսկ պատմաբաններ վարձելու, որ ապացուցանեն, թե հայերը սևամորթեր կամ կարմրամորթեր չեն: Եթե այդ զարմանալի ճշմարտությունը չապացուցվեր, ամերիկյան ամբողջ հայությունը, որի 95 տոկոսը բանվորներ են, պետք է հալածանքի ենթարկվեր կամ վտարվեր Ամերիկայից:

Ա՛յս է արդյոք հայ վաճառականության կուլտուրական դերը օտար երկրներում, թե այն ողորմելի գրոշները, որ նա մերթ ընդ մերթ զոհում է այս ու այն «ազգային» կամ «հասարակական» նպատակով, այն էլ իր կաշին փրկելու համար»

Փարիզի հայ գոհարավաճառները և հնավաճառները իրենց բարոյական նկարագրով գրեթե նույնն են, ինչ-որ Ամերիկայի գորգավաճառները կամ առհասարակ բոլոր վաճառականները — «կորզիր առանց միջոցների խտրության»: Կա մի թեթև տարբերություն հների և նորերի մեջ, այն

Էլ չգիտեմ հոգուտ որ կողմի: Հին սերնդի վաճառականը տակավին կրոնասեր է, աստվածավախ և դեռ չի դադարել մտածել իր «հոգու փրկության» մասին: Նա ամեն կիրակի եկեղեցի է գնում, մոմ է վառում, աղոթում է, «երկնային դատավորից» թողություն է աղերսում շաբաթվա ընթացքում իր գործած երևելի և գաղտնի մեղքերի համար: Չատիկ և ջրօրհնեք օրերին չի մերժում օրհնություն բաժանող սքեմավորին իր տանն ընդունել և «աջահամբույր» տալ: Երբեմն նա եկեղեցուն էլ է մի բան նվիրում, մի արծաթե սկիհ, մի մոմկալ, մի գորգ կամ դրանց նման մի իր, բայց պայմանով, որ պատարագիչ քահանան իր կիրակնօրյա քարոզում բարձրաձայն հիշատակե այդ մասին «ի գիտություն հայ քրիստոնեից հավատացելոց»: Իհարկե, նա այդ պայմանը պարտավորական չի համարում, բայց պատարագիչը շատ լավ է ուսումնասիրել նրա հոգեբանությունը և գիտե, որ եթե չհիշատակի, չփառաբանի «ազնվագարմ» նվիրատվի «առատածեռնությունը», չափազանց կվիրավորե նվիրատվին և կփրկվի նրա հովանավորությունից: Հայ քահանան հայ վաճառականի կամակատար գործակալն է, հայ վաճառականը հայ քահանայի կթան կովն է: Հոգեբանական տեսակետից նրանք Սիամի զույգն են, միասին ծնվել են և միասին էլ մեռնելու են:

Մի անգամ ես մի բան տեսա Փարիզի եկեղեցում, որի նմանը մինչև այդ օրը չէի տեսել ոչ մի տեղ: Պատարագը վերջացել էր, բայց ժամավորները չէին ցրվում: Եկեղեցում մեռել չկար, հետաքրքրվեցի գիտենալ ի՞նչ արտաքո կարգի բան է պատահել:

— Մի՞թե չգիտեք, — պատասխանեց իմ հարցին ամենայն լրջությամբ մի նորաձև հագնված երիտասարդ գարմացած, — այսօր տոնվում է Մ... խան... Ն...-ի ծննդյան յոթանասնամյակը:

— Ո՞վ է այդ Ն...ն:

— Մի հայտնի գոհարավաճառ, պարսկահպատակ, ահա տեսնո՞ւմ եք, այն բարձրահասակ ծերունին է:

Եվ նա ցույց տվեց ինձ օրվա հերոսին, որը կանգնած էր իր կնոջ հետ բարեկամներով շրջապատված, կեղծ համեստության ժպիտը երեսին: Մարդը հոբեյյար էր:

— Բայց ի՞նչ կապ ունի այդ մարդու ծննդյան տարեդարձը եկեղեցու հետ:

— Ի՞նչպես չէ, հարուստ է:

— Հետո՞:

— Պահանջել է, որ եպիսկոպոսը հանդիսավոր մաղթանք կատարե իր կյանքի հարատևության համար:

«Նա հարուստ է», ահա մի մոգական բառ, որ առանձին շեշտով ու զգացմամբ է արտասանում գաղթական հայը:

Մաղթանքը կատարվեց, եպիսկոպոսը դրվատեց գոհարավաճառի քրիստոնեական ջերմ եռանդությունը, «մարդկային ու ազգային» առաքիլությունները: Հանդիսականներն, իրարու հրելով ու բոթելով, շտապեցին շնորհավորել օրվա հերոսին և հետո գնացին նրա ճաշկերույթը վայելելու:

Պատահում է, որ այս կամ այն գոհարավաճառը կամ հնավաճառը հանկարծ ժամանակակից «ջենտլմենություն» է անում, մեկ էլ տեսար խելքին փչեց, վերցրեց իր կամ կնոջ անունից կանանց աղքատախնամ կամ կրթական ընկերությանը ուղարկեց մի գումար որպես նվեր: Ընկերության վարչությունը շտապում է այդ մասին շնորհակալությամբ ազդարարել ռամկավար, դաշնակցական կամ հնչակյան որևէ լրագրում, և խմբագրությանն էլ չի վարանում իր գովասանական խոսքը պարզաբերել նվիրատվին: Իհարկե «ազգային» կոչված «գործիչները» չեն մոռանում մերթ ընդ մերթ անհանգստացնել այն ամենքին, որոնց քսակը որոշ ծանրություն ունի, գալիս են երեք-չորս հոգով և դրամ աղերսում այս կամ այն «ազգագուտ» գործի համար: Այդ

Ժամանակ «բարեգործի» առանց այդ էլ մռայլ դեմքը մթազնում է, հոնքերը կիտվում են, և նա սկսում է քննադատել ու պարսավել, անպատճառ պարսավել «ազգային գործերն ու գործիչներին», ցույց տալու համար, թե ինքն էլ մի բան գիտե, և թող դիմողները չկարծեն, թե մի տգետի կամ մի տխմարի մոտ են եկել: Հետո նա գանգատվում է, թե վերջին ժամանակներն առևտուրն ընկել է, «կրիզ է» և այլն և այլն: Բայց ազգային գործիչները շատ լավ են ճանաչում նրան, գիտեն, որ մարդը ստում է, և նրա օձիքը բաց չեն թողնում մինչև որ մի բան կորզեն: Եվ կորզում են:

Հին սերունդը, հավատալով «հանդերձյալ աշխարհի» գոյությանը և նրա «ահեղ դատաստանին», զգում է իր մեղքերը և երբեմն այն աստիճան, որ անձնական ապաշխարանքն ու աղոթքները քիչ է համարում իր մեղավոր հոգու փրկության համար և ահա մահվան անկողնում նրա աչքերի առջև ցցվում է Բեհեզեբուղի ահեղ կերպարանքը: Սարսափը պաշարում է նրան, ի՛նչ անի, որ հանգիստ փչի իր հոգին: Միջոցը միևնույնն է և միակն ամենուրեք, նախահայրերից ավանդված և սրբագործված — կաշառել աստծուն: Եվ նա կաշառում է, հազար ու մի զրկողություններով, անեծքներով, թուք ու մրով վաստակած հարստության մի մասը կտակելով մի որևէ բարեգործական նպատակով կամ որևէ եկեղեցու: Թող սերնդե-սերունդ հիշատակվի նրա անունը, թող մանավանդ եկեղեցում օրհնվի ու փառաբանվի, գուցե դրանով նրա հոգին ազատվի տարտարոսի տանջանքներից: Ես չգիտեմ, ազատվում է նրա հոգին, թե չէ, գիտեմ, որ նրա անունը դրոշմվում է եկեղեցու ճակտին:

Այդպես է հին սերնդի վաճառականը: Նա ունի և մի ուրիշ հատկություն, ոչ պակաս բնորոշ: Ընտանեկան կյանքում նա, իհարկե, բռնակալ է, բայց ոչ իր հոր կամ պապի չափ պարզ, համարձակ: Թող նա լինի ծայր աստիճան կամակոր ու պնդագլուխ, բայց չէ որ նա ապրում է եվրոպական միջավայրում, այն էլ Փարիզում: Չէ՞ որ իր հոր կամ պապի փափախի կամ ֆեսի փոխարեն գլխին ցիլինդր է դրել, չէ՞ որ որոշ չափով պիտի ենթարկվե միջավայրի բարբուկարքերին: Ի՛նչ կմտածի ֆրանսուհի խոհարարուհին կամ նաժիշտը, եթե նա բռունցքը բարձրացնե իր կնոջ ու զավակների գլխի՞, կամ գոռա նրանց վրա արևելյան կոպտությամբ և հայիոյե զագրելի որակումներով, չէ՞ որ կարող է դառնալ և՛ ծաղրելի, և՛ զագրելի: Բայց և այնպես նա անզոր է տակավին իր մեջ վերջնապես մեռցվելու պապերից ժառանգած վայրենի բնազդը, և ահա նա իր մագիլները փաթաթում է թավշով: Նա չի ծեծում, բայց նախատում է, չի հայիոյում, բայց անիծում է, պահելով նրան հավիտենական ահ ու սարսափի մեջ:

Սխալ է ասել, թե իր ընտանիքի վերաբերմամբ նա ժլատ է, ընդհակառակը, նրա առատաձեռնությունը երբեմն զարմացնում է միամիտներին, որոնք չգիտեն իրերի խորքը թափանցել: Նա թույլ է տալիս իր կնոջը զուգվել և զարդարվել վերջին մոդայով, սեփական օթոմոբիլ ունենալ, թատրոններ ու օպերաներ հաճախել, ձիարշավներ գնալ, կուրորտներ այցելել և այլն: Այդպես է պահանջում միլիոնատիրոջ վարքն ու համբավը, այդպես է պահանջում մարդկանց ստորագույն բնազդը — նախանձը: Առհասարակ նախանձ շարժելը նրա բարձրագույն հաճույքն է: Նա հրճվում է, տեսնելով թույլերի և անաջողների անզոր չկամությունը:

Ես մի քանի անգամ ներկա եմ եղել, այսպես կոչված, հայկական տարեկան պարահանդեսներին: Ամենից շքեղ համարվում է «Հայուհյաց ընկերության» երեկույթը: Արդարև, շքեղ՝ բայց ոչ իր ներքին բովանդակությամբ կամ երեկույթ կազմակերպողների արտիստական հնարագիտությամբ և ճաշակով, այլ իր արտաքին շռայլությամբ, ուզում եմ ասել խանութպանային շուքով: Ոչ մի տեղ այնքան մեծարժեք ադամանդներ և զանազան գունավոր գոհարներ չէք տեսնիլ, որքան այդ երեկույթներում: Պատճառը պարզ է ներկա են խոշոր ու մանր գոհարավաճառների կանայք ու աղջիկները, որոնցից յուրաքանչյուրը մի-մի գոհարեղենի խանութային ցուցափեղկ է: Նման ցուցափեղկեր ես Բաբվի մի ժամանակվա երեկույթներում էլ եմ տեսել միայն մի տարբերությամբ.

Այնտեղ կանայք գոհարները դուրս էին բերում իրենց գորոցներից, իսկ այստեղ իրենց ամուսինների կամ հայրերի խանութներից: Սակայն թե այնտեղ և թե այստեղ մարդ չգիտեր, որն է ավելի ծիծաղելի, ճաշակի կատարյալ գոեհկությունը, թե՞ մեշանական ցուցամոլությունը:

Մի փոքր այլ պատկեր է ներկայացնում Նոր սերունդը: Նա արդեն բավականաչափ յուրացրել է ֆրանսիական բարձրակարգերի արտաքինը: Ասում են արտաքինը, վասնզի անհնարին է միանգամից ազատվել ատավիզմի օրենքներից: Ճշմարիտ է, նա ամեն կերպ աշխատում է ցույց տալ իր, այսպես ասած, եվրոպականությունը, ուզում են ասել կուլտուրականությունը, ստեպ-ստեպ կրկնում էր առաջնակարգ թատրոնների անունները, այցելում է գեղարվեստական սալոնները, հոլովում է Նշանավոր նկարիչների ու արձանագործների անունները, խոսում է Նույնիսկ երաժշտությունից ու գրականությունից, բայց այդ բոլորի տակ դիտող աչքից չի վրիպում հոգեկան խեղճությունը կամ ամայությունը: Նոր սերունդը Նույնչափ ցուցամուլ է, որչափ հինը, գուցե մի քիչ էլ ավելի: Եթե հինը կարող էր պարծենալ իր ադամանդներով, իր առերես համեստությամբ, կասկածելի բարեգործությամբ, Նորը հպարտ է իր օթմոբիլով, իր վիլայով, հայտնի կուրորտների այցելությամբ, երբեմն որսորդությամբ և մանավանդ իր օտարազգի կապերով կամ ծանոթություններով, վերջին դեպքում նա հրճվանքով հիշում է զանազան մարքիզների, դուքսերի, հռչակավոր դերասանուհիների, երգիչ ու երգչուհիների, պարուհիների, մոդային գրիզետկաների անունները: Ես ծանոթ էի մի մարգարտավաճառի հետ, որ այդ տեսակետից ամենատիպիկն էր, թեև մի քիչ կարիկատուրային: Նա իր հյուրերի ներկայությամբ ժամանակ առ ժամանակ վերցնում էր հեռախոսի փողը, որևէ համար է ասում և արտասանում, «ա՛յր, ալր, այդ դո՞ւք եք, իմ թանկագին բարեկամ, լսեցե՞ք» և այլն: Եվ, փողը բերնից մի վայրկյան հեռացնելով, դառնում էր իր հյուրերին, «Արտաքին գործոց մինիստրի օգնականն է» կամ «Հուլանդիայի դեսպանն է» և այլն և այլն: Այդ մարգարտավաճառի մասին ինձնից ավելի մոտիկ ճանաչողներն ասում էին. «Մի հավատաք, սուտ է այդ բոլորը, տելեֆոնի մոտ ոչ ոք չկա»:

Ուսանողների մասին երկար խոսելու Նյուրթ չունեմ: Թվով նրանք այնքան փոքր էին և այնպես իրարուց բաժանված, որ չեմ կարող ասել, թե որևէ հասարակական արժեք էին ներկայացնում: Մեծամասնությունը թուրքահայեր էին և ռուսահայերի վերաբերմամբ իրենց չափազանց զուսպ էին պահում: Իրենց կողմից ռուսահայ ուսանողներն էլ մի առանձին հակում չունեին դեպի թուրքահայ ուսանողները, և առհասարակ երկու տարրերի մեջ զգացվում էր մի տեսակ սառնություն, Նույնանման սառնություն չէր նկատվում ռուսահայ և վրացի ուսանողների մեջ, ընդհակառակը, նրանք աշխատում էին իրարու մերձենալ և կազմել որևէ միություն: Այս նպատակով, մի քանի եռանդուն անձանց ջանքերով կազմվեց «Կովկասյան» անունով ընկերության պես մի բան, որ դժբախտաբար շատ կարճ կյանք ունեցավ, այն է մեկ թե երկու շատ անշուք կովկասյան երեկույթ տալուց և ընդամենը մեկուկես տարի մի աղքատիկ ընթերցարան պահելուց հետո քայքայվեց:

Նման անջատություն տիրում էր և՛ փոքրաթիվ արհեստավորների ու արվեստագետների մեջ: Թե՛ մեկ, թե՛ մյուս տարի անձինք զբաղված էին յուրաքանչյուրն իր գլխի հոգսով, չկար որևէ արհեստակցական գիտակցություն կամ Նույնիսկ իրարու բարոյապես աջակցելու փոխադարձ ձգտում կամ ցանկություն: Կային քիչ թե շատ շնորհքով նկարիչներ, արձանագործներ, երգիչներ, բայց խոշոր տաղանդներ տակավին բացակայում էին, բացի օֆորտիստ Էզդար Շահենից, որ սակայն վաղուց գերազանցել էր, այսպես ասած, հայկական մասշտաբը, ուզում են ասել, գրեթե համաեվրոպական անուն էր վաստակել: Այժմյան տաղանդավոր արձանագործ Գյուր-Ժանը, որ այն ժամանակ Հակովբ Գյուրջյան էր, տակավին աշակերտ էր և չափազանց ոգևորված Օգյուստ Ռոդենով, թեև նրա մի շարք գործերը, որոնց թվում և իմ դստեր Մարգարիտի կիսարձանն արդեն ընդունվել էին երկու սալոններում և արժանացել էին մամուլի ու այցելուների ուշադրությանը: Կային երկու խոշոր ապագա խոստացող երգիչներ, Մուղիսյան, որ շուշեցի էր, և Շահմուրադյան, որ մշեցի էր: Երկուսն էլ սքանչելի տենորներ էին. Շահմուրադյանը դրամատիկ, Մուղիսյանը լիրիկ: Առաջինը կոնսերվատորիան ավարտեց փառավոր քննությամբ, սակայն չգիտեմ ինչու կարողացավ միայն մի սեզոն երգել մեծ օպերայում, այնուհետև սկսեց թափառել որպես կոնցերտանտ և այժմ էլ թափառում է Փարիզից մինչև Եգիպտոս, Ամերիկա և Կալիֆորնիա, իսկ Մուղիսյանը կոնսերվատորիան չավարտած թոբախտից վախճանվեց:

Խոսելով Փարիզի այն ժամանակվա հայ գաղութի մասին, ես չեմ կարող մոռացության տալ իմ այն հայրենակիցներին, որոնք ժամանակավորապես այցելուներ էին, գալիս էին մեկ կամ մի քանի ամսով որպես ճամփորդներ կամ գործավորներ: Այդ տեսակետից առաջին տեղն էին գրավում դարձյալ, այսպես որակված, ազգային գործիչները, ուզում են ասել դաշնակցականները,

հնչակյանները և այլ կուսակցություններ, մանավանդ առաջինները: Դրանց համար Փարիզը ժնևից հետո երկրորդ ուխտատեղին էր: Յուրաքանչյուրն ուզում էր անձամբ բախել ժողեսի կամ Պրեսասեսի դռները, մի բան, որ նրանց աչքում հավասար էր բարձրագույն քաղաքական գործունեության:

Հիշում եմ 1907 — 1908 թվականները, մանավանդ Թուրքիայի հեղափոխության նախօրյակը, հեղափոխության օրերը և հետհեղափոխության ամիսները: Դաշնակցականների և հնչակյանների շարքերում տիրում էր մի արտասովոր իրարանցում: Թվում էր, որ այդ մարդիկ ինչ-որ խոշոր գործ են կատարում կամ երևակայում են, թե կատարում են: Հաճախ աչքի էին ընկնում Ավետիք Ահարոնյանը, Խաչատուր Մալումյանը, Միքայել Հովհաննիսյանը և մի շարք ուրիշներ, որոնց չէի ճանաչում: Հիշում եմ մի օր, նստած էի Մինաս Չերազի հետ «Սուֆլե» սրճարանի վարի հարկում: Հանկարծ աղմկալի խոսակցությամբ ներս խուժեցին մի քանի դաշնակցականներ, որոնց թվում էր և Խաչատուր Մալումյանը: Նրանց հետ էր և հայտնի թուրք հեղափոխական Ահմեդ Ռիզան: Նրանք շտապ քայլերով բարձրացան սրճարանի վերին հարկը և այնտեղ փակվեցին մի առանձին սենյակում:

— Եկել են Թուրքիայի ճակատագիրը որոշելու-ասաց Մինաս Չերազը կծու հեգնությամբ:

Խեղճ մարդ: Ես նկատեցի, որ նա իր հոգու խորքում վիրավորված և վշտացած է, որ ինքը մոռացության է տրված այդ մարդկանց կողմից:

Եիշտ այդ օրերին էր, որ մի անգամ նույն սրճարանում ինձ մոտեցավ մոտ քառասունհինգ տարեկան մի սևահեր տղամարդ հաստ բեղերով, առնական, կարող եմ ասել, գեղեցիկ դեմքով ու թուրքահայ բարբառով հարցրեց.

— Դուք պարոն Շիրվանզադե՞ն եք:

— Այո, — պատասխանեցի ես:

— Թույլ տվե՞ք ծանոթանալ — Անդրանիկ:

— Մեր անվանի հերոսը, — հարցրի ես ամենայն լռությամբ:

— Ա՛հ, վազ անցե՞ք, — գոչեց Անդրանիկն առանց կեղծ համեստության, — ես մի պարզ մահկանացու եմ:

Այսպես թե այնպես, ես ուրախ էի ծանոթանալ այն մարդու հետ, որի մասին այնքան լսել էի ու կարդացել: Ապագայում ես անախորժություն ունեցա այդ մարդու հետ ընդհարվելու, իմ մի սխալ հասկացված դարձվածքի պատճառով: Այդ մասին ես կխոսեմ առանձին, երբ ժամանակը կգա:

— Ի՞նչով կարող եմ ծառայել ձեզ, պարան Անդրանիկ, — հարցրի ես, հրավիրելով նրան մի բաժակ սուրճի:

— Ծառայության ինդիր չկա, — ասաց նա, — ես կփափագեի միայն, որ դուք որպես մեկն իմ հայտնի հայրենակիցներից, լքեիք իմ գանգատը դաշնակցության դեմ: Ես չափազանց վրդովված եմ:

— Ի՞նչ է պատահել, — հետաքրքրվեցի ես խորապես, որովհետև մինչև այդ ես Անդրանիկին համարում էի մոլեռանդ դաշնակցական:

— Մի գարշելի տրամադրություն, մի զազրելի ապերախտություն, չգիտեմ ինչպես որակել, — գոչեց նա, իր երկաթյա բռունցքը զարնելով մարմարյա սեղանին այնպես ուժգին, որ իր սուրճի դատարկ գավաթը վար ընկավ և փշրվեց:

Նա բացատրեց: Պարզվեց, որ դաշնակցությունը նրան Փարիզ է ուղարկել հարյուր հրացան գնելու, տալով նրան մի գինագործարանի հասցեն: Անդրանիկն այդ գործարանի հրացանները չի հավանել և ընտրել է մի ուրիշ գործարան և նրբանից է գնել հրացաններ, կանխավ որոշված արժեքից մի քիչ ավելի ծախսելով: Այժմ դաշնակցության ժնկի բյուրոն մերժում է տալ նրան գների տարբերությունը, և մարդն ընկել է նեղ դրության մեջ:

Բայց գլխավորն այդ չէ, — շարունակեց Անդրանիկն ավելի ու ավելի հուզվելով: — Փոյթ չէ, որ այսօր ես նույնիսկ հյուրանոցին վճարելու միջոց չունեմ, փոյթ չէ, որ ստիպված եղա դիմել Վոանշապուհ քահանայի օգնությանը: Խնդիրն այլ է և ավելի կարևոր:

Նա պատմեց, որ ինքը եղել է մի հասարակ արհեստավոր — տոկար, (այսպես էլ ասաց — տոկար), սիրել է իր հայրենիքը, տառապել է թուրքահայ ժողովրդի տառապանքներով, զգացել է, որ մի բանով պետք է նրան օգտակար լինելի բայց չի գիտել ինչպես: Ինքն իրանց հեղափոխական «հորջորջողները» մի օր նրան համոզել են ապստամբվել թուրք կառավարության դեմ և զենք բարձրացնել: Եվ նա ապստամբվել է, ժողովելով իր շուրջը մի խումբ անձնավերներ:

— Իհարկե, ես խենթ չեի, որ չգիտնայի, թե հայ ազգն իր բոլոր ուժերով ու կարողությամբ չի կրնար տապալել Սուլթան-Յամիդին հզոր կայսրությունը, — ավելացրեց Անդրանիկը դառն հեզությամբ, — բայց դաշնակցականներն ինձ հավաստիացրել էին, թե եվրոպական պետությունները, տեսնելով մեր ազատագրական շարժումը, կշտապեն մեզի օգնելու: Այս տեսակետից առանձին ջանքեր էին գործադրում մանավանդ ժնկում պատսպարված շեֆերը: Նրանք շարունակ թելադրում էին ինձ կռվել, կոտորել, աղմկել, կրկնելով՝ «մեր ազգի փրկությունը մոտենում է, մի հուսահատվիր»: Եվ ես կռվում էի, կոտորում, սակայն ավաղ, եթե ես մի տեղ կոտորում էի մի քանի տասնյակ ժանդարմներ, անդին, մի ուրիշ տեղ թրքական զորքերն ու համ իգականները թալանում ու այրում էին տասնյակ գյուղեր ու կոտորում էին հարյուրավոր-հազարավոր խաղաղ գյուղացիներ: Իսկ օգնությունը Եվրոպայից հապաղում էր ու չէր գալիս...

Ես բերեցի Անդրանիկի ասածների ընդհանուր բովանդակությունն առանց մանրամասների, մի կողմ թողնելով նրա մի շարք ինքնուրույն որակումները դաշնակցության մասին: Երբ նա լռեց, ես առանց հեզանքի և անկեղծորեն ասացի.

— Եվ դուք այնուամենայնիվ շարունակում էիք հավատալ, որ Եվրոպան պիտի գա մի օր, այո՞:

— Այո, հավատում էի, որովհետև այնտեղ հայրենիքում չկար մեկը, որ ինձ բացատրեր ճշմարտությունը: Ես մթության մեջ էի, ես մոլորված էի... ճշմարտությունն ինձնից թաքցնում էին:

— Իսկ ա՞յժմ:

— Այժմ: Ահ այդ է, որ ես փափագ զգացի ձեզի ըսելու: Այժմ իմ աչքերը բացվել են հոս գալուցս հետո: Այժմ պարզ տեսնում եմ, որ այդ բոլորը սուտ է եղել, խաբեբայություն: Այժմ ինձ համար կասկածից դուրս է, որ ոչ մի եվրոպական պետություն անկեղծորեն շահագրգռված չէ մեզի իրական օգնություն ցույց տալու, ուր մնաց Թուրքիայի հետ կռվելու:

— Բայց ինչո՞վ եք բացատրում դաշնակցականների վարմունքը, ի՞նչ շահ ունեին նրանք ձեզ մոլորեցնելու:

— Շա՞հ, — կրկնեց Անդրանիկն այն կծու ու կսկծալի ծիծաղով, որ խորապես դառնացած ու վշտացած հոգու խորքից է գալիս: — Դաշնակցությանը գործ էր հարկավոր, իրական, շոշափելի գործ, թող այդ գործը լիներ մի ամբողջ ժողովրդի կործանումը: Նրա ջերմ ցանկությունն էր աղմկել, աղմկել, փոթորիկ բարձրացնել թեկուզ այդ փոթորիկը լիներ մի փոթորիկ, մի խաղաղ լճի մեջ: Նրան հարկավոր էր մի որևէ շարժում, մի որևէ դրդոց այնտեղ, Թուրքիայում, որպեսզի թե Կովկասում և թե այստեղ Եվրոպայում գոռա ու աղաղակել. «Ահա տեսեք, տեսեք, ես գործ եմ կատարում, դրամ տվեք»: Տվեք, որ իմ շեֆերն ապրեն խաղաղ Եվրոպայի ամենագեղեցիկ

վայրերում, և որպես դիպլոմատներ գորավորների դռները մաշեն ու ազգի ինքնասիրությունը ոտնատակ անեն:

Ինձ համար նորություն չէին Անդրանիկի ասածները դաշնակցության հոռի գործունեության մասին: Նորությունն այդ մարդու հուսախաբությունն էր. մի մարդու, որ իր ամբողջ կյանքը նվիրել էր մի անհուսալի գործի և այժմ տեսնում էր, որ ինքը խաբված է եղել: Պարզ է, որ մարդ հոգով տառապում էր:

Մեր խոսակցությունը երկար չտևեց: Անդրանիկը վրդովված էր անսահման և երբեմն իր որակումների մեջ դաշնակցության դեմ հասնում էր ծայրահեղության, չինայելով ոչ մի ածական, իսկ ես չէի ուզում կրակի վրա յուղ թափել: Ահա ինչու, ես զգացի մի տեսակ հոգեկան թեթևություն, երբ այդ պահին սրճարան մտավ դաշնակցության նախկին շեֆ բժիշկ Յովհաննես Լուդի-Մելիքյանը, նա, որ դառնացած բաժանվել էր իր նախկին ընկերներից ու գաղափարներից, թեև բավականաչափ խուսափում էր նրանց մասին վատ խոսելուց: Ես Անդրանիկին ծանոթացրի նրա հետ և ինքս շտապեցի հեռանալ: Պարզ էր, որ նրանք իրարու լավ կհասկանային, քան ես...

Շուտով վրա հասավ թուրքական հեղափոխությունը:

— Չէի՞ք կամենալ արդյոք այցելել երիտասարդ թուրքերի նշանավոր պարագլուխ Ահմեդ Ռիզային և շնորհավորել նրանց հաղթությունը, — դարձավ մի օր ինձ Մինաս Չերազը, որ քաղաքագիտական ձևականություններին վաղուց էր ընտելացել և խստիվ հետևում էր նրանց:

— Ինչո՞ւ չէ, — պատասխանեցի ես, — բայց ասացե՛ք, դուք հավատո՞ւմ եք, որ այդ այդպես կոչված հեղափոխությունը կարող է բարերար լինել թե՛ Թուրքիայի և թե՛ առանձնապես հայ ժողովրդի համար:

— Դժվար է ասել: Համենայն դեպս կարծում եմ, որ սահմանադրական կարգերն ավելի վատ չպիտի լինեին մեզ համար, քան կարմիր սուլթանի կառավարությունը: Մենք այնքան տանջվել ենք, որ մի այդպիսի անսպասելի փոփոխություն Թուրքիայի կյանքում չի կարող մեզ մի նոր հույս չներշնչել...

Մենք գնացինք Ահմեդ Ռիզայի մոտ: Նա կենում էր Լատինական արվարձանի անշուք հյուրանոցներից մեկում: Ես այդ մարդու հետ ծանոթ չէի, բայց գրեթե ամեն օր տեսնում էի նրան Soufflet սրճարանում: Ես շատ ուրախ եմ, որ այդ օրը նա հյուրանոցում չէր, և մենք թողինք մեր այցետոմսերը:

Ուրախ եմ, որովհետև երբ վերադառնում էինք, Չերազն ասաց.

— Գիտե՞ք, կրսեն, որ Ահմեդ Ռիզա մի օր ըստ է, եթե Սուլթան-Համիդ իր կենաց մեջ մի աղվոր բան ըրեր է, ատիկա հայերուն կոտորածն է:

— Հապա ինչո՞ւ այդ ինձ չասացիք նրա մոտ գնալուց առաջ, — գոչեցի ես վրդովված, — չէ՞ որ մենք պիտի սեղմեինք այդ մարդու ձեռը:

Չերազը լռեց, զգալով իր սխալը:

Ապագայում, երբ ֆրանսիական լրագրներում կարդացի, որ Ահմեդ Ռիզան Կ. Պոլիս ժամանելով, իր առաջին պարտքն է համարել ներկայանալ Սուլթան-Համիդին և նրա ձեռը համբուրել, ասելով. «Դուք մեր հայրն եք», պարզվեց, որ իրավ մեկը մյուսի ժառանգն է և որ դժվար է «ժեռն թուրքերից» լավ բան սպասել: Այդպես էլ եղավ, ապաբախտ ժողովուրդը նորեն ենթարկվեց հալածանքների ու կոտորածների ոչ պակաս արյունոտուշտ, քան սուլթանի օրերին:

Հիշում եմ դաշնակցականներին հեղափոխության առաջին օրերին Փարիզում և Չվիցերիայում: Կլիներ շատ ծիծաղելի այդ մարդկանց ոգևորությունը, եթե չլիներ այնքան ցավալի ու ողբալի: Այն

ի՞նչ պարծենկոտություն էր, որ պաշարել էր մեծից սկսած փոքրին: Ոմանք, որոնց անունները չեմ ուզում այստեղ հիշել այն աստիճան էին հափշտակվել, որ կարծես թուրքական հեղափոխությունը իրանք էին կատարել: Կային այնպիսիները, որ այդպես էլ ասում էին, մինչդեռ ամբողջ աշխարհը գիտեր, որ Նույնիսկ Ահմեդ Ռիզան չի ունեցել ռեալ մասնակցություն կատարված հեղափոխության մեջ, և վերջինի, բուն ղեկավարներն եղել են Էնվեր բեյը, որ գերմանական ծագում ուներ, Նազի բեյը, որ ալբանացի էր և Շեֆկեթ փաշան, որ արաբ էր:

Մի օր Արշակ Չոպանյանն ինձ ծանոթացրեց պոլսահայ հայտնի վիպագիր Գրիգոր Չոհրաբի հետ: Նա Փարիզ էր եկել անձնական գործերով: Դա մոտ 45 տարեկան մի տղամարդ էր, միջառասակ, ամրակազմ, լի բացառիկ եռանդով և պատանեկան աշխուժությամբ: Խրոխտ և կտրուկ լեզու ուներ, ինչպես և գրիչ: Թրքական Նորընտիր պառլամենտի անդամ էր, Նշանավոր փաստաբան և տաղանդավոր հռետոր:

Ես Գրիգոր Չոհրաբին ճանաչում էի հեռուեն, կարդացել էի նրա գեղեցիկ պատմվածքները Կ. Պոլսի կյանքից: Ուղղությամբ ռեալիստ էր, ուներ շատ սիրուն ոճ, միանգամայն զերծ պոլսական սերթեթանքից և ավելորդ ու հակագեղարվեստական պճրանքից:

Չոհրաբն իմ մասին գրել էր մի՞թե մի քանի ոգևորիչ հոդվածներ, չեմ հիշում Կ. Պոլսի որ հայ լրագրում այն ժամանակ, երբ Արեյան-Արմենյան թատերախումբը մեծ հաջողությամբ խաղում էր այնտեղ մեծ մասամբ իմ պիեսները — «Պատվի համար» և «Եվգինեա»: Ես ուրախ էի ծանոթանալ Չոհրաբի հետ: Երբ փորձեցի խոսել իր երկերի մասին, նա ամենայն պարզությամբ և առանց շինծու համեստության ասաց.

— Ես ամատեռո (գրասեր) մըն եմ, ուրիշ ոչինչ:

Չոհրաբը լավատես էր թրքական հեղափոխության բարերար արդյունքների մասին, հույսեր ուներ թրքահայ ժողովրդի ազատագրման վրա: Նա լսել անգամ չէր ուզում Արշակ Չոպանյանի և իմ հոռետես առարկությունները: Արդեն աղմկալի մթնոլորտը շատ էր արբեցրել ամենքին, որոնց թվում և Գրիգոր Չոհրաբի նման լրջամիտ և խոհուն մարդկանց:

Բայց, ավա՛ղ, նա էլ Սիամանթոյի, Վարուժանի, Ակնունու և մի շարք մտավորականների պես իր լավատեսության զոհը դարձավ: Տասնումեկ տարի անցած, երբ ես Պոլսումն էի (1919 թվականի վերջին ամիսներին), լսեցի նրա ողբերգական վախճանի պատմությունը զանազան բերաններից տարբեր բովանդակությամբ: Թե ինչպես էր նա սպանվել, ինչպես էին մյուսները սպանվել, այդ մասին ոչ ոք չուներ ճշգրիտ տեղեկություն: Պատմում էին, թե Սիամանթոն, Վարուժանը և մյուսները աքսորվել էին Այաշ, իսկ Չոհրաբը մի ուրիշ, ավելի հեռավոր վայր, թե առաջիններին մի ինչ-որ դաշտում գնդակահարել են, իսկ թե որտեղ և ինչպես է սպանվել Չոհրաբը, հայտնի չէ: Չարմանալին այն է, որ Չոհրաբի Նույնիսկ ձերբակալության լուրերը տարբերվում էին իրարուց: Առաջ եմ բերում զանազան վարիանտներից մեկը, որ, աչքի առաջ ունենալով Չոհրաբի ըմբոստ և համարձակ բնավորությունը, ինձ ավելի հավանական է թվում: Պատասխանատվությունը թողնում եմ պատմողների վրա:

Այն օրը, երբ ձերբակալվում են Չոհրաբի ընկերները, իրիկնադեմին նա գնում է թրքական ներքին գործերի մինիստր Թալաաթ բեյի մոտ, որի մտերիմ բարեկամն է եղել: Նա, որպես պառլամենտի անդամ, Թալաաթ բեյից բացատրություն է պահանջում: Տեղի է ունենում բուռն վիճաբանություն: Թալաաթը խուսափում է Չոհրաբի հարցերին պատասխան տալուց:

— Մի մոռանաք, բե՛յ, որ դուք կարող եք պատասխանատվության ենթարկվել, — գոչում է Չոհրաբը զայրացած:

— Հետաքրքրական է, ո՞վ կարող է ինձ պատասխանատվության ենթարկել, — հարցնում է Թալաաթը հեգնանքով:

— Թեկուզ ես, որպես պառլամենտի անդամ, — պատասխանում է Չոհրաբը, ձեռը սեղանին զարնելով:

Վիճաբանությունը երկար չի տևում: Չոհրաբը զայրացած հեռանում է:

Հետևյալ օրն առավոտյան կանուխ նա ձերբակալվում է իր տանը և անմիջապես աքսորվում:

Ես փակում եմ այս տխուր էջը, ընթերցողիս ներվերս խնայելու համար:

XIII

ԱՐՄԵՆԻ ՀԻՎԱԼԴՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մի չարաբախտ օր նա համալսարանից վերադարձավ գունատ ու հուզված և ասաց.

— Պապա՛, ես չեմ կարող քննություն տալ:

Եվ, գրքերն ու տետրակները ձգելով մի կողմ, պառկեց բազմոցի վրա:

— Ինչո՞ւ, — հարցրի ես անհանգիստ:

— Ուղեղս չի գործում:

Նա իրավաբանական ֆակուլտետի երկրորդ կուրսի ուսանող էր, քննություն պիտի տար երրորդն ու վերջինն անցնելու: Տասնուհինը տարեկան գեղեցիկ, ընդունակ, աշխատասեր ու աշխույժ պատանի էր: Նրա ապագայի վրա ծնողները մեծ հույսեր ունեին:

Վերջին ամիսները տղան օր-օրի վրա նիհարում էր, դառնալով ինքնամիտի և մտահոգ, թեև տակավին պահում էր իր բնածին հումորը և մարդկանց վատ հատկությունները ծաղակոծելու ընդունակությունը: Ի՞նչ էր պատահում — չգիտեինք: Նրա դեմքի աճող գունատությունը, նրա մերթ ընդ մերթ ամենաչնչին պատճառով գրգռվելը թե՛ մայրն ու թե՛ ես վերագրում էինք ներվերի հոգնածությանը հարատև պարապմունքներից: Կույր էինք կատարելապես, չէինք նկատում, որ դժբախտությունը թունավոր օձի նման լուռ ու անշշուկ սողում է մեր խաղաղ ու գրեթե երջանիկ կյանքի մեջ:

Ես ինդրեցի Ֆնդրգյան ազգանունով մի երիտասարդ ու համակրելի բժշկի՝ տանել որդուս հայտնի ներոպատոլոգներից մեկի մոտ քննելու: Նա տարավ, գիտնականը, որի անունը այսօր չեմ հիշում, ասաց, թե անհանգստանալու պատճառ չկա, թե պատանու ներվերը հազնել են, թե անհրաժեշտ է, որ նա միառժամանակ թողնե իր զբաղմունքները, նույնիսկ գրքեր կարդալը, հանգստանա և ամեն օր սառը բաղնիք ընդունե Շարկոյի սիստեմով:

Բայց մի ներքին ձայն ինձ ասում էի: Թե պատանու դրությունն ավելի լուրջ ու ավելի սպառնալի է, քան ներվերի հոգնածությունը: Այդպես էլ եղավ, ո՛չ Շարկոն, ո՛չ երկամսյա անգործ թափառումները, ո՛չ մայրական անսահման հոգացողությունը հանգստի ու սնունդի մասին չօգնեցին հիվանդին: Քանի գնում, այնքան պատանին մռայլվում էր ու խորասուզվում ինքն իր մեջ: Մի օր նկատեցի, որ նրա գեղեցիկ աչքերի բիբերը շեղվել են:

Շուտով նա դարձավ միանգամայն լռակյաց և անուշադիր դեպի շրջապատը: Կարծես մի սև ձեռ փակել էր նրա հոգու, նրա մտքի, անգամ նրա լսելիքի դռները:

Մի օր նա մտահուզություն ունեցավ, նա խոսում էր ինքն իրան, մերթ բարկացած, մերթ ծիծաղելով վիճաբանում էր ինչ-որ երևակայական հակառակորդների հետ: Մի ուրիշ օր նա

պնդում էր, թե մեր սեղանատան առաստաղը ծակվել է, և այնտեղից նայում են հարևանները: Թշվա՛ռ, թշվա՛ռ պատանի:

— Ո՛չ, ո՛չ,-գոչեց մայրը հուսահատ ձայնով, — մեր զավակը կործանվում է, ասա, ի՞նչ պիտի անել...

Գիտեի՞...

— Պապա, — ասաց հիվանդը մի երեկո, հանկարծ արթնանալով մղձավանջից... ինձ վրա հույս մի դնիր, ես կորած մարդ եմ: Եթե առողջանամ անգամ, դարձյալ քեզ օգնել չեմ կարող:

Ի՞նչ պատահեց, ի՞նչպես նա այդքան պարզ ու պայծառ զգաց իր գլխին եկած չարիքը:

Այդ օրն եղավ ամենաթշվառն իմ կյանքում: Նա գիտեր, որ ես տառապում եմ, բայց մի՞թե չգիտեր, որ ինձ համար թանկ էր ոչ նրա օգնությունը, այլ առողջությունը, միմիայն առողջությունը, թեկուզ նա լիներ վատթարագույնն աշխարհի բոլոր զավակներից:

Ես չգիտեի անձայն արտասվել: Արցունքը խեղդում էր ինձ, ես հեծկտում էի երեխայի պես: Շատ անգամ գիշերները բաց էի անում ննջարանիս լուսամուտը — գլուխս դուրս էի բերում դեպի զավիթ և այնպես էի լալիս: Ես չէի ուզում, որ հիվանդը կից սենյակից լսե իմ ձայնը:

Մենք ամեն կերպ աշխատում էինք թաքցնել նրանից մեր վիշտը: Բայց այդ անհնարին էր, գոնե ինձ համար: Կապարյա ծանրությունն ընկել էր սրտիս վրա, ճնշում էր, ճնշում, և ես միայն և միմիայն հեծկտանքով կարող էի կրել այդ ծանրությունը: Ես սիրում էի Արմենին հոգույս ամբողջ կարողությամբ, որովհետև նա խելոք էր, որովհետև նա ժուժկալ էր, բարոյական, մաքուր ինչպես Նորեկ ձյունն Արագածի գագաթին: Մտավորապես նա զարգացած էր ավելի, քան իր տարիքն էին թույլ տալիս: Նա խորապես հավատում էր սոցիալիզմի վերջնական հաղթությանը և մարդկության մերձակա երջանկությանը:

Ես ողբում էի ոչ միայն որդուս թշվառությունը, այլև կնոջս տանջանքը, և ավելի, քան իմը: Խեղճ կին, ի՞նչով կարող էի նրան մխիթարել: Իր գոյության ամբողջ իմաստը նա պարփակել էր երեք զավակների և միայն նրանց մեջ: Նրանց ապագա երջանկության հավատով էր նա ստոյիկյան համբերությամբ կրել կյանքի դառնություններն ու հայ գրողի հազար ու մի զրկանքները: Այժմ նա զրկվում էր իր երեք հույսերի մեկից: Նա ինձ նման բարձրաձայն չէր հեկեկում, նա իր վիշտը կրում էր լուռ ու անմռունչ, և ես զգում էի, որ նրա հոգու կսկիծն ավելի սուր է, քան իմը, երբեմն նա խուլ գիշերներին վեր էր կենում անկողնից, անդելի քայլերով անցնում էր կից սենյակը, ուր պառկած էր հիվանդը, որ տեսնե քնա՞ծ է նա, թե արթուն, տանջվո՞ւմ է արդյոք: Ապա վերադառնում էր լուռ ուրվականի պես և կրկին ու կրկին հանդարտիկ լալիս: Նա կարծում էր, թե ես քնած եմ: Արդարև, ես ինձ քնած էի ձևացնում, որպեսզի ավելի չհուզեմ նրան:

Հաճախ ես մտաբերում էի Օգյուստ Ռոդենի խոսքերը. Երբ տեսնում ես մերձավորիդ ծանր տանջանքը և գիտես, որ ոչնչով չես կարող օգնել, քո վշտի մեջ զգում ես մի տեսակ սփոփանք, այդ այն է, որ դու գիտակցում ես կյանքի խորն իմաստը:

Ես զգում էի կյանքի անիրավ ու դաժան փիլիսոփայությունը, բայց սփոփանք, ավա՛ղ, չէի գտնում: Անշուշտ նշանավոր ստեղծագործողը խոսում էր իր մտքի խորությունից և ոչ դաժան կյանքի իրական իմաստությունից:

Ամառն արդեն սկսվել էր: Երրորդ անգամ մենք տեղափոխվեցինք Չվիցերիա, այս անգամ, իհարկե, ոչ նախկին տրամադրությամբ: Մի քանի ֆրանսիացի ու գվիցերիացի ականավոր բժիշկների խորհուրդով Արմենին տեղափոխեցինք կուցերն կանտոնի մի սանատորիայում, «Կատր կանտոն» գեղեցիկ լճի մոտ, իսկ մենք մեզ համար ընտրեցինք դարձյալ Վո կանտոնի Եժանագին պանսիոններից մեկը:

Ես տակավին վերջնականապես չէի կորցրել հավատս՝ մի օր թշվառ որդուս բուժված տեսնելու, ինքս ինձ խաբելով էի մաքառում վերահաս դժբախտության դեմ: Այդպես է մարդկային բնույթը, երբեք մենք միանգամից չենք հաշտվում մեր գլխին եկած չարիքի հետ և մեր սնուտի հույսերը դնում ենք նույնիսկ աներևակայելի հրաշքների վրա, իսկ երբ ընտելանում ենք չարիքին, զարմանում ենք, որ այնքան կարճատես և այնքան թեթևամիտ ենք եղել:

Շաբաթը մեկ կամ երկու անգամ այցելում էի Արմենին: Ոչ մի փոփոխություն չէի տեսնում նրա ոչ միայն հոգեկանի, այլև ֆիզիկականի մեջ: Նա մեծ դժվարությամբ էր պատասխանում իմ սովորական հարցերին, ավելի հաճախ ամենևին չէր պատասխանում, և ես վախենում էի ձանձրացնել նրան: Ինքը ոչ մի հարց չէր տալիս ինձ ոչ իր մոր, ոչ եղբոր և ոչ քրոջ մասին: Կարծես, նրանք այլևս գոյություն չունեին նրա համար, այնչափ արդեն հեռացել էր իրական աշխարհից: Մի օր նա ինձ ասաց.

— Պապա՛, դուրս բեր ինձ այստեղից, տար մի ուրիշ պանսիոն:

— Ինչո՞ւ, — հարցրի ես ուրախ ու կես զարմանալով նրա անսպասելի պահանջից:

— Այս պանսիոնը թանկ է:

— Ի՞նչ գիտե՞ս, որ թանկ է, — շարունակեցի ես դիտմամբ, որպեսզի ավելի խոսեցնեմ նրան:

— Դու օրական երեսուն ֆրանկ ես տալիս, դա շատ է, շատ-շատ քեզ համար...

— Այդ մասին դու մի հոգար, սիրելիս, դա իմ գործն է:

Նա լռեց ու իր պաղ հայացքը դարձրեց դեպի անորոշ տարածություն, դեպի ով գիտե ինչ մթնոլորտ: Ա՛հ, որքան կկամենայի թափանցել մտքով այն անհասկանալի աշխարհը, ուր դեգերում էր նրա տառապող հոգին:

Մի ուրիշ անգամ նա, հառաչելով, ասաց,

— Ի՞նչ տխուր է այստեղ...

Մենք նստած էինք սանատորիայի առջև տարածված փոքրիկ ու գեղեցիկ պարտեզի մի ծայրում, մի փայտյա կանաչ նստարանի վրա: Այդտեղից երևում էր կանտոնի գմայլելի տեսարաններից մեկը: Սանատորիան տեղավորված էր մեծ լճի ափին, որ մի կողմից ոչ այնքան բարձր լեռ էր, մյուս կողմից շատ բարձր ժայռ՝ դեպի լիճը: Չվիցերիացիք ասում էին, որ այդ լեռան վրա է Վիլիելմ Տեյլը իր ընկերների հետ երդվել ապստամբության դրոշ բարձրացնել ավստրիական բռնակալության դեմ:

Ժայռն ուղղահայաց էր: Նրա ստորոտը ողողվում էր լճի ալիքներով: Նայեցի վար, և մի չար միտք հանկարծ հարվածեց ինձ: Ինչո՞ւ այդտեղ են տեղավորել այդ կեսհիվանդանոցը, ինչո՞ւ պարտեզը շրջապատված չէ որևէ ցանկապատով:

Իհարկե, այդ հարցերը երեխայական էին, քանի որ ոչ մի վտանգ չկար, բայց ես այնուամենայնիվ վախեցա որդուս համար: Ով գիտե ինչ միտք կարող է ծագել նրա հիվանդ ուղեղի մեջ, երբ նա մենակ է: Այդ մտքի ազդեցությամբ ես վայրկենաբար վճռեցի վերցնել նրան և տանել մեզ մոտ: Բայց հարկավոր էր ստանալ նրա մոր համաձայնությունը, առանց որի ես ոչ մի քայլ չէի անում հիվանդի վերաբերմամբ:

— Նինա, — ասացի նույն օրը երեկոյան կնոջս, — Արմենը սանատորիայում տխուր է, լավ չի՞ լինիլ, որ նրան բերենք մեզ մոտ: Միևնույն է, նա այնտեղ չի բժշկվում:

Կինս համաձայնվեց: Յետևյալ օրն իսկ Արմենին տեղափոխեցի պանսիոն, հակառակ բժիշկների խորհրդին՝ ընտանիքի մեջ չպահել նրան:

Օրն երկու անգամ ես նրա հետ զբոսնում էի: Տանում էի նրան շրջակա գյուղերը, մերձակա ոչ շատ բարձր լեռները, ձորերն ու անտառները: Չէի աշխատում ընդհատել նրա լռությունը, որ այնքան ծանր ու այնքան դառն էր ինձ համար: Թող ապրե իր մռայլ աշխարհում, միգուցե ավելի բորբոքեմ նրա մտքերը:

Մի օր, երբ երկար զբոսանքից հետո պանսիոն էինք վերադառնում, հանկարծ երկինքը սկսեց որոտալ, թեև անձրև չէր գալիս:

— Ա՛հ, — անցավ իմ մտքով, — երանի կայծակը զարներ ինձ ու այդ թշվառին և կործաներ երկուսիս էլ:

Գրեթե նույն վայրկյանին մեզնից հագիվ մի տասը քայլ հեռու կայծակն աննկարագրելի որոտով ընկավ հեռագրական սյուներից մեկի վրա: Օդի զորավոր շարժումից մենք ընկանք գետն ի վրա, բայց ես զգացի, որ վտանգից փրկված եմ: Ոտքի ելնելով, որդիս սկսեց վազել: Ինքնապաշտպանության զգացումը դեռ չէր մարել նրա մեջ. նա փախչում էր վտանգից: Մինչև պանսիոն հասնելն անձրևը մեզ թրջեց մինչև մեր ոսկորները:

Այս փոքրիկ դեպքը ես պատմեցի, ցույց տալու համար, թե երբեմն կյանքի մեջ ինչ տարօրինակ զուգահեռություններ են լինում: Արդյոք այդպիսի զուգահեռություններից չե՞ն առաջացել ոստերը մեր նախապաշարուններից:

Այլևս Չվիցերիան կորցրել էր իր նախկին հրապույրն ինձ համար: Ես միանգամայն անտարբեր էի դեպի նրա բնական գեղեցկությունները և դեպի նրա կենցաղը: Իհարկե, մի ուրիշը կարող էր աշխատանքի մեջ մոռանալ իր վիշտը: Բայց ես այդքան ուժ չունեի. աշխատանքը փախչում էր ինձնից: Յիշում եմ, մի ամբողջ շաբաթ ջանացի մի խոշոր գործ սկսել, առաջին իսկ էջերից գործը թվաց ինձ իմ կարողությունից վեր: Փորձեցի գրել փոքրիկ պատմվածքներ, դարձյալ անհաջող: Գրում էի, ջնջում, իբրև թե փոփոխում, իբրև թե շտկում, միևնույնն էր, բան չէր դուրս գալիս: Տեղն է ասել, որ ես առհասարակ շատ մեծ դժվարությամբ էի գրում և այժմ էլ նույնն է, բայց այս անգամ, կարծես, ձեռս շղթայակապվել էր: Ես գրած թերթերս իրարու ետևից պատռում էի ու կատաղած դեն շարտում: Ասում եմ կատաղած, վասնզի ճիշտ որ կատաղում էի, այնքան վրդովեցուցիչ էր ինձ համար սեփական ապիկարության գիտակցությունը: Մի՞թե ուղեղս ցամաքել էր:

Նույն անպտղաբեր օրերը շարունակվեցին և Փարիզում, երբ վերադարձանք այնտեղ հիսունօրյա բացակայությունից հետո:

Արմենի դրությունը քանի գնում, այնքան վատթարանում էր: Եկավ այն դժբախտ ժամանակը, երբ այլևս անհնար էր հոգեկան հիվանդին տանը խնամել: Նա մերթ ընդ մերթ կատաղության նշաններ էր ցույց տալիս: Նա մեզ չէր լսում, ժամանակ-անժամանակ վազում էր փողոց և խառնվում էր ամբոխին: Ես անմիջապես դուրս էի գալիս նրա ետևից և քայլ առ քայլ հետևում էի նրան, միգուցե որևէ վտանգավոր բան թույլ տա իրան կամ որևէ արկածի հանդիպե:

Նրա սովորական զբոսավայրն էր Լյուքսեմբուրգ պարտեզը, որ մեր բնակարանից հեռու չէր: Այդտեղ էր, որ առաջին անգամ տեսա այն ֆրանսուհի աղջկան, որով նա հափշտակված էր, ինչպես ինձ ասաց նրա ընկերներից մեկը, իրավաբանական ֆակուլտետի մի հայ ուսանող:

Աղջիկը մոտեցավ Արմենին, ինչ-որ ասաց նրան, ինչ-որ լսեց նրանից և շուտով հեռացավ չափազանց տխրած դեմքով և գլուխն երերալով: Նա բավական սիրուն էր, շատ երիտասարդ, ոչ ավելի քան 18 տարեկան: Հագնված էր համեստ, բայց փարիզուհու ժամանակակից ոճով ու ճաշակով: Նա թևի տակ բռնած ուներ մի քանի գրքեր ու տետրակներ: Կռահեցի, որ Սորբոնի ուսանողուհիներից էր, և ենթադրությունս ճշտվեց:

— Դուք ճանաչո՞ւմ եք այդ աղջկա ծնողներին,-հարցրի ես մի օր Արմենի ընկերոջը:

— Ճանաչում եմ, բայց ծանոթ չեմ:

— Ովքե՞ր են:

— Հայրը պրոֆեսոր է, եղբայրը կարծեմ ուսանող: Պարզվեց, որ աղջիկն իր կողմից նույնպես հափշտակված է Արմենով, բայց թե որ աստիճանի է հասել փոխադարձ հափշտակությունը, չկարողացա գիտնալ: Ինձ հայտնի էր միայն Արմենի բարոյական արտասովոր մաքրությունը... Կյանքի ապականության համար նա տակավին մնացել էր անձեռնմխելի...

Շուտով այդ աղջիկը չքացավ հորիզոնից, այլևս ես նրան չէի տեսնում: Խեղճ պատանի, դա եղավ նրա կյանքում առաջին և վերջին հափշտակությունը կնոջով:

Ես նրան տեղավորեցի Փարիզի շրջակայքում մի մասնավոր ընտանիքում, ուր կային մի քանի նման հիվանդներ: Ես չունեի միջոց նրան մի որևէ սանատորիայում տեղավորելու:

Ես դադարել էի հաճախել Սորբոնի դասախոսությունները: Մի պահ մտածեցի, արդյոք ժամանակը չի՞ Կովկաս վերադառնալ երեք տարի բացակայելուց հետո: Բայց կային մի քանի լուրջ պատճառներ, որոնք խանգարում էին մեզ այդ անելու: Նախ Արմենի հիվանդությունը: Մեզ համար շատ ծանր էր նրան հայրենիք բերել իր ներկա դրության մեջ: Մի քանի պրոֆեսորներ հավատացնում էին, թե նրա ուղեղը տակավին վերջնապես խավարված չէ, թե կարող է առողջանալ, թե նման դեպքեր շատ են եղել, և վերջ ի վերջո հիվանդները փրկվել են: Եվ մեզ համար ավելի դյուրին էր կառչել այդ սնտոի հավատին, քան լսել մի ռուս բժշկի համարձակ կարծիքը, թե հիվանդի համար փրկություն չկա: Ֆրանսիական մտայնության ծայրահեղ նրբազգացողություն, որ երբեք թույլ չի տալիս դառն ճշմարտությունը մարդու երեսին ասել միանգամից և խորտակել նրա պատրանքը: Երկրորդ պատճառը Ռուբենի և Մարգարիտի ուսումնալը: Մնում էր երկու տարի ևս, որ նրանք ավարտեին, մեկը Լիեժի համալսարանը, մյուսը Ֆենելոնի լիցեյը:

Եվ այդպես, որոշեցինք այդ երկու տարիներն էլ անցկացնել Փարիզում: Տարտամ գրական փորձերի և հոգնած մտայնության տարիներ: Ժամանակիս մեծ մասը վատնում էի դրսերում, ինքս ինձ հուսադրելով, թե կյանք եմ ուսումնասիրում և դա ինձ մի օր պետք կգա:

XIV

ՀԱՃԵԼԻ ԵՎ ԱՆԱԽՈՐԺ ՀԱՆԴԻՊՈՒԲՆԵՐ

Մեծ մասամբ կարդում ու գրում էի սրճարաններում, երբ գրելու պահանջ էի զգում: Գրեթե այնտեղ գրեցի երկու պիես «Կործանվածը» և «Ավերակների վրա» ու մի քանի պատմվածքներ:

Գարնան և ամառվա ամիսներին օր չէր անցնում, որ չհանդիպեի մի նորեկ կովկասցու: Soufflet սրճարանում ես դարձել էի մի տեսակ կենտրոնական դեմք և տեղեկատու: Ծանոթ թե անծանոթ ամեն ոք այնտեղ էր գալիս ինձ տեսնելու:

Մի օր հանդիպեցի «Մշակ»-ի այն ժամանակվա խմբագիր Ալեքսանդր Քալանթարին: Նա Փարիզ էր եկել որպես գյուղատնտես՝ ինչ-որ համագումարում մասնակցելու: Չնայելով մեր երբեմնի փոխադարձ սառը հարաբերություններին, ես այդ մարդուն հարգում էի: Տեղն է ասել, որ ես նրան ճանաչում էի շատ վաղուց, դեռ յոթանասնական թվականների վերջերից և ոչ միայն իրան, այլև իր յոթ եղբայրներին և ծնողներին, որոնց ամբողջ Բաբուն անվանում էր «հայրիկ» և «մայրիկ»: Հարգում էի Ալեքսանդրի կիրթ, վերին աստիճանի մեղմ և համբերատար բնավորությունը: Որպես հրապարակախոս նա, իհարկե, Գրիգոր Արծրունի չէր, ուզում եմ ասել չունեի նրա գրչի թափն ու ավյունը: Բայց դրա փոխարեն նա օժտված էր ոչ պակաս արժեքավոր հատկություններով,

որոնցից մեկը հազվագյուտ էր այն ժամանակվա հայ հրապարակախոսների միջավայրում, այն է՝ անսահման զգաստություն բանակովի մեջ: Նա երբեք իր հակառակորդների վերաբերմամբ չէր գործածում անզուսպ լեզու, երբեք չէր վիրավորում նրանց անձնավորությունը կամ անհատական ինտիմ կյանքը: Հակառակորդներն այդ անմասն հասկությանը ճգնում էին նսեմացնել, անվանելով նրան երկչոտություն: Բայց ես, որ ճանաչում էի Ալեքսանդրի ծնողներին և իմ պատանեկան տարիներն ապրել էի նրանց հարևանության մեջ Բաքվում, չնայելով մեր փոխադարձ սառնությանը, հակված էի նրա զգաստությունը վերագրել իր ընտանեկան կրթությանը: Այն ժամանակվա Բաքվի նման ասիական կոշտ ու կոպիտ միջավայրում «հայրիկի» և «մայրիկի» բարի ու մեղմ բնույթը և ընդհանուրի կողմից վայելած հարգանքը բացառիկ երևույթներ էին:

Մեր երկարամյա ծանոթության ընթացքում ես միայն մի անգամ Ալեքսանդր Քալանթարին տեսա կատաղության չափ վրդովված: Եթե չեմ սխալվում, Թիֆլիսի հայ հրատարակչական ընկերության անդամների տարեկան ընդհանուր ժողովն էր քաղաքային ինքնավարության դահլիճում: Նիստը բացվելուց առաջ, չգիտեմ ինչ առիթով, նրա և Ավետիք Արասխանյանի մեջ ծագեց բուռն վիճաբանություն: «Մուրճ»-ի խմբագիրը «Մշակ»-ի խմբագիր Քալանթարից պակաս մեղմաբարո մարդ չէր: Բայց հանկարծ, միանգամայն անսպասելի, երկուսն էլ միաժամանակ բռնկվեցին և սկսեցին, թեև ոչ այնքան բարձր ձայնով, իրարու հասցեին ուղղել այնպիսի լուտանքներ և փողոցային հիշոցներ, որոնց նմանը ես երբեք, երբեք ոչ մեկի և ոչ մյուսի բերանից չէի լսել:

— Ա՛յ տղա, — գոչեց Ղազարոս Աղայանը, — զոկերը գժվեցին:

Եվ, մեջ ընկնելով, նա իր հուժկու ձեռներով բաժանեց կռվողներին:

Ես հաճույթով Ալեքսանդր Քալանթարի հետ անցկացրի մի քանի ժամեր: Նա ինձ հաղորդեց մեկը մյուսից ավելի տխուր լուրեր:

— Այժմ դաշնակցության դեմ կազմվել է թուրքերի մուսաֆաթը, — ավելացրեց նա դառը հեզնանքով, — և երկու ազգությունների դժոխային հարաբերությունները սպառնում են ավելի բարդանալ: Խորհուրդ եմ տալիս այժմ Կովկաս չվերադառնալ, որպես գեղարվեստական անբռնազբոսիկ գրող դուք ունեք իրավունք այստեղ մնալու հանուն ստեղծագործող մտքի ազատության...

Մի օր էլ հանդիպեցի մի ժամանակվա «Тифлиский вестник» անունով լրագրի խմբագիր Կոնստանտին Բեիբուրջանին: Ութսունական թվականների սկզբին այդ լրագրում տպվել էին իմ մի քանի անստորագիր թղթակցությունները Բաքվից: Իշխանական ծագում ուներ մարդը և չէր տատանվում պարծենալ իր ազնվական տիտղոսով, չնայելով իր մտքի բավականաչափ սրությանը: Իր ժամանակին նա, ոչ առանց ձիրքի, թե բերանացի և թե՛ գրչով կռվել էր ցարերի կովկասյան աժանների դեմ: Վերջին նրա պայքարն եղավ հայտնի խուլիգան, պրովոկատոր հայակեր բանաստեղծ Վելիչկոյի դեմ, որ «Кавказ» պաշտոնական լրագրի խմբագիրն էր... Այնուհետև նա լռեց, և այժմ ծառայում էր Ալեքսանդր Մանթաշյանի մոտ չգիտեմ ինչ պաշտոնով: Մի անգամ ես նրա հետ ընդհարվել էի Թումանովների «Новое обозрение» լրագրի խմբագրատանը: Այնուամենայնիվ ես հարգանքով ընդունեցի նրա բարևը: Օտարության մեջ հայրենակիցները դյուրությամբ են մոռանում իրանց անցյալ փոխադարձ գժտությունները, մանավանդ, եթե հակառակորդները գիտեն կյանքին նայել մի քիչ փիլիսոփայական աչքերով:

Մի ուրիշ իշխան Ալ... Ար... Երկ... անունով, որին նույնպես հանդիպեցի Souffet սրճարանում, քմահաճույքի և ինքնաերկրպագման մարմնացումն էր: Նա այնպես էր պահում իրան, որ կարծես, Մարսից էր վայր ընկել: Նա ոչինչ և ոչինչ չէր հավանել Ֆրանսիայում և զարմանալի ապլոմբով քննադատում և պարսավում էր, անպայման պարսավորում ամեն ինչ, որ տեսել էր և տեսնում էր: Պետք է ասել, որ այդ տիպի մարդիկ ինձ ծանոթ էին վաղուց: Ռուսիայից, մանավանդ Կովկասից եկողների մի որոշ մասն այդպես էր, և ես նրանց չէի սիրում, որովհետև կեղծում էին միամիտներին ցույց տալու համար, թե ավելի գիտեն և ավելի նուրբ ճաշակ ու մտավոր պահանջներ ունեն, քան ուրիշները: Եթե այդպես լիներ, այդ մարդիկ մի անգամ Ֆրանսիան ու

Փարիզը տեսնելով, այլևս ցանկություն չէին ունենալ տեսնելու, մինչդեռ գրեթե ամեն տարի նրանք վազում էին այնտեղ:

Շատ տիպիկ և ուսումնասիրության արժանի էր մեկն իմ հայրենակիցներից: Նրա անունն էր Յովսեփ Գուլիշամբարով: Նա եկել էր Պետերբուրգից Փարիզում առմիշտ հաստատվելու համար: Պաշտոնաթող չինովնիկ էր «իսկական պետական գաղտնի խորհրդականի» տիտղոսով և մասնագիտությամբ ինժեներ-տեխնոլոգ: Տակավին առողջ ու կայտառ ծերունի էր մոտ վաթսուն տարեկան: Պաշտոնական գործուղումներով շատ ճամփորդած մեկն էր թե՛ Ռուսիայում և թե՛ Եվրոպայում և Ամերիկայում: Մի ժամանակ ցարական կառավարությունն, առանց նրա հետ կանխավ խորհրդակցելու, Բաբվի և Գրոզնիի նավթահանքերի վիճակը չէր կարգազրույց: Բոլոր սպեկուլյանտները նրան ճանաչում էին ու երկրպագում, սակայն քչերին էր նա ցույց տալիս իր հովանավորությունը: Բացի ռուսականներից, նա պարզապես էր գրեթե բոլոր եվրոպական պետությունների շքանշաններով: Փարիզ եկավ թե չէ, նրա առաջին գործն եղավ նոր հագուստներ պատվիրել և յուրաքանչյուր հագուստի օձիքին կպցնել ֆրանսիական պատվո շքանշանի կարմիր լաթի կտորը: Նյութապես միանգամայն ապահով մարդ էր, ուներ իր աստիճանին վայել թոշակ և կլորիկ գումար բանկում: Լատինական արվարձանում նա իր համար վարձեց մի կոկլիկ բնակարան և ինքը կահավորեց իր ճաշակով:

Թվում էր, թե մարդն ամեն ինչ ունի և կարող է իր ծերության տարիներն անցկացնել անհոգ:

— Գիտե՞ք, — ասաց նա ինձ հանկարծ մի օր, — ես ուզում եմ իմ կյանքին վերջ տալ:

— Ինչո՞ւ, — հարցրի ես անտարբեր, կարծելով, թե մարդը կատակ է անում:

— Յենց այնպես, ձանձրացել եմ: Ձեզ անհավատալի է թվում ասածս, բայց ես լուրջ եմ ասում, ես այլևս ապրել չեմ ուզում:

— Բայց պատճառ՞որ:

— Պատճառն իմ անցյալումն է: Լսեցեք, երբ ես նայում եմ ետ, դեպի իմ անցած ուղին, ինքս ինձնից զզվում եմ:

— Այդ դիրքը, այդ աստիճանները և այդքան շքանշաններ ստանալուց հետո՞:

— Մի ծաղրեք ինձ ձեր մտքում, գիտեմ, որ այդ բոլորը ձեզ համար դատարկ բաներ են, որովհետև դուք գրող եք, իսկ ձեզ նմաններն ինձ նմաններին չեն սիրում և ունեն իրավունք չսիրելու: Բայց լսեցեք, քառասուն տարի միտք ու հոգի եմ մաշել և ծառայել արբշիռ ցարերի կառավարությանը և զանազան սպեկուլյանտների գրպանին: Ինչո՞ւ: Որովհետև ես հիմար էի, այո՛, այո՛, հիմար, մի հակառակեք: Իմ ամբողջ կյանքում ես ունեցել եմ միայն մի քիչ թե շատ լուսավոր վայրկյան: Այդ այն տարիներն էին, երբ, դուք պիտի հիշեք, ես Բաբվովում հրատարակում ու խմբագրում էի մի փոքրիկ լրագիր...

— «Бакинские известия», թե՛...

— Դրա նման մի բան: Ես այսօր զոջում եմ, որ այնտեղ չմնացի, գոնե կարող էի ասել, որ ես իմ ուժերի չափ ծառայում եմ հասարակական շահերին, որ ես այսպես թե այնպես, մի միավոր էի և ոչ այսօրվա զրոն: Լսեցե՛ք, ես անկեղծ եմ ասում, ես նախանձում եմ ձեզ, որ ծառայել եք և ծառայում եք մեր ազգի կուլտուրական կրթության: Այո՛, այո՛, դուք ունիք իրավունք պարծենալու, որ զուր չեք վատնել ձեր կյանքը, իսկ ես ոչ...

Նա լռեց և այլևս ոչինչ չասաց:

Այդ օրից նա ամեն երեկո ինձ հանդիպելիս նույնն էր կրկնում «Պիտի վերջ տամ իմ կյանքին»: Ես կարծում էի, որ նա խելագարվում է: Բարեբախտաբար, այդ չպատահեց: Չպատահեց և

ինքնասպանությունը: Շուտով նա թողեց իր կոկիկ բնակարանը, տեղափոխվեց Կովկաս: Չեմ հիշում որքան ժամանակ անցած կովկասյան լրագրներում կարդացի նրա մահվան ազդարարությունը և մի փոքրիկ լուր, թե հանգուցյալը իր թանկագին գրադարանը կտակել է հայոց բարեգործական ընկերությանը...

Հիշում եմ երկու անախորժ ծանոթություններ:

Մի երեկո ինձ մոտեցավ Գոգոլի Դերժիմորդայի կերպարանքով մի մարդ իր կնոջ հետ և հարցրեց.

— Դուք ճանաչո՞ւմ եք Թախտաճյանին:

— Այո՛, — պատասխանեցի ես:

Թախտաճյանը (անունը մոռացել եմ) մի շատ պատկառելի մարդ էր հեղափոխական ոգով տոգորված, նրան չափտի չփոթել դաշնակցական Թախտաճյանի հետ): Ես նրան հարգում էի:

— Կինս նրա ազգականն է, — շարունակեց Դերժիմորդան, ուզում է նրան տեսնել, չգիտե՞ք արդյոք նրա հասցեն:

— Ոչ, բայց նա ամեն երեկո գալիս է սրճարան, գուցե այսօր էլ գա, սպասեցեք, եթե կարող եք:

— Դժբախտաբար ժամանակ չունենք, եթե գա, բարի եղեք նրա հասցեն հարցնելու: Մենք վաղը դարձյալ կգանք: Թույլ տվեք ծանոթանալ. Քուրթախի զինվորական նահանգապետ Սլավոլինսկի... Ցտեսություն:

Ես այդ տիրահոչակ ժեներալի դաժանությունների մասին շատ բան էի լսել վրացի ուսանողներից: Քուրթախի ամբողջ ազգաբնակչությունը սարսափով և զզվանքով էր խոսում այդ զազրելի սատրապի մասին: Հետևյալ երեկո նա եկավ: Ես դեռ չէի հանդիպել Թախտաճյանին:

— Ափսոս, — ասաց նահանգապետը, — գուցե վաղը գա, գիտեք, մենք շատ կարևոր գործ ունենք նրա հետ, ասացեք իրան, բայց մենք մի անգամ էլ կգանք: Հուսով եմ իմ ազգանունը հիշում եք:

— Ինչպես չէ, ձեր ազգանունն է Սվոլոչինսկի, — ասացի ես, դիտմամբ աղավաղելով նրա անունը:

Մարդը ցնցվեց, նայեց ինձ ոտքից մինչև գլուխ կատաղի հայացքով, բայց ոչինչ չասաց: Հետևյալ օրը նա չեկավ, և ես այլևս չհանդիպեցի նրան:

— Դուք նրան իր իսկական անունն եք տվել, — ասացին վրացի ուսանողները, երբ դեպքը պատմեցի նրանց:

Նրանք չորս հոգի էին, չորսն էլ «գաղափարական» վարժուհիներ, չորսն էլ սևահեր, գրեթե սևամորթ, չորսն էլ պատկառելի տարիքով, թեև տակավին օրիորդներ: «Իրարու նմանները միանում են», — ասում են ֆրանսիացիք և զուր չեն ասում: Ինչու էին Փարիզ եկել — չհարցրի, համենայն դեպս համաշխարհային ցուցահանդեսի ապրանք չէին: Գուցե եկել էին իրանց ճաշակը նրբացնելու, երևի Փարիզի կյանքից այնքան հուզումնալի ռոմաններ կլանելուց հետո: Եվ նրբացնում էին, ագահությամբ յուրացնելով բուլվարային հյուրիների ազատ ձևերն ու շարժումները: Այս տեսակետից առանձին ջանք և ընդունակություն էր ցույց տալիս ամենից կրտսերը, նա, որ կլիներ մոտ քառասուն տարեկան: Սրճարանի տերրասում նստելով մի այթոռի վրա, նա մինչև ծնկները բաց ոտները ցցում էր մի ուրիշ այթոռի վրա, կռթնում էր մի երրորդին և բարձրաձայն քրքջում էր առանց որևէ պատճառի: Մյուսները չէին քաշվում պրոֆեսոր Միքայել Թամամյանի և իմ ներկայությամբ պատմել ցինիկ անեկդոտներ: Այդ ի՞նչ էր, Փարիզն էր նրանց իսլազարեցրել, թե հենց իսլազար էլ եկել էին:

Ես գայրանում էի, գայրանում էր նամանավանդ դյուրագրգիռ Թամամշյանը, չնայելով, որ մեր կյանքում նման և ավելի գմայելի բաներ էինք տեսել ու լսել: Բայց ոչ ես և ոչ էլ նա չէինք արտահայտում մեր գայրույթը, հարգելով չորս վարժուհիների պատկառելի կոչումը: Վերջապես, մի անգամ պրոֆեսորը, չկարողանալով այլևս իրան զսպել, ասաց.

— Հարգելի մանկավարժուհիներ, Փարիզը մարդկային լավագույն և վատագույն բարքերի խառնուրդն է, աշխատեցեք այս քառսից չտանել այն անպետք ապրանքը, որը վաղը ձեր հայրենիքում ամոթով դեն պիտի շարտեք...

Բարեբախտաբար չորս վարժուհիները շուտ ավարտեցին իրանց դասընթացքը և շուտով ուղևորվեցին Իտալիա:

Մի օր ինձ մոտ եկավ «Աղբյուր-Տարագի» խմբագիր-հրատարակիչ Տիգրան Նազարյանը: Դա ինձ համար անսպասելի չէր. ով մի քանի տարիներ ապրել է Եվրոպայում, անկարելի է, որ մի քանի անգամ հանդիպած չլինի այդ մարդուն, միևնույն է Ֆրանսիայում, թե՛ Չվիցերիայում, Գերմանիայում, թե՛ Իտալիայում:

Ես ճանաչում էի Տիգրան Նազարյանին դեռ այն ժամանակից, երբ նա Թիֆլիսի չեմ մտաբերում որ բանկում վարում էր հաշվապահի պաշտոն, այսինքն ութսունական թվականներից: Այսպես կոչված հայ գրական-հասարակական ասպարեզում ես չեմ ճանաչել մի ուրիշը, որ ունենար այդ մարդու չափ քանքար կյանքի սանձը բռնելու ու հեծնելու: Ճշմարիտ է, շատ փոքր էր նրա Պեգասը և ոչ թևավոր, բայց բավական էր նրա միջակությունն ամենուրեք սլացնելու և ամենուրեք քայլեցնելու իր տկար լուսավորությամբ:

Այն ժամանակվա հայ իրականության տեսակետից հետաքրքրությունից զուրկ չէ Տիգրան Նազարյանի խմբագիր-հրատարակիչ դառնալու պատմությունը: Երբ նա ծառայում էր բանկում, երևակայել չէր կարող, թե ինչ պատվի պիտի արժանանա: Մի օր նրա մոտ է գալիս ուսուցիչ Գաբրիել Միրզոյանը, որի մասին գրել եմ իմ ներկա հիշողությունների առաջին մասում, և ասում է.

— Տիգրան Նազարյան, կկամենա՞ք լինել խմբագիր-հրատարակիչ մի մանկական ամսագրի:

Տիգրանը, որ այդ ժամանակ զբաղված էր համարակալով, նայում է Միրզոյանի դեմքին զարմացած:

— Այո՛, խմբագիր-հրատարակիչ, — կրկնում է ուսուցիչը իր հաստ ընչանցքի ու երկայն մորուքի միջից արձակելով մի հեզնական ժպիտ: — Թույլ տվե՞ք բացատրել, ես ու հայտնի մանկավարժ ու մանկական գրող Ղազարոս Աղայանը որոշել ենք մի ամսագիր հրատարակել մանուկների համար: Մենք գիտենք, որ կառավարությունը մեզ հրատարակման իրավունք չի տալ, որովհետև քաղաքական տեսակետից կասկածելի ենք նրա աչքում, ուստի վճռեցինք դիմել ձեզ, համոզված լինելով, որ այդ իրավունքը ձեզ կտրվի: Դուք կլինե՞ք պաշտոնական խմբագիր-հրատարակիչ, իսկ կգրենք ու կխմբագրենք մենք: Համաձայն ե՞ք:

Տիգրան Նազարյանը երկար չի մտածում և, համարակալն արհամարհանքով մի կողմ դնելով, պատասխանում է.

— Համաձայն եմ:

Շուտով նա ստանում է հրատարակության իրավունքը և դառնում է խմբագիր-հրատարակիչ «Աղբյուր» ամսագրի: Բայց նա դրանով չի բավականանում: Ի՞նչ մեծ բան է մանուկներին դաստիարակել, ինչո՞ւ չի կարելի հանձն առնել և հասակավորների կրթությունը: Եվ ահա նա սկսում է աշխատել այդ ուղղությամբ և ստանում է «Տարագ» շաբաթաթերթի իրավունքը: Ինչո՞ւ «Տարագ» և ոչ ուրիշ, մի պատշաճ անուն: Որովհետև Տիգրան Նազարյանը խելոք մարդ է, նա

գիտե, որ եթե ուրիշ անուն տար շաբաթաթերթին, կառավարությունից թույլտվություն չէր ստանալ: Տարագ կնշանակե հագուստի ձև, ու թերթը պիտի լինի կար ու ձևի ուղեցույց —

Журнал для мод կամ Модный журнал, մի անմեղ բան, որ կապ չունի գրականության, հրապարակախոսության, մանավանդ քաղաքականության հետ: Արդարև, «Տարագ»-ի առաջին համարները լույս են տեսնում զանազան կանացի զգեստների, գլխարկների և մանեկենների նկարներով: Դժբախտաբար, հրապարակախոս հոչակվելու փափագը մի անգամ առ միշտ թունավորել է Տիգրան Նազարյանին: Ճշմարիտ է, նրա երկու պարբերականները միասին վերցրած հարյուր բաժանորդ չունեն, բայց փաստը մնում է փաստ, Տիգրան Նազարյանը խմբագիր-հրատարակիչ է: Մի քանի գովասանական հոդվածներով և ակնարկներով նա կարողանում է գրավել Գրիգոր Արծրունու բարեկամությունը, և «Մշակ»-ը նրան վերցնում է իր թևերի տակ:

Շուտով Գաբրիել Միրզոյանը Տիգրան Նազարյանի համար դառնում է ձանձրալի: Նա կարողանում է ազատվել այդ հավակնոտ մարդու ընկերությունից, իսկ Ղազարոս Աղայանի հետ շարունակում է իր բարեկամությունը:

Մեռնում է Գրիգոր Արծրունին, նրա ժառանգները գժտվում են Տիգրան Նազարյանի հետ, խեղճ մարդը զրկվում է «Մշակ»-ի հովանավորությունից: Բայց Տիգրան Նազարյանն այն մարդկանցից չի, որոնք այդպիսի չնչին բաներից հուսալքվում են: Նա ունի զարմանալի ընդունակություն ծաղրի, անարգանքի և կոպտությունների դեմ մաքառելու, ոչ այնքան գրչով, որքան լռությամբ և համբերությամբ: Նրա գրիչը ուժ չունի, նա նույնիսկ գրել էլ չգիտե, չեմ ասում տաղանդավոր կամ սրամիտ, այլ առանց քերականական սխալների: Այդ մասին նա չի հոգում և չի հոգաց մինչև իր կյանքի վերջը:

— Այս անգամ ի՞նչ միսսիայով եք Եվրոպա եկել, — հարցրի ես Տիգրան Նազարյանին, վասնզի նա տարենը երկու-երեք անգամ վազում էր Եվրոպա միշտ մի որևէ առաքելությամբ:

Նա գրպանից դուրս բերեց շքեղ թղթի վրա տպված մի հրավիրագիր և ցույց տվեց ինձ հպարտությամբ: Դա ինձ համար նորություն չէր, նման հրավիրագիրներ Տիգրան Նազարյանն իր ծոցում ուներ տասնյակներով, որովհետև Եվրոպական ոչ մի երկրում չէր մոռացել մտնել պարբերական մամուլի բյուրոները և թողնել այնտեղ «Աղբյուր-Տարագի» խմբագրության հասցեն: Նա ասում էր.

— Ես միակն եմ հայ խմբագիրների մեջ, որ պատիվ ունիմ հրավիրվելու համաշխարհային կոնգրեսներին:

Եվ ճիշտ էր ասում: Մի բան նա համառորեն թաքցնում էր, նույնիսկ իր մերձավոր բարեկամներից, այն, թե ինչ նյութական միջոցներով է տարենը տասներկու ամիս Եվրոպայում ճամփորդում այն ժամանակ, երբ «Աղբյուր-Տարագ»-ի խմբագրությունը հավիտենական նյութական կարիքի մեջ էր և իր օձիքը չէր կարողանում ազատել գրաշարներից: Մի անգամ ես փորձեցի նրան այդ հարցը տալ: Նա ինձ պատասխանեց.

— Տեսնո՞ւմ եք այս փողկապը, Մարսելումն եմ գնել վաթսուն սանտիմով:

Թշնամիներն ասում էին, թե նա զբաղվում է գաղտնի սպեկուլյացիայով, թե նա այս է անում, այն է անում: Ես նկատել եմ Տիգրան Նազարյանի մեջ վաճառականի ձիրք ու ձգտում, բայց չունիմ ոչ մի փաստ նրա վաճառականության կամ սպեկուլյացիայի:

Հայ մամուլի ասպարեզում մի փոքրիկ միավոր էր Տիգրան Նազարյանը, նա չունեի ձիրք ոչ հրապարակախոսի, ոչ ֆելիետոնիստի, ոչ քրոնիկետրի, բայց եռանդուն էր, անսահման եռանդուն, բարեսիրտ և միշտ պատրաստ հասարակական գործերում այս կամ այն կերպ օգտակար լինելու, մանավանդ աղետների ժամանակ: Հիշում եմ, ինչպես նա պատերազմի տարիներին ջերմաչափը կոնատակին դրած, վազվզում էր դեսուդեն, դրամ հանգանակում, մթերք ժողովում

գաղթականներին ճաշ ու թեյ մատակարարելու կամ ինչպես ինքն էր ասում՝ «հրատապ օգնություն մատուցանելու»:

ՆԿԱՐԶՈՒՅԻՆ: ԹՈՒՆԱՎՈՐՈՒՄ: ՎԵՐԱԴԱՐՁ

Ես նրան հանդիպեցի Չվիցերիայում: Նա եկել էր իր հոր հետ Լիոն քաղաքից և տեղավորվել Նույն պանսիոնում, ուր մենք սովորաբար իջևանում էինք:

Շուտով իմացա, որ ծերունին ջուրթակագործ է և Լիոնում ունե մի մեծ արհեստանոց մի քանի տասնյակ վարպետներով, իսկ աղջիկը նկարչուհի: Այդ վերջինը ես իմացա հենց առաջին նախաճաշի ժամանակ, երբ նա, ուտելը թողած, իր այլոմում շտապ-շտապ նկարեց Մարգարտի գլուխը: Դա բավական բարձրահասակ, նրբակազմ, սիրուն մի աղջիկ էր: Առանձնապես գրավիչ էին նրա մեղմ ձևերը, մելոդիկ ձայնը և մանավանդ փղոսկրեգույն կանոնավոր ատամները, որ սրա ժպիտներին տալիս էին մի բացառիկ հրապույր:

Կարո՞ղ էի մի այդպիսի էակով չհետաքրքրվել, որքան ևս ուղեղս ու սիրտս գրավված լինեին անբուժելի հայրական վշտով: Ե՞ս, որ առհասարակ այնքան դյուրագգաց և, չեմ ամաչում ասել, թուլամորթ էի կանանց վերաբերմամբ: Ես, որի որոնող տեսողությունը գրեթե վիրավորված էր ամեն օր հանդիպելով գլիցերոլիներին, զմայլելի երկրի այդ ոչ զմայլելի կանանց: Արդարև, ինչո՞ւ այդքան տգեղ են գլիցերոլիները:

Մի օր ճաշի միջոցին նա ինձ հարցրեց.

— Դուք նկարի՞չ եք:

— Ո՛չ, օրիորդ:

— Գուցե երաժիշտ եք:

— Ներեցեք, օրիորդ, ես միայն երաժշտության երկրպագու եմ:

— Բայց անկարելի է, որ դուք չունենաք առնչություն այս կամ այն արվեստի հետ:

— Դուք չեք սխալվում, — միջամտեց կինս իր սեռին հատուկ անհամբերությամբ, ամուսինս բելետրիստ է:

— Ա՛հ, տեսաք ինչպես գուշակեցի, — գոչեց օրիորդը, ուրախանալով, որ մասամբ չէր սխալվել: — Ի՞նչ լեզվով եք գրում:

— Հայերեն լեզվով:

— Դժբախտաբար ես այդ լեզուն չգիտեմ: Բայց ես հայերի մասին շատ եմ լսել և կարդացել:

— Ցանկալի է գիտենալ — ի՞նչ եք լսել կամ կարդացել, — հետաքրքրվեց կինս:

— Օ՛ո, տիկին, շատ տխուր բաներ: Դուք շատ դժբախտ ազգ եք, ձեզ շարունակ հալածում են ու կոտորում թուրքիայում:

— Ինչպես հրեաներին Ռուսիայում, — ավելացրեց օրիորդի հայրը:

Ես լռեցի: Ինձ համար առհասարակ այդ ուղղությամբ օտարների հետ խոսելը վերին աստիճանի անախորժ, Նույնիսկ վիրավորական էր: Թվում էր ինձ, որ ես նրանց աչքում նսեմանում եմ,

ոչնչանում: Իմ ազգի խեղճությունն ես իմն էի համարում և կարեկցության դեմ ավելի էի վրդովվում, քան ատելության և վիրավորանքի դեմ:

Երևի նրբազգաց ֆրանսուհին գուշակեց իմ դժկամությունը: Նա շտապեց խոսակցության նյութը փոխել:

— Արդյոք ձեր երկերը ֆրանսերեն թարգմանվա՞ծ են, — հարցրեց նա:

— Մի քանիսը, այո:

— Ես կկամենայի կարդալ: Ես առհասարակ սիրում եմ կարդալ արևելյան ազգերի գրականությունը: Բարի եղեք ինձ տալու ձեր երկերի հրատարակչի հասցեն:

— Կարիք չկա, օրհորդ, ես ինքս կտամ ձեզ իմ գործերից մի երկուսը:

— Ավելի լավ, տվե՛ք...

Բախտի բերմամբ հետո վերցրել էի «Չար ոգին» Արշակ Չոպանյանի և «Արտիստ»-ը ու «Ֆաթման և Ասադը» Սերժ դ'Էրմինիի թարգմանությամբ: Նույն երեկո իսկ այդ գործերը տվեցի օրհորդին:

Չետևյալ օրը նա ասաց.

— Գիտեք, պարոն, ձեր շնորհիվ ես գիշերը լուսացրի անքուն:

— Բայց օրհորդ...

— Այո, ձեր շնորհիվ: Ես ձեր գործերը կարդացի միանգամից, անընդհատ: Կարծում եմ, դրանից ավելի մեծ կոմպլիմենտ չի կարելի անել մի հեղինակի:

— Խորապես զգացված եմ, օրհորդ, — ասացի ես, իրավ զգացված: — Ձեր կարծիքն ինձ համար շատ թանկ է:

— Գիտեք, ես առանձնապես հավանեցի «Արտիստ»-ը: Շատ համակրելի է ձեր Լևոնը:

Չետևյալ օրն օրհորդը դարձավ ինձ.

— Ես մի ինդիր ունեմ ձեզնից:

— Չրամայեցե՛ք, օրհորդ:

— Թույլ տվեք ձեր պատկերը նկարել յուղաներկով: Ես վաղուց էի ուզում ինդրել ձեզ այդ մասին: Ուրեմն համաձայն եք, — շտապեց ավելացնել օրհորդը, օգտվելով իմ լռությունից:

Անշուշտ նա զգաց, որ ես ուրախ եմ իր առաջարկությանը: Բայց ինձ համար հետաքրքրական այնքան նրա գործը չէր, որքան անձնավորությունը: Ես ուրախ էի, որ առիթ պիտի ունենամ մի քանի օր ժամերով լսելու նրա մելոդիկ ձայնը: Բացի դրանից, ինչո՞ւ թաքցնել, իմ մեջ շոյված էր տղամարդու անխուսափելի փափագը՝ դուր գալ կնոջը: Մի փափագ, որից զերծ չէ ոչ մի մահկանացու և ոչ մի հասակում, որքան ևս փարիսեցիները հակառակը պնդեն...

— Ո՞րտեղ եք մտադիր աշխատելու, օրհորդ, — հարցրի ես:

— Իմ սենյակում, իհարկե, եթե բարեհաճեք նեղություն կրել բարձրանալու: Դուրսը, պարտիզում կամ ագարակում անցորդները ինձ խանգարում են աշխատելու, մանավանդ երեխաները, նրանք միշտ շրջապատում են ինձ, երբ ես նկարում եմ:

Հետևյալ օրը որոշված ժամին գնացի նրա սենյակը, որ մի հարկով բարձր էր իմնից: Նա արդեն ամեն ինչ պատրաստել էր և վրձինը ձեռին ինձ էր սպասում: Հակառակ իմ սպասածին՝ մենակ չէր, ներկա էր և նրա հայրը: Ես մոռացել էի, որ այդ մոտ վաթսուն տարեկան կայտառ ծերունին առհասարակ անբաժան էր իր աղջկանից և ամենուրեք հետևում էր նրան, նույնիսկ նկարելու ժամանակ: Ինձ դուր չէր գալիս այդ մարդն իր խոժոռած դեմքով և պարզ ակնոցի տակից նայող սուր և անդուրեկան աչքերով: Նա իմ բարեն ընդունեց ֆրանսիացուն հատուկ քաղաքավարությամբ, բայց ոչ նույն ֆրանսիացուն հատուկ սիրալիրությամբ: Ես ուշադրություն չդարձրի դրա վրա: Ի՞նձ ինչ, թող ինչքան ուզում է մնա, եթե նրա աղջիկն այդ կամենում է: Բայց շուտով նկատեցի, որ նկարչուհին մի տեսակ նեղվում է և շատ էլ հանգիստ չի աշխատում: Արդարև, դժվար էր նրա համար չներվայնանալ, երբ ամեն անգամ երեսը ետ դարձնելիս տեսնում էր ծերունու խոժոռ դեմքը ու նրա սուր աչքերը, ճերմակ ու թանձր հոնքերի տակից:

Շուտով ես ինքս էլ սկսեցի նեղվել: Ծերունին իմ աչքում դարձավ մի տեսակ ռուսական ժանդարմ: Նրա ներկայությունը խանգարում էր ինձ ազատ խոսել ինչի մասին ևս լիներ, թեկուզ նյութը արվեստներին կամ գրականությանը վերաբերվեր:

Այդպես շարունակվեց երեք օր: Օրիորդի աշխատանքն առաջ էր ընթանում շատ դանդաղ: Ես նկատում էի, որ նա ավելի շատ մտածում ու դիտում է, քան նկարում: Երբեմն նա վրձինը ձեռին մոտենում էր լուսամուտին, նայում էր դուրս առանց մի բան արտասանելու: Վերջապես, չորրորդ օրը, հագիվ գործը վերսկսած, մի կողմ նետեց վրձինն ու ասաց.

— Ներեցե՛ք, պարո՛ն, այսօր ես ինձ վատ եմ զգում, աշխատել չեմ կարող:

— Հետաձգի՛ր վաղվան, ժամնետ, հետաձգի՛ր վաղվան, — արտասանեց ծերունին, մի ծուռ հայացք ձգելով ինձ վրա:

Նրա ձայնն ինձ թվաց այնքան անսխորժ ու գրգռեցուցիչ, որքան երաժշտական ու անսխորժալուր էր նրա աղջկա ձայնը:

Ես ոտքի ելա և դուրս գնացի:

Հետևյալ օրն եկա դրականապես վճռած՝ հրաժարվել նկարվելուց: Այս անգամ ծերունին չկար:

— Օրիորդ, — ասացի ես ամենայն հանգստությամբ, — երեկ ես նկատեցի, որ դուք դժվարանում եք աշխատել: Անկասկած, սյուժեն ձեզ չի տրամադրում, եկեք թողնենք այդ գործը և...

— Ուրեմն դուք չե՞ք հավանում իմ գործը, — ընդհատեց խոսքս նկարչուհին վշտացած, — բայց դուք դեռ չեք տեսել ձեր պատկերը, իսկ ես դեռ շատ պիտի աշխատեմ նրա վրա: Հուսով եմ, որ իմ գործը չի ձախողիլ:

— Ներեցե՛ք, օրիո՛րդ, ես այդ չէի ուզում ասել: Խոսքս ձեր հոր մասին է: Նա ձեզ խանգարում է աշխատել, ես զգում եմ ձեր նեղսրտումը...

— Հասկանում եմ, պարոն, — արտասանեց օրիորդը հեզակական ժպիտով: — Երեկ ես նկատեցի, որ իմ հոր ներկայությունը որքան ինձ, նույնքան էլ ձեզ է ներվայնացնում: Անշուշտ դուք էլ ինձ նման չգիտեք թաքցնել ձեր տրամադրությունը ինչպես արտիստ: Ես խոսեցի հորս հետ: Այսուհետև նա ինձ չի խանգարիլ: Բարի եղեք նստելու ձեր տեղը, ես շարունակում եմ...

Եվ, իրավ, ծերունին այլևս չէր գալիս: Ես նրան տեսնում էի միայն նախաճաշի ու ճաշի միջոցներին: Արտաթինից չէր երևում, որ նա բարկացած լիներ իմ կամ իր աղջկա դեմ:

Նրա բացակայության երկրորդ օրն իսկ բացվեց օրիորդի կաշկանդված լեզուն: Առանց նեղվելու նա սկսեց գանգատվել իր հոր դեմ անսպասելի դառը խոսքերով: Պարզվեց, որ այդ մարդը որպես

հայր դաժանության չափ մանրակրկիտ ու խստապահանջ է: Ինքը լինելով անաղարտ կաթոլիկ, աշխատել էր իր երկու աղջիկներին կրթել իր հոգով: Նա նրանց մանուկ հասակից տվել է եզուխտական դպրոց, այնտեղ ուսանելու ու կրթվելու մենաստանի հովանավորությամբ:

— Մայրս հակառակ է եղել, կամենալով, որ մենք կրթվենք աշխարհային դպրոցում, բայց, ավա՛ղ, անողորմ մահը շատ կանուխ է մեզ գրկել նրա պաշտպանությունից: Ինձ թվում է նույնիսկ, որ նրա վաղաժամ մահվան պատճառը հայրս է եղել: Եվ դա մեկն է այն պատճառներից, որոնք ինձ խանգարում են սիրել նրան այնպես, ինչպես յուրաքանչյուր զավակ պարտավոր է սիրել իր հորը: Ավելին կասեմ, ես մինչև անգամ չեմ կարողանում նրան հարգել բավականաչափ: Ա՛հ, մի մեղադրեք ինձ, որ այսպես եմ խոսում, անշուշտ դուք գիտեք ինչ ասել է արտիստ, նա երբեք չգիտե իր լեզուն կաշկանդել ինչ-որ ավանդություններով ու նախապաշարումներով: Ի՛նչ փոյթ, որ նա իմ հայրն է, ես չեմ կարող կեղծել... Պարո՛ն, այժմ ես քսանույթ տարեկան եմ, — շարունակեց օրիորդը մի քիչ լռելուց հետո, — դուք կարող եք զարմանալ, որ դեռ չեմ ամուսնացել: Իհարկե, յուրաքանչյուր օրիորդի վերջնական ճակատագիրն է այս կամ այն կերպ իր կյանքը կապել որևէ մեկի հետ: Բայց ես չեմ ուզում իմ ազատությունը շրթայել այնպես, ինչպես մեծ քույրս: Խե՛ղճ էլիզ, նա այժմ դառնագին զոջում է, որ, ենթարկվելով իր հոր ցանկությանն ու թախանձանքին, ամուսնացավ մի չսիրած մարդու հետ: Մի մարդու, որ այսօր անամոթաբար դավաճանում է նրան...

— Ինչպես ամեն մի տղամարդ իր կնոջը, — չկարողացա զսպել ինձ:

— Այո՛, այո՛, իրավացի եք ամեն մի տղամարդ, — գուցե օրիորդը հուզված, — գուցե և ամեն մի կին իր ամուսնուն: Բայց իմ վրդովմունքը դրա դեմ չէ, այլ ուրիշ բանի: Երբ կինը խաբվում է իր ամուսնուց իր սխալ ընտրության պատճառով, դրությունն այնքան ողբալի չէ, որքան այն ժամանակ, երբ նա կրում է ուրիշի, թեկուզ իր հարազատ ծնողի, մեղքի պատիժը: Բայց թողնենք քրոջս: Նրա դրությունն անուղղելի է, բանի որ արդեն երկու զավակների մայր է: Բայց ե՛ս, ես չեմ ուզում նրա ճամփով գնալ: Ես արտիստ եմ, գուցե թույլ ձիրքով կամ բոլորովին անձիրք, բայց հոգով ու սրտով անվիճելի արտիստ: Ես ատում եմ բուրժուական տափակ կյանքս և նրա բոլոր կանոնները: Ես կարող եմ սիրել միայն արտիստին ինչ արվեստի ևս ծառայի նա: Ահա այս բանն է, որ հայրս չի հասկանում, թեև նրա գործն արտիստների հետ է: Նա երևակայում է, թե իրան է միայն տրված իմ բախտի մասին մտածելու պարտքը...

Եվ, օրիորդը, ավելի ու ավելի զգացվելով, շարունակեց,

— Պարոն, մի զարմանաք, որ ես հանկարծ վճռեցի բանալ իմ հոգին ձեր առջև: Չգիտեմ ինչու մեր ծանոթության առաջին իսկ օրից դուք ինձ հավատ ներշնչեցիք, իսկ երբ կարդացի ձեր «Արտիստ»-ը, մտածեցի՝ ահա մեկը, որի հետ կարող եմ խոսել պարզ, համարձակ և անկեղծ: Բացի այդ, պարոն, դուք օտարազգի եք, ես համոզված եմ, որ իմ խոստովանությունը չեք տարածիլ այստեղ, կտանեք ձեզ հետ ձեր հեռավոր հայրենիքը: Գիտեք, պարոն, ես լսել ու կարդացել եմ, որ օտարազգիներն այն գաղափարն ունեն ֆրանսիացի կնոջ մասին, թե նա գործնական է, մինչև անգամ շահամոլ, թե նա սիրում է միայն հարստությունը, դիրքը, տիտղոսը, թե նրա համար մի գեղեցիկ վիլլա Դովիլում կամ Նիցցայում ավելի մեծ արժեք ունի, քան մարդը, նրա հոգին, նրա խելքը, սիրտը, սերը: Չգիտեմ, գուցե Փարիզի կանայք այդպես են, բայց մենք զավառացիներս դեռ ապրում ենք ռոմանտիկ երազներով: Լավ է այս թե վատ, չեմ ուզում այդ մասին մտածել, բայց դրա հակառակը խորթ է իմ հոգուն, իմ ձգտումներին, իմ ճաշակին: Պարոն, ահա երեք տարի է, որ ինձ հետամուտ է մի հարուստ ֆաբրիկանտ, որի ինքնահավան կերպարանքն ինձ ուղղակի նողկանք է ներշնչում: Հայրս ինձ շարունակ համոզում է, որ ես համաձայնվեմ այդ մարդու հետ ամուսնանալ, նա մինչև անգամ սպառնում է գրկել ինձ իմ օժիտից և դուրս վրնդել իր տնից, եթե չհամաձայնվեմ: Իհարկե, ես մաքառում եմ նրա դեմ, բայց խոստովանվում եմ, հոգնել եմ, շատ եմ հոգնել, ուժերս դավաճանում են ինձ: Այժմ ես սարսափով եմ մտաբերում, որ շուտով պիտի վերադառնամ Լիոն: Չգիտեմ ինչ պիտի պատահի ինձ...

Արտասանելով վերջին խոսքերը, ժաննետը վրձինը ձեռից բաց թողեց, վազեց դեպի իր անկողնակալը, որ դրված էր սենյակի խորքում, գլուխը դրեց բարձի վրա և հեկեկաց...

Մի պահ ես մնացի լուռ և անշարժ: Չգիտեի ինչ անել կամ ինչ ասել, ինչ խոսքով հանգստացնել հուզված աղջկան: Որքան անակնկալ, նույնքան և թանկ էր ինձ համար նրա խոստովանությունը: Համակրանք, կարեկցություն, սեր դեպի նա, ատելություն դեպի ծերունին, ամեն ինչ խառնվել ու շփոթվել էր իմ հոգու մեջ: Մի բան պարզ և աներկբայելի էր ինձ համար — օրիորդի անկեղծությունը: Չկար նրա խոստովանության մեջ կոկետության կամ ցուցականության ոչ մի նշույլ, նա խոսում էր արտիստի տառապող հոգու թելադրությամբ: Այդ վայրկյաններին նա մի տեսակ Լևոն էր իմ աչքում, «Արտիստ»-ի Լևոնը: Ես ուրախ էի, հպարտ, որ այդքան հավատ էի ներշնչել այդ օտարազգի աղջկան: Այդ հավատն ինձ համար բյուր անգամ ավելի թանկ էր, քան եթե նա փաթաթվեր իմ պարանոցին և իր սերն արտահայտեր: Ահա ինչու այդ պահին ես խոսք տվեցի ինձ՝ երբեք չխախտել նրա մեջ այդ հավատը:

Վերջապես, ես ուշքս ժողովեցի, մոտեցա նրան, թույլ տվեցի ինձ գրկել նրա գեղեցիկ գլուխը և համբուրել: Նա ինձ չընդդիմադրեց, ընդհակառակն ամուր սեղմեց իմ ձեռը բուռն բարեկամական երախտագիտությամբ:

Այդ օրից մենք տեսնվում էինք ավելի հաճախ: Ճաշից հետո, երեկոները, երբ ծերունին պառկում էր քնելու իր սենյակում, ես գնում էի ժաննետի սենյակը իր ցանկությամբ, և մինչև ուշ գիշեր գրույց էինք անում արվեստների և գրականության մասին: Նա բավականաչափ կարդացել էր, համենայն դեպս ֆրանսիական հին ու նոր գրականությանը ծանոթացել էր լիովին: Մերո՞ք ընդ մերո՞ք մեր գրույցներն ընդհատվում էին փոխադարձ համբույրներով, որոնք իմ խղճի վրա ոչ մի արատ չեն թողել, վասնզի մաքուր էին, և այսօր ես այդ զմայլելի երեկոները մտաբերում եմ մի տեսակ հաճելի թախիծով, նաև հպարտությամբ: Նրանք իմ անցյալի երազներից մեկն էին, լավագույն երազներից:

Ութ տարի անցած մի բոլորովին տարբեր բովանդակությամբ երկ գրելիս, հանկարծ անդրադարձա այդ երազին: Ընթերցողը, եթե հետաքրքրվում է, թող կարդա «Ալինա» վիպակի վերջին էջը, միայն վերջինը...

Ժաննետան ավարտեց իմ կերպանկարը և միայն այն ժամանակ թույլ տվեց ինձ նրան նայելու: Չգիտեմ այդ գործը մի ուրիշի աչքում կարող էր ունենալ գեղարվեստական արժեք, բայց չվարանեցի շոայել իմ գովասանքները, որովհետև գործը ժաննետինն էր, ուրեմն և անքննադատելի ինձ համար:

— Թույլ տվեք, որ այս պատկերը մնա ինձ մոտ որպես հիշատակ մեր բարեկամության, — ասաց նկարչուհին:

Ի՞նչ կարող էի ասել:

Մի շաբաթ անցած նա իր հոր հետ ուղևորվեց Լիոն, իսկ մենք հետևյալ օրը վերադարձանք Փարիզ: Հրաժեշտի օրը մենք փոխանակեցինք մեր հասցեները և խոստացանք իրարու հետ կանոնավոր թղթակցել:

Ես սպասում էի, որ առաջինը նա լինե գրողը, վախենալով մի գուցե նա զոջա, որ խոստացել է գրելու: Ես չսխալվեցի, շուտով Լիոնից ստացա մի ընդարձակ նամակ, գրված զարմանալի գրական ոճով: Նամակը տոգորված էր թախիծով և հոռետեսությամբ: Բովանդակությունը նույնն էր-գանգատ հոր դեմ կծու խոսքերով և նկարագրությունն իր հոգեկան տվայտանքների: Նա գրում էր, թե իր առջև տեսնում է միայն երկու ճանապարհ-կամ իր ճակատագիրը ենթարկել ծերունու համառ պահանջին ու ամուսնանալ չսիրած մարդու հետ և կամ ինքնասպանությամբ վերջ տալ իր կյանքին: Ես նրան հիշեցրի մի երրորդ ճանապարհ՝ զգալով հանդերձ, որ նա մյուսներից ոչնչով ավելի դյուրին չէր, այն է բաժանվել հորից և փորձել արվեստի օգնությամբ կամ դասեր տալով պահպանել իր գոյությունը:

Մոտ երեք ամիս շարունակվեց մեր փոխադարձ նամակագրությունն ավելի ու ավելի ջերմ բարեկամական բովանդակությամբ: Վերջապես, ես մի անգամ չստացա իմ նամակի պատասխանն ամբողջ երկու շաբաթ: Մտածեցի միգրացե որևէ մի անգույշ դարձվածքով վշտացրել կամ վիրավորել եմ նրան: Գրեցի մի նոր նամակ, բացատրություն խնդրեցի, դարձյալ պատասխան չստացա: Այդ արդեն դառն էր և վիրավորական իմ ինքնասիրության համար:

Ի՞նչ էր նշանակում այդ լռությունը:

Գաղտնիքը պարզվեց հաջորդ ամառը Չվիցերիայում:

Վերջին ծմեռն էինք անցկացնում Փարիզում: Չանազան հանգամանքներ, առաջին հերթին, իհարկե, նյութական պակասությունը, թույլ չէին տալիս նորեն հետաձգելու մեր վերադարձը Կովկաս: Բացի դրանից, բժիշկները խորհուրդ էին տալիս Արմենին հեռացնել Փարիզից:

Նրանք ասում էին.

— Գուցե հայրենի միջավայրը բարերար ազդեցություն ունենա նրա վրա:

Ես այդ հույսը չունեի, բայց ճիշտ է, որ ասում են, թե ծովում խեղդվողը օձին էլ է փաթաթվում:

Մի օր «Մշակ» լրագրում կարդացի իմ երեսնամյա դրական գործունեության մասին մի հոդված, որքան հիշում եմ, Ալեքսանդր Աբեյանի ստորագրությամբ: Հեղինակն առաջարկում էր հասարակությանը՝ տոնել իմ հոբելյանը: «Մշակ»-ը թշնամաբար չէր վերաբերվել առաջարկին: Դա անսպասելի էր ինձ համար, աչքի առջև ունենալով, որ դեռ Արծրունու օրերից այդ լրագիրը բարեկամական զգացմունքներ չէր ունեցել իմ վերաբերմամբ:

Ինձ համար այդ ուշադրությունը, իհարկե, ուներ որոշ արժեք, բայց լավ գիտենալով, թե ինչ ողորմելի բան է հայ գրողի հոբելյանը այն ժամանակվա մթնոլորտում և հիշելով ռուս հայտնի բելետրիստ Գլեբ Ուսպենսկու սրամիտ խոսքը юбилей, это мавзолей, ես պատրաստ էի հրապարակորեն հրաժարվել հոբելյարի պատվից, և կիրառվելի, եթե համոզված լինեի, որ իմ համեստությունը կհամարվի անկեղծ: Բացի դրանից, չէ՞ որ հիվանդ որդուս խնամելը որոշ նյութական զոհաբերություն էր պահանջում ինձնից... Ես բարվոք համարեցի լռել և թողնել, որ գործն ընթանա իր բնական ճամփով, առանց իմ միջամտության:

Հրաժեշտիս առիթով Փարիզի հայ մտավորականների մի խումբ ինձ պատվեց մի ճաշկերույթով, չեմ հիշում, որ հյուրանոցում:

Ես աշխատում էի վերջին ամիսները Փարիզում անցկացնել հնարավորին չափ օգտավետ: Ի՞նչ կարող էր լինել ավելի իմաստալի, քան թանգարաններում թափառելը: Օր չէր անցնում, որ ես չայցելեի նրանցից որևէ մեկը: Այդտեղ, արտաքին աշխարհից կտրված, իմ հայրական անբուժելի վիշտը մի տեսակ սփոփանք էր գտնում, և ես կարողանում էի գեթ ժամանակավորապես հաղթահարել իմ հոգու կսկիծը իմ մտքի լարված գործողությամբ:

Որոշեցի՞նք նախքան Կովկաս ուղևորվելը մի անգամ ևս գնալ Չվիցերիա, և ահա հաջորդ ամառվա կեսին դարձյալ կանտոն Դը-Վոռլան էինք և նույն պանսիոնում: Ես հույս ունեի այնտեղ հանդիպելու իմ նկարչուհուն, ինձ մեծ մտահոգություն էր պատճառել նրա լռությունը: Մի օր, վերջապես, եկավ նրա հայրը, բայց ավաղ, ժանկետը չկար, նրա փոխարեն ծերունին բերել էր իր մեծ աղջկան, երկու թռռնիկների հետ: Իմ խորին անհանգստությունը քողարկելով ծանոթի սովորական հետաքրքրությամբ, հարցրի.

— Իսկ օրիորդ ժաննե՞տը: Նա չի՞ գալու:

— Օրիորդ ժաննետն այժմ տիկին Բլոնդել է, — պատասխանեց ծերունին երջանիկ ծնողի ժպիտով:

— Ուրեմն... — արտասանեցի ես մեքենաբար և կանգ առա, զգալով իմ հարցի մանկական անիմաստությունը:

— Այո՛, ամուսնացավ, — շեշտեց ծերունին, — կարող եք ինձ շնորհավորել:

— Իհարկե, ամբողջ հոգով: Բայց ո՞վ և ի՞նչ գործի մարդ է ամուսինը:

— Լինի խոշոր ֆաբրիկանտներից մեկը: Նրա գործարանում հազարից ավելի բանվորներ են աշխատում:

Երջանիկ հայրն ինձ ծանոթացրեց իր ավագ դստեր հետ, որ ոչ մի նմանություն չունեի ժաննետի հետ: Ես կկամենայի նրա հետ խոսել ժաննետի մասին, բայց ճիշտ այդ օրը պատահեց մի անախորժ դեպք: Ահա նա. —

Մեր պանսիոնի բարի տիրուհին սովորություն ուներ կիրակի և տոն օրերին մեզ հյուրասիրել սովորական ճաշից դուրս որևէ հավելվածով: Այս անգամ նա ժնևից թե Լինից բերել էր մի անուշ խմորեղեն — մի տեսակ կարկանդակ: Յետևյալ առավոտ լույսը չբացված, պանսիոնում սկսվեց մի անսովոր աղմուկ և իրարանցում: Ենթադրելով, որ հրդեհ է ծագել, ես շտապեցի մերոնց արթնացնել և շուտով հագնվել: Կինս դուրս վազեց և, իսկույն վերադառնալով, ասաց՝

— Ասում են ամբողջ պանսիոնը թունավորվել է:

— Եվ ես, — արտասանեցի ես, նույն վայրկյանին սիրտս խառնվեց, գլուխս պտտվեց ու թուլացած ընկա անկողնակալիս վրա:

Ամիջապես հեռախոսվեց ժնև: Մի ժամ չանցած այնտեղից եկավ շրջանի բժիշկն անհրաժեշտ դեղերով, հետո էլ մի կաթոլիկ քահանա: Պարզվեց, որ թունավորումն առաջացել է երեկվա կարկանդակից, որովհետև թունավորվել էին նրանք, որ կերել էին այդ խմորեղենից: Թունավորվածների մեջ էր և մի երիտասարդ հայ վարդապետ՝ Մեսրոպ Մաքսուդյան անունով: Նա էջմիածնից էր և ժնև եկել էր ինչ-որ ուսանելու: Նա այնքան վախեցել էր, որ չէր դադարում աղաղակել «Բժիշկ, բժիշկ, փրկեցե՛ք ինձ, ես մեռնում եմ»: Սակայն այդ օրը նրան մահ չէր վիճակված: Նա ապրեց մի տասը տարի էլ և մեռավ իր հայրենիքում, բոլորովին տարբեր հիվանդությունից: Պանսիոնը դատարկվեց: Բոլորը ցրվեցին, տանելով իրենց հետ թունավորվածներին: Մնացինք միայն մենք: Բժիշկն ասաց.

— Քիմիական անալիզից պարզվել է, որ թույնը եղել է կարկանդակի ժիլեի մեջ, իսկ առաջացել է նա պղնձի ժանգից:

Ամբողջ մի շաբաթ ես տառապում էի մեջքիս անտանելի ցավերից: Թվում էր ինձ, որ մեկը երկաթե ունելիքով ողնաշարս դուրս է գջլում: Յետզից տեղեցի ցավերը թուլացան, դադարեցին: Ինձ պաշարեց մեռելային թախիծ, կյանքը ինձ համար դարձավ անտանելի: Բայց այդ էլ երկար չտևեց:

Ժնևից ինձ տեսնելու եկան մի խումբ հայ ուսանողներ: Իմ թունավորման լուրը նրանք կարդացել էին Կ. Պոլսի լրագրերում: Ոմանք կարծել էին, որ ես մահամերձ եմ կամ արդեն մահացել եմ: Կարո՞ղ էին գուշակել, թե ես դեռ երկար պիտի ապրեմ:

Մի ամիս բժշկվելուց հետո ես, մեծ որդիս ու աղջիկս (կինս ու հիվանդ որդիս չէին թունավորվել) բոլորովին կազդուրվեցինք և Չվիցերիայից Իտալիայի վրայով ուղևորվեցինք Կովկաս, հինգ տարվա բացակայությունից հետո: